

॥ श्रीः ॥

महाकविमासप्रणीतं

स्वप्नवासवदत्तम्

(विवेचन, गुजराती भाषांतर् अने अभ्यासनोंव सादे)



: संपादको :

भा. नरेशचम पादेश्वर शास्त्री એમ. એ, સાહિત્યરત્ન
અધ્યક્ષ : સંસ્કૃતવિભાગ,
સરદાર વલ્લભભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૧

भा. छ. એસ. શાહ એમ. એ.
અધ્યક્ષ : સંસ્કૃતવિભાગ,
એમ. એન. કોલેજ, વિમનગર

भा. डो. पी. यु. शास्त्री એમ. એ, પી-એચ. ડી.
સંસ્કૃતના અધ્યાપક,
એચ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૨

भा. शान्तिकुमार એમ. પંડ્યા એમ. એ.
સંસ્કૃતના અધ્યાપક,
સેન્ટ ડેવિડ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૨



: મુખ્ય વિકેતા :

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

સરસ્વતી પ્રકાશન વતી

હાજીરાલ વી. પોરા

૧૬, વિશ્વકર્મા સોસાયટી,

ફદેશ્વર રોડ, અમદાવાદ-૧.

: મુદ્રકો :

શંકરસિંહ એન્ડ સોલ્ડી

અમર સેટિંગ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ

લીમની ખડકી, શાહપુર, અમદાવાદ-૧

દાનિલાલ ડાલાભાઈ પટેલ

મંગલ મુદ્રણાલય,

રતનપોળ, ફતેભાઈની ઉલેલી, અમદાવાદ-૧

મ. સ્વામી શ્રી ત્રિભુવનદાસજી શાસ્ત્રી

શ્રી રામાનંદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

હાકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

: ડેપી રાઈટ :

પ્રા. એન. પી. શાસ્ત્રી, પ્રા. જી. એસ. શાહ,

પ્રા. પી. યુ. શાસ્ત્રી, પ્રા. એસ. એમ. પંડ્યા

: આવૃત્તિ :

૦૧૦૦૦૦૦૦૦ ૧/૦૦૦

સંપાદકીયમ્

સસ્કૃત નાટકોના પિતામહ અને વિદુષ્યુર કાલિદાસે જેમનો 'પ્રથિત-યશઃ કવિ' તરીકે આદ્યપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે તે મહાકવિ ભાસની અમર-કૃતિ સ્વપ્નવાસવત્તની ગુજરાતી આવૃત્તિ સુઝ વાચકે સમક્ષ મૂકના આનંદ અનુભવીએ છીએ.

ભાસના તે નાટકોમાં આ નાટક એક ગણાય છે. નાટકકારના મનો-વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણે આ નાટકને વિશિષ્ટતા બક્ષી છે. ઉદયન-વાસવન્તા-પ્રભાવતીના પ્રણયપરિકોણને ક્ષીણે આ નાટકનું કથાનક અત્યંત રસ્યક બન્યું છે. અમાન્ય વાચકને પણ વાચ્યુ નમે એવું આ નાટક છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ આ વર્ષે આ નાટકને પ્રી-યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પસંદ કર્યું છે એટલે, આ નાટકના સંપાદનમાં મુખ્યત્વે અમારી નજર સમગ્ર પ્રી-યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ વડા છે. અમારા અગાઉના સસ્કૃત પ્રકાશનોની જેમ આ પુસ્તકને પણ વિદ્યાર્થીઓએ બનાવવા માટે અમે બહુતો પ્રયત્ન કર્યો છે. વિદ્યાર્થી બહુઓ અને અધ્યાપકમિત્રો આ કૃતિને પણ સંકર્ષ વધારી લેશે એવી આશા છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૧. ત્રિવેંદ્રમના તેર નાટકો અને તેમનું કર્તૃત્વ	૧
૨. ભાસ : જીવન, સમય અને કૃતિઓ	૧૩
૩. સ્વપ્નવાસવદત્ત : અંકશઃ સમીક્ષા	૨૩
૪. સ્વપ્નવાસવદત્ત : શીર્ષકની સાર્થકતા	૫૮
૫. નાટકનું મૂળ અને ભાસે કરેલા ફેરફારો	૫૯
૬. સ્વપ્નવાસવદત્તનું નાટક તરીકે મૂલ્યાંકન	૬૩
૭. પાત્રાલેખન	૭૩
૮. તત્કાલીન લોકજીવન	૮૩

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ પાન ૧ થી ૭૧

મૂળ સંસ્કૃત નાટક અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર

અભ્યાસનોંધ પાન ૧ થી ૮૦

સ્વપ્નવાસવદત્તનાં ગુણધર્મો ૮૧

ત્રિવેન્દ્રમનાં તેર નાટકો અને તેમનું કર્તૃત્વ

(અ) ભાસ સમસ્યા :

કેરલભાષી ઈ. સ. ૧૯૦૯માં તેર સંસ્કૃત નાટકો ગળી આવ્યાં. દક્ષિણ ભારતભાષી મળેલાં આ નાટકો મધ્યાલમ લિપિમાં લખાયેલાં હતાં. નાટકની હરતપ્રત લગભગ ૩૦૦ વર્ષ જૂની હતી. મહામહોપાધ્યાય ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આ નાટકોને શોધી કાઢ્યાં હતાં. ત્રાયણ્ણકારના આ વિદ્વાન સંશોધકે ત્રિવેન્દ્રમની અનન્તશયનમ્ ગ્રન્થવાળામાં આ નાટકો ઈ.સ. ૧૯૧૨-૧૫ના ગાળામાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આ નાટકોની હસ્તપ્રતોમાં ક્યાંય લેખકનું નામ નહોતું. આમ છતાં કેટલાંક લઘુજ્ઞાના આધારે, શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રીએ આ નાટકો પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન નાટકકાર ભાસનાં છે, એમ માનીને ભાસના નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આજથી લગભગ ૬૨-૬૩ વર્ષ પહેલાં આ નાટકો વિષે કોઈ કંઈ જાણતું ન હતું. એક પ્રાચીન નાટકકાર તરીકે ભાસ જાણીતો હતો, પરંતુ ભાસનાં નાટકો ક્યાં એ વિશે કોઈને કંઈ ખબર ન હતી. લગભગ ઈ.સ.ની ૧૨મી સદીના અંતમાં ચયેલા રામચંદ્ર-શુણ્યચંદ્ર નામના લેખકોએ 'નાયન-દર્પણ' નામની પોતાની સંયુક્ત કૃતિમાં કરેલા યથા માસકૃતે સ્વપ્નવાસદત્તે એ ઉલ્લેખ પરથી એમ કહી શકાય કે ઈ.સ.ની ૧૨મી સદીના અંત સુધી સ્વપ્નવાસવદત્ત વગેરે ભાસનાં નાટકો જાણીતાં હતા. પરંતુ, ઈ.સ. ૧૩૦૦ થી ઈ.સ. ૧૯૦૯ વચ્ચેના લગભગ ૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં ભાસનાં એ તેર નાટકો કોઈક કારણે અચાતવાસમાં રહ્યાં. તેથી, શ્રી ગણપતિ શાસ્ત્રીએ કરેલી આ શોધ સંસ્કૃત નાટકના ક્ષેત્રે મહત્વની ગણાય છે.

આ તેર નાટકો હાલ 'ભાસનાટકચક્ર' અથવા 'ત્રિવેન્દ્રમનાટકો'ના નામે ઓળખાય છે. ભાસનાં મનાતાં આ તેર નાટકો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ઉદયનકથા પર આધારિત : (૧) સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ (૨) પ્રતિજ્ઞા-યોગન્ધરાયણમ્ ।

૨. કલ્પિત કથા પર આધારિત : (૩) નાગદત્તમ્ (૪) અનિમાલકમ્ ।

૩. રામાયણકથા પર આધારિત : (૫) પ્રતિમાનાટકમ્ (૬) અભિવેકનાટકમ્ ।

૪. કૃષ્ણકથા પર આધારિત : (૭) ચાલચરિતમ્ ।

૫. મહાભારત પર આધારિત : (૮) ઝરમદ્રમ્ (૯) કર્ણભારમ્ (૧૦) મધ્યમવ્યાયોગ (૧૧) દૂતવટોકચમ્ (૧૨) પદ્યરાત્રમ્ (૧૩) દૂતવાક્યમ્ ।

આ નાટકો મળી આવતા સંસ્કૃત નાટ્યના અભ્યાસીઓને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ, એ આનંદની સાથે ઇટાલી વિદ્વાનોના મનમાં એક શંકા પણ જાગી શુ ખરેખર આ તેર નાટકો ભાસના છે? આ શંકાએ મોટો નિરાદ જાઓ દરેક વિદ્વાનોમાં નવું પક્ષો પડી ગયા (૧) આ બધા નાટકો ભાસના જ છે એમ માનનારાઓનો સ્વીકૃતિ પક્ષ અથવા અનુકૂળ પક્ષ, (૨) આ નાટકો ભાસના નથી એમ માનનાર અસ્વીકૃતિ પક્ષ અથવા પ્રતિકૂળ પક્ષ અને (૩) પૂરતા પુરાવાઓ ન હોય ત્યાં સુધી સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ન કરનાર તટસ્થ પક્ષ

શ્રીમ, ભાસના કર્તૃત્વ સિંધે, આ નાટકોનો કોની ભાસ છે તે નહિ એ વિષે વિદ્વાનોમાં ભારે મતભેદ જાણે થયો અને આ તેર નાટકોના અધિકૃત્યનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ બની ગયા એ વિવાદમાં ઈસ પૂ પહેલી સદીથી ઈસ ની વચ્ચે સદી સુધી લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષના મંદાતમાં ૨૭ની આનંદા ભાસ વિષેના ઉલ્લેખો ભાસના કર્તૃત્વ માટે જાળવવામાં કેટલેક અંગે ઉપરોક્ત ચર્ચાકે તેમ છે આ ઉલ્લેખો ત્રણ રીતે મહત્વના છે (૧) ભાસના કર્તૃત્વની ચર્ચામાં, (૨) ભાસને પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ નાટકકાર તરીકે સામિત કરવામાં અને (૩) ભાસનો સમય નક્કી કરવામાં

ભાસ વિષેના પ્રાચીન ઉલ્લેખો

(૧) કાલિદાસ લગભગ ઈસ પૂ પહેલી સદીમાં કાલિદાસ તેમના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નામના નાટકની પ્રતાપનામાં નોંધે છે કે ભાસ, સૌમિલ અતે દવિત્ર જેવા પ્રસિદ્ધ કૃતિવાળા નાટકકારોના નાટકોને જાણુએ મૂકીને નવાસવા કવિ ગાનિદાસની રૂતિ પ્રત્યે લોચા કેની રીતે આર જતાવે ।

આ ઉલ્લેખ સૂચવે છે કે ભાસ, સૌમિલ અને કરિપુત્ર એ ત્રણેય નાટકકારો કાલિદાસ જેવા મહાન નાટકકારનું પણ માન પામે તેવા હતા.

૧. પ્રથિતયશસા માસસૌમિલ્લઙ્ગવિપુત્રાદીના પ્રવ-ધાન્ અતિરમ્ય વર્તમાનકવે-
કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયા કયઃ બહુમાન ।

કાનિષ્ઠો કહેવો ઉદ્દેશ એ પુનઃ કરે છે કે ભાગ જાણનાસની પહેલાં થયેલો એક મહાન અને પ્રસિદ્ધ નાટકકાર હતો પણ, ભાસના કૃતૃત્વની આમનતા આ નિર્દેશ મીઠી રીતે ઉપયોગી થાય તેવા નથી, કાગળ કે તેમા ભાસનો કોઈ કૃતિનો ઉદ્દેશ નથી.

(૨) બાણુ ઇત્યની સાતમી સદીમા બાણુ તેમની 'હર્ષચરિત' નામની આખ્યાયિકાના પ્રારંભમા કેટલા પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ કવિઓનો અનુમાનપૂર્વક ઉદ્દેશ કરે છે તેમા બાણુ ભાસનો પણ નિર્દેશ કરેલો છે એક લોકમાને વખે છે કે જેમ કોઈ દેવમંદિરે બાંધાનીતે પણ મેળવે તેમ ભાગે નાટ્ય લખીને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી એક સ્તોત્રમાં બાણુ ભાસના નામકોની પણ વિગતવારો બતાવી ૩. (૧) તે સુવધાથી તો થાય છે, (૨) તેમા વળા પ્રાપ્ત છે અને (૩) તે પતાગમ્યાનના વિગિષ્ટ પ્રમગોથી સુખ છે ૨

બાણુના આ ઉદ્દેશમા ભાસનો તેમજ તેના નામકોની વિગતવારો નિર્દેશ છે, પણ ભાસના મોઢી નામકોના નામ સાથે ઉદ્દેશ કરેલો નથી તેથી, બાણુ ઉદ્દેશના ભાસના નાટકો થયા એ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક બાણુ સન્તા નથી આ નિર્દેશ નાત્ર એવું જ મુલ્યવે છે કે ભાસ ઈસની સાતમી સદી પહેલાનો એક નામકાર મહાન નાટકકાર છે ભાસના કૃતૃત્વની ચર્ચામા આ ઉદ્દેશ પણ મીઠી રીતે ઉપયોગી નથી. ત્યાં બાણુ બતાવેના ભાસના નાટકોનાં પણ હલ્લો ત્રિવેન્દ્રમના તે નાટકમા લેવા મળે છે તેથી વિદ્વાનો ત્રિવેન્દ્રમનાટકો બસના લેવા તેઈએ એવું અનુમાન કરે છે

(૩) દંડી : લગભગ ઈસની સાતમી સદીમાં દંડી 'અર્વાચીનસુદરી-કથા'મા ભાસ વિશે એક સ્તોત્ર લખે છે ૬ દંડી કહે છે કે ભાસ મૃત્યુ પામેલો હોવા છતાં મગીને જેવા અથવા શરીરની મગજ મગતા તેમના નાટકોથી હજી પણ આપણી વચ્ચે ગહેલો છે ૩ અહીં દંડી ભાસના નાટકોના એ વલણો પણ મોને છે (૧) સાગી રીતે જૂઠા તરી આવતા સુખસધિ વગેરે અવલોકવાળા અને (૨) નામયવદ્દો તેમજ કૌશિકી વગેરે વૃત્તિઓ જેમા બગમગ અભિવ્યક્ત થયા છે તેવાં.

દંડીના આ ઉદ્દેશમા પણ માત્ર ભાસનો જ નિર્દેશ છે તેના કોઈ

૨. સ્વરાજ્યતારમનાર્જિવંદુર્મુર્ધિક ।

સપ્તાર્થેર્થમો લેમે માયો દેવકુર્લેનિવ ॥

૩. મુત્રિમત્તમુદાત્તજ્ઞર્વ્યક્તલખગત્તિમિ ॥

પરેતોપિ સ્થિતો માઃ ચારાચેરિવ નાત્રે ॥

નાટકના નામનો નિર્દેશ નથી. આથી એટલું જાણવા મળે છે કે ભાસ દ્વીપ સમયમાં મહાન નાટકકાર તરીકે જાણીતો હતો પરંતુ, ભાસે કઈ કૃતિઓ લખી હતી તેનો કોઈ ઇશારો આ ઉલ્લેખમાંથી મળતો નથી. છતાં, દ્વીપે ખતાવેલાં ભાસના નાટકોનાં બે લક્ષણો ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં છે. તેથી ત્રિવેન્દ્રમનાટકો ભાસના હોવાં જોઈએ એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દ્વીપે ગણાવેલાં બે લક્ષણો ત્રિવેન્દ્રમનાટકો ઉપરાંત ખીજા નાટકોમાં પણ મળી આવે છે.

વળી, દ્વીપના 'કાવ્યાદર્શ'માંના એક શ્લોક ત્રિવેન્દ્રમનાં નાટકોમાંનાં બે નાટકો 'બાલચરિત' અને 'ચારુદત્ત'માં પણ મળી આવે છે.^૪ દ્વીપે આ નાટકોમાંથી એ શ્લોક લીધો હશે. આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે દ્વીપે જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ભાસ કદાચ ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો કર્તા હશે.

(ક) વાક્પતિરાજ : ઇ.સ.ની નવમી સદીમાં પ્રાકૃત કવિ વાક્પતિરાજ ગઉડવહો (ગૌડવધ) નામના તેમના અથવા ભાસને 'અગ્નિનો મિત્ર' (ઘલનમિત્ર) કહે છે

સ્વપ્નવાસવદત્તમાં બનાવટી અગ્નિની વાત ભાસે કરી છે એ પરથી અથવા, ભાસ અને વ્યાસ વચ્ચે થયેલી સ્પર્ધામાં અગ્નિ ભાસની કૃતિને બાળતો નથી અને વ્યાસની કૃતિને ભસ્મીભૂત કરી દે છે^૫ એ પરથી ભાસને 'અગ્નિનો મિત્ર' કહ્યો હશે વળી, રાજશેખરના મનાતા એક શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે અગ્નિ સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકને બાળતો નથી. આમ, કદાચ પરીક્ષણના પ્રસંગે અગ્નિ ભાસનો પક્ષપાતી હોવાથી તેને વાક્પતિરાજે 'અગ્નિનો મિત્ર' કહ્યો છે.

આ ઉલ્લેખ માત્ર ભાસ વિષે જ હોવાથી, તેની કૃતિઓ કઈ હતી તે ચર્ચામાં સીધી રીતે ઉપયોગી થતો નથી.

કેટલાક એવા ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે જે નાટકો વિષે જ છે :

(૧) અભિનવ ગુપ્ત : ઇ.સ.ની દસમી સદીમાં થઈ ગયેલા અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરની તેમની ટીકા અભિનવભારતીમાં લખે છે :
 ક્વચિત્ ક્ષીડા । યથા સ્વપ્નવાસવદત્તાયમ્ ।

૪. લિમ્પતીવ તમોઽદ્વાનિ વર્ષતીવાજ્ઞન નમઃ ।

અસત્પુરુષસેવેવ દૃષ્ટિર્વિફલ્તા ગતા ॥

૫. જુઓ History of Sanskrit Literature by Krishnamachariar.

અહીં ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાંના એક નાટકનો નિર્દેશ છે. પરંતુ, નાટકના કર્તાનો ઉલ્લેખ કરેલો નથી. વળી, અભિનવગુપ્ત અભિનવભારતીમાં ભામના નામે ત્રેતાયુગ તદિદ્ હન્ત ન મૈથિલી સા એ શ્લોકને ટાંકે છે, રામકથાના વિષયવાળો ભાસના નામે ટાંકેલો એ શ્લોક હાલ મળી આવતાં ત્રિવેન્દ્રમ-નાટકોમાં નથી.^૬

અભિનવગુપ્તના આ ઉલ્લેખો પરથી માત્ર એટલું જ મળી શકાય કે સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક એ વખતે અક્ષરચારીઓને પણ આકર્ષે એવું હતું. વળી, તેમણે જ કરેલા ખીજા ઉલ્લેખમાં માત્ર ભામનું નામ છે, નાટકનું નથી. તેથી આ ઉલ્લેખો ભાસને ત્રિવેન્દ્રમનાટકોના કર્તા તરીકે સાબિત કરવામાં સીધી રીતે ઉપયોગી નથી.

(૨) ભોજ : ઈ. સ.ની ૧૧મી સદીમાં થયેલા ભોજ તેમના ‘શૃંગાર-પ્રકાશ’ નામના ૩ થમાં સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક વિષે આવો ઉલ્લેખ કરે છે : ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકમાં પદ્માવતીની અવગ્યા એવા માટે, તથિયતના સમાચાર પૂછવા માટે રાજા ઉદયન સમુદ્રગૃહમાં ગય છે.’^૭

હાલ મળી આવતા સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકના પાંચમા અંકમાં આ વાત આવે છે એટલે ૧૧મી સદીમાં ભોજને ત્રિવેન્દ્રનાટકો વિષે માહિતી હતી, એમ કહી શકાય. પરંતુ ભોજે સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકના કર્તાના નામનો કોઈ ઇશારો કર્યો નથી. તેથી, કર્તાત્વની ચર્ચામાં આ ઉલ્લેખ પણ બહુ મહત્ત્વનો નથી.

(૩) સર્વાનન્દ : ઈ. સ.ની ૧૨મી સદીમાં થયેલો સર્વાનન્દ તેની અનલ્લોપદીકાસર્વસ્વ નામની ટીકામાં શૃંગારના ત્રણ બેઠો ધર્મશૃંગાર, અર્થ-શૃંગાર અને કામશૃંગારગ્રાંથી છેલ્લા એ બેઠોના ઉદાહરણો સ્વપ્નવાસવદત્તના આધારે આપે છે : પોતાનો પ્રદેશ પાછો મેળવવાના પ્રયોગનથી કરેલા પદ્માવતી સાથેના લગ્ન એ અર્થશૃંગાર અને વામવત્તા સાથે કરેલા લગ્ન તે કામશૃંગાર.^૮

૬. જુઓ - History of Classical Sanskrit Literature :

M. Krishnamachariar. PP. 553

૭. સ્વપ્નવાસવદત્તે પદ્માવતીમ્ અસ્યા દ્રષ્ટુમ્ રાજા સમુદ્રગૃહકં ગતઃ ।

૮. ત્રિવિધઃ શૃંગારઃ પ્રમોર્ષકામમિન્નઃ । ... દ્વિતીયઃ સ્વદેશમાનસાકર્તુમ્
ઉદયનસ્ય પદ્માવતીપરિગયોર્ધ્વશૃંગારઃ । તૃતીયઃ સ્વપ્નવાસવદત્તે તમૈવ
વાસવદત્તારિણયઃ કામશૃંગારઃ ।

સર્નાનન્દે કરેલો આ ઉ નેખ પણ માત્ર નાટ્ય પૂરતો જ છે એ સાથે સ્વપ્નવાસવદત્તાના પ્રતાપુ નામ આપેન નથી તેથી, સ્વપ્નવાસવદત્તા નાટ્યનો લેખક ભાસ હતો અમ પુરવાર કરવામા આ નિર્દેશ દેઈ મદદ કરતો નથી

ભાસ અને તેમના નાટકનો એક સાથે નિર્દેશ થયો હોય તેના પણ કેટલાક ઉલ્લેખો મળી આવે છે

(૧) રાજશેખર ઈ સની દસમી સદીમાં રાજશેખર તેમના નામે ચાલેલા એક શ્લોકમા ભાસના નાટકચક્રનો ઉલ્લેખ કરે છે તે મહે છે કે ભાસના નાટકસમૂહને પરીક્ષા કરવા માટે ચતુઃ લોકોએ આગ્રિમા દેક્યો તેમાથી બીજા નાટકોને અગ્નિએ બાળી નાખ્યાં પણ સ્વપ્નવાસવદત્તાને અગ્નિ બાળી શક્યો નહિ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારતાં આનો અર્થ એવો પણ કરી શકાય કે ભાસનાં નાટકોને જ્યારે કડક વિવેચનરૂપી આગ્રિમા દેક્યાં ત્યારે માત્ર એક સ્વપ્નવાસવદત્તા નાટક જ વિવેચનની કસોટીમાથી સફળ રીતે પાર લીત્યું ૮

ભાસના પ્રવૃત્તિના મુદ્દામા આ ઉલ્લેખ ખૂબ જ મહત્વનો છે નાટકચક્ર એટલે નાટકસમૂહ આનો અર્થ એ કે ભાસે એક-એ નહિ પરંતુ ઘણાં નાટકો લખ્યાં હશે વળી, તે સમૂહમાં એક નાટક ને સ્વપ્નવાસવદત્તા છે સ્વપ્નવાસવદત્તા જેમા એક છે એવા નાટકોમના સમૂહનો લેખક ભાસ છે, એવું આ ઉલ્લેખથી સિદ્ધ થાય છે

ત્રિવેન્દ્રમનાટકો પણ એક નાટકચક્ર કે નાટકસમૂહના રૂપમાં મળી આવ્યા છે તેમા પણ સ્વપ્નવાસવદત્તા એક નાટક છે પરંતુ નાટકોની પ્રરતાવનામાં કે અતમાં કયાંય ત્રિવેન્દ્રમનાટકોના કર્તાનું નામ મળતું નથી

રાજશેખરનો શ્લોક અને ત્રિવેન્દ્રમનાટકો જ ને વિષે વિચારતાં એવું સાદુ સીધું અનુમાન કરી શકાય કે રાજશેખરે જે નાટકચક્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ ત્રિવેન્દ્રમના તેર નાટકો જ છે આ સ્વીકારી લઈએ તો તરત જ ઉપસિદ્ધાંત તરીકે એ ફલિત થાય કે ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો કર્તા ભાસ છે

૮. માસનાચ્ચક્રેડપિ છેકૈ સિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ !

वासवदत्तस्य दाहकोऽभून् पावक ॥ (मूर्तिमुक्तावली)

ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો લેખક હાસ જો પુરવા કરવા માટે વિદ્વાનો રાજશેખરના આ શ્લોકને એક મળજૂત પુરાવા તરીકે ટોકે છે પરંતુ, આ આધારની બામતર્કા કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે. એક તો રાજશેખરના વ્ધીકૃત અર્થોમાં આ શ્લોક નથી વળી, કૃષ્ણનાચારીપરે તેમના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે નારાયણ શાસ્ત્રીના મતે ઉપરનો શ્લોક રાજશેખરના 'કવિ-વિમર્શ' નામના ગ્રંથનો છે. આ ગ્રંથ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. કવિવિમર્શનાં એ અવતરિત શ્લોક ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક શ્લોકો છે, જેમાં હાસને 'ધાવક' કહેલ જો આ ધાવકે ત્રિપદશિંકા વગેરે નાટકો લખીને શ્રીહરિને વેચી દીધા હતા એટલે ઉપયુક્ત શ્લોક રાજશેખરનો જ હોય તો આ આધાર પ્રમાણભૂત બને અને એવું અનુમાન કરી શકાય કે ત્રિવેન્દ્રમ-નાટકોનો કતો હાસ જ હોવો જોઈએ.

(૨) રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર ઈ.સ. ની ૧૨મી સદીમાં રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર નામના એ લેખકો તેમની સંયુક્ત કૃતિ 'નાટ્યદર્પણ'માં તેણે છે : જેવી રીતે હામે રચેલા 'સ્વપ્નવાસવદત્ત'માં કહ્યું છે, 'પ્રુષો પગથી કમગ-ચેલા છે અને શિયાની સપાગી સહેજ ઉખાલરી લાગે છે. ચોક્કસ અહીં સિલા ઉપર કોઈકે રીંછેલી હશે અને જોઈને એકદમ જતી રહી'."

હાસના કર્તૃત્વની ચર્ચામાં નાટ્યદર્પણનો આ ઉલ્લેખ ખૂબ ઉપયોગી છે, કારણ કે અહીં હાસ અને તેના નાટક સ્વપ્નવાસવદત્ત બંનેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાંનું સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક એ જ આ નાટ્ય-દર્પણમાં ઉલ્લેખાયેલ સ્વપ્નવાસવદત્ત છે, આ બામતર્કા કેટલાક વિદ્વાનો આ કા ઉદાવે છે, કારણ કે 'નાટ્યદર્પણ'માં ટકિસો 'સ્વપ્નવાસવદત્ત'નો ઉપયુક્ત શ્લોક હાલના સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકમાં નથી. છતાં એ શ્લોકને સ્વપ્નવાસવદત્તના ચોથા અકમાં ગણવી શકાય એવું પણ એક મત છે, તેથી 'નાટ્યદર્પણ'માં ઉલ્લેખાયેલ સ્વપ્નવાસવદત્ત અને હાલનું સ્વપ્ન-વાસવદત્ત બંને જુદી કૃતિઓ છે એમ માનવા કરતાં ઉપયુક્ત શ્લોક લલિયાની સરતચૂકમી હાલના નાટકમાં નોંધેલ જતરી આગ્યો હોય એમ માનવું યોગ્ય લાગે છે.

૧૦. યથા માસરૂતે સ્વપ્નવાસવદત્ત—

પાદાકાન્તાનિ પુષ્પાણિ સોમ્ય ચેદ શિલ્પતલ્પ્મ્ ।

નૂન કાચિદિદિહાસીના મા દષ્ટ્વા સહસા ગતા ।

આમ કેટલાક ઉલ્લેખો માત્ર ભાસને લગતા છે, કેટલાક માત્ર નાટકને, ખાસ કરીને સ્વપ્નવાસવદત્તને લગતા છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉલ્લેખો ભાસ અને નાટક બંને વિષે છે તેથી જ તે ભાસના કર્તૃત્વની ચર્ચામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. શ્રી પુસાનકર નોંધે છે નાટ્યદર્પણની સાથે રાજશેખરનું પ્રણાલ્ય નિશ્ચયપૂર્વક સાબિત કરી આપે છે કે સ્વપ્નવાસવદત્તનો લેખક ભાસ જ હતો.¹¹

(બ) ભાસનું કર્તૃત્વ

ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો કતો કાણુ એ વિશે ત્રણ મતો પ્રચલિત છે (૧) આ નાટકોના લેખક તરીકે ભાસને સ્વીકારનાર અનુકૂળ પક્ષ, (૨) આ તરે ૫ નાટકોના લેખક તરીકે ભાસને નહિ સ્વીકારનાર પ્રતિકૂળ પક્ષ અને (૩) જ્યાં સુધી પૂરતા પુરાવાઓ ન મળે ત્યાં સુધી આ નાટકો ભાસ ॥ છે અથવા ભાસના નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ એમ માનનાર તટસ્થ પક્ષ.

અનુકૂળ પક્ષ :

ત્રિવેન્દ્રમનાટકોને શોધી કાઢનાર મહામહોપાધ્યાય ડી ગાગુપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. કીથ, ડૉ. એ. ડી. પુસાનકર વગેરે વિદ્વાનો માને છે કે આ બધા નાટકોના લેખક ભાસ જ છે. આ મતમાં નાટકોના અન્તર્ગત પુરાવાઓને આધારે પહેલાં એમ નક્કી કરવામાં આવે છે કે આ બધા નાટકોનો મતો એક જ હોવો જોઈએ અને પછી એ એક કતો ભાસ જ હોવો જોઈએ, એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

પુરાવાઓ :

(૧) નાન્દી : સામાન્ય સંસ્કૃત નાટકોમાં સર્વપ્રથમ નાન્દી શ્લોક આપવાના આવે છે તેના પછી સૂત્રધાર આવીને પ્રસ્તાવના શરૂ કરે છે. જ્યારે ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં નાન્દી શ્લોક હોતો નથી પણ નાન્દ્યન્તે પ્રવિશતિ

11 This testimony of રાજશેખર coupled with that of the નાટ્યદર્પણ conclusively Bhasa's authorship of the Swapna. (Bhasa A Study)

સૂત્રધાર અર્થાત્ 'નાન્દી પૂરી થયા બાદ સૂત્રધાર પ્રવેશે છે' એ નાટ્યમ્યનાથી નાટ્યનો પ્રારંભ થાય છે. અનન્ત, સૂત્રધાર ને પ્રથમ શ્લોક બોલે છે તે પણ નાન્દીને મળતો જ હોય છે. આમ, ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં સૂત્રધારના પ્રવેશ પહેલાં અને પછી એમ બે વખત નાન્દી થાય છે, એ આ નાટકોનું એક આગવું નોંધપાત્ર લક્ષણ છે.

(૨) સ્થાપના : સામાન્ય સંસ્કૃત નાટકોમાં નાટકની શરૂઆતના નાટ્યના લેખક, વસ્તુ તેમજ નાટ્યના નામ વિશે માહિતી આપતા વિભાગને 'પ્રસ્તાવના' કહેવામાં આવે છે. ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં એ ભાગને 'સ્થાપના' કહેવામાં આવે છે. વળી પ્રસ્તાવનામાં અપાય છે તેવી નાટક અંગેની માહિતી આ ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં મળતી નથી. આ લક્ષણ મુ્યવે છે કે આ નાટકોનો ન્તા એક જ હોવો જોઈએ.

(૩) સામાન્ય વાક્ય ત્રિવેન્દ્રમના નવ નાટકોની સ્થાપનામાં આ વાક્ય સમાન રીતે મળી આવે છે. एवम् आर्यमित्रान् विज्ञापयामि । अये, किन्तु एतु मयि विज्ञापनव्यग्रे ह्यहं ह्य भूयते । अगं पश्यामि । લેખક એ જ હોય તો જ આવું સમાન શબ્દરચનાવાળું વાક્ય સંભવી શકે જો કે પ્રતિજ્ઞાપીગદ્યશયણ પ્રતિમાનાટક, ચારુદત્ત અને અવિમારક એ ચાર નાટકોની સ્થાપનામાં આ વાક્ય નથી.

(૪) ભરતવાક્ય નાટ્યના અંતિમ શ્લોકને 'ભરતવાક્ય' કહે છે. ચારુદત્ત અને દૂતરાજેતક્ય એ બે નાટકોમાં ભરતવાક્ય મળતું નથી. બાકીના ૧૧ નાટકોના ભરતવાક્યો લગભગ સમાન અર્થવાળાં છે. ભરતવાક્યોની સમ નગને આધારે પણ અનુમાન કરી શકાય કે ત્રિવેન્દ્રમનાટકો જુ. ૧ જુદા અંગોની કૃતિઓ નથી, તેમનો લેખક એક જ છે.

(૫) સ્વરૂપ સામ્ય ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં અવરૂપગત સામાન્ય લક્ષણો પણ છે. (અ) નિષ્ક્રમ્ય-પ્રવિસ્ય એ નાટ્ય સંદાનો વારંવાર પ્રયોગ થયો છે, જેમાં રંગમય પરતુ પાત્ર નહાર જઈને તરતજ પાછું ફરે છે. (બ) આસ્તાવત્-પાછી લાવો તો' આ સંદર્ભોગ પ્રતિજ્ઞાપીગદ્યશયણ પચરાત્ર, દૂતવાક્ય, અભિષેક, મધ્યમ યાચોગ વગેરે નાટકોમાં મળી આવે છે. (ક) ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં કેવીકવાર પાણિનીય બ્રાહ્મણના નિર્મોનું સુસ્તપણે પાનન કરવામાં આવતું નથી. પાણિનિ સૂત્ર (૨૩૨૯) પ્રમાણે અતે (નિવાય) શબ્દ પાચમી વિભક્તિ સાથે વપરાય છે, જ્યારે પ્રતિજ્ઞા

મોઝધરાયણ (૧૪)મા અનુરાગમ્ શ્રુતે એમ પાત્રમીતે બદલે બીજા વિલક્ષિતનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે (ક) હારત મુનિના નાટ્યશાસ્ત્રનાં નિયમોનું પાલન ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમા કેટલેક સ્થળે થયેલું નથી. દા. ત. ઊરુભગ નાટકમા રગમય પર દુર્યોધનનું મૃત્યુ બતાવેલું છે, જે નાટ્ય-શાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. એવી જ રીતે ભામે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં રગમય પર શયનનું દ્રશ્ય બતાવ્યું છે અને પાણી પાનું મગાવ્યું છે (ફ) રાજા જેવી અકિર્ણ પસાર થાય ત્યારે રંગના પરથી ભોંકાને દૂર કરવા માટે હાસરત, હાસરત, આર્યા, હાસરત, આધા ખસો, આધા ખસો સજ્જનો, આધા ખસો, એ સમાન વાક્યનો પ્રયોગ કેટલાક નાટકોમાં મળી આવે છે.^{૧૨}

આવી કેટલીક સ્વપ્નગત સમાનતાઓ સૂચવે છે કે ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો ક્તા એક જ અને તે ભાસ જ હોવો જોઈએ.

અન્ય પુરાવાઓ : ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો ક્તા ભાસ છે એમ સાબિત કરવા માટે બે ઉદાહરણો મહત્વના છે. (૧) રાજશેખરે કરેલો ઉલ્લેખ અને (૨) ગમયદ્ર-ગુણ્યદ્રે કરેલો ઉલ્લેખ.

(૧) ડૉ. મણુપતિ શાસ્ત્રીએ રાજશેખરના ‘કવિવિમલ’માંથી સંસ્કૃત-મુક્તાવલિ’માં ભેવાયેલા માસનાકચનેડણિ એ શ્લોકને એક આધાર તરીકે ટાંકેલ છે. રાજશેખર ભાસના નાટકસમૂહનો ઉલ્લેખ કરે છે. સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટક તેમાંનું એક છે ત્રિવેન્દ્રમનાટકો એ જ રાજશેખરે બતાવેલો નાટક-સમૂહ છે. રાજશેખર પોતે દર્શાવેલા નાટકસમૂહના ભેખક તરીકે ભાસનો નિર્દેશ કરે છે. તેથી ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો ભેખક પથ ભાસ જ હોવો જોઈએ.

અસંખત, શ્રી કૃષ્ણભગ્યારીયર તેમના ઇતિહાસમાં નારાયણ શાસ્ત્રીનો મન વિગતવાર ટાંકે છે, જેમાં મૂળ ‘કવિવિમલ’માંથી કેટલાક શ્લોકો આપેલા છે. આ શ્લોકોમાં એવું જણાવ્યું છે કે ભાસ એ જ ધાવક હતો અને તેણે ‘પ્રિયદર્શિ’કા તથા ‘રતનાવલી’ નામનાં નાટકો લખ્યાં હતાં આ મત પ્થાનમાં લેવામાં આવે તો મણુપતિ શાસ્ત્રીએ ટાંકેલા છિપકુટા શ્લોકનું મહત્તર ઓછું થઈ જાય છે. વળી, દાસગુપ્તાએ નોંધ્યું છે તેમ કેટલાક

૧૨ જુઓ : પ્રતિષ્ઠાપીઠનારાયણ ગોષ્ઠી અંકના મુખ્ય દ્રશ્યનો અને સ્વપ્ન-વાસવદત્તના પ્રથમ અંકનો પ્રારંભ

વિદ્વાનો પ્રવિવિમર્શ થયના રાજશેખરચિત દોષા વિશે શકા ધરાવે છે ૧૩ આ બધું જોતા શ્રી ગણપતિ શસ્ત્રીની દલીલનો મુખ્ય આધાર અન્ય બની જતો લાગે છે

(૨) નાટ્યકર્ષણનો યથા માસકૃતે સ્વપ્નવાસવદત્ત ચા. છા. ૧૫૫૨ મે ૬ ૩ સ્વપ્નવાસવદત્તનો લેખક લામ્બ છે ત્રિવેન્દ્રમનાટકોમાં એક નાટક તે સ્વપ્નવાસવદત્ત છે અને તેનો લેખક લામ્બ છે તેથી તેની સાથે મળી આવેના બાકીના બાર નાટકોનો લેખક લામ્બ જ હોવો જોઈએ

આ રીતે અનુકૂળ પડેલા વિદ્વાનો ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો કર્તા લામ્બ છે એમ સ્વીકારે છે

પ્રતિકૂળ પક્ષ :

શ્રી પિશારોગી અને ડૉ. બાર્નેટ જેવા કેટલા વિદ્વાનો આ નાટકોના કર્તા તરીકે લામ્બને સ્વીકારતા નથી આ પક્ષમાં પણ નીચે મુજબના ભુદા ભુદા મતો છે

(અ) પ્રો. એ. કૃષ્ણ પિશારોગી માને છે કે કેળ્વાક ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો મૂળ સંકલિત છે કારણ કે સંકલિત લખેલા ‘આશ્વર્થચૂડામણિ’ નાટક અને કેળ્વાક ત્રિવેન્દ્રમનાટકો વચ્ચે અમુક સમાનતાઓ મળી આવે છે

(બ) શ્રી એ. આર. સરસ્વતી ‘મૃચ્છકટિક’ના લેખક શૂદ્રકને કેટલાક ત્રિવેન્દ્રમનાટકોનો મૂળ માને છે કારણ કે શૂદ્રકે લખેલા ‘મૃચ્છકટિક’ અને ત્રિવેન્દ્રમનાટક ‘આરુણ’ વચ્ચે કેળ્વાક સમાનતાઓ છે

(૬) શ્રી કે. આર. પિશારોગી વગેરે વિદ્વાનો માને છે કે ત્રિવેન્દ્રમનાટકો કેળ્વાક જ છે આ સામિત કરતા નેઓ પ્રતિમાનાટકમાં મળતા કેટલાક શિવાજીનો આધાર લે છે શ્રી પિશારોગી એમ પણ માને છે કે આ નાટકો કેળ્વાકી યાકધાર નટમળાએ લખેલા છે એટલા માટે જ તેમાં કેટલીક સમાનતાઓ દેખાય છે

અહીં આનો વિરોધી મત નોંધવો જોઈ છે શ્રી ‘પરાશર્યે વગેરે વિદ્વાનો માને છે કે આમાન્ય નાટક સ્વપ્નવાસવદત્ત જેવાં નાટકો લખી જ ન શકે કદાચ નટોએ જૂના નાટકોમાં પરિવર્તનો કર્યા હોય એ આમ

13 વાંચો Doubts have also been raised by other scholars as to whether કવિવિમર્શ is at all a work of રાજશેખર or not

થયુ હોય તો પણ એ નાટકોના મૂળ લેખક તરીકે તો ભાસને સ્વીકારી શકાય. કાલિદાસ કે શેક્ષ્પિયરનાં નાટકોમાંથી રૂપાંતર કરીને રંગમંચ માટે અમુક ભાગ અનુગ કરવામાં આવે તો પણ તેના મૂળ લેખકનું કર્તૃત્વ બદલાઈ જતું નથી.

(૩) મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી ત્રિવેન્દ્રમનાટકોને કાલિદાસ પહેલાં ચર્ચા ગયેલા ભાસના માને છે જ્યારે ડૉ. બાનેટ વગેરેના મતે ત્રિવેન્દ્રમનાટકો લગભગ સાતમી સદીમાં પાંચ રાજાઓના દરબારી કવિએ લખેલાં છે. અન્ય મત પશ્ચવ રાજાના દરબારી કવિને નાટકોના કર્તા માને છે.

આમ, વિભિન્ન મતો દર્શાવતા કેટલાક વિદ્વાનો ત્રિવેન્દ્રમનાટકોના કર્તા તરીકે ભાસને સ્વીકારતા નથી.

તટસ્થ પક્ષ :

જ્યાં સુધી ખૂરતા પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી ત્રિવેન્દ્રમનાટકો ભાસના જ છે અથવા ભાસનાં નથી જ એમ કહી શકાય નહિ, એમ આ પક્ષના વિદ્વાનો માને છે.

અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પક્ષમાં લાગે જ કોઈ એવી દલીલ હોય કે જેને પ્રતિદ્વીનથી તોડી ન શકાય તેથી, શ્રી દાસગુપ્તા આ વિવાદને નાબુદ કરીને સતુલિત થયેલો (Delicately balanced) માને છે. પ્રતિપક્ષની એકાદ દલીલ જોમેરતા પશુ તરત જ એ તરફ નમે છે. આમ, બંને પક્ષોમાં સ્થિર અને ટકી શકે તેવું પ્રમાણુ લાગે જ દેખાય છે. આથી આ આખા ય વિવાદને શ્રી દાસગુપ્તા 'દીર્ઘ વિવાદનો એક વટોળિયો' (a whirlwind of prolonged controversy) કહે છે.

કેટલાક વિદ્વાનો ત્રિવેન્દ્રમના અમુક નાટકોને ભાસના માને છે અને બાકીનાં નાટકો વિષે તત્ત્વ રહે છે.

(૧) ડૉ. વેન્ગ સ્વપ્નવાસવદત્ત અને પ્રતિજ્ઞાચોગન્ધરાયણ એ બંને નાટકોને ભાસરચિત માને છે પરંતુ સમયને લીધે તેમાં થોડા ફેરફાર થયેલા છે એમ તેમને લાગે છે. તેઓ જણાવે છે કે ચારુદત્ત, બાલચરિત અને અવિમારક ઘણું કરીને ભાસના હશે, પણ બાકીનાં નાટકો વિષે અમને મોટો સંશય છે. ૧૪

૧૪ અવશિષ્ટાના વિષયે મહત્તી સચીતિ અષ્માકમ્ । (ડૉ. વેન્ગે શ્રી પુસાલકરને સંસ્કૃતમાં લખેલો પત્ર)

(૨) શ્રી એમ કૃષ્ણમાચારીઅર માને છે કે સ્વપ્નવાસવદત્ત પ્રતિજ્ઞા યોગ-ધરાયણ વગેરે સાત નાટકો જામના છે જાકીનાં ચાર નાટ્યોના કર્તા વિશે તે લખે છે કે આપણે વધારે પુગવાની રાહ જોવી પ શે

(૩) શ્રી દાસગુપ્તા એક મન ટામ્તા નોધે છે કે સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ અને ચારુદત્ત જામના છે, પરંતુ જાકીનાં નાટ્યોના લેખક વિશે હાલ મઠ યોજ્જસ મ્હી સમય નહિ શ્રી દાસગુપ્તા માને છે કે બને અતિમ વનણ અપનાવતા બે પક્ષોની વચ્ચે એક ગભીર મત છે એ મત પ્રમાણે પ્રથમ દષ્ટિએ વિચારતા ત્રિવેન્દ્રમનાટ્યોનો લેખ- જાસ લાગે છે આમ છતાં વધારે પુગવા મળતા આ માનવતામા ફેરફાર થવાની શક્યતા ખરી હાન મળતા પુરાવાઓને આધારે ત્રિવેન્દ્રમનાટ્યોના કર્તા વિશે મઠ અતિમ નિર્ણય લઈ સમય નહિ

આમ, તટસ્થ પણ કોઈ અતિમ નિષ્ણ વ તરફ દગતો નથી

[૨]

જામ : જીવન, સમય અને કૃતિઓ.

શ્રી દાસગુપ્તા બે જાસ હોવાની શક્ય મ્હે છે, કાનિહાસ પૂર્વે પ્રાચીન નાટ્ય ૧૨ જાસ હોતો પરંતુ ગાણુ જોનો હર્ષચરિતમા નિર્દેશ મ્હે છે તે જામ કાનિહાસ પૂર્વેનો કે પછીનો, જાસનો અમ નીત, મે નક્કી રી શકુ નથી શ્રી દાસગુપ્તા પોતાની શક્ય મ્હે મજશેષરનો મનાતા મ્વિ વિમર્શનો આધાર લે છે પરંતુ શ્રી કૃષ્ણમાચારીઅર ટાકેના મ્વિવિમર્શના મ્નોગે અને એ મ્થોડો પગથી તારવેના ની એમ નારાયણ ચાત્રીના કેનામ મુદ્દાઓ ધ્યાનમા લેવા જેવા છે તેમા રત્નાવલી વગેરેના લેખ- જામને શ્રીહર્ષનો સમમનીન માનેનો છે, જે ઈ સની છઠી સદીમા થઈ ગયો, એમ નાગાયણ શાસ્ત્રી માને છે

જામના જીવન વિશે ઐતિહાસિક માહિતી તો માનુએ મ્હી પણ દતમ્યા જેવી માહિતી થે નહીવત્ મળે છે

રાજશેષરનો મનાતો ' કરિરિમર્શ ' નામનો ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. મ્ વાનુશાસન 'મા કેટલાક વાચકો પણ હેમચન્દ્રના હાન હિપ મ્ધ ' કા વાનુશાસન 'મા નથી આ બે અનિશ્ચિત આધારો જોતા જાસ વિશે

બહુ બહુ તો એટલું કહી શકાય કે ભાસ જન્મે ધાવક (ધોખી) હતો. કવિ બનવાનો આધાર ‘અમુક કુળમાં જન્મ લેવો’ એ નથી. તેથી આગળ જતા ધાવક અથવા ભાસ મહાન કવિ બન્યો. ભાસના નાટકોને પરીલા માટે પડિતોએ અગ્નિમાં ફેંક્યા, ત્યારે એમાના સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકને અગ્નિ પણ બાળી શક્યો નહિ. ૧૫

ભાસ મહાન કવિ બન્યો હોવા છતાં પોતાની પૂર્વદશા ભૂલ્યો નહિ અને તેણે ધડાના ભાગેના અર્ધો ડુંગ (૫૦) થી પણી લાવવાનું નામ ચાલુ નાખ્યું. મરમરી કરવાની ઇચ્છાથી બીજા કવિઓએ વિક્રમાર્ક ગાળના આ દરમિયાની કવિ ભાસને ‘ઘટકર્પર’ એવા નામથી ઘોષાવવાનું શરૂ કર્યું. સમય જતા મહાકવિ ભાસને માટે ‘ઘટકર્પર’ નામ રૂઢ બની ગયું. ૧૬

કાવ્યપ્રકાશની એક વાચના મુજબ ધાવક નામના કવિએ પોતાના નાટકો (રતનાવલી વગેરે) હાર્વર્ધન રામને વેચી દીધા હતા અને ૧૦ નામાં તેને હવે પુષ્કળ સપત્તિ આપી હતી આ ધાવક એ જ ભાસ, પરંતુ હાન આ મન ગ્રીકાર્ક ગણાતો નથી.

આમ ભાસના જીવન વિષે કોઈ સચ્ચી માહિતી મળતી નથી તેથી વિદ્વાનો ત્રિવેન્દ્રનાટકોના આધારે કેટલાક અનુમાનો તારવે છે આ નાટકોમાં તરોત્તન અને યજ્ઞ વગેરેનો નિર્દોષ હોવાથી ભાસ કદાચ બ્રાહ્મણ હશે નાટકોનાં નાન્દી પત્રો એવું જણાય છે કે કદાચ તે બનરાન કે વિષ્ણુનો ભક્ત હશે.

૧૫ કારણ તુ કવિત્વસ્ય ન સમ્પન્નકુલીનતા ।

ધાવકોઽપિ હિ યદ્ભાસ કવીનામગ્નિમોઽમ્ભવત્ ॥

ભાસના વચ્ચેઽરિ છેકે ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ॥

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોઽમૂન્ન પાવક ॥

(કવિવિમગ્નમાર્થી શ્રી કૃષ્ણાચારીઅરે ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોકો)

૧૬ સમ્પતિ પરાકાષ્ઠામ્ અરૂઢેનાપિ ભાસેન મૂતપૂર્વા સ્વકીયદક્ષા ન વિસ્મૃતા ।

યતોઽન્નેન પૂનચરિત ઘટકર્પરેણ તદક્ષવહનમેવ પ્રતિજ્ઞાતમ્ । પ્રતિજ્ઞા ચ

દમમ્ અસહમાના પરે કવય પરિહસિતુમનસ । વ્રતમાર્ગસમ્યમેન ભાસ

તઝ્ઞાતિસ્મારકમ્કર્પરનામ્ના વ્યવજ્ઞુ । વ્રમેણ ચ સ એવ નરપદેશો ભાસ

મહાકવે સુપ્રસિદ્ધ સમ્પન્ન ।

(શ્રી કૃષ્ણાચારીઅરે ‘કાવ્યાનુશાસન’માંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં વાક્યાં)

કેટલાક માને છે કે ભાસ્ત્ર ઉચ્ચૈતનો હતો. શ્રી વાયસ્પતિ ગૈરોલાના મતે તે દક્ષિણ ભારતનો, ક્ષત્ર્ય ત્રાવણકોરનો નિવાસી હતો. કેટલાક 'ભરત-વાક્ય'માં આવતા હિમવદ્વિન્ધ્યકુણ્ડલાન્ (હિમાલય અને વિન્ધ્યાચલકી કુન્ડોવળી પૃથ્વી) એ પદના આધારે ભાસ્ત્રને ઉત્તર ભારતનો વનવી માને છે.

આ બધી માત્ર અટકળો જ છે કારણ કે ભાસ્ત્રના ઇતર વિષે કેઈ પણ ઐતિહાસિક માહિતી મળતી નથી.

(અ) ભાસ્ત્રનો સમય

મધ્યા માંડ્યા સંસ્કૃત કવિઓને બાદ કરતાં સંસ્કૃતના મોટાભાગના કવિઓનો સમય અનિશ્ચિત છે. ભાસ્ત્રના સમય વિષે પણ એવી જ અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે. આથી ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ઈ. સ.ની ૧૧ મી સદીના ૧૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં ભાસ્ત્રને જુદે જુદે તબક્કે મૂકવાના પ્રયાસ થયા છે.

(૧) બાણ : બાણનો સમય ઈ. સ. ૬૦૬-૬૪૭ (સાતમી સદીના 'પૂર્વાર્ધ') છે અને સદ્દેશ્યો એ ઐતિહાસિક પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલો છે. બાણે 'દર્પચરિત'માં ભાસ્ત્રને ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી ભાસ્ત્ર ઈ. સ.ની ૭મી સદી પહેલાં થયો છે. એમ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય. આથી, ઈ.સ.ની ૭મી સદી પછી ભાસ્ત્રને મૂકતા બધા મતો ઊંડી ભ્રમ છે. એટલે એ મતોની અચૂંક કરવી વધારે છે.

(૨) કાલિદાસ : કાલિદાસે 'માત્રવિશગ્નિમિત્ર' નાટકમાં ભાસ્ત્રને ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી ભાસ્ત્ર કાલિદાસનો પુરોગામી છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પણ કાલિદાસના પોતાના સમય વિષે જ એ મતો પ્રચલિત છે : (૧) ઈ.સ. પૂ. પહેલી સદી અને (૨) ઈ.સ.ની ચોથી સદી. તેથી કાં તો ભાસ્ત્ર ઈ.સ. પૂ. બીજી-ત્રીજી સદીમાં અથવા તો ઈ.સ.ની બીજી-ત્રીજી સદીમાં થયો હતો; કારણ કે કાલિદાસે એક પ્રતિષ્ઠિત નાટકકાર તરીકે ભાસ્ત્રને ઉલ્લેખ કરેલો છે. એવી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષનો સમય જાગે તેથી, કાલિદાસની ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ભાસ્ત્રને મૂકી શકાય.

આમ, ઈ.સ.ની ચોથી સદીથી ઈ.સ.ની સાતમી સદી સુધીમાં ભાસ્ત્રને મૂકતા બધા મતો નક્કા બની ગયા છે. એટલે હવે આટલા મતો બાકી નથી રહે છે : (૧) ઈ. સ.ની ત્રીજી સદી : શ્રી ભાંડરકર કીચ વગેરે. (૨) ઈ. સ.ની બીજી સદી : શ્રી સરપ, ગેન કાંતો વગેરે. (૩) ઈ. સ. પૂ. ત્રીજી

સદી . શ્રી કુલમ્ભી, જાગીરદાર વગેરે (૪) ઈ સ પૂ ચોથી છઠી સદી -
ડોઃ ગણપતિ શાસ્ત્રી શ્રી પુસાજકર વગેરે

(૧) ઈ. સ.ની ત્રીજી સદી : આ મત યોગ્ય લાગતો નથી. ભાસના 'અવિમારક' નાટકમાં મામાની પુત્રી સાથેનું લગ્ન સ્વીકાર્યું મનાયું છે આ પ્રકારનાં લગ્ન પ્રત્યે મનુસ્મૃતિ અણુમતો દર્શાવે છે મનુસ્મૃતિનો સમય ઈ સ પૂ બીજી અને ઈ સ ની બીજી સદીની વચ્ચે મનાય છે તેથી, મનુસ્મૃતિ પહેલાં થયેલા ભાસને ઈ સ ની ત્રીજી સદીમાં મૂકી શકાય નહિ

(૨) ઈ. સ.ની બીજી સદી : એન કોનો ભાસના નાટકોના ભરતવાક્યના રાજસિંહ સમ્બંધી લત્તપરાજી રુદ્રદામન પ્રથમ સમજે છે જો એમ હોય તો રુદ્રદામનના સમય સાથે અથવા ઈ સ ની બીજી સદીમાં ભાસને મૂકી શકાય આ પ્રત પણ સ્વીકાર્યું લાગતો નથી કારણ કે ભાસના નાટકોના ભરતવાક્યોમાં સમગ્ર ઉત્તર ભારતનો ઉલ્લેખ છે સમગ્ર ઉત્તર ભારત સર્વપ્રથમ ઈ સ પૂ ત્રીજી સદીમાં ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં એક શાસન નીચે આ યુ હવે તેથી ભાસનો સમય ઈ સ પૂ ત્રીજી સદીની આસપાસ મૂકી શકાય

(૩) ઈ. સ પૂ ત્રીજી સદી : હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી જેમ કેટલાક વિદ્વાનો ભરતવાક્યના 'ગણસિંહ' સમ્બંધી નન્દવંશના કોઈક રાજાને સમજે છે જો એ માન્ય એ તો નન્દવંશના સમય સાથે ઈ સ પૂ ૪ સદીની આસપાસ ભાસને મૂકી શકાય એટલે ઈ સ પૂ ની ત્રીજી સદીનો મત પણ સ્વીકારી શકાય એમ નથી

(૪) ઈ. સ. પૂ. ૪થી-૬ઠ્ઠી સદી . ભાસ ઈ સ પૂ ૪થી-૬ઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયો એ મતનું સમર્થન ભાસના નાટકોના કેટલાક અતર્ગત પુરાવાઓથી કરવામાં આવે છે

(ક) અશ્વધોષ અને ભાસ અશ્વધોષના શુદ્ધચરિત'નો એક શ્લોક કાષ્ઠ હિ મપ્નન્ લમતે હુતાશ્વ (૧૩ ૬૦) અને ભાસના 'પ્રતિશા-યોગધરાનણ' નાટકનો એક શ્લોક કાષ્ઠદગ્નિર્જાયતે મધ્યમાનાન્ (૧ ૧૮) એ બન્ને મળતા આવે છે આમાં ત્રણ વિકલ્પોની શક્યતા છે (૧) ભાસનું અનુકરણ અશ્વધોષે કર્યું હશે અથવા (૨) અશ્વધોષનું અનુકરણ

ભાસે ક્યું હશે. અથવા (૩) જાનેએ કોઈક જુદા જ મૂળ અંશમાંથી એ વિચાર લીધો હશે.

ડૉ. કીથ અશ્વધોપને ભાસની પહેલાં મૂકે છે. પણ ડૉ. પ્રસાળકર વગેરે ભાસને. ભારતનો સર્વપ્રથમ નાટકકાર માનીને અશ્વધોપની પહેલાં મૂકે છે. પરંપરાગત માન્યતા પ્રમાણે અશ્વધોપનો સમય ઈ. સ.ની પહેલી સદી છે. પ્રસાળકરના મતને અનુસરતાં ભાસને અશ્વધોપ પહેલાં એટલે કે ઈ. સ. પૂ. પહેલી કે બીજી સદીમાં મૂકી શકાય. જો કે ભાસ અને અશ્વધોપે વિપર્યુક્ત વિચાર જુદા જ મૂળ અંશમાંથી લીધો હોય એવી પણ શક્યતા છે.

(જ) કૌટિલ્ય અને ભાસ : કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો એક શ્લોક અને ભાસના પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ નાટકનો એક શ્લોક આ જાને શ્લોકો એક સરખા છે.^{૧૭} હાં તો કૌટિલ્યે ભાસના નાટકમાંથી અને હાં તો ભાસે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી અથવા તો આ જાનેએ કોઈ જુદા જ મૂળ અંશમાંથી આ શ્લોક લીધો હોય, એમ ત્રણ શક્યતાઓ અહીં પણ છે.

કદાચ ત્રીજો વિરૂદ્ધ સાચો હોય, જાને મારે મૂળ અંશ કોઈક જુદા જ હોય. પરંતુ અમુક વિદ્વાનો કૌટિલ્યને ભાસની પહેલાં ધમેલો અને અમુક વિદ્વાનો ભાસને કૌટિલ્યનો પુરોગામી માને છે. જો આ છેલ્લો મત સ્વીકારીએ તો, કૌટિલ્યને અંદરુપત શિષ્યનો મંત્રી માનીને ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદીમાં મૂકવામાં આવે છે તેથી ભાસને ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદી પહેલાં મૂકી શકાય.

૬૧ી, પ્રતિજ્ઞાનાટકમાં ભાસે અર્થશાસ્ત્રના પ્રણેતા તરીકે બૃહસ્પતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, કૌટિલ્યનો નહિ. આ પણ સૂચવે છે કે ભાસ કૌટિલ્યની પહેલાં થયો હશે.

(ગ) ભાસનાં નાટકોનાં પાત્રો અને રાજકીય પરિસ્થિતિ : ભાસના નાટકોમાં હિત્યન, દશક, પ્રલોત મહામેન વગેરે પાત્રો આવે છે. આ રાજાઓ ઈ. સ. પૂ. ૭મી સદીની આસપાસ ચલા હોવાનું મનાય છે. તેથી ભાસનો સમય ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદીની આસપાસ માની શકાય.

૧૭. नमं शरानं सल्लिख्य पूर्णं सुसंहृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत् तस्य मा भूत् नरक स गन्धेद् यो मर्तृपिण्डस्य कृते न युज्येत् ॥

(અર્થશાસ્ત્ર ૧૦.૩ અને પ્રતિજ્ઞા. ૪૨)

પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણમાં ભાસે મગધ, કાશીરાજ્ય, સૌરાષ્ટ્ર, મિથિલા વગેરે રાજ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૮ આ રાજ્યો ગૈરવંશની પહેલાંનાં છે. વળી, કાશીનું રાજ્ય તો ઈ. સ. પૂ. ચોથી સદી પહેલાં જ અસ્તિત્વમાં હતું. આ રાજકીય ચિત્ર ભાસને ઈ. સ. પૂ. ચોથી-પાંચમી સદીની આસપાસ મૂકવા પ્રેરે છે.

(બ) બૌદ્ધધર્મના પ્રારભનો સમય : પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણમાં ‘બ્રાહ્મણ યવાર્મા પાપ છે’ એવો નિર્દેશ, મદદે દોડી આવતા બૌદ્ધ સાધુઓ-શ્રમણોને ઉદ્દેશીને કરેલો છે ૧૯ આ સ્થિતિ બૌદ્ધધર્મનો પ્રારંભાળ બતાવે છે. તેથી ભાસને ઈ. સ. પૂ. ૪થી-૫મી સદીની આસપાસ મૂકી શકાય.

(ચ) પ્રતિમાનાટકમાં ઉલ્લેખાયેલાં કેટલાંક શાસ્ત્રો : ભાસના પ્રતિમાનાટકમાં માનનીય ધર્મશાસ્ત્ર, માહેશ્વર યોગશાસ્ત્ર, જુહાપતિનું અર્થ-શાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે આ શાસ્ત્રો ઈ. સ. પૂ. ૭મી સદી પહેલાંના છે તેથી ભાસ એ સમયની આસપાસ એટલે કે. ઈ. સ. પૂ. ચોથી-પાંચમી સદીમાં થયો હશે.

(છ) પાણ્ડિનિ અને ભાસ : ભાસનાં નાટકોમાં પાણ્ડિનીય વ્યાકરણના નિયમોનું સુખ્તપણે પાનન થયેલું નથી ૨૦ આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે પાણ્ડિનિનું વ્યાકરણ મુપ્રતિગિહન થયું તે પહેલાં ભાસ યર્ષ ગયો હોવો જોઈએ. ડૉ. લાકરકર પાણ્ડિનિનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૭મી સદી સૂચવે છે તેથી, ભાસને તેના લગભગ બસો વર્ષ પછી એટલે કે ઈ. સ. પૂ. પાંચમી સદીમાં મૂકી શકાય.

વળી, ભાસના નાટકોના સવાદો પરથી લાગે છે કે ભાસના સમયમાં સંસ્કૃત બાળા બોલાતી હશે. આ સમય ઈ. સ. પૂ. ૪થી કે ૫મી સદી આની શકાય.

આમ, ભાસને ઈ. સ. પૂ. ચોથી કે પાંચમી સદીમાં મૂકી શકાય.

૧૮. જુઓ : પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ અંક ૨ શ્લોક ૮

૧૯. જુઓ : પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણમાં ત્રીજા અંકમાં વિદ્યુતકની ઉક્તિ :
અથ વ્રાજ્યમાવ. । રૂઢામાત્રકેણ બ્રમણકેનામય દીપતે ।

૨૦. જુઓ : પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ અંક ૧ શ્લોક ૪. વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર અનુરાગદ્ ઋતે જોઈએ જ્યારે લ સે અનુરાગ ઋતે એવો પ્રયોગ કર્યો છે.

(વ) ભાસની કૃતિઓ

(૧) અભિષેક : આ નાટકમાં વાલિના મત્સ્ય પત્ની સુગ્રીવનો અને વનવાસ પત્ની ગમ્ભીરો એમ બે રાજ્યાભિષેકની વાત આવે છે તેથી આ નાટકનું નામ 'અભિષેક' નાટક રાખ્યું હોવું જોઈએ. જ અકના આ નાટકનું કથાવસ્તુ ગમાયણ પર આધારિત છે વાલિનો વધ, હનુમાનનું મીતા પામે લકામાં જવું, રામ-ગવણનું શુદ્ધ, સીતાની શુદ્ધિ, અયોધ્યામાં ગમ્ભીરો રાજ્યાભિષેક વગેરે ઘટનાઓ તેમાં નિહાયેલી છે.

(૨) અવિમારક : 'અવિ' એટલે ઘેટું અને 'મારક' એટલે મારનાર આ નાટકમાં ધેગાનુ ૧૫ ધાન્ય કરનાર રાક્ષસને વિષ્ણુસેન નામનો રાજકુમાર આગી નાખે છે તેથી નાટકના એ નાયકના નામ પરથી નાટકનું નામ 'અવિમારક' નામવામાં આવ્યું છે જ અકના આ નાટકમાં વિષ્ણુસેન અને હર મીની પ્રણયકથા છે આ નાટકનું વસ્તુ લોકકથા પર આધારિત છે.

(૩) જીરુભગ 'જીરુ' એટલે જાંઘ અને 'ભગ' એટલે ભાંગી નાખની નીમ ગદાથી દુર્યોધનની જાંઘ ભાંગી નાખે છે, એ ધનુનાને લીધે નાટકનું 'જીરુભગ' એ નામ સાર્થક છે આ એક અકનું નાટક છે ગાંધુદ્ધમાં બીમને હાથે લાયન થયેલા દુર્યોધનની આગળ બવરામ પાડવો તરફ શેષ પ્રયત્ન કરે છે અને તેમને પોતાના હજારી મારી નાખતા તેથી થાય છે પગલું દુર્યોધન તેમને વાગે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી, દુર્યોધનની બે પત્નીઓ અને પુત્ર દુર્લ્ય ધાપન દુર્યોધનને મળવા આવે છે આ બધા અજ્ઞનો સાથેનો ખસ તો પુત્ર દુર્લ્ય સાથેનો, મરવાની અમ્મી પર ગહેના દુર્યોધનનો મવા ખરેખર નુકસાન છે અશ્વત્થામા આવીને પોતે વેર વાગશે એમ કહી દુર્યોધનને આશ્વાસન આપે છે પગલું દુર્યોધન તેને પણ શસ્ત્રત્યાગ કરવાનું કહે છે આખરે રગભૂમિ પર જ દુર્યોધનનું શ્રુત્ય થાય છે.

ભામે જીરુભગમાં દુર્યોધનના પાત્રને ડિયુ ઉદાવવા પ્રયાસ કર્યો છે સમગ્ર સગૃહ નાટકમાં એકમાત્ર 'જીરુભગ' નાટક કડુણાન્ત મનાય છે.

(૪) કણ્ડભાર 'કણ્ડ'નો ભાર' એટલે કણ્ડની મોની જવાનદારી અથવા મનના બેભાનપણિતા કે અકના મતે 'કણ્ડ' એટલે કાનને ભાગડપ એવા કવચકુડન. કવચકુડનના દાનની વાત પરથી નાટકને 'કણ્ડભાર' એવું નામ આવ્યું છે કણ્ડ સાગધિ શત્રુ સમક્ષ પોતાના સાપની વિગત વણવે છે. ખરેટાણે અભિધાનિષ્ઠ જશો, એવો પરશુરામે આપેલો સાપ

કર્ણના મનમાં ઘોળાય છે. શ્વાહાણના વેષે કપટ કરીને ધન્દ તેની પાસેથી કવચકુડન પણ દાનમાં માગી લે. ■ કર્ણની દાનવીરતા અને તેનું મનો-મંથન આ નાટકમાં સુંદર રીતે વ્યક્ત થયા છે.

(૫) ચારુદત્ત આ નાટકમાં નાયક વણિક ચારુદત્તની વાત હોવાથી નાટકનું નામ 'ચારુદત્ત' છે ચાર અંકના આ નાટકમાં ચારુદત્ત અને ગણિકા વસન્તસેનાના પ્રણયની વાત છે દરિદ્ર બનેલા ચારુદત્તના ઉમદા શુભોથી વસન્તસેના આકર્ષાય છે. પરંતુ રાજાનો સાથો તેમાં વિધેનો બીજા કોઈ છે આ નાટકમાં ગણિકા, ચોર, જુગારી જેવી હનકી કક્ષાના પાત્રો હોવાથી સમૂહતનાં અન્ય નાટકોથી તે જુદું પડે છે જાસના આ અપૂર્ણ નાટકને વિકસિત કરીને શ્રીકે 'મૃચ્છકટિક' નામક દસ અંકનું પ્રકરણ લખ્યું. એવી માન્યતા છે.

(૬) દૂતધટોત્કચ : આ નાટકમાં બીમ અને દિગ્વિમાનો પુત્ર ધટોત્કચ દૂતનું કાર્ય કરે છે. તેથી નાટકનું 'દૂતધટોત્કચ' એવું નામ રાખ્યું છે. એક અંકના આ નાટકમાં મહાભારતના પાત્રો છે પરંતુ ધટોત્કચને કૃષ્ણના દૂત તરીકે કૌરવોની જાવણીમાં મોકલવાની વાત જાણે પોતાની કલ્પનાથી ઉપજતી કાઢેલી છે ધટોત્કચના સદેશમાં કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાનું કે અભિમન્યુના મૃત્યુથી જેવો અર્જુનને સતાપ થયો તેવો તમને તમારા પુત્રોના મૃત્યુથી ન થાય તે માટે સુદ્ધ બંધ કરો પરંતુ, દુર્યોધન એ વાત સ્વીકાર્યા નથી નાટકમાં દુર્યોધન ધટોત્કચ વચ્ચે થયેલો અવા નોંધપાત્ર છે.

(૭) દૂતવાક્ય . સુધિહરના આગ્રહને વશ થઈને શ્રીકૃષ્ણ પોતે દૂત બનીને સમાધાન કરવા માટે કૌરવો પાસે જાય છે દૂતના રૂપે કૃષ્ણે કહેલ વાક્યોના આધારે નાટકનું નામ 'દૂતવાક્ય' છે એક અંકના આ નાટકમાં શ્રીકૃષ્ણ અને દુર્યોધન વચ્ચે ઉગ્ર ચર્ચા થાય છે છેવટે કૃષ્ણ સમાધાન કરી દુર્યોધન તેમને બાધવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કરે છે. કૃષ્ણ વિગટ સ્વરૂપ ધારૂ કરે છે અને દુર્યોધનને ગારવા સુદર્શન ચક્રને બોધાવે છે પણ ધૃતરાષ્ટ્ર તેમને સાત કરે છે.

(૮) પચગત્ત, પાંચ રાત્રિઓની મુદતની વાતના આધારે પણ અંકના આ નાટકનું નામ 'પચગત્ત' છે દુર્યોધનને ત્યાં યજ્ઞમાં દ્રોણ એવી દર્શિણી

માએ છે કે દુર્યોધને પાંડવોને તેમનો રાજ્યભાગ આપી દેવો. એ વખતે પાંડવો વિરાટ રાજ્યને ત્યાં અજ્ઞાતવાસમાં હતા. દુર્યોધન યુરુ દ્રોણનું વચન એક શરતે સ્વીકારે છે. જ્ઞ પાંચ રાત્રિ સુધી પાંડવો મળી આવશે તો પોતે રાજ્યભાગ આપી દેશે. પાંડવો પાંચ રાત્રિઓ પૂરી થતાં પહેલાં જતા થાય છે અને દુર્યોધન વચન પ્રમાણે તેમને રાજ્યનો ભાગ આપી દે છે.

(૯) પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ : ચાર અંકોના આ નાટકમાં વત્સરાજ હિંદવનનો મંત્રી યોગન્ધરાયણ હિંદવનને ઉલ્લગ્ધિનીની કેદમાંથી છોડાવવા માટે બે વાર પ્રતિજ્ઞાઓ લે છે. યોગન્ધરાયણની એ પ્રતિજ્ઞાઓને આધારે આ નાટક ‘પ્રતિજ્ઞાયોગ-ધરાયણ’ તરીકે ઓળખાય છે.

(૧૦) પ્રતિમાનાટક : મોક્ષાળથી પાછા ફરતાં ભરત અયોધ્યાની બહાર આવેલા પ્રતિમામૃદમાં વિશ્રાન્તિ માટે જાય છે. ત્યાં ઉદ્ધવાકુલંચના મૃત ગળઓની પ્રતિમાઓ રાખવામાં આવતી. તેમાં ભરત દશરથની પ્રતિમા પણ જુએ છે. પિતાનું મૃત્યુ થયું છે એ વાત જાણીને તે શોકથી મૂઝાઈત ખને છે. લામે કદપેલા પ્રતિમામૃદના આ પ્રસંગના આધારે આ નાટક ‘પ્રતિમાનાટક’ તરીકે જાણીતું છે. સાત અંકોના આ નાટકમાં રામના અભિયેકની તૈયારી, કેકેયીનાં વરદાન, રામનો વનવાસ, દશરથનું મૃત્યુ, ભરતનો શોક અને રામને મળીને ચાપણ તરીકે રાજ્યની જવાબદારીનો સ્વીકાર, પિતૃબ્રાહ્મ માટે કંચનમૃત જરૂરી છે એવું બદાનું કાઢીને કપડી આજણના વેશમાં આવેલા રાવણે કરેલું મીતાનું અપહરણ, રાવણનો વધ, રામનો અયોધ્યામાં રાજ્યાભિષેક વગેરે ઘટનાઓ નિરૂપેલી છે.

(૧૧) બાલચરિત : પુરાણોમાં વર્ણવેલી કૃષ્ણની બાલલીલાઓના આધારે આ નાટકમાં કૃષ્ણનું બાલચરિત વર્ણવેલું છે. આ નાટક પાંચ અંકનું છે. કૃષ્ણનો જન્મ, નવજાત સિંથુ કૃષ્ણને લઈને વામુદેવનું મયુરામાંથી ત્રજમાં જવું, નંદની નવજાત કન્યા સાથે કૃષ્ણની દેરબદલી, ત્રજમાં કૃષ્ણની જોવાળીયાઓ સાથે બાલલીલાઓ, પૂતનાવધ, કાસિપનાગનું દમન, કંસવધ વગેરે ઘટનાઓ આ નાટકમાં નિરૂપાયેલી છે.

(૧૨) મધ્યમવ્યાયોગ : આ નાટકમાં કુન્તીના ત્રણ પુત્રોમાંથી મધ્યમ પુત્ર ભીમની વાત હોવાથી અથવા એક સાહજણના મધ્યમ પુત્રનો જોગ લેવાની વાત આવતી હોવાથી આ નાટકનું નામ ‘મધ્યમવ્યાયોગ’

છે માતા હિડિમ્બાની આરાધી ધટોત્કચ એક બ્રાહ્મણ પાસેથી તેના પુત્રને ભલ માટે માગીને લઈ જાય છે આ બ્રાહ્મણપુત્ર જળાશયમાં પાણી પીવા જાય છે તેને આવતા વાર લાગે છે એટલે ધટોત્કચ 'મધ્યમ' કહીને જૂમ પાડે છે એ વખત, બીમ પણ મધ્યમ હોવાથી ત્યાં જાય છે. તે બ્રાહ્મણપુત્રને હોડાવીને પોતે ધટોત્કચની સાથે રવાના થાય છે હિડિમ્બા પોતાના પતિને જોતા જ ઓળખી જાય છે અને પુત્રને તેના પિતાની ઓળખાણ આપે છે

(૧૩) સ્વપ્નવાસવદત્ત છે એકના આ નાટકમાં આવતા સ્વપ્નદશયના આધારે નાટકનું 'સ્વપ્નવાસવદત્ત' નામ પાડયું છે પોતાની પ્રિયતામાં વાસવદત્તના સૌંદર્યમાં આસક્ત ઉદયનનું રાજ્ય તેનો દશમન્દ આરુણિ પત્ની લે છે ઉદયન વત્સલેશના મીઠાડા પરના લાવાણુક નામના ગામમાં જઈને વસે છે મગધના રાજા દશકની બહેન પદ્માવતી ઉદયનનો રાણી બનશે, એવી જ્યોતિષીઓની આગાહીના આધારે ઉદયનનો મંત્રી યોગન્ધરાયણ એક યોજના ધડે છે તે મુજબ લાવાણુકના મહેલમાં આગ લાગી અને તેમાં વાસવદત્ત તથા યોગન્ધરાયણ બળી ગયા, એવી અફવા ફેલાવી યોગન્ધરાયણ વાસવદત્ત સાથે વેશપરિવર્તન કરીને નીકળી જાય છે મગધના તપોવનમાં તે વાસવદત્તને પોતાની બહેન તરીકે ઓળખારી પદ્માવતીની પાસે થાપણ તરીકે રાખે છે. પછી ઉદયન પદ્માવતીના લગ્ન થાય છે આવન્તિકાના વેશમાં રહેલી વાસવદત્ત આ બધું જુએ છે ઉદયન પણ વાસવદત્તને જૂવી શકતો નથી દુઃખિચાન તે પોતાનું શુભાવેશ રાજ્ય પાછું મેળવે છે ઉજ્જૈનથી મોકનારેલા ઉદયન-વાસવદત્તના ચિત્તને જોના જ પદ્માવતીને, આવન્તિકા એ જ વાસવદત્ત ■ એવી રાક્ષ થાય છે. યોગન્ધરાયણ પણ પોતાની યાપણ લેવા આવે છે ક્રમશઃ વાસવદત્ત પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે.

આ તેર નાટકો ઉપરાંત, ગોડવ (સૌરાષ્ટ્ર)માંથી મળી આવેલા 'યમદય' નાટકને પણ કાલિદાસ શાસ્ત્રી ભાસનું ગણાવે છે. એ નાટકમાં દશરથ રાજાને ત્યાં યમના દુનરૂપે પુત્ર જન્મે છે. આ નાટક ભાસનું છે એમ સામાન્યતઃ સ્વીકારવામાં આવતું નથી.

[૪]

સ્વપ્નવાસવદત્ત :: અંકશઃ સમીક્ષા

પૂર્વભૂમિકા

કોશામ્બીનરેશ વત્સરાજ ઉદયન 'સ્વપ્નવાસવદત્ત'નો નાયક છે અને નાયિકા છે અવન્તિગજ પ્રદ્યોત મહાસેનની પુત્રી વાસવદત્તા ઉદયન કેવળ રૂપમાં કામદેવ, શક્તિમાં કુમાર કાર્તિકેય અને વીણાવાદનમાં વક્ષ જ નહોતો, સપ્તમમાં શરદ પશુ હતો તેનામાં અનુપમ સૌંદર્ય, અતૂટ શક્તિ, સંગીતનો ગોખ અને અન્ય ગુણ સમન્વય પામ્યા હતા આવા રાજા ઉદયન આથે પ્રદ્યોત પોતાની લાડકવાઈ પુત્રી વાસવદત્તાને પરણાવવા ઈચ્છતો હતો. ઉદયનની સગિનપ્રિયતાને અનુવદીને નાગવનનુ કારસ્તાન યોજીને પ્રદ્યોતે ઉદયનને ફેર ફરાવ્યો. ઉદયનને છોડાવવા તેના અતુર વ્યભાત્ય યોગધરાપણે નયગિરિ હાથીની યોજના મડી એ અરસામાં કાપાશ્વતીને દિવસે, જ્યારે ઉદયન જેવની બેરેકમાં આટા ખારતો હતો ત્યારે, તેણે ખુલ્લી પાપખીમાં બેમી લગવતી પક્ષિણીને મદિરે જતી વાસવદત્તાને જોઈ પ્રથમ નજરે જ તે બંને વચ્ચે પ્રેમ જાગ્યો, એકબેકથી આકર્ષાયા નયગિરિના પ્રસંગ પછી ઉદયનને નજરકેદી તળીકે રાખવામાં આવેલો તેના બંધનો છોડી નાખવામાં આવ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ તેને વાસવદત્તાના સંગીત-શિક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યો. રાજ વાસવદત્તા ઉદયન પાસે વીણા શીખે, એમ ક્રતા બંને વચ્ચે જાગ્યો. પ્રેમ દહત-દહતમ થતો ગયો. બંનેએ માધવ લગ્ન કર્યા. યોગધરાપણની યોજના મુજબ બંને લગ્નરતી હાથિણી પર બેસી કોશામ્બી બણી રવાના થઈ ગયા અંદરખાતેથી આ લગ્નમાં પ્રદ્યોતની મર્યાદા તો હતી જ. ફલક પર ઉદયન-વાસવદત્તાનાં ચિત્રે દોગવી તેણે ઉજ્જયિનીમાં લગ્નોત્સવ ઉજવ્યો. આ કથા આપણને પ્રતિષ્ઠાપીઠધરાપણમાંથી જાણવા મળે છે. હવે સ્વપ્નવાસવદત્તની પટના શરૂ થાય છે.

પ્રભુતામાં પગલા માંડ્યા પછીનાં ઘટનાતંત્ર વધે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદયન ગગ અને રમણી વચ્ચે અર્થોત્ સંગીત અને સ્ત્રી વચ્ચે વિતાવતો હતો. બંને રજા સહૃદય અને રસિક, અસ્ત સુવાન અને રૂપરાન, મોહક અને આકર્ષક. ઉદયન વાસવદત્તા સાથે અધિક સમય પસાર કરતો હતો, તે રાજ્ય ચલાવવામાં બેદરકાર બન્યો. પ્રેયમાં રૂખી પ્રેય ચૂક્યો.

પડેશના કોઈ આરુણિ નામના યત્રુએ આ તકનો લાભ લઈ તેનું રાજ્ય જીતી લીધું. ઉદયનને રાજધાની છોડી લાવાણુક નામના એક ગામમાં રહેવું પડ્યું.

વત્સરાજ ઉદયનના બે પ્રધાન : યોગધરાયણ અને રુમણવાન. બન્ને હોશિયાર અને નિપુણ, આક્રાંક્ષ અને ચતુર હતા. તેમાંના એક યોગધરાયણે વિચાર કરતા જાણી લીધું કે ખીજ કોઈ સદ્ગુણ રાજાની મદદ સિવાય આરુણિને હરાવવાનું મુશ્કેલ હતું. ઉદયન ફરીથી રાજ્ય કેવી રીતે મેળવે તેની તે વિમાસણમાં હતો. ઉદયને વાસવદત્તાનું અપહરણ કહેલું - તેથી પ્રયત્ન પાસે મદદ મેળવવાની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી.

આ સમયે મગધ રાજ્યમાં દર્શક નામનો રાજા રાજ્ય કરે. તેને પદ્માવતી નામની એક નાની બહેન હતી. તે ખૂબસૂરત અને લાગ્યશાળી હતી. પુષ્પકમલ વગેરે જ્યોતિષીઓએ તેને માટે લવિષ્ય લખેલું કે તે ઉદયનની પત્ની બનશે. મગધ રાજાએ આ પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છતા. દર્શકની ઇચ્છા પોતાનો બહેનને તે સમયના રૂપવાન, ચુલ્લવાન અને કુળવાન એવા ઉદયનની સાથે પરણાવવાની હતી. પણ તેને એક વાધો હતો : ઉદયન પરણેલો હતો. જ્યાં સુધી વાસવદત્તા હોય ત્યાં સુધી ઉદયન ખીજ રાણી કરે નહિ જોખાઓનાં લવિષ્યકથન પ્રમાણે જો ઉદયન પદ્માવતી સાથે પરણે તો તેનો રાજકીય હેતુ પાર પડે તેમ હતો. વંશાદિક સંબંધો થતાં સ્વાભાવિક રીતે મગધરાજ દર્શક ઉદયનને લશ્કરી મદદ કરે અને તેનું રાજ્ય પાછું મળે. તેથી યોગધરાયણ ઇચ્છતો હતો કે તેનો રાજા પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરે, પણ એ લગ્નમાં બે ચીજ આડખીલી રૂપ હતી : (૧) ઉદયન વાસવદત્તા સાથે પરણેલો હતો. તેને તેના માટેનો પ્રેમ અદ્વિતીય નહિ પણ કાયમી હતો; ઉપલક્ષ્ય ન હોતો, પણ લિંગ હતો; આજ નહોતો, આત્મિક હતો. જ્યાં-સુધી વાસવદત્તા હોય ત્યાં સુધી ઉદયન ખીજ કોઈ કન્યા સાથે લગ્ન ન કરે ત નક્કર હકીકત હતી અને બુદ્ધિમાન પ્રધાન યોગધરાયણ તે જાણતો હતો. (૨) જ્યારે એક પત્ની હોય અને તેમાંથી બે તો પત્નીને ઉદયન આહતો હોય તો દર્શક પોતાની બહેન પદ્માવતીને તેની સાથે પરણાવે નહિ. જ્યાં સુધી ઉદયનનો પ્રેમ મળવાની ચોક્કસ ખાતરી ન થાય ત્યાં સુધી પોતાની બહેનને તેની સાથે કેવી રીતે પરણાવે ? આમ વાસવદત્તા યોગધરાયણના માર્ગમાં બેઠી આડખીલી રૂપ હતી.

રાજ્ય પાછું મેળવવું હોય તો વાસવદત્તાને ઠેકાણે પાડવી જ જોઈએ. ઉદયન-વાસવદત્તાને જુદા પાડ્યા જ જોઈએ વામવદત્તાએ યોગધરાયણના કલ્હાયી અસાતવાસ સ્વીકારવાની હા પાડી તો રાજ્ય અને રાજાનું બધું ચતુ હોય તો થોડા સમય માટે તે પતિથી છૂટી પડવા નૈયાજ હતી. એ જોના મનની નિરાશતા દર્શાવે છે પણ વામવદત્તા જેવી સ્ત્રીને સત્તાડવી ક્યા, એ પણ એક સવાન હતો. જ્યારે ઉદયન-વાસવદત્તાનું પુનર્મિલન થાય ત્યારે ઉદયનને વાસવદત્તાના આરિગ્મની સેશમાત્ર શકા ન આવવી જોઈએ એ પણ યોગધરાયણે જોવાનું હતું નહિતઃ વામવદત્તાની ગિથિતિ ગમાયણની મીતા જેવી થાય

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ઉદયન, વામવદત્તા પગે લાવાયુકમા રહેતા હતા. એકવાર રાજા શિકાર કરવા ગયો યોગધરાયણે લાનાયુકમા રાજા મહેલને આગ મૂકી ફૂકી માર્યો સાથે સાથે અકાચ વહેતી કરી કે આગ લાગતા વાસવદત્તા અદર સળગી ગઈ અને પ્રધાન યોગધરાયણ પણ તેને બચાવવા જતા બળી મર્યો. ખરી રીતે તે બંને વેશપત્રો કરીને ત્યાથી નીકળી ગયા હતા યોગધરાયણ હતો પરિવ્રાજક-સન્વામીના વેશમાં અને વાસવદત્તા હતી આવતિકા-અવતીની એક આમાન્ય સ્ત્રીના વેશમાં બહી થી અપ્નવામવદત્તા નાટકનું પ્રથમ દરખ શરૂ થાય છે.

પહેલો અંક

સ્થળ અને સમય મગધ રાજ્યની રાજધાની રાજગૃહની સરહદે આવેલું તપોવન આ બન્નું ઘટનાસ્થળ છે. સમય નાટકના પ્રસંગો કર્ણ ઋતુમાં બન્યા, એ અંતે નાટકકારે અસ્તાવનામાં કહ્યું નથી, પણ, ચોથા અંકમાં પિતૃતક સંદર્ભનુંના દુસહ તાપનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ઉદયન કાશ્યપુષ્પના પગને શરદ્ઋતુના ચંદ્ર જેવોગોરવળ્લનો કહે છે કે જી. ક. ભટ્ટના મત પ્રમાણે તપોવનમાં પદ્માવતી સાથે યોગધરાયણનો ભેટો ચર્ચો ત્યારથી ઉજ્જવિની બણી પ્રયાણ મુધીના નાટ્યવસ્તુને લગતો આખો સમય લગભગ એ પખવાડિયાનો સમજાય છે તેથી પ્રથમ અંકનો સમય શરદ્ઋતુના દ્વાર્ધિક દિવસે સારનો છે મધ્યાહને લાવાયુકથી બહાર્યારી આવ્યો તે પહેલાં યોગધરાયણ વાસવદત્તાને પદ્માવતી પાસે ન્યામ તરીકે મૂકે છે એ ઘટના બપોર પહેલાં એકાદ બે કલાકે જાની હશે અંકને અંતે તપોવનની સાંજનું વર્ણન છે તેથી અંકનો આરભ સવારના લગભગ

દસ-અગિયાર વાગે અને અંત એ જ દિવસે સાંજના લગભગ ૭ વાગે થયો હોય એમ લાગે છે.

પ્રથમ અંકની ઘટનાને આપણી અનુકૂળતા ખાતર ત્રણ દરયોમાં વહેંચી શકીએ : (૧) સ્થાપના, (૨) વાસવદત્તાને ન્યાસ મૂકવાનો પ્રસંગ અને (૩) ઘડગચાળાનો પ્રસંગ.

(૧) સ્થાપના : નાન્દીને અતે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે. તે નાન્દી-શ્લોક બોલે છે. એમાં બલરામની સ્તુતિ છે. પછી સૂત્રધાર ત્રેક્ષકોને કંઈક વિનંતિ કરવા જાય છે ત્યાં નેપથ્યમાંથી કાંઈક અવાજ સંભળાય છે : 'આધા ખસો, આધા ખસો.' તપાસ કરવા જતાં શા માટે લોકોને દૂર હટાવવામાં આવે છે તેનું તેને કારણ સમજાય છે. 'રાજકન્યા પદ્માવતીને' અનુસરના વક્ષાદાર નોકરો વડે તપોવનના સર્વ લોકોને તોળાઈથી દૂર હટાવવામાં આવે છે.'

આ સ્થાપના સંબંધી આટલી બાબતો નોંધપાત્ર છે : (૧) સંસ્કૃત નાટકની શરૂઆતમાં આવતા આ પ્રકારના નાના દરખને પ્રસ્તાવના કે આમુખ્ય કહેવામાં આવે છે. તેમાં સૂત્રધાર અને નંદી અથવા પારિવાશિક વચ્ચે સવાદ થતો હોય છે. જાસનાં નાટકોની તથા ખીજા કેટલાક દાક્ષિણાત્ય નાટકોની એ વિશિષ્ટતા છે કે એમાં પ્રસ્તાવનાને સ્થાપના કહેવામાં આવેલ છે. (૨) પારિભાષિક રીતે જોઈએ તો આ સ્થાપના પ્રયોગાતિશય પ્રકારની છે. (૩) અહીં સૂત્રધારની એકાકિત છે. તેનો ખીજા કોઈ પાત્ર સાથે સવાદ નથી (૪) અન્ય સંસ્કૃત નાટકોની જેમ અહીં નાટક કે નાટકકાર વિશે કોઈ માહિતી નથી તેમજ કોઈ ઋતુને ઉદ્દેશીને ગીત નથી. (૫) નાન્દી શ્લોકમાં મુદ્રાસકાર દ્વારા નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (૬) તે પ્રથમ અંકના મુખ્ય દરખને યોગ્ય રીતે શરૂ કરી આપે છે.

(૨) વાસવદત્તાને ન્યાસ મૂકવાનો પ્રસંગ : પ્રથમ અંકના મુખ્ય દરખનો પડો ઊપડે છે ત્યારે પદ્માવતી તપોવનની મુલાકાત લેનાર હોવાથી વનમાંથી લોકોની ઉત્સારણા કરતા દર્શકના એ સૈનિકો ૨ ગમ'અપર દેખાય છે. તે વખતે પરિવાજક-સંન્યાસીના વેપમાં વત્સરાજ ઉદયનનો અમાત્ય યોગધરાયજી અને આવતિકાના વેપમાં રહેલી અર્થાત્ ઉજ્જયિની-નિવાસી સ્ત્રીના વેપમાં રહેલી વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે. હુકમ હોડીને શાંત તપોવનને ગામડું બનાવાય છે તે યોગધરાયજીને ગમતું નથી આ વખતે,

ફર જવાનું કહેવાયું હોવાથી વાસવદત્તાને અપમાન લાગે છે. તેને મનદુઃખ થાય છે, તેનો જગ મિચળ જાય છે. પણ યોગધરાયણુ તેને મમજવે છે : નહીં ઝોળખાયેલા રેવો પણ અપમાનિત થાય છે તમે તો આ બાબત બોગવીને છોડી દીધી છે. પહેલાં તમે પણ આવી જ રીતે ડાહ્યાબેર જતાં હતાં. તમાગ ચામીનો વિજય ચતાં ફરીથી ક્ષાધનીય રીતે તમે જગો કાળક્રમ પ્રમાણે ફરતુ જગતનું ભાગ્યક પેશના આરાની હાનિમાળાની જેમ કરે છે.

ત્યારબાદ આવેય કાંચુકીય મનઝીઓ પ્રત્યે કંઠેર વર્તન નહિ આચરવા ઐતિકાને જણાવે છે. તેની વિવેકી દૃષ્ટિ જોતાં યોગધરાયણુ અને વાસવદત્તા તેની ગામે જાય છે. યોગધરાયણુ તેને હિતારણાનુ પ્રયોજન પૂછે છે. કાંચુકીય યોગધરાયણુને મોઃ તપસ્વિન્ કહીને મ બોધે છે. 'તપઝી' એ ઉત્તમ બબોધન હોવા છતાં, તેનાથી તે રેવાયેલો નહિ હોવાથી તેને તે અનકુ' લાગે છે તેના મનમા તે જગબર બધેસતુ નથી. કાંચુકીય યોગધરાયણુને જણાવે છે કે મહારાજ દક્ષીની બહેન પદાવતી, આશ્રમમાં રહેતાં જમાતા મદાદેવીને મળીને તેમની રમ લઈ રાજગૃહ જનાર છે. તેથી આજે અહીં આશ્રમમાં રહેવાની તેમને ઈચ્છા છે. તે જણાવે છે કે આશ્રમવામીઓએ પોતાના નિત્યકર્મો નિર્જયતાથી કરવા, કેમકે પદાવતી ધર્મપ્રિયા હોઈ તપસ્વીઓના કામમાં ખસેલ પહોંચાડવાનું તેને ગમે જ નહિ.

પદાવતીનું નામ સાંભળી યોગધરાયણુને તેના તરફ મમતા જાગે છે. માંસુ કે પુષ્પકલ્પ વગેરે જેવીઓએ 'તે ઉદયની રાણી બનશે' એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. તે પોતે જ કહે છે તેમ અતિદેવ કે ખૂમ માત માનસિક વિચારમાથી ઉપજે છે પદાવતી ગજપુત્રી છે એ સાંભળી વામવદ્તાના મનમાં તેના પ્રત્યે સખીનો મેહ જાગે છે.

દાગીઓથી અનુસરાયેલી પદાવતી પ્રવેશ કરે છે. તેનું તાપમી નાગત કરે છે. પદ્માવતીને પહેલી જ વાર જોઈને વસવદત્તા તેનાથી પ્રભાવિત થાય છે. તેને મનમાં થાય છે : હિચ્ચ કુટુંબને અનુરૂપ તેનું રૂપ છે. પદ્માવતી તાપમીને વંદન કરે છે તાપમી તેને આશીર્વાદ આપી નિર્જયરીતે તપોવનમાં પ્રવેશવાનું જણાવે છે કેમકે, તપોવન એ તો અતિચિજનોનું પોતાનું ધર-તાપમીનાં આવાં પ્રેમાળ વચનોનો પદાવતી હિચ્ચિત પ્રત્યુત્તર વાગે છે. વામવદ્તાને તો પદાવતીનું રૂપ જ નહિ વાણી પણ મધુર લાગે છે. તાપસી દામીને સદજ રીતે વ્યાવહારિક પ્રશ્ન પૂછે છે. 'તમારા બદ્ધમુખ - ૧'

નાની બહેનને કોઈ રાજ પરણ્યા તૈયાર થતો નથી ? તેના જવાબમાં દાસી કહે છે 'પ્રથોત (વાસવદત્તાને પિતા) પોતાના પુત્ર માટે માગુ મોકલે છે ખરો' વાસવદત્તાને તો પદ્માવતી લાભી થશે એ વિચારથી આત્મીયતા લાગે છે

પદ્માવતી દાન આપવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે કાચુકીય એ અંગે જાહેરાત કરે છે જેને જે ઇચ્છા હોય તે કહો આજે કોને શું આપીએ ?' તરત યોગધરાયણને ઉપાન જડે છે કાચુકીય સમક્ષ જઈને જણાવે છે 'આ મારી બહેન છે પ્રોપિતભત્રકા છે એને થોડો વખત સાચવો' યોગધરાયણને બીજા કંઈ જોઈતું નથી ધોર એવી પદ્માવતી તેની બહેનનું ચારિત્ર સાચવના સમર્થ છે યોગધરાયણ પોતાને થાપણ મૂકવા માગે છે એવી વાચવદત્તાને તો અત્યારે જ ખમર પડે છે પોતાની યોજના પૂરેપૂરી ખજાકાર થા વિના જ યોગધરાયણે વાસવદત્તાને પોતાની સાથે લીધેની વાસવદત્તાને યોગધરાયણ પર પૂરો વિશ્વાસ હતો તે કહે છે વિચાર કર્યા વિના એ પાત્ર ભરશે નહિ મચુકીયને આ થાપણ સ્વીકારનાતું ઠકાપણભય લાગતું નથી પરંતુ પદ્માવતી સત્યવાદિની છે તે યોગધરાયણની બહેનનો સ્વીકાર કરે છે પદ્માવતી વાસવદત્તાને આત્મીયા' કહે છે

યોગધરાયણનું મન હળવું બને છે તેનો અર્ધો ભાર ઓછો થાય છે તેને એ કામ કરાના હતાં (૧) વાસવદત્તાને સોંપનાનું અને (૨) આરુણિનો પરાજય કરવાનું તે પૈકી હવે બીજું કાર્ય બાકી રહ્યું વાસવદત્તાને પદ્માવતી પામે જ થાપણ તરીકે મૂકનાનું પ્રયોજન સૂચવતાં યોગધરાયણ કહે છે મારા સ્વામી ફરીથી ગાદી ધારણ કરશે ત્યારે વાસવદત્તાને ગળ પામે લઈ જઈશ તે વખતે આ મગધરાજપુત્રી પદ્માવતી વિશ્વાસસ્થાન બનશે પદ્માવતી ઉદયનની પત્ની બનશે જ એ અંગે યોગધરાયણને લેશમાત્ર શંકા નથી જેમણે રાજ પર આનંદાર વિપત્તિ જેઈ હતી તેમણે જ આ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું નેમના પરના વિશ્વાસથી તેણે આ ક્યું છે કેમકે ખરેખર સિદ્ધોના આરી રીતે પરીક્ષા કરારેલા વચનોનું વિધિ પણ ઉપધન કરતું નથી

આ પ્રસંગની કેટલીક નોંધપાત્ર બાબતો આ પ્રમાણે છે (૧) આ દરમિયાન યોગધરાયણ વાસવદત્તા પદ્માવતી આ મુખ્ય પાત્રોની તથા મચુકીય, ચેગી તાપસી અને બે સૈનિકો-એ ગોણું પાત્રોની રજૂઆત કરવામાં આવેલ છે (૨) પદ્માવતી રૂપચાન, મધુરભાષિણી અને ધાર્મિક રૂતિની છે વાસવદત્તા અપમાન સહન નહિ કરનારી યોગધરાયણની

યોગનાઓને વક્ષાદાગ મહેનાગી ગ્રી છે. યોગધરાયણ મંત્રનીતિદુરધા,
મમમવવામા કુશળ, જ્યોતિષમા માનનાગ, મણુમપારણુ, આવેની તક
ઝડપી લેનાગ અને વાયતીતમા પ્રવીણ છે. (૩) આ દમ્યમા લેખકની
નામ્યનાનો આપણને પરિચય થાય છે સવાદ અને દરમ અયોગનામા
વાગ્તવિષ્તા જણાય છે (૪) કેટલીક સુમાધિત પદ્મિઓનો અહી આપણને
પરિચય થાય છે

બ્રહ્મચારી પ્રમગ : પદ્મિયાત, ઠાઈ જગ્યાએ વિશ્રામ કરવાની
આજનાપાયણો એક બ્રહ્મચારી મધ્યાહ્ન સમયે વનમા આવે છે વિચાર
મના તેને એ અધ્યતપોવન બગે છે. કેમકે અધ્ય પગના વિશ્રામને માન્ય
નિર્ભય બનેના હુણો બીડ વગર ચરે છે ફળફૂનોથી ભંપુગ ગળીઓ-
વાળા બધા જુલો દયાથી રક્ષાયેના છે સ્પિના ગાગો મારા પ્રમાણમા છે.
ધૂમાડો પણ અનેક મયેથી નીમ્ને છે મચુળી, પદ્ય સ્તી વગેરેને ભેના
તે આગળ વધતાં અચકાય છે, ત્યારે ‘આગમ તો બનાવુ મ્યાન કે’ કહી
કાંચુખીય તેને બેધડક પ્રવેશના જણાવે છે આ વખતે વામવદતા ‘હનુ’
કહી નગ્ન અને સંકોચ અનુભવે છે તે પંપુડપગન ત્વગ્તી લાવાથી
એ આપણુ મુચવાન તેની પદ્માસ્તીને નાગે છે બ્રહ્મચારીનો અગ્ર ધાર
છે યોગધરાયણથી પૂજાર્તા બ્રહ્મચારી માદિતી આવે છે કે તે રાગગૃહનો
રેતનામી છે વક્ષેશમા લાવાણુક નામેગામમા તે શ્રુતેના વિગ્રેષ અધ્યયનને
મગે તેને હતો લાનાણુક નામ સાલગતા વાસવદતાનો મનાપ ફરી
તાને દાય જે બ્રહ્મચારી નિવેદન મે છે કે તેનો વિશ્રામ્યામ પૂરો થશે
નથી જના ત્યા દાનુણુ રાપતિ આવી પરી હોવાથી તે પાડો ફર્યો છે
પછીથી તે યોગધરાયણ વાસવદતા, પદ્યાવતી વગેરે સન્દર્ભ રના બનેરી
સમગ્ર ધનનાનુ નિવેદન મે છે

લાવાણુકમા હિત્યન નામના ગમ્મને અવતિરાગપુત્રી વામવદતા
અર્તપ્રિય હતી નામ મુચયાર્થે ગયો ત્યારે ગામમા લાગેરી આગમ તે
બળો મર્ડ તેને બચાવવાની ઠચ્છાથી, યોગધરાયણ નામનો મરી તે જ
આગમા દૂદી પયો. યોગધરાયણ પણ પૂરી બનાવ કરતા મો ઢેણે
ગામીને ‘સત્ત રતિત્તિ ઇતિ । સત્ત ત્ત. ।’ મે છે વાન આગમ ચનાવતા
બ્રહ્મચારી કહે છે કે પછી પાછા ફરતા નામએ તે હળીમ્ન આજગી અને
તે બન્નેના વિચારથી તીવ્ર દુઃખ પામીને તે જ અગિમ્યા પોતાના ગ્રાણુ
ત્યગ્તવા પ્રવ્રતા તેને અમત્યોએ મદામહેનતે ચટક યો પડી તેણીએ

શરીર પર પહેરેનાં અર્ધદંધ આજુબાજુને આનિંગન દધ રાજા મૂળા પગે ત્યારે વાસવદત્તા અત્યંત દુઃખી થઈને બોલે છે, 'હવે આ' યૌગધરાયણની ઇચ્છા પૂરી થઈ જશે.' એવી ઘડીભર આપણને લાગે છે કે વાસવદત્તા, લાગણીની પ્રેરી અસરમાં જાણીજુઝીને પોતે ગાહવેનો દાવ ભૂલે છે તથા યૌગધરાયણને ઇષ્ટો આપે છે પણ ખરી રીતે જોતા એમ નથી આ વાક્ય વાસવદત્તાની યૌગધરાયણ પ્રત્યે શકા નહિ પણ તેના હૃદયનું ગર્જન બતાવે છે એ વાક્ય બોલનાં બોલતા તેની આખમા ઝળઝળિયા આવી જાય છે 'મારી બહન સ્વભાવે જ કુમળા હૃદયની છે' કહી યૌગધરાયણ વાત ઉગાવી દે છે બ્રહ્મચારી પછી કહે છે કે રાજા ધીમે ધીમે ભાનમાં આવ્યા એ સંભળી પદ્માવતીના મનમાં ઘણો આનંદ થાય છે અહીં તે હૃદયનું પ્રત્યે પ્રથમ આશ્ચર્ય અનુભવે છે આગળ ચનાવર્તા બ્રહ્મચારી કહે છે પછી જમીન પર આજોટવાથી જુખરા થયેલ શરીરવાળો તે રાજા, 'હા વાસવદત્તા ! હા અવન્તિરાજપુત્રી ! હા પ્રિયે ! હા પ્રિય શિયા' એમ એકદમ ઊઠીને પોતના બહુ શોક કંવા લાગેો વધુ તો શું, તેના તો હવે ચકરાક પક્ષીઓ પણ નથી કે નથી ઉત્તમ ગ્રીઓથી વિયુક્ત થયેના બીજાઓ જેને ગ્વામી આટની મધી આહે છે ને સ્ત્રીને ધન્ય છે ! પતિનો પ્રેમ છે તેથી તે દંધા-બળી ગઈ હોવા છતાં અદંધા-બળે બળી ગઈ નથી !

આ પગે યૌગધરાયણ પણ જાણુવા આહે છે કે બીજા મનોઓએ શું શું ત્યારે બ્રહ્મચારી કહે છે કે રાજાને આશ્વાસન આપવાનો દુઃખવાન નામના અમાત્યે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો આદાર ન કરવાની બાબતમાં તે રાજાના સરખો છે નિરંતર રક્ષાથી તેનું મુખ સુમઠી ગયું છે. રાજાના જોટનું દુઃખ દર્શાવતા સરખો શરીર પર ધારણ કરતો તે દિવસે કે રાત્રે રાજાની મેવા કરે છે એ રાજા પ્રાણત્યાગ કરે તો તેનું પણ મગ્ય થાય યૌગધરાયણને પોતાના કરતાં દુઃખવાનની જવાબદારી વધારે અડી લાગે છે

રાજા ભાનમાં આ યા કે નહિ તેની બ્રહ્મચારીને ખબર નથી 'અહીં તેની સાથે હું હસ્યો હતો' ઇત્યાદિ રીતે વિનાય કરતા રાજાને લગ્નને અમાત્યો ભારે પ્રથ્વળથી તે ગામથી આવ્યા ગયા તે ગામ, નક્ષત્રો અને ચંદ્ર જેમાંથી આવ્યાં ગયાં છે તેના આગમનને સુધારી મગ્ય. બ્રહ્મચારી પણ ત્યારપછી તો ત્યાંથી નીકળી ગયો છે.

૧. ઇશ્વરમ્ હદાનીમ્ આર્યયોગન્ધરાયણ મવતુ ।

‘બીજી સી તેનો હાથ મેળવશે કે કેમ’ એવો વિચાર ચેતીને તેમ પદ્માવતીને પણ આગ્યો છે. વાત પૂરી થયા પછી બ્રહ્મચારીત્વાંથી પ્રરથાન કરે છે.

બ્રહ્મચારીના ગયા પછીનો પ્રથમ અંકનો સંવાદ દમ વિનાનો રહ્યો છે. યોગધરાયણ પદ્માવતી અને કાંચુકીયની રંગ લઈને છૂટો પડે છે. કાંચુકીય જણાવે છે કે ઘેર જવાનો સમય થયો છે. પદ્માવતી અને વાસવદત્તા તાપમીને વંદન કરે છે. તાપમી બન્નેને યોગ્ય આશીર્વાદ આપે છે. કાંચુકીયે દરેકા સુધાંસ્તના સુંદર વર્ણનથી પ્રથમ અંક સમાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મચારી પ્રસંગનું નાટકીય મહત્ત્વ :-રાજગૃહના રહેવાસી અને વત્સભૂમિના લાવાણુક ગામમાં શ્રુતિવિશેષના અધ્યયન માટે રહેલા ‘બ્રહ્મચારીનું’ ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત’ના પ્રથમ અંકમાં આગમન અને તેણે આપેલ માહિતી, નાટકમાં અનેકવિધ મહત્ત્વ ધરાવે છે :

(૧) તેના દ્વારા પ્રેક્ષકોને લાવણુકમાં બનેલી હકીકત હકીમદ્વારીતે જણવા મળે છે. વેદપરિવર્તન કરી યોગધરાયણ અને વાસવદત્તાનો રંગમય પર મોહલીને બાસે રમણીય રીતે અંકનો આરંભ કર્યો. પણ તેમણે શા માટે વેદપદ્ધતિ કર્યો તે પ્રેક્ષકોને જણાવવાની પરમ આવશ્યકતા હતી. બ્રહ્મચારી પ્રેક્ષકોને તેમના પૂર્વજ્ઞતાન્તનું જ્ઞાન કરાવે છે. આમ કથાવસ્તુના અનુસંધાનની દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગ ધણી મહત્ત્વનો છે.

(૨) વિદ્યમાન-જીવતાં વાસવદત્તા અને યોગધરાયણ સમક્ષ તેમના મૃત્યુ વિશે કહેવામાં આવેલ છે, તેમાં નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ છે. પ્રેક્ષકોને તે વધુ રસપ્રદ બને છે, ઉદયને વાસવદત્તા માટે દરેક શોક વિશે વાસવદત્તા જણે છે; જેથી તેના પ્રત્યે તેના પતિનો પ્રેમ આશુ જ છે એ હકીકત તેને અજ્ઞાતવાસમાં આશ્વાસનનું પાથેય બની રહે છે. બ્રહ્મચારી જણાવે છે કે રુમણવાન વગેરેએ ઉદયને આશ્વાસન આપ્યું. એ બધા દ્વારા પોતાની યોજના કેટલે સુધી આગળ ધપી તેનો ખ્યાલ યોગધરાયણને આવે છે.

(૩) બ્રહ્મચારી જ્યારે લાવાણુકના સમાચાર આપતો હતો ત્યારે વાસવદત્તા, પદ્માવતી, યોગધરાયણ વગેરે પાત્રોના મનોભાવો કેવા રહ્યા તથા તેમના પર કેવા પ્રત્યાઘાતો પડ્યા તેનું સુંદર નિરૂપણ બાસે કર્યું છે.

(૪) ઉદયના ગુણો અને લાવણુકના વિશે સંક્ષિપ્ત રીતે પદ્માવતી તેના તરફ આકર્ષીય છે. આ વસ્તુ તે બન્નેના ચનાર લગ્નમાં મદદરૂપ થાય છે.

(૫) આ પ્રસંગ બાસની નાટ્યકથાનું સુંદર દર્શન છે. તેનો પ્રવેશ

આકર્ષક અને સ્વાભાવિક રીતે કરાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં આવતા સવાદો સચોટ અને રસમય છે.

(૧) કેટલાક વિવેચકોને બ્રહ્મચારીએ કરેલ પ્રેમવર્ણન અનુચિત લાગ્યું છે બ્રહ્મચર્ય પાળતો તે વિદ્યાર્થી ઉદ્યન-વાસવદત્તાના પ્રણયની વાતો કરે તે અનૈતિક છે તેમ તેઓ માને છે. પણ આવો આક્ષેપ વ્યાજબી નથી. બ્રહ્મચારીના પાત્રમાં કરુણાર્દ્ર માનવભાવ દેખાય છે. તે બનાવનું રસિક વર્ણન કરે છે. તેના પોતાના વર્તનમાં નીતિ, નિષ્ઠા અને વિવેક છે. તેના વર્તન દ્વારા તે અસંભવ કે ઉછરગ છે તેમ કોઈ કહી શકે નહીં. પ્રેમીઓનો તેણે કરેલો ઉલ્લેખ તેણે વાચેલા કાવ્યોમાંથી જ થયેલ છે ચક્રવાક પંખીઓનો સાંકેતિક ઉદ્દેશ અને વિખૂટા પડેલા બીજા પ્રેમીઓનો મોઘમ નિર્દોશ સ્વાનુભવને બદલે પુનઃકોમાંથી આવેલા હોય એ વધુ સંભરિત છે. તે કાવ્યશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસી હતો જ દ્રુપદ, બ્રહ્મચારીએ કરેલા ઉદ્યનની પ્રેમાવસ્થાના વર્ણનમાં કયાં અસંગતિ નથી

અતમાં આ અ કમાં શોદ્યવતી, મુરુભાપિણી અને ધાર્મિક વૃત્તિવાળી પદ્માવતીનો, અપમાન નહીં સહન કરતી, યોગધરાયણની યોજનાને વફાદાર રહેતી અને તેમાં વિશ્વાસ ગાળતી આવંતિકાના વેપમાં રહેલી વાસવદત્તાનો તથા રાજનીતિધુર ધર બીજાને પોતાની વાત સમજાવવામાં કુશળ, નસીબમાં માનનાર, માણ્ય-પારણ, આવેલી તક ઝડપી લેનાર વાચસ્પતિમાં આલાક યોગધરાયણનો પરિચય ભાંસ પ્રેરકોને કરાવે છે બીજા પાત્રોનું આલેખન પણ સુદર રીતે કર્યું છે સંદર સંવાદો, પ્રસાદયુક્ત શ્લોકો અને નાટકીય તરતને કાગળે પ્રથમ અ ક સંગ્રહ અને સુઅચિત બન્યો છે, એમાં શંકા નથી.

બીજો અ ક

સ્થળ અને સમય . બીજા અ કના પ્રવેશકનો બનાવ દર્શકના રાજમહેલમાં કોઇક જગ્યાએ બને છે, જ્યારે મુખ્ય દ્રશ્ય રાજમહેલ પામેના પ્રમદવનમાં માધરીનતામ ડપની બાજુએ લજવાય છે ત્રીજા અ કની ઘટના એ જ ઉદ્યાનમાં કોઇક બીજા ભાગમાં બની છે.

બીજા અને ત્રીજા અ કની ઘટનામાં સતત્ય છે તથા તે એકજ દિવસે બને છે તેમ બીજા અ કમાં ધાત્રીએ કરેલા નિવેદન પરથી જણાય છે. પણ પહેલા અને બીજા-ત્રીજા અ ક વચ્ચે આશરે સપ્તાહનો ગાળો

રહો હશે તેમ કહી શકાય. પ્રથમ અહમાં અગ્નિદાહ, હિંમનનો ગોદ અને રુમવવાને તેને આશ્વાસન આપવા કરેલા પ્રયામાની જન્યારીએ આપેલી માહિતી પરથી લાગે છે કે, હિંમન યોગ દિવસે પત્રી ગજગૃહ આવ્યો હશે, તત્કાળ નહિ બીજા અહની શરૂઆતનો સમય સવારનો તે જ તેમ લાગે છે અહનો સ્વપૂર્ણ સમય એમ કલામ કળના વવાડે નથી. તે દિવસે શુભ નક્ષત્ર હોવાથી અગાઈ અને તમમમા બ એ જ દિવસે ગાળેન છે. તેથી ત્રીજા અહની ઘટના બપોરના મની હશે.

બીજા અહનો પ્રવેશક : બીજા અહની શરૂઆતમા પ્રવેશક નામનું એક નાનું દામ છે તેમાં એક ચેટી-દામી, કુશલિકા નામની બીજી દામીને પૂછીને નાજકુમારી પદ્માવતીની તપાસ કરે છે તેની પાસેથી તેને જાણવા મળે છે કે પદ્માવતી માધવી-તામડપની આતુએ દશથી રમે છે. ત્યાજતા તે સુંદર મુખવાળી પદ્માવતીને જુએ છે.

મુખ્ય દૃશ્ય : શરૂઆતમાં વાસવત્તા અને પદ્માવતીનો સવાર આપવામાં આવ્યો છે. તે બન્ને દેડે અતા દર્ના. ગમનમાં જગા છેડે પડેન દાને વર્ષ આવતી આવનિકાના વેશમા રહેલી વાસવત્તા, પદ્માવતી તેની ભાભી થનાર દોવાથી તેની સાથે ગમન કરે છે : લાંબા સમય પુરી કેંદુકદીયા હાવાથી અધિક સજાનરાને એવા નાગ દામ પરકોસી થઈ નવા છે તેમાં રાગ અને પરકોસી શબ્દ પણ સ્થેય રહી વાસવત્તા લમને હમના બીજા અધની મળા માળે છે ફરી પખુ અમિત દવ તે અગ્ર વરમુલ પ્રેમે એમ ફરી વરમુલ પણ સ્થેય ફરી ચોટ માટે છે વાસવત્તા તેને રહ્યોનની બાવિ પુત્રવધૂ કરે છે. પણ ચેટી કરે છે તેમ પદ્માવતી તે ગમનના પુત્ર સાથે સબધ પુનઃજીવી નથી. 'તે પેલાની બેનહ થયા હમની નથી' એમ જાણતા જગા વિદવજા થયેલી વાસવત્તા 'તે કાને ન-કે છે જ એમ પૂડે છે, મની જાણે છે કે વસુનજા હિંમનના રુદ્રાની તેને અગ્નિદાહ કે નથી તેના સાનુકોશતને લીધે તે તેના પ્રાને આપ્યો છે. પાને જાણે જાણને પ્રેમ કરેલો તે દિવસને જા કન્યા તે જવાન કરે છે : 'દે પુ, એ શાખુથી જ દેન નિ રહ્યો હતો.'

છે ત્યારે ચેટીને એક શ્લોક જાણ્યો છે : 'એ તે રાજા વિરૂપ હોય કદરૂપા હોય તો...' વાક્ય અધૂરું રહે છે. પોતાના સુખ પ્રિયતમને કાઈ વિરૂપ કહે તે વામવદતાથી શી રીતે સાખ્યુ જાય ? અધ્યક્ષે જ તે બોલી જાડે છે : 'ના, ના, તે દર્શનીય છે-સુંદર છે.' પદ્માવતી તરત પૂછે છે : 'આયે, તમે તે કયાંથી જાણો ?' 'ઉદયન જરના પ્રેમને લીધે.' બોલતાં તો બોલી ગઈ પણ પત્ની ખુનામો કરવો ભારે ચર્મ પડ્યો. પણ તે ચતુર અને હાજરજવાખી હતી એ તેના 'હા, આ ઉચ્ચયિનીય જન મન્ત્રગત્તે-સખી, ઉજ્જયિનીના લોકો એમ કહે છે' બાવા જવાબ પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પદ્માવતીના મનમાં એ હસી જાય છે તે કહે છે : 'એ ઉજ્જયિનીને કુલ્લ ન હોય.' સર્વજનમનોભિરામ તથા સૌભાગ્ય નામ અર્થાત્ સુંદર રૂપ સી લોકોના મનને આનંદ આપે છે. આ વાક્ય આપણને અગ્રેજી કવિ કીટ્સના A thing of beauty is a joy for ever ની યાદ અપાવે છે.

પદ્માવતી વાગ્દાન પ્રસંગ . ત્યાં તો ધાત્રી-ધાવમાતા આવી ઉદયન સાથે પદ્માવતીના થયેલા વાગ્દાનના સમાચાર આપે છે તે ઉદયન પ્રત્યેના પ્રેમનો નિર્દેશ કરનારુ આ વાક્ય બોલે છે : અથ કુશલી સ રાજા-તે રાજા કુશળ તો છે ને ? 'તે કુશળ છે, બહી આવેય છે તથા તેમણે જ કુવરીબાને સ્વીકાર્યા છે' એવું ધાત્રી પાસેથી સાલળી 'અસ્વાહિતમ્-ભારે થઈ, અનિષ્ટ થયું' એમ બોલતી વાસવદત્તા ફરીથી અસાતવાસને પ્રગટ કરે તેની ભૂખ કરી એમ છે, જે અવનત, આનત અને અછંપદોશિયારીને લીધે તથા નામ સ્વપ્ન ઉદાસીનઃ ભવતિ અર્થાત્ 'તે રીતે શોક કરીને હવે ઉદાસીન બને છે,' એમ બોલી સ્પષ્ટતા કરી દે છે. તે વાક્ય ધાત્રીના મનને નિરાશ કરે છે, એ ધાત્રીના આ ઉદ્દગાર પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. આગમપ્રધાનાનિ સુખમર્ષ્યવચ્ચાનાનિ મહાપુરુષદ્વયોદયાનિ ભવન્તિ । અર્થાત્ શાસ્ત્રોને મહત્વ આપનાં મહાપુરુષોનાં મન સહેવાઈથી સ્વમ્ય ધાય તેવાં હોય છે.

'ખીજા કામે અહી આવેલા તેમને દર્શક પોતાની પુત્રી આપી છે' એવું જાણીને 'મારો નાવવિયો નિર્દોષ' એમ વાસવદત્તા માને છે, જે તેના અનપરાધઃ શ્વદાનીમ્ આર્યપુત્રઃ એ વાક્યથી સમજી શકાય છે.

એવામાં ખીજ દાસી પ્રવેશીને તે જ દિવસે લગ્નકાર્ય પણ પતાવવાનું છે તેમ જણાવે છે. જેમ જેમ ઉતાવળ કરાય છે તેમ તેમ વાસવદત્તાનું હૃદય અધકારમય થતું જાય છે.

ત્રીજો અંક

વામવદન્તાનું મનોમથન • ત્રીજા અંકના પ્રારંભમાં દર્શાવેલા મંદેશમાં પદ્માવતીનાં લગ્ન થનાર હોવાથી અર્ધન આનંદમંગળ વર્તે છે ત્યાં પોતાના પતિ હિંદ્યને બીજી સ્ત્રી સાથે પગપાનો ભેવાનું વિષમ કાર્ય વામવદન્તાને કુત્તર પડે છે તેનું કાળજી કષાર્મ જાય છે. મત દ્વારે કુત્તર ને પ્રમદનનું એકાંત ગોઠે છે. એનામાં એવી 'સ્ત્રી' અહીં હેમિયું છે છે. આયુષ્યઃ સ્ત્રી નામ ઈશ્વરઃ મહત્ત્વ-પતિ'ન પદ બીજીના થઈ ગયા' આ નિચાર જ તેના અંતરને કાઢે છે. ચક્રવાકથી વિચિત્ર થતાં પ્રાણત્યાગ કરનારી ચક્રવાકીને તે કન્ય છે. પતિને ભેવાની ગ્વાશામાં જ તે દિનગતિગત કરી ગઈ છે.

કૌતુકમાળા ગૂંકેલ અમંગલ : કૌતુકમાળા ગૂંકાવવા માટે વામવદન્તાને ગોઠવેલી સ્ત્રી પહેલેથી પુષ્પદન્તા દ્વારા કમ્પ્રમીથી ઘેરાયેલી અંકકમાળા સ્ત્રી ચિંતાનુ વામવદન્તાને જાણે છે. સુના દેશે ભેદથી તે જાણે લગ્ન-પ્રમંગ બહી ન ગર્ભ હોય નેમ નેતે પડે છે - 'એ માળા કેને માટે ગૂંથવાની છે?' 'અમાર્ગ ગતપત્રી માટે' એમ અભિજાતાં વામવદન્તાનું દઃખ અંગાગય છે. પત્તવ અપિ મયા કર્તવ્યમ આમીન । મહો અકમ્પાઃ મ્હલ કૈશ્વરા । આ નેના વ્યથિત માનસનું પ્રતિબિંબ પાડ્યા ટેવા કરુણ હિંદ્યમાં છે । દેવો નિર્દય છે, એ જ તેના વિધાયમીતનું દુઃખ પદ છે. તેનું ચિત્ત મ્હમિત થાય છે પણ નેથી તેનો હિંદ્યન પગનો પ્રેમ કે પદાવતી પ્રત્યેના અખીભાવ ઓછા થતાં નથી.

માળા ગૂંથ્યા પહેલાં વામવદન્તા એકીને 'કીદશા' નામાતા-વગગાન કેવા છે ?' પછી, હિંદ્યન વિષે બીજા ભોગે મુંઝાડે છે એ જાણવા માગે છે. 'તે તો કન્યધણ્યાલ વિનાના કામગેવ છે' આ અંભાણીને તેને કેટલો દર્પ થયો દરે ! તે કેવી પુવચિત ચર્મ દરે ! 'પગપુરુષનું અંકીર્તન અયોગ્ય છે' એમ કહી તે વાત માંથી નાખે છે. 'અવિદવાકરુણ' વનઅપતિ ને વધારે ગમે છે. તેની પત્ની સ્ત્રી પાછી હોવાથી 'અપત્નીમદન' ગૂંથવાની જરૂર નથી, એમ કહીને તે ચતુરાઈથી બીન અડેલો છે.

'વગગાનને અંદર ચોકમાં વર્ષ જવાય છે' એવી બીજી દાસી આવે છે. વામવદન્તાએ ગૂંથી દીધેલી માળા વર્ષને જ-ને દાસીઓ જાય છે.

એકલી પડેલી વાસવદત્તા ફરીથી વિવાદમગ્ન અને શ્વપ્તહૃદયા દેખાય છે. તેને નિદ્રા પણ દુર્લભ છે.

ખીજા અને ત્રીજા અંકનું નાટકીય મહત્ત્વ : (૧) આ બન્ને અંક અત્યંત દૃઢ છે કોઈ મોટા નાટકના વિષ્કલ્બ જેવાં નાનાં ફરિયા જેટલું જ તેમનું કદ છે. તે નાના હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો દલીલ કરે છે કે આ નાટકકેરાળાના ચાકચારોએ કરેલી રંગાવૃત્તિ છે, (૨) બન્નેમાં કેવળ ગદ્યસવાદ છે, પદ્ય નથી. (૩) આ બન્ને અંકોમાં કેવળ સ્ત્રીપાત્રો જ છે. (૪) આ અંકોમાંથી જાણવા મળે છે કે પદ્માવતી તદુરસ્ત શરીરવાળી સુદર યુવતી છે. ખાસ કરીને આ અંકોનું પ્રયોજન વાસવદત્તાના માનસિક સંઘર્ષને છતો કરવાનું છે. સામાન્ય રીતે સરકૃત નાટકોમાં પાત્રના અતર્હન્દને સ્થાન ઓછું છે. ભાસે ધામું હોત તો આ બે અંકોમાં અપાતા સમાચાર પ્રવેશક કે વિષ્કલ્બક દ્વારા આપી શક્યા હોત. પણ ઉદયન અને પદ્માવતીના વિવાહના સમાચારથી હુંખી થયેલ વાસવદત્તાના માનસનું ઉચિત રીતે પૃથક્કરણ કરવું એ જ જાણે આ બન્ને અંકોનો મુખ્ય હેતુ છે. વાસવદત્તાના અતરની ધરતી ઉપર મેંદ અને કર્તવ્ય વચ્ચે લડાયેલા કુરુક્ષેત્રમાંથી પ્રગટ થતી મથનની કવિતા ત્રીજા અંકમાં જોવા મળે છે. તેના અવાજમાં આજ્ઞા છે. આરભમાં અનર્ગલ આર્તિ છે આખા અંકમાં લગ્નની ધામધૂમમાં અને ઉત્સવની ધમાલમાં ખોવાયેલી, હુંખી દેયે એકલવામી ફરતી વાસવદત્તાનું કરુણ ચિત્ર આખા આગળ તરે છે. આ બે અંકોમાં તેના નિરાધારતા અને અનાથપણ સ્પષ્ટ થતા હોવાથી વાસવદત્તા પ્રેક્ષકો અને વાચકોની સહાનુભૂતિ ઇતી લે છે. (૫) તે જમાનાના સામાજિક આચારો વિષે પણ આપણને અહીં જાણવા મળે છે લગ્ન સમયે કૌતુકમાળા ગૂંચવાનો રિવાજ હતો. 'અવિધવાકરણ' અને 'સપત્નીમર્દન' નામની ઔષધિ તેમાં ગૂંચવામાં આવતી હતી તેથી દમ્પતી સુખી થાય છે, તેવી માન્યતા હતી એ માળા મહાકુવપ્રમુતા. મિનગ્ધા અને નિપુણા ત્રી જ ગૂંથી ચકતી. લગ્ન પહેલાં વરરાજાને મનાવ કરાવવાનો તથા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ વડે લગ્નમંડપમાં લઈ જવાનો રિવાજ હતો. (૬) લગ્નમાળાના પ્રસંગનું 'કયાસરિત્સાગર'ની ઉદયનકથામાં વધારે મહત્ત્વ છે. વાસવદત્તા આ માળાને સુદર રીતે ગૂંથે છે. લગ્ન વખતે ઉદયન માળાને જોતાં સમગ્ર જાણ છે કે તે વાસવદત્તાએ જ ગૂંથી હોવી જોઈએ.

૧ તથા તે જીવતી હોવી જોઈએ. પરિણામે તે યોગધર્મચલુની નાત પડે
૧ વિશ્વાસ કરતો નથી.

૨ કૌતુકમાં લાચુકન પ્રસંગનું નોટકીય મહત્ત્વ : કૌતુકમાં લાચુકનનો
૧ પ્રસંગ આ નોટકનો એક અત્યંત મહત્ત્વનો અને અગત્યનો પ્રસંગ છે.
માનવભાવોના જોડાણને અત્યંત કુશળતાથી આલેખવાની મહાકવિ ભાસેની
૧ નોટક સૂઝનો એમાં આપણને પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. વાસવદત્તાનું પાત્ર
૧ આ નોટકમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. વાસવદત્તાના મનોમંચન અને જીવનકારુણ્યને
આ પ્રસંગમાં કવિએ ભારે કુશળતાથી રજૂ કર્યા છે ખીર્મ અહમાં
પદ્માવતીના રાગ સાથે યયેજ્ઞા વિવાહના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારથી જ
વાસવદત્તા પોતાનું ધૈર્ય અને યતિ ગુમાવી બેઠી છે. લગ્નપ્રસંગના
૧ લખો લખો વાતાવરણમાંથી તે નાસી છૂટી છે પણ દૈવ એનો પીછો ઝાડતું
૧ નથી. વગરામના ગળામાં પહેરાવવાની લગ્નની માળા મૂઘણકળામાં કુશળ
એવી વાસવદત્તા જ મૂકી આપે એવો પદ્માવતીનો આગ્રહ છે. વાસવ-
૧ દત્તા તો 'હૃદેવાય પણ નહિ ને' સહેવાય પણ નહિ ' એવી પરિસ્થિતિમાં
મૂકાય છે પોતાના આત્મપ્રિય પતિના સુખ ખાતર એણે અનેક અજવડ વેડી
૧ છે, અઘાતવાસ સ્વીકાર્યો છે અને અનેક અવમાનનાઓ અને વિદ'બણાઓ
વેડી છે. પરંતુ આ બધામાં એણે પોતાના પતિને પોતાની નગર સમક્ષ
૧ પરાયો થતો જોવો પડે એની કદરના પણ કરી નહોતી. અને,
વિધિની વિચિત્રતા તો જુઓ, જે પ્રતીક (લગ્નમાળા) થી પોતાનો પતિ
૧ પરાયો બનવાનો છે તે પ્રતીક પણ પોતે જ તૈયાર કરવાનું અને એ
માટે નિમિત્ત બન્યાં એની મૂઘણકળા તથા પદ્માવતીનો સખીભાવ !
વાસવદત્તાના હૃદયમાંથી જોડો નિઃશ્વાસ સરી પડે છે : 'અરે ! આ પણ
૧ શું મારે કરવાનું ?' એ શબ્દોમાં એના હૃદયની જોડી વેદના વ્યક્ત થાય
છે. જીવનમાં આવી વ્યથાભરી વિદ'બણા જોવી કરનાર દૈવને મનોમન
૧ નિંદી રહે છે. એના જીવનમાં આ કારુણ્ય જીવું કરનાર દૈવ એને અકરુણ
લાગે છે. એની વ્યથા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. આમ, આ પ્રસંગ આ
નોટકમાં કલાત્મકરૂપે નિષ્પન્ન કરવામાં આવેલા કરુણરસનું ચરમ મોપાન છે.

૩ વાસવદત્તાના આંતરિક વ્યક્તિત્વને સમજવાની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રસંગ
અત્યંત મહત્ત્વનો છે. વાસવદત્તાના સત્ત્વ અને શીયનો આ પ્રસંગમાં
આપણને પૂરતો પરિચય મળી રહે છે. વાસવદત્તાની વ્યથા અહીં પરા-
૧ કાશાએ પહોંચે છે. જતાં તે નાસીપાસ થતી નથી કે ધૈર્ય ગુમાવી બેસતી

નથી પોતાના જીવનમાં આવેલા આ એક મોટા પડકારને એ ત્રીદાદીત્રીપૂર્વક સ્વીકારી લે છે રાજા માટેનો એનો અસીમ આદર અને પ્રેમ એને માળામાં 'અવિધવાકરણ' નામના પુષ્પો વધુને વધુ ગૂંથવા પ્રેરે છે. પણ, સાથે સાથે 'સપત્નીમર્દન' નામના પુષ્પને ચતુરાઈપૂર્વક ગૂંથવાનું ટાળીને રાજાના જીવનમાંથી તે ખસી જવા ઇચ્છતી નથી. માળા ગૂંથતાં ગૂંથતાં એ રાજાને માટે જે સવાલો પૂછે છે એમાં પણ એનો રાજા માટેનો જીડો પ્રેમ દેખાય છે આમ, કૌતુકમાલાશુદ્ધનો પ્રસંગ ભાસના વસ્તુમયન કૌશલનો પરિચય કરાવે છે

ચોથા અંક

સ્થળ અને સમય : અકની શરૂઆતમાં અપાયેલા પ્રવેશકનું સ્થળ રાજમહેલનો કોર્ટ લાગે છે મુખ્ય દરવાજા સ્થળ પ્રમદવન છે. ત્રીજા અંકમાં ઉદયનપદ્માવતીના લગ્નસમારોજીનો ઉલ્લેખ છે. ચોથા અંકની શરૂઆતમાં વસંતક નામનો વિદ્યુતક એ લગ્નની લગ્ન ઉજવણી વખતે ખાનપાનની તેજી માણેથી મોજનું વર્ણન કરે છે એ વર્ણનથી જણાય છે કે હજુ તે સમારોજી ઉજવણી ચાલુ છે. તેથી ત્રીજા અને ચોથા અંક વચ્ચે ચાર-પાંચ દિવસનો ગાળો માનીએ તો ચોક્કસ જણાય. પ્રવેશકમાં દાસી, જમાઈરાજ નાણાં કે નહિ તેની તપાસ કરે છે. તેથી તેનો સમય મોજન પૂર્વેનો એટલે કે સમારોજી દસ અને બાર વચ્ચેનો કદી શકાય. પ્રવેશકનો બનાવ બન્યો તે જ દિવસે બપોર પછી મુખ્ય દરવાજા બંધ થઈ ગયા છે વિદ્યુતક શરદના તડકાનો ઉલ્લેખ કરે છે. બપોર પછી સ્નેહીએને મળવાનો દર્શકનો રિવાજ છે તેથી ઉદયન તેને મળવા માટે જાય તેમ કહેવાયુ હોવાથી આ અંકનો અંત બપોરના ચાર વાગે આવ્યો હોય તેમ લાગે છે

આ અંકના વસ્તુને ચારુદરથોમાં વહેંચી શકાય. (૧) પ્રવેશક, (૨) પુષ્પચનનું દર્શન, (૩) પ્રમદવનપ્રસંગ અને (૪) ઉદયનપદ્માવતીની સુનાકાત.

(૧) ચોથા અંકનો પ્રવેશક : સંસ્કૃત નાટકનું હાસ્યરસિક પાત્ર વિદ્યુતક ચોથા અંકનો પડદો ઊઠડતાં જ રંગમય દિપર દેખાય છે એનું નામ વસંતક છે. ઉદયનપદ્માવતીના લગ્નમાં તેને જે સુખસગવડ પ્રાપ્ત થયાં છે તેનું તે વર્ણન કરે છે હવે તો તે મહેલોમાં રહે છે, અંત પુરની વાવોમાં સ્નાન કરે છે અને મોદક ખાય છે. આમ, અપ્સરા વિનાના ઉત્તરકુરુમાં રહેવાનો તે અનુભવ કરે છે. એક મોટી તફલીફ છે. તેને આધિપત્ય પચતું

નથી. મુંઝવણી અવસ્થાની પદ્ધતીનાં રહુ નિંદર આવતી નથી. વધુ અને દોષીને: વિમન થયો હોય તેવું તેને કાચે છે. મોજને દીધે નહોતો ન કાચ તે તેને બન સુખ નથી તે કહે છે : નો: કુલ્લ ન કલ્પનરૂપુ અક્ષરરૂપુ ચ ।

એવામાં ‘જગદ્ગોચર નાશા કે ?’ એમ પૂછવા માટે એક દાસી વિદ્યુષકને શોધતી આવે છે. જો તેમણે સ્નાન કર્યું હોય તો તે ૧૯ અને અંગરૂઢ કાવવા કહે છે. વિદ્યુષક તેને બોજન દિવાય વધુ-અમે તે-કાવવા કહે છે. વળી તે કહે છે : કલ્પનમ્ બન કલ્પિતનામ્ કલ્પિતરૂપ: ફલ કલ્પિતરૂપ: સંવૃત્ત: । અભ્યાસિકા એવા મારા પેટમાં પ્રાદક્ષી આંખમાં પ્રેરો ફેરે તેમ જગમગ થઈ રહી છે. પછી વિદ્યુષક તાળ પાસે જાય છે.

પ્રવેશકની નારૂપ દૃષ્ટિએ અગત્યતા : (૧) તૃતીય અંકની સન્માપિ તથા ચતુર્થ અંકના મુખ્ય દરચનો આરભ-એ જાને વચ્ચેના ત્રણમાર દિવસોમાં મું બન્યું તેનો તે વિદેશ કરે છે. આ પ્રવેશક પરથી જાણી શકાય છે કે ઉદયનપદ્માવતીનાં હમે ધામધૂમથી ઉગવાઈ ચર્પા ત્યારે સારું જમણુ પણ થઈ હતું. (૨) આ નાટકમાં પ્રથમ વાર અહીં વિદ્યુષક જોવા મળે છે. તે અંગ્રૂન નાટકોનું એક ૩૬ પાત્ર છે, પોતાની પાત્રગત વિશેષતાઓ સહિત તે આવે છે. તે બોજનપ્રિય આહુણ છે. મોહકની વાતથી તે પ્રેક્ષકોને દસાવે છે. કોલ્લનામ્ કલ્પિતરૂપ: વમેરે ઉક્તિઓમાં તેનો જૂલકણો સ્વભાવ પણ વ્યક્ત થાય છે. (૩) વિદ્યુષકે નિષ્પન્ન કરેલ હળવા હાસ્યરસથી ખીળ અને ત્રીજા અંકનું કુણુ વાતાવરણ હળવું બને છે. (૪) તે વખતે પૈશ્વાદ્યર લોકા કૃષ્ણ, અંગરામ (cosmetics) વગેરેનો ઉપયોગ કરતા હશે તેમ અહીં યથેવ ઉલ્લેખ પરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ.

(૨) પુખ્તવયનનું દરચ : પ્રમદવનમાં શેષશિક્ષાનાં વચ્ચે પરવાળાં મૃત્યેત્ર મોતીનાં મૂળમાં જેવાં પુષ્પોનો ખોખો ભરી લાવનાર મેટીને, તે પુષ્પો સુંદર છે છતાં ‘પતિદેવ અહીં’ આવી પુષ્પની સમૃદ્ધિ જોઈ મન્યવાઃ આપે’ એમ વિચારતી પદ્માવતી વધારે ફલ નહિ ચૂટવાનું જમ્માવે છે. પછીનો સંવાદ વાસવદત્તાનો ઉદયન પ્રત્યે પ્રેમ તથા તેની દુ:ખી ગિરિતને અભિવ્યક્ત કરે છે. ખીળ અંકની જેમ ભાવુકતાથી તથા ઉદયન પ્રત્યેના પ્રેમથી વાસવદત્તા કરીથી જૂવ કરી બેસે છે તથા પોતાના હાજરગવાળીપણાથી તે જૂવ સુધારી પણ લે છે. પદ્માવતીના મનમાં એક,

સ દેહ જંગે છે કે પતિદેવ જેવા પોતાને પ્રિય છે તેના વાસવદત્તાને પણ હશે ! ત્યારે વાસવદત્તાથી બોલી જવાય છે 'એના કરતાં પણ વધારે'. આર્યપુત્ર ઉપગ્ના પક્ષપાતન કારણે તેણે ફરીથી યોગ્ય આચારનું ઉલ્લંઘન કર્યું પણ ચદિ અલ્પ સ્નેહ ■ સ્વર્ગને ન પરિત્યજતિ અર્થાત્ જે પ્રેમ એાછો હોત તો એ પોતાના સ્વર્ગનોને છોડી જાત નહિ, એમ કહી વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી ઉગરી જાય છે.

પદ્માવતીએ ઉદયનને વીણા શીખવવાનું કહેલું. પણ વીણાના અધ્યાપન સાથે વાસવદત્તાની ઝમ્મતિ સ કળાએલી હોવાથી તેને તે વખતે તેની યાદ આવી ગયે-ની રાજા પદ્માવતીની આગળીના જવાબમાં કશું ન બોલતાં દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને શાત રહ્યો. એ પરથી પદ્માવતીએ અનુમાન કર્યું કે આર્યપુત્ર વાસવદત્તાના ગુણોને અભારીને દક્ષિણને લાધે તેની આગળ રહતા નથી એ સાક્ષીને વાસવદત્તાને આશ્વાસન મળી રહે છે, તે તેના આ સ્વગત વાક્યથી જણી શકાય છે. ધન્યા રાજા અસિ વદિ દ્ય સત્ય મવેત્-એ સાચું હોય તો હું ખરેખર ધન છું. આ દરમ્યાં શૌકલિકાના પુખ્તોનું સૌંદર્ય, વાસવદત્તાની લાગણીશીલતા અને ચતુરતા, ઉદયનનો વાસવદત્તા પર પ્રેમ અને તે સાક્ષીને વાસવદત્તાને થયેલી ધડીભર માન-સિક્ક શાંતિ નિરૂપાયેલ છે.

(૩) પ્રમદયન પ્રસંગ : પોતાને વાસવદત્તા પર અનહદ પ્રેમ હતો ત્યાં વગા પદ્માવતી પર પ્રેમ કેવી રીતે થયો, તેના વિચાર કરતો ઉદયન અને પ્રમદયનની રમ્ય શોભાનું વર્ણન કરતો વિદ્વક પ્રવેશે છે. પદ્માવતી ક્યાં ગઈ હશે, એની અટકળ કરતાં તેની નજર મળરામના પ્રસારિત બાહુ જેવી સુદર સારસ પખીઓની પકિત તરફ જાય છે. ઉદયન પણ એક મ્લોકમા તેનું સરસ વર્ણન કરે છે આ બાજુ એ પખીઓ તરફ આકૃષ્ટ ધ્યાનવાળી દાસી, તે પકિત તરફ પદ્માવતીનું ધ્યાન દોરતી હતી ત્યારે, તેની નજર ઉદયન તરફ જાય છે. સાથે વાસવદત્તા હતી. આવ તિશ્તા તરીકે રહેતી તે પરપુરુષને નહિ જોતી હોવાથી તેને લીધે પદ્માવતી, ઉદયનને ન મળતાં, પાસેના માધવીનતામડખાં તે જન્નેની સાથે સતાય છે.

તપાસ કરના છતાં પદ્માવતી નહિ મળી હોવાથી, તે આવીને પાછી ગઈ હશે એવું વિદ્વક અનુમાન કરે છે વિજ્ઞાએલા શૌકલિકાપુખ્તો જોઈ તેણે એમ ધાર્યું હતું. સિવાતલ પર બેસી પદ્માવતીની પ્રતીક્ષા કરવાના રાજાના સૂચન પ્રમાણે સિવાતલ પર બેઠેલો અને શરદના તાપથી તપેલી

શિવા પરથી, પ્રેક્ષકોને હઆવતાં નાટકીય રીતે જોયો વિદ્વાદ માધવીનના મ ડપમાં જવાનુ સૂચન કરે છે સૂચનનો ખીખર કરી તેમાં પ્રવેશવા ધન્યતા મિત્રયુગનને, મ ડપને દારે વટમ્તી ભમરાઓવાળી લતાને હવાવીને, દાસીએ ન અટકાવ્યું હોત તો બધી બાજુ બનરી ગઈ હોત આવતિમના ત્રત ભગનો રૂર પદ્માવતીને સત્યાવે છે, જ્યારે વાસવદત્તાને સત્યાવે છે યોગ ધરાયણી , ચોખના તૂવાની ચિન્તા.

‘મવના તાનમાં મીડુ અને અપષ્ટ ગૂજતા શ્રમરો કામાત’ ગ્રિયાઓથી આશ્લેષ પામી રહ્યા હોઈ, તેમના પદ્મ ચારથી ભડગી પોતાની જેમ વિયુક્ત થશે, એમ પોતે જ અનુભવી રહેન વિરહત્રયાન માનુકોશવથી સાધાગણી કરણ કરતો ઉદયન મંડપની બહાર જ એકક લે છે, ત્યારે અદર પુરાયેની ત્રિપુટીનો શવ હડે એમે છે

અન્યને પૂજીને ઉદયનની ભાળ તો મેળવેની પણ વિખૂટા પડ્યા બા- તેને પદ્મેથી જ વાર જાતે જોયો હોનાથી ‘સદ્ભાગ્યે પતિદેવની તબિયત સુધરી ગઈ છે’ એમ આમુભરી આખે સ્વગત મહેતી વાસવદત્તા ‘મારી આખો તો તથાના પરાગથી સમજા બની છે’ કહી મુરદેવ પરિચિતિમાંથી બચી જાય છે

તાનને પરણેયો દોવા જતા મધુવ્રતસગમા ઉ યને પોતાને ‘કાન્તા વિયુક્ત’ કહ્યો તેથી, પદ્માવતીની રાહ જોતા સમય પસાર કરવાને હનો તેથી, અને પ્રમદવન નિર્જન હોનાથી (૪) વિદ્વાદને એક પ્રશ્ન પૂછવાનુ મન થાય છે તમને કોણુ પ્રિય છે, પદ્મેવાની રાણી વાસવદત્તા કે હાનનાં સર્ણી પદ્માવતી ? તેમની વાત મ ડપમાં એકેય ત્રણુ જણુ સાંભળે છે તેની તેમને ખબર નથી પણ વિદ્વાદના આ પ્રશ્નનો, ઉદયન જે ઉત્તર આપે તેનુ વાસવદત્તા અને પદ્માવતીને જન તથા પ્રેક્ષકો માટે પણ કેટલુ બધુ મહત્વ છે । ધર્મસ મટમાં મુકાયેયો ઉદયન ઉત્તર આપવાનુ ટાળે છે ત્યારે, ‘એ રાણી મૃત્યુ પામેલ છે અને બીજા પામે નથી ’ એમ કહી તે નિઃસ મૃત્ય દહેવાનુ જણાવે છે વિદ્વાદ બોનકણો હોવાથી ઉદયન કહેવા માગતો નથી તીક્ષ્ણ મતિવાળી, બુદ્ધિચાળી પદ્માવતી ઉદયનનો જવાબ સમજી જાય છે ૩ તે તેને અનુકૂળ નથી વાચાળ હોઈને વિદ્વાદ બીજા કોને કહેવાનો હનો ? વાસવદત્તા તો મૃત્યુ પામી હતી પદ્માવતી આગળ ભસી વાળે તેની ઉદયનને બીક હતી મુકેણુ કિં વહુના ‘તેજ ને ટકાર ’ સુગળ પદ્માવતી બધુ સમજી જાય છે. પણ મૂખ વિદ્વાદને સમજતાં પ્રાર લાગે છે ‘ કહ્યા વગર અહીંથી

જાણુ પણ નહિ જાન્યા હઉં ' એવી વિદ્વત્કની દમદાટીને જ્યારે ઉદયન દાદ
 દેતો નથી ત્યારે તેને તે મૈત્રીના સોગદ ખવડાવે છે. લાચારીથી ઉદયનને
 જવાબ આપવો પડે છે ' રૂપ. શીવ અને માધુયને લીધે પદ્માવતી મને
 બહુ ગમે છે એ ખરું, છતાં વાસવદત્તામા બધાંયેવા મારા મનને એ
 હરી લેતી નથી ' પોતાના તરફનો ઝિઝરપ્રેમ દર્શાવતા ઉદયનના આ ઉદ્દગારો
 વાસવદત્તાના શક્તિ હૃદયને શાત અને પ્રસન્ન કરી દે છે, એ તેના આ
 સ્વગતવાક્યથી સમજી શકાય છે. ' દત્ત વેતનમ્ અસ્ય પરિણેદસ્ય । અહો,
 અજ્ઞાતવાસ અપિ અજ્ઞ મહુગુણ સપદ્યતે ।

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પદ્માવતીમય જાનેણુ ઉદયનનું જીવન
 વાસવદત્તાવિહીન થઈ શક્ય નહિ જેમ મી આયેવી આખમા ફરણુ રસજે છે,
 શબ્દ દૂર જવા છતાં કાનમા તેના જાણકારા વાગે છે, નિદ્રામય મસ્તકમા
 જાગૃત સંસ્માર અસખદ સ્વપ્ને ધૂમે છે તેમ પદ્માવતીને પરણેના ઉદયનના
 મનમા વાસવદત્તા ધૂમતી હતી વાસવદત્તાના હૃદયપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ આ
 પ્રસંગની ઉપયોગિતા છે જ પણ ઉદયને કહેવા વાસવદત્તા પરના દૃઢ
 પ્રેમના ઉદ્દગારોની પદ્માવતી પર કેવી અસર થઈ હશે ? ' સ્વામી દક્ષિણ
 વિનાના છે ' એ મૈત્રીના વાક્યમાં સામાન્ય સ્ત્રી પર પડી શકે તેવો
 પ્રત્યાધાત છે પણ જાસ કદાચ પદ્માવતીને અસામાન્ય સ્ત્રી દર્શાવવા માગે
 છે તેથી તેના મુખમાં ' પતિદેવ સદાક્ષિણ્ય છે, જે હજુ પણ આર્થ
 વાસવદત્તાના ગુણોને સભારે છે ' આ વાક્ય મૂક્યું છે આ વાક્ય બતાવે
 છે કે પદ્માવતીમા ઈર્ષ્યાનો સ્વ તર અભાવ છે ત મોટા મનની છે વાસવદત્તા
 તેના આ જોવાની પ્રશ્ન સા કરે છે તે યોગ્ય જ છે

પ્રમદવન-પ્રસંગની સમીક્ષા : (૧) એથો અને પાચમો અ દ આ
 નાટકના હાર્દ સમા છે પોતાના પતિ પુન રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે એ માટે
 યોગધરાયણ પર નિશ્વાસ મૂકી આધળુક્રિયા કરી નીકળેથી વાસવદત્તાને
 યોગધરાયણે પોતાની આખી યોજના કહી હોય તેમ લાગતું નથી તેને
 પતિથી વિયુક્ત થવાનું છે અને જાકી તો યોગધરાયણ કહે તેમ કરવાનું
 છે આ સિવાય તેને જે બને તે જોવાનું હતું ઉદયન ઉપર તેને અગાધ
 પ્રેમ હતો એ ઉદયન બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તે તેની કલ્પનામાં ન
 આવે તેવી વાત હતી છતાં જ્યારે તેણે સાબળ્યું અને જોયું કે ઉદયને
 પદ્માવતી સાથે લગ્ન કર્યું છે ત્યારે તેના મનમાં કંઈનું કંઈ થઈ ગયું

હતું. ઉદયન તેને આહે છે કે નહિ એ હવે કાને પૂછી શકે ? કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાનો પતિ બીજા સ્ત્રીને આહે તે સહન ન કરી શકે. વાસવદત્તાની મિથિતા તો ન કહેવાય, ન સહેવાય કે ન રહેવાય તેવી થઈ હતી. પણ ખરી વાત આથી જુદી હતી. ઉદયને પદ્માવતી આથે લગ્ન કર્યું હોવા છતાં, વાસવદત્તા ઋષુ પામી છે એમ જાણતો અને માનતો હોવા છતાં, તેને વાસવદત્તા પ્રત્યે અપાર પ્રેમ છે. નાટકકાર ભાસ વાસવદત્તાને અને પ્રેક્ષકોને તે દર્શાવવા માગે છે. તે માટે જ ભામે માધવીલતામંડપનું અનેપુ, અનુપમ અને અનેરું દ્રશ્ય સજ્જ્યું છે, જેમાં તેની નાટ્યકલાનો, ગગમચની સહાનતાનો અને સવાહકાનો પરિચય થાય છે. ઘટનાઓ આભાવિક રીતે ઘટતી લાગે છે. પદ્માવતી, વાસવદત્તા અને ચેટીને ભાસ માધવીલતામંડપમાં જાણે ગોઠવી દે છે. ઉદયન-વિદૂષકને બહાર બેસાડે છે. આમ પાત્રનાં એ જૂથ પ્રેક્ષકો સમક્ષ છે પદ્માવતી, વાસવદત્તા અને ચેટી એ ત્રણ જણ ઉદયન-વિદૂષકને જોઈ શકે, તેમની વાત સાંભળી શકે તેટલા નજીક છે. છતાં એ ત્રણ ત્યાં છે એની ઉદયન-વિદૂષકને ખબર નથી. ભામે ઉદયન પાસે વાસવદત્તા પ્રત્યેના તેના પ્રેમનો એકરાર વાસવદત્તા જાતે જ સાંભળી શકે એ રીતે કરાવ્યો છે. હવે તેના મનમાં કોઈ વહેંચ નથી, કોઈ શંકા નથી, કોઈ ડખ નથી. તેના મનમાં ભરાઈ ગયેલો વહેંચ ધારી ન ખાન્યા વિના છૂટા અકમા જો ભાસ તે બન્નેનું પુનર્મિલન કરાવે તો ‘વહેંચનું એસડ નહિ’ તે મુજબ તેમનું જીવન સુખી થાત નહિ. આમ, આ પ્રમથ દ્વારા નાટકકાર નાટકના અંતમાં થનારા ઉદયન-વાસવદત્તાના પુનર્મિલનની જ તૈયારી કરે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

(૨) ઉદયને વિદૂષકને આપેલ જવાબથી પદ્માવતી પર તાત્કાલિક તો કોઈ વિપરીત અમર થતી નથી. તે ઉદયનને સદાશિષ્ય કહે છે તેમાં તેની આમાતા ગુણ જ જોવાની દૃષ્ટિ જણાઈ આવે છે. પણ આ પ્રશ્નનું સદન પરિશીલન કરીએ તો લાગે છે કે ઉદયનના એ જવાબથી પદ્માવતીને કંઈ જ ન થાય એમ કેવી રીતે માની શકાય ? હજી તો પરબે માંડ પાંચેક દિવસ થયા છે તેના કંઈક કાંડ, કંઈક ઓળતા, કંઈક અરમાન હજી વચૂપૂર્ણ છે. તે નવોદા તેના પતિના મુખેથી ‘તેને નહિ પણ પહંનાની સ્ત્રીને તે આહે છે’ એવા વચ્ચમાં શબ્દો તે સાંભળે અને તેને કશું જ ન થાય એમ શી રીતે બને ? ભામે અવ-ચાતક રીતે એ વાત ચૂચવી દીધી છે. પરિણામ અંકમાં પદ્માવતીની ચિરાવેદનાનું કારણ ભાસે અપદ શબ્દોમાં

કહ્યું નથી પણ આ પ્રસંગ જ તેની શિરોવેદનાનું કારણ છે એમ આપણને જાણ્યા વિના રહેતું નથી (૩) મધુકરનો પ્રસંગ ઉદયનનું । સાનુકેશત્વ દર્શાવે છે (૪) આ દરમિયાન વિદૂષક ચેટી જેવા ગૌણ પાત્રો પર પ્રકાશ ફેંકે છે (૫) ભાસ વિરહી નાયકના ચિત્તને પાસે પાસે લાવે છે તેઓ હમણાં એવીજીનને મળશે એવું આત્મકથા પ્રેક્ષકોમાં જન્માવે છે પણ કુશળતાથી તેમને મળવા દેતો નથી

૨૧૧. (૪) ઉદયન-પદ્માવતીની ખુલાકાત આ નાટકના બહુ જ મહત્વના સંવાદ પછી ઉદયન પાસે વિદૂષકને એ જ પ્રશ્ન પૂછાવી જરા રગત લાવી ભાસ વાતાવરણમાં હળવાશ લાવે છે બળથી નહિ પણ 'મહાપ્રાણી' કહી મોટા મને ચઢાવતા વિદૂષકે આપેલા જવાબમાં તેની પસંદગી તે અવારનવાર સ્તિગ્ધ બોજન આપતી હોવાથી પદ્માવતી પર ઢગે છે ત્યારે 'યાદ રાખ, આ બહુ રાણી વાસવદત્તાને કહી દઈશ' એમ પહેલાંની ટેવ મુજબ બોલી જતા રાજાને વિદૂષક વાસવદત્તાના મૃત્યુની યાદ તાજી કરાવે છે એ વખતે રગમાં લગ પડતા વાતમાં પલટો આવે છે વાસવદત્તાની યાદથી ખિન્ન થયેલ ઉદયનને વિદૂષકનું આત્માસન સ્વરથ કરી શકતું નથી તે રટે છે, મુક્ત મને રડી લેતા મારે છે તેના અશ્રુની દિનસૂઝી જણાવતો સહૃદયોમાં જાણીતો થયેલો શ્લોક આ રચી શુભ વ્યક્તિ બદમ્ભોડનુરાગ. સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા યાતિ શુભ નવત્વમ્ । યાત્રા રવેષા યદ્ વિમુચ્ચેહ શાપ્ય પ્રાપ્તાનૃણ્યા યાતિ શુદ્ધિ પ્રસાદમ્ ॥

મુખ ધોવા માટે વિદૂષક પાણી લેવા ગયો હોવાથી તથા ઉદયનનું મુખ બાળપાકુળ અને પર્તાતરિત હોવાથી વાસવદત્તા માધવીનતામડપતી બહાર સરકી જઈ શકે છે તથા પદ્માવતી ઉદયનને મળે છે ઉદયનને મળ્યા પહેલાં પદ્માવતીના વિદૂષક સાથેના સંવાદમાં પદ્માવતીને અચાનક આવેલી જોતા વિદૂષકની મૂઝવણ અને વિમાસણ તથા કાશપુષ્પને રાજાના અશ્રુપાતનું કારણ દર્શાવતા તેના જરાબચી દાક્ષિણ્યવાળા રામીના નોકરા પણ દાક્ષિણ્યવાળા હોય છે એ કથનમાં પદ્માવતીનો વ્યક્ત થતો ઉદાર સ્વભાવ દર્શાવાયેલ છે

૨૧૨. અત્યારે સમયે પદ્માવતીના થયેલા આગમનથી કિન્ત યમૂદ થયેલો રાજા પણ વિદૂષકની જેમ અસત્ય બોલે છે સ્ત્રીસ્વમાત્ર શુ કાતર હોનાયો તેને ખરી વાત કહી નથી

દર્શકને મળવાનો વખત થયો છે તથા ઉદયનને તેમને મળવા જવું જોઈએ તેમ જણાવી વિદ્વક, પદ્માવતીના આવવાથી જોશી થયેલી મુશ્કેલી પરિસ્થિતિનો અને અંકનો તોડ કાઢે છે.

આ પ્રસંગની કેટલીક નોંધપાત્ર બાબતો આ પ્રમાણે છે : (૧) આ દૃશ્યથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, વાતમાં પડેલો આવવાથી વાતાવરણ ગોઠમમ બન્યું છે. (૨) આ પ્રસંગ પણ ઉદયનનો વાસવદત્તા પર પ્રેમ દર્શાવે છે. (૩) વિદ્વકની બુદ્ધિમત્તા, રામનું દ્વાક્ષિણ્ય, પદ્માવતીનો સમભુ, સદ્ગુણીય સ્વભાવ આ દૃશ્ય પરથી જોઈ શકાય છે. (૪) અનતિક્રમણીયો હિ મિથિ : । સ્ત્રીસ્વમાવસ્તુ કાતરઃ । સત્કારો હિ નામ સત્કારેણ પ્રતીષ્ઠઃ પ્રીતિમ્ સ્ત્વાદયતિ । ગુણાનાં વા વિદ્યાલાના ઇત્યાદિ બ્રહ્મસર્ના અત્યુચી નાણાં જ્ઞેનાં, અનુભવનું નવનીત આપતાં સુવાક્યોનો આપણને પરિચય થાય છે.

પાંચમા અંક

પતિ ઉદયનની રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે અગ્રાતવાસ સેવી રહેલી અને પદ્માવતી સાથે તેનું લગ્ન થતાં પ્રાણનાથનો પ્રેમ અબાધિત રહ્યો હતો કે કેમ એ બાબતમાં સાશંક બનેલી વાસવદત્તા પર ઉદયનનો અનુરાગ છે એમ નિપુણ નાટકકાર બાસે ત્રણ રીતે દર્શાવ્યું છે : (૧) પહેલા અંકમાં બ્રહ્મચારીના પ્રમંગથી પરાક્ષ રીતે, (૨) ચોથા અંકમાં ઉદયનને આપેલો જવાબ તેને સંભળાવવાની યોજનાથી પ્રત્યક્ષ રીતે અને (૩) પાંચમા અંકમાં સ્વપ્નદૃશ્યમાં અતીન્દ્રિય રીતે.

સમુદગૃહમાં સૂતેલા ઉદયનને સ્વપ્નમાં વાસવદત્તાનું દર્શન અને સ્પર્શન થાય છે એ સ્વપ્નવાસવદત્તાનો અત્યંત સુંદર પ્રસંગ બાસનું મૌલિક નવસર્જન છે. તેને લઈને આ નાટકને ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત’ એ સુયોગ્ય નામ મળ્યું છે.

સ્થળ અને સમય : પ્રવેશકનું સ્થળ દર્શકના રાજમહેલનો એક ભાગ છે. રાજમહેલથી થોડે દૂર આવેલ શીતળ આરામસ્થળ જેવું લાગતું સમુદગૃહ મુખ્ય દૃશ્યનું સ્થળ છે. ચોથા અંકના પ્રમદવનના બનાવથી પદ્માવતીના દિવ પર ચોટ લાગી હતી, પરિણામે તેનું માથું દુઃખનું હતું. તેથી ચોથા અંકની ઘટના પછી બીજે દિવસે પાંચમા અંકની ઘટના મૂકી શકાય. પ્રવેશકની ઘટનાનો સમય તે દિવસે લગભગ સૂર્યોસ્તનો છે. બપોરે રાત્રે

જમીન પર હાલતી ફૂલમાળાનો વિદૂષકે કહેવો ઉદ્દેશ, ઉદ્દયનને આવેલ જોઈ અને સ્વપ્ન તથા વાસવદત્તાએ દરેન દીવાનો ઉદ્દેશ દર્શાવે છે કે મુખ્ય દર્શનો સમય રાત્રિના પ્રારંભનો છે.

આ અંકને આપણે પાંચ ભાગમાં વહેચી શકીએ (૧) પ્રવેશક, (૨) ઉદ્દયન-વિદૂષકનું સમુદ્રગૃહમાં ગમન અને ત્યાં ઉદ્દયનનું શયન, (૩) વાસવદત્તાનું સમુદ્રગૃહમાં આગમન તથા સ્વપ્નદર્શન, (૪) સ્વપ્ન પછી ઉદ્દયન-વિદૂષક વચ્ચે સંવાદ અને (૫) કંચુકીએ આપેલ મુદ્દનો અહેવાલ.

(૧) પાંચમા અંકનો પ્રવેશક પદ્માવતીની શીર્ષવેદનાથી સચિત અને વિહ્વળ બનેલી પશ્ચિનિકાનો મધુકરિકા સાથે અહીં સંવાદ છે તે બન્ને પદ્માવતીની દાસીઓએ પશ્ચિનિકા મધુકરિકાને પદ્માવતીની ખીમારીના સમાચાર જાહેર આવતિમ (વાસવદત્તા) ને આપવા જણાવે છે તે મધુર વાતોથી રાજકુમારીની શીર્ષવેદના હળવી કરશે, એવી તેની માન્યતા છે સાથેસાથે સરનામ આપતા કહે છે કે, સમુદ્રગૃહકે કિલ્લ શય્યા આસ્તીર્ણા અર્થાત્ સમુદ્રગૃહમાં શય્યા બિછાવી છે, એમ કહેવાય છે. એમ કહી પોતે એ સમાચાર રાત્રિ ઉદ્દયનને પહોંચાડવા વસતક વિદ્વાકની તપાસ કરે છે આને પણ રાત્રિનો પ્રેમાગ્રિહ વધી રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતા વિદૂષક સમક્ષ પશ્ચિનિકા એ જ વાત એ જ રીતે કહે છે, સમાચાર ઉદ્દયનને પહોંચાડવા જણાવે છે અને પોતે ઠંડો લેપ લઈ આવું છું ' એમ કહી ત્યાંથી ચાલી જાય છે.

ઉદ્દયનનું વિદૂષક સાથે સમુદ્રગૃહમાં આગમન અને શયન : હિમથી નષ્ટ થયેલી કમનિની જેવી અવતિરાજની પ્રશંસનીય યુત્રીને યાદ કરતા ઉદ્દયન સમક્ષ આવેલ વિદૂષક પદ્માવતીની શીર્ષવેદનાના જ્યારે સમાચાર આપે છે ત્યારે 'દૂધનો દાઝથો છાસ ફકાને પીએ' તેમ તે પદ્માવતીનેય તેવી જ માને છે તે બન્ને સમુદ્રગૃહે જાય છે પહેલો પ્રવેશવો વિદૂષક ચમકીને પાછો પડે છે અને ગળને જણાવે છે આ ખરેખર દીવાના પ્રમાણમાં જમીન પર હાલતો દેખાતો સાપ છે ' હકીકતમાં તો રાત્રિના સમયે તોરણની જમીન ઉપર પડેલી મદ પવનથી હાનતી માળાને તે સાપ માની બેઠો છે.

વિદૂષક કહે છે તેમ પદ્માવતી આ રીતે પાછી નહિ ગઈ હોય, તેમ શય્યા બેતા રાત્રિને લાગે છે શય્યા પર બેસાને થોડી વાર પદ્માવતીની

છે. 'હા વાસવદત્તા' એ શબ્દો સંભળતાં જ પોતે જોવાઈ ગઈ હશે' એવું ધારી યોગ ધરાયણી યોગનાની ચિંતા કરતાં તે સફાળી બેઠી થઈ જાય છે પછીથી ઉદયન સ્વપ્નમાં બોલે છે તેવી ખબર પડતાં, તેને ધડક ઊભા રહેવાનું' મન થાય છે. અહીં સૂતેલા ઉદયનનો જીવતી-સાચી વાસવદત્તા સાથે સંવાદ નથી ઉદયન સ્વપ્ન દરમ્યાન દેખાયેલી સ્વપ્નમૂર્તિ સમક્ષ વાત કરી રહ્યો છે. તેની સ્વપ્નમૂર્તિ વાસવદત્તા બોલતી નથી, કશો જવાબ આપતી નથી. તેને મનાવવા તે પ્રયાસો કરે છે. વાસવદત્તા જે બોલે છે તે ઉદયન સંભળતો નથી. 'હે અવતિરાજપુત્રી, હે પ્રિયે, હે પ્રિયશિષ્યે, મને જવાબ આપ. તું શું ગુસ્સે થઈ છે ? જે ગુસ્સે ન થઈ હોય તો શા માટે તે અલક કારો પહેર્યો નથી ? શું તું વિરચિકાને સ્મરે છે ? તો વિરચિકાને કારણે તને પ્રસન્ન કરું' એમ કહી સ્વપ્નમૂર્તિને મનાવતો ઉદયન હાથ લંબાવે છે. ઉદયને સ્વપ્ન દરમ્યાન ઉચ્ચારેલાં વાક્યોની વચ્ચેવચ્ચે તેના પ્રત્યાધાતો ઝીલતી વાસવદત્તાના ઉદ્દગારો છે. હાંબો વખત રોકાઈ હોવાથી કોઈથી જોવાની ભીતિ સેવતી, ફરજભાનવાળી તે શય્યાની બહાર લટકતો આર્યપુત્રનો હાથ શય્યામાં મૂકીને જતી રહે છે.

(૪) ઉદયન-વિદૂષક સંવાદ : હત્તરપક્ષથી ઉન્નિદ્ર બનેલા ઉદયનની સ્વપ્નમૂર્તિ પણ અદરશ થાય છે ઉતાવળે બહાર જતાં તેને ખારણાની સાખ વાગે છે. એ સત્ય હકીકત છે કે મનની અંખના, તે ઉદયન નક્કી કરી શકતો નથી. શાલ લઈને આવેલા વિદૂષકને તે વાસવદત્તા જીવે છે' તેમ જણાવે છે. તેણે જોઈ તે સાચી વાસવદત્તા છે એવું તે માને છે; કેમકે તેણી જ તેને ઊંઘમાંથી જગાડી ગઈ છે. વિદૂષક જ્યારે તેને કહે છે કે ઉન્નિદ્રચિનીનાં મનાનાગારોની વાત પરથી સ્વપ્નમાં તે દેખાઈ હશે, ત્યારે એ પણ તે ધડક માની લે છે. એ સ્વપ્ન ચિરકાળ ટકે તેવી ભાવના તે પ્રગટ કરે છે. રાજ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે પોતે વિદૂષક કહે છે તેવી અવતિસુદરી નામની પદ્મિણી જોઈ નથી; કારણ કે તેનું અ જન વિનાની અખોવાણું, દીર્ઘ કેશવાણું મુખ તેણે જોયું છે અને પ્રિયસ્પર્શથી થયેલ રોમાંચ હજી શમતો નથી. પછી તે ચતુશાલમાં જવા ઉઘટ થાય છે

(૫) કંચુકીનું આગમન : રુમરવાન આરણ્ય ઉપર હુમલો કરવા મોટી સેના લઈ આવી પહોંચે છે, તેમ જ દર્યાકની ચતુરગિણી સેના પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર છે, એવા સમાચાર કંચુકા ઉદયનને આપે છે.

સુદનો અહેવાલ આપતા તે જણાવે ૩, સનુઓમાં ફાટફટ પડી છે, પ્રગ્ન આનંદિત બની છે, પાષ્ણોના રક્ષણની વ્યવસ્થા દર્શકે કરી છે તથા સૈન્ય ગંગા નદી પાર કરી ગયું છે. વત્સદેશનું રાજ્ય હવે તેના હાથમાં જ છે. આ સાબળીને રાગ્ય સાવધાન યર્ષ મહાસાગર જેવા સુદમાં, દારુણ કર્મમાં દલ આરણિનો નાશ કરવાના દલ નિર્ધાર સાથે, ત્યાંથી રનાના થાય છે.

આ રમણીય, આકર્ષક અને અસરકારક અ કનો કેટલીક સદિગ્ધતાઓ પશુ છે, જે સ્પષ્ટતા માગી લે છે.

(૧) લેખકે પદ્માવતીની બીમારીનું કાગળ આપ્યું નથી.

ભામે ભયે સ્પષ્ટ રીતે પદ્માવતીની શીર્ષવેદનાનું કાગળ ન આપ્યું હોય તો ય યોચા અકના માધવીશ્વતામડપની બહાર બેઠેલ ઉદયને વિદૂષકને જે ઉત્તર આપ્યો તે જ તેની બીમારીનું કારણ છે.

(૨) પદ્માવતીને શીર્ષવેદના યર્ષ હોવાથી સમુદ્રગૃહમાં તેના પયારી પાથરી છે, એમ આ અકમાં અનેકવાર જાહેરાત કરવામાં આવી છે. પણ, ખૂબીની પાત તો એ છે કે અક પૂરા થાય ત્યાં સુધી પદ્માવતી સમુદ્રગૃહે આવતી જ નથી.

પદ્માવતી સમુદ્રગૃહે આવતી જ નથી એની સ્પષ્ટતા ડો ૭ કે. ભદ્ર આ રીતે ત્રણ શક્યતાઓ દર્શાવી કરે છે : (અ) ઘનીએ સમુદ્રગૃહમાં પદ્માવતીને મળવા જવાનો સંદેશો ઉદયન અને વાસવદત્તાને પોતાની જવાબદારી કિપર મોકલાવ્યો હતો આમ કરવા માટે તેને કાઈ તરફથી આજ્ઞા આપવામાં આવી નહોતી. સમુદ્રગૃહે વિલ શય્યા આત્મીર્ણમાં કિલ્તો પ્રયોગ 'તેને કાઈકે કહ્યું છે' એવું સૂચવે છે. પદ્માવતીને સૂવા માટે સમુદ્રગૃહમાં પયારી પાથરી હતી અને તે પશુ વર્ણન જોનાં નવેસરથી પાથરેલી હતી તેથી એમ ધારે છે કે આવે સમયે પદ્માવતી સમુદ્રગૃહે જ આવતી હતો અને તેથી તે ઘસીએ જ ઉદયન, વાસવદત્તાને સંદેશો કહેવાડવી પોતે જ પયારી તૈયાર કરી હશે. (બ) પદ્માવતી સ્વભાવે શાત છે, બોલકણો નથી સામાન્ય માંદગીને લીધે જે દો દોડ યર્ષ રહી છે તે તેને પસંદ ન પશુ હોય તેથી તેણે સમુદ્રગૃહમાં જવાનો વિચાર રદ કરીને પોતાના મહેલમાં જ પડી રહેવાનું પર્મદ કહ્યું હશે. (ક) પદ્માવતીની બીમારીનું ચિંતામાં ઉદયન અને વાસવદત્તા સંદેશો અદો કે તરત જ એટલે ?

પદ્માવતી આવી પહોંચે તે પહેલાં જ સમુદ્રગૃહમાં હાજર થયા હોય અને પદ્માવતી આવે તે પહેલાં સ્વપ્નદશ્ય અને પાંચમા અકની ઘટના બની ગઈ હોય આ ત્રણમાં ત્રીજી શક્યતા વધુ યોગ્ય લાગે છે

(૩) શમ્ભામાં સૂતેના ઉદયનને વાસવદત્તા પદ્માવતી માની લે છે, તેની શમ્ભા પર બેસે તેના પડબે સહેજ આડી પડે યાં સુધી વસાવદત્તાને યોતાની જૂન સમજતી નથી આ અવાસ્તવિક લાગે છે

આતો જવાબ આ રીતે આપી શકાય (અ) સ્વપ્નદશ્યમાં અવાગ્તવનો અશ છે એની જાણ નાનકડારને પણ હોય તેમ લાગે છે અને તેમણે પ્રમગને જામ બને તેમ વા તવિક બનાવવાનો પ્રયાસ કરો છે સાજનો સગવ વિનાક ફનમાગાને સાપ સમજે તેવું અવાડુ, ઓરડામાં નાનકડો દીવો ઠડી હાને તીથે કાચ ટૂટિયું વાગીને કે પડખુ ફેરવીને ઉદયન સૂઈ ગયો હોય તેવી શક્યતા આ સન્નેગોમાં વાસવદત્તા જૂન કરી બેસે તે અસંભવિત લાગતું નથી (બ) પદ્માવતી બીમાર છે એ ચોક્કસ સમાચાર દાસી મારફત પ્રાપ્ત થીને વાસવદત્તા સમુદ્રગૃહે આવી હતી પદ્માવતીની બીમારીથી તે ચિન્તિત હતી આ મનોદશામાં સામાયત જેઈ શકાય તે એ જેઈ શકી નહિ તે બંધવ ખેગ છે પદ્માવતીની શમ્ભામાં સૂતેન વ્યક્તિ પદ્માવતી નથી પણ બીજી કોઈક છે એમ માનવાને તેને પ્રાથમિક આધાર શો હતો ? પદ્માવતીની સેજમાં મીઠું કોઈ જઈને સૂએ એ કેમ બને ? ત્યાં આવીને ઉદયન સૂઈ ગયો એ તો અસંધારણ આકસ્મિક ઘટના છે તેથી વાસવદત્તાના મનમાં પડેની નજરે શકા આવી નહિ તેમાં કંઈ અસંભાવિક નથી

(૪) કેવળાક વિદ્વાનો સ્વપ્નસંવાદને પણ અરોગ મૂકી તે સામે વાધો ઉઠાવે છે પણ તે જરાબર નથી અહીં વાસવદત્તા અને ઉદયન વચ્ચે પ્રત્યોત્તરી નથી આ દશ્યના ઉદયનના સાત વાક્યોનું સૂદૃઢ પરિશીલન કરતાં જણાય છે કે ઉદયનના પ્રશ્ન અને વાસવદત્તાના ઉત્તર બંનેની વચ્ચે કરી સંબંધ નથી ઉદયનના પ્રશ્નો સાંભળીને વાસવદત્તા ઉત્તરો આપે છે પણ સાચી વાસવદત્તાના ઉત્તરો સ્વપ્ન જેવો ઉદયન સાંભળતો નથી ઉદયન સ્વપ્નમૂર્તિ અથે જોવતો હતો તેને વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન આવેતું એ સ્વપ્નમાં દેખાતેની વાસવદત્તા ઉદયનના પ્રશ્નનો વિષય છે સાચી વાસવદત્તા પામે હતી તેની તેને ખબર જ નથી

પાંચમા અંકની સમીક્ષા :

(૧) ઉદયન-વાસવદત્તાના પુનર્મિલનની પથાદ્ભૂ તૈયાર કરવા માટે આ અંક યોગ્ય છે. પહેલી જ વાર વાસવદત્તાના કહેવાતા મૃત્યુનું ટૂંક સમય ન હોવાનો સદેહ ઉદયનના મનમાં જાગે છે અને તેથી અવિધ્યમાં વાસવદત્તાને મળવાની આશા તેના મનમાં સ્ફુરે છે. વસ્તુવિકાસનો દૃષ્ટિએ આ અંક આપણને ધીમે ધીમે નાટકના અત્યંત તરફ લઈ જાય છે. વાસવદત્તા જીવતી હોવાનો ઉદયનને આવેલો સદેહ તેમના મિત્રનના કાર્યમાં સદાય કરે છે, કાગળ કે વાસવદત્તાને પ્રત્યક્ષ જોવાનો અમય આવે ત્યારે ઉદયનને તેનો આશંકા લાગવાને બદલે પોતાની ચિંત્નશક્તિ લાપતા સફળ થવાનો આનંદ થાય છે. વાસવદત્તા મૃત્યુ પામી નથી, એમ પ્રેક્ષકોને નાગ્નીક આગમાં જ કહી દેવાયું છે તેથી ડૉ. બોલાશ'કર વ્યાસ કહે છે નેમ, અહીં લામ નાટકીય આશ્ચર્ય (Dramatic surprise) ને જ ને નાટકીય અપેક્ષા (Dramatic expectation)ની યોજના કરતો જણાય છે.

(૨) આ અંકમાં ઉદયન વાસવદત્તાને સ્વપ્નમાં સંભારે છે. આથી ઉદયનનો વાસવદત્તા ઉપર પ્રેમ છે તેનો અતીન્દ્રિય પુરાવો વાસવદત્તાને મળે છે. આ અંગાદિ કવિએ પ્રેક્ષક તેમજ પ્રત્યક્ષ રીતે વાસવદત્તાને આ જાણા યુ' હતું. પદ્માવતી સાથે લગ્ન થયું તેથી શું ચર્ચા ગયું ? આર્યપુત્ર તેના જ છે, પરકીય થયા નથી. વાસવદત્તાના મનમાં હવે કોઈ ગેરમમજ નથી.

(૩) સ્વપ્નદરશને સમાતરે કોઈ પ્રસંગ આ નાટકના આધારસ્થાન 'બૂહ-યા'માં નથી તેથી આ પ્રસંગ મૌનિક છે, લાસનું નવમર્જન છે.

(૪) સ્વપ્નદરશને લીધે આ નાટક વિખ્યાત બન્યું છે. નાટકનું નામાલિધાન-લીર્ક આ દરશ પરથી કરવામાં આવ્યું છે.

(૫) ઉદયન-વાસવદત્તા-પદ્માવતીનો એકએક માટે એક, વિદૂનકનું કમોપપલ્લુ દાસીઓનો પદ્માવતીની બીમારી અંગે ઉચાટ વગેરે વિવિધ પાત્રોની પાત્રગત વિગેરતાઓ આ દરશમાં અભિવ્યક્ત થઈ છે.

(૬) ઉદયન અને પદ્માવતીના લગ્નથી રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની યોગધનાનણની યોજના હતી. આ અંકને અત્યંત દર્શકને ઉદાત્તને બધી

૨૬૬ આપતો તથા જ્યાં મદદને આધારે ઉદયનને યુદ્ધ કરવા નૈવાર થતો બતાવેલ છે આથી હવે તે રાજ્ય મેળનશે એમ ચોક્કસ લાગે છે

(૭) આ અકર્મા પછી ભાસ ઉદાન-વાસવદત્તાને પાસેપાસે લાવે છે હમણાં તઓ મળશે, એમ રહ્યા કરે છે પણ અકના અત મુધી ભાસ તેમને મળવા દેતો નથી, આ હઠીકત પ્રેક્ષકોનું કુતૂહલ વધારે છે

છઠ્ઠો અંક

આ નાટકનાં બે ધ્યેય છે (૧) ઉદયનની રાજ્યપ્રાપ્તિ પદ્માવતી સાથે લે ન કરવાથી દર્શકની મદદ મળી તેથી ઉદયનને વત્સદેશનું રાજ્ય પાછું મળી ગયું હોવાથી એ ધ્યેય પૂર્ણ થઈ ગયું. (૨) ઉદયન-વાસવદત્તાનું પુનર્મિલન ઉદયનનું પદ્માવતી સાથે લગ્ન થઈ જાય તે માટે વાસવદત્તાએ સ્વીકારેલ જ્ઞાતાવાસ હવે આજી રાખવાની જરૂર નથી છઠ્ઠા અકર્મા હવે લેખકનું ધ્યાન આ ધ્યેય તરફ રહે છે વાસવદત્તાનું અભિજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે સરસ રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે યોગ ધરાયણની બધી યોજનાઓનો ઘટસ્ફોટ થાય છે યોગ ધરાયણે શા માટે વાસવદત્તાને ઉદયનથી અલગ કરી તેને શા માટે પદ્માવતીને સોંપી તે વગેરે બધું જ પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતાં આજી નાટક સસર્કલિત લાગે છે જેમ કોઈ મતારી ખેન પૂરે થયા પછો બધી વસ્તુઓ સૂકેલી લે છે તેમ ભાસ, પાંચ અકર્મા વિસ્તારેલી વાર્તા છઠ્ઠા અકર્મા સૂકેલી લે છે

સ્થળ અને સમય પાંચમા અકને અતે યુદ્ધની તૈયારીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આરુણિને હરાવીને ઉદયન કૌશામ્બીની રાજ માદી મેળવી ત્યાં રિયર બને છે એમ છઠ્ઠા અક પરથી જાણવા મળે છે એટલે મે અકના ઘટના વચ્ચે લગભગ એક સપ્તાહનો ગાળો હોવો જોઈએ આ અકર્મા સમયમુરતક ઉલ્લેખ નથી મિશ્રવિષ્કલક અને મુખ્ય દ્રશ્યમાં સાતત્ય છે આ અકનું કાર્ય એક દિવસમાં પૂરું થયું છે વસરાજ્યનું પાનનગર કૌશામ્બી આ અનુ રગસ્થળ છે વિષ્કલકની ઘટના ઉદયનના 'સુયામુન રાજમહેનના 'કાચનતોરણદ્વાર' પાસે બની છે મુખ્ય દ્રશ્યનું સ્થળ ઉદયનના રાજમહેલનો એક ખડ છે પહેના પાંચ અકની ઘટના મગધ દેશમાં-તેના તપોવન, રાજમહેન, પ્રમદવન કે સમુ શૃદ્ધમાં-બની છે, જ્યારે છઠ્ઠા અકર્મા દ્રશ્ય ઉદયને પુન પ્રાપ્ત કરેલ વત્સદેશની રાજધાની પર ઉચકાય છે

આ અંદર્માં આ પ્રમાણે ચાર દર્શનો છે : (૧) મિશ્રવિક્ષંભક અથવા ધોણવતી વીણાનો પ્રસંગ, (૨) ધાત્રી અને કંચુકી ઉદયનને મળ્યાં તે પહેલાનું દર્શન, (૩) ચિત્રદેવક પ્રસંગ અને વાસવદત્તાની કૃમિક ઝોળાખાળ, (૪) યોગધરાયણનું આગમન અને તેણે કરેલી બધી યોજનાઓની સ્પષ્ટતા.

મિશ્રવિક્ષંભક અથવા ધોણવતી વીણાનો પ્રસંગ : અંકની શરૂઆતમાં જાણતા પ્રવેશક જેવું આ નાનું દર્શન છે. વાસવદત્તાના પિતા પ્રઘોત મદામેને ઉદયનને રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા બદલ અભિનંદન આપવા માટે પોતાના તરફથી ૬૦૫ ગોત્રનો કંચુકી મોકલેલ છે તથા વાસવદત્તાની માતા ગણી અંગારવતીએ વાસવદત્તાની ધાત્રી આર્ષા વમંધરને મોકલ્યા છે. કંચુકી અને ઉદયનના મુલાકાત મહેલ ઉપર પહેરે કરતી પ્રતીદારી વિજયા વચ્ચે અહીં મંવાદ છે. જ્યારે કંચુકી તેમના આગમનના ખબર ઉદયનને જાણાવવા કહે છે ત્યારે પ્રતીદારી 'સંદેગ મોકલવા માટે દેશકાળ યોગ્ય નથી' એમ જણાવે છે; કારણ કે રાજાને તે દિવસે વાસવદત્તા સાથેના તેના પ્રણયની આશીર્વાદ અનેથી ધોણવતી વીણા મળી છે. મહેલમાં કોઈ માણસ વીણા છેડેનો દત્તો. તેને તે નર્મદાનીરે ધાસના ઝૂંડમાંથી મળી આવી હતી. ધોણવતી વીણાને ઝોળામાં લઈ રાજા મૂર્છા પામ્યા. ભાનમાં આવીને તેને ઉદેશીને કહ્યું, 'ધોણવતી, તને મેં નેર્ન, પણ વાસવદત્તા ખરેખર દેખાતી નથી.' આ પ્રસંગથી ઉદયન ઉદ્દેગી બન્યો છે. કંચુકી તેમનું આગમન નિવેશિત કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. રાજા મુલાકાત મહેલ પરથી નીચે બેઠગતા દોવાથી પ્રતીદારી તેને સમાચાર આપવા જાય છે.

આ વિક્ષંભકની કેટલીક નોંધપાત્ર બાબતો આ પ્રમાણે છે : (૧) પુનર્ગિજન કગાચ પહેલાં ઉદયનને ધોણવતી મળે તે આકસ્મિક નહિ પણ પૂર્વ આયોજિત અને સુદ્ધિપુરઃસગતુ કાર્ય છે. એ યોજનાનો આલોક પણ આવાક યોગધરાયણ જ છે, એમ સદગ રીતે કદંબી સમય તેમ છે. એમ બાજે છે કે જેણે વીણાવાદક પણ યોગધરાયણનો જ કોઈક માણસ દેવે. નેઈએ. લાવાળકમાંના મહેલમાં આગ લાગી ત્યારે વીણાને જાણી નેર્નને ત્યાંથી ઉપાડી સવામન બચ્ચે સંતાપવામાં આવી દગે. પદ્માવતી જેની મંદર તરુણી પ્રાપ્ત થયાં પછી કદાચ ઉદયન વાસવદત્તાને બહી જાય તો ? એ પણ યોગધરાયણે અગાઉથી વિચારી રાખેલું. ઉદયન સામે વાસવદત્તાને લાસવામાં આવે તે પહેલાં ધોણવતીનો પ્રસંગ મૂકવાથી ઉદયન

સ્વાભાવિક રીતે વાસવદત્તા તરફ વળે છે. (૨) કંચુકી રોય અને ધાત્રી વસુ ધરા ઉદયનને મળવા આવ્યાં છે. વાસવદત્તાની ઝોળખર્મા તે ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. (૩) ધોપવતી મળતાં વાસવદત્તાને સ્મરીને રાજા મૂર્છા પામ્યો, એમાં તેનો વાસવદત્તા પ્રત્યેનો પ્રેમ દેખાય છે.

(૨) ધાત્રી અને કંચુકી ઉદયનને મળ્યાં તે પહેલાંનું દ્રશ્ય : મુખ્ય દ્રશ્યની શરૂઆતમાં ઉદયન અને વિદૂષક રંગમંચ ઉપર દેખાય છે. રાજા ' ધોપવતી વીણા અત્યાર સુધી ક્યાં વસી હશે તથા તે વાસવદત્તાને યાદ કરતી નથી ' એમ કહી વાસવદત્તાનો શોક કરે છે. વિદૂષક તેને ધીરજ આપે છે. ધોપાવતી વિદ્વગગનરજોવિકીર્ણદણ્ડા છે તે વાત સાચી લાગે તેથી યોગધરાવણની ગોઠાણી મુજબ છે. રાજા પોતે જ કહે છે તેમ લાખા સમય સુધી સૂતેલો તેનો પ્રેમ વીણાથી ભગ્યો છે. ઉદયન વિદૂષકને વીણા દુરસ્ત કરાવવા માટે મોકલે છે.

કંચુકી અને ધાત્રીના આગમનની જાણ પ્રતીદારી ઉદયનને કંઈ છે, ત્યારે રાજા પદ્માવતીને જોલાવે છે. તેને સાથે રાખીને વાસવદત્તાનાં પિયેરિયાને તે મળવા ઇચ્છે છે. પદ્માવતીને વાસવદત્તાનાં સર્ગવહાલાનાં કુશળ સમાચાર સાંભળવા ગમે છે. વાસવદત્તાનાં સ્વજનને તે પોતાનાં સ્વજન માને છે. તે ઉપલક્ષ રીતે, દેખાડો કરવા નહિ પણ હાર્દિક રીતે માનતી હોય તેમ લાગે છે. પદ્માવતી ઉદયનને પૂછે છે કે શું મારી સાથે બેસીને તમે આ લોકોને મળશો ? તેને એક વધી છે કે ' મહારાજ ખીજ વાર પરણ્યા તેથી કદાચ તેઓ ઉદાસીન થશે.' સભવ એ હતો કે જેની જેડે વાસવદત્તા હોત તેની જગાએ, તે મૃત્યુ પામી હોવાથી, ખીજ ત્રી છે, તેમ જોઈને તેમને સ્વાભાવિક રીતે આઘાત લાગત પદ્માવતીમાં સંબળતા, ભદ્રતા અને વ્યાવહારિકતા દેખાઈ આવે છે. પણ રાજા તેને સમજાવે છે કે ' પત્ની જેમને બતાવવી જોઈએ એમને પત્નીના દર્શનથી દૂર રાખે છે' એમ બહુ દોષ કાઢી શકાય વાસવદત્તાના માતાપિતાએ શું કહેવડાવ્યું હશે તેના વિચારો કરતી તે બેસે છે. ' પોતે તેની કન્યાને ઉપાડી ગયો પણ એનું રક્ષણ ન કરી શક્યો તેથી પિતાને ક્રોધાયમાન કરનાર પુત્રની જેમ હું ભયભીત થયો છું ' એમ કહી ઉદયન જાણે તેમને શું મોડું બતાવવું, એવો ભાવ અનુભવે છે.

| આ દ્રશ્યની ત્રણ બાજતો નોંધપાત્ર છે : (૧) ઉદયન-વાસવદત્તાનાં

પુનર્મિલનની દૃષ્ટિએ પદ્માવતીની ત્યાં હાજરી ધણી જરૂરી છે. રેબસ ગોત્રીય કસ્ટુરી અને વસુધરા ધાત્રી, જેમા ઉદયનવાસવદત્તાનુ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે એવું ચિત્રકવઃ પણ લા યા છે હાજર રહેલી પદ્માવતીને સ્વાભાવિક રીતે જ આર્થ વાસવદત્તાનુ ચિત્ર જોવાનું મન થાય છે તે જોતાં જ ‘તેના જેવી કોઈક ત્રી અહીં છે’ એમ વાસવદત્તા માથે આવતિમનુ સામ્ય વિચારતા તે જોયે છે (૨) વાસવદત્તાના સગાને પદ્માવતી પ્રેમભાવ રાખી મળવા માગે છે, તે બતાવે છે કે તેનામાં ઈર્ષ્યાનો અભાવ છે. સામાન્ય રીતે સપત્નીનાં સગા, વ્યવહારમાં સગા ગણાતા હોવા છતાં, અતરથી દૂર મનાતાં હોય છે (૩) વાસવદત્તાના પિતા શુ કહેશે, એવા વિચાર દર્શાવતા વાક્યોમાં ઉદયનના વિનય, નમ્રતા અને દુઃખ દેખાય છે.

(૩) ચિત્રકવઃકે પ્રમુખ અને વાસવદત્તાની કંમિક ઓળખાણ :

‘શત્રુઓએ ઉદયનનું રાજ્ય લઈ લીધું હોત અને જો રાજકુમારી વાસવદત્તા કુશળ હોત તો રે દેવ ! તે શુ ન મ્હું કહેવાયુ હોત !’ કહેતા સ્વર્ણધીના રાજ્યમાં આવતા હપ્ અને ગોકનો મિથ ભાવ અનભવતા કસ્ટુરીને ઉદયન ‘પૃથ્વી પરના રાજ્યવશીઓના ઉદન અને અગ્ર કંવામાં સંક્રિતમાન’ પ્રઘોતની કુશળતા પૂછે છે પ્રઘોતે ઉદયનને રાજ્ય જીતવા બદન ધન્યવાદ મોટા છે : ‘જે કાયર કે અશક્ત હોય છ તેમનામાં ઉત્સાહ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. ધણુ ધરીને રાજ્ય ક્ષમી ઉત્સાહીઓ જ ભોગવી શકે છે.’ ઉદયન પોતાના વિજયનો મક્ક પ્રઘોત પગ ચઢાવે છે. અ ગાગવતીનો અ દેશો ધાત્રી કહે છે : ‘રાણી નિગમી છે અને આપ સૌનું કુશળ પુછાવે છે’ ત્યારે ઉદયન કહે છે અમ્મ, કંદિમ કુશલમ્-અમારે તો આવું કુશળ છે ! વાસવદત્તા વિના અમારે કુશળતા કેવી, એમ તે કહેવા માગે છે ધાત્રી અને કસ્ટુરી ઉદયનને શોધ ન કરવા જણાવે છે કસ્ટુરી કહે છે, ‘આમ પતિથી અનુકંપા કે ભેલ મદામેનની પુત્રી મૃત્યુ પામી હોવા છતાં મૃત્યુ પામેલ નથી’ જેના જવાબમાં પોતે વાસવદત્તાને દેહા તરે પણ જૂની શકશે નહિ’ તેમ તે જણાવે છે

અ ગારવતી ઉદયનને પુત્રતુલ્ય માનતાં તેમની કન્યા વાસવદત્તાને ઉદયન સાથે પગલાવવાની દત્તી જ પણ તે નમ્રવિધિ વગર તેનું અપ દરજ્જુ ધરી મળે ત્યારે ઉદયનવાસવદત્તાના ચિત્રો ચિત્રકવઃ ઉતર દોરવાની તેમણે લગ્નેાત્મક ઇચ્છાને એ ચિત્રકવઃકે તેમણે ધાત્રી સાથે મોકલા યું

છે વાસવદત્તા મૃત્યુ પામેલ હોવાથી ત્રા ચિત્રમાં તેણીને જોઈને ઉદયન શાંતિ મેળવી શકે એ એની પાછળનો ઉદ્દેશ છે

પદ્માવતીને ચિત્રમાં ગેલા મોટાં રાણીનું દર્શન ખરી પ્રત્યાભ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ચિત્ર જોતાં જ તે મનમાં બોલે છે. ‘આ આખા આરતિકાના જેવા જ લાગે છે’ પણ પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરે તે પહેલાં કરી રાખેને પૂછી જુએ છે ‘વાસવદત્તાનું ચિત્ર તો આખેહૂબ દોરાયુ છે કે કેમ?’ રાજા કહે છે ન સદશી ! સા એવ ઇતિ મન્યે ! અર્થાત્ ચિત્રમાં દેગમેવી વાસવદત્તા, સાચી વાસવદત્તાના જેવી જ નહિ, તે જ હોય એમ હું માનું છું એટલે કે ચિત્ર તો આખેહૂબ જ છે સામે જોમેલ ઉદયન અને ચિત્રમાં ગેરાયલ ઉદયન બંનેને સરખાવી જોતાં ચિત્રમાં નિપુણ છે એવો તાળો પણ મળી જાય છે તે રાજાને જણાવે છે કે ‘આ હમીમાં છે તેવી એક સી આપણે ત્યાં રહે છે’ ઉદયન તેને જલદી લાવવાનું કહે છે ત્યારે પદ્માવતી જણાવે છે કન્યાવધાર્માં એ પ્રાણલય તેને મૂકી ગયો હતો રાજાને લાગે છે કે ‘જે એ પ્રાણલયની બહેન હોય તો તો તે ખીજાં મોઈ હશે પરસ્પરગતા લોમે દુદયતે રૂપનુસ્યતા ! પરસ્પરમાં રહેલું કપન સગખાપણું આ લોકમાં દેખાય છે’ વાસવદત્તા ઉદયન અમક્ષ આવે તેવી તક બહી સરી જાય છે

આ દરમિયાન (૧) ઉદયનવાસવદત્તાના મિલનની શક્યતા ચિત્રદર્શનના પ્રમંગથી જોમી થઈ હતી તે ટળી જાય છે (૨) આ દરમિયાન બનાવો બહુ સ્વાભાવિક રીતે બનતા બતાવાયા છે (૩) ઉદયનનો અનુત્સેક-નિરક્ષિ-માનપણું અને તેનો વાસવદત્તા પ્રત્યે પ્રેમ દેખાય છે

(૪) યોગધરાયણનું આગમન અને તેણે કરેલી બધી યોજનાઓની સ્પષ્ટતા બગબર આ જ વખતે પ્રતીહારી યોગધરાયણના આગમનના સમાચાર આપે છે રાજાના કન્યાશુ માટે તેણે વાસવદત્તાને સતાડી રાખાનું દિન જોઈને જ તેનું પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરાયા, તેની યુક્તિ સફળ પણ થઈ છતાં રાજા શ કહેશે, એ વિચારથી તેનું હૃદય શમિત બનેલ છે. રાજાને તે પ્રાણલયનો અવાજ પૂર્વપરિચિત લાગે છે. તેણે ન્યાસ મૂકેન તેની બહેનને ખુબ પદ્માવતી બોલાવી લાવે છે. ઉદયન પદ્માવતીને થાપણ પાછી આપવા કહે છે. પણ તેને વિચાર આવે છે કે ‘સાક્ષીઓની હાજરીમાં થાપણ પાછી આપવી જોઈએ’ તે રૈબ્ય અને

ધાત્રીને સાક્ષી તરીકે પસંદ કરે છે. પદ્માવતી તેા ચાંત સ્વભાવની છે. તેણે ચાપણુ એમને એમ સોંપી દીધી હોત તેા, બાગેચાર અપાયેલી ચાપણુ-આવંતિકા-વણુઓળખાયેલી રહેત. ધાત્રી આવંતિકાને જોતાં તેને રાજ-કુમારી વાસવદત્તા તરીકે ઓળખે છે. જ્યારે રાજ તેને પદ્માવતીની સાથે અંદરના ભાગમાં જવા જણાવે છે. આ વખતે તેને તે મહાસેનપુત્રી તરીકે જ જાણે છે. તેથી તેને દેવિ કહી સંબોધે છે. તેમાં કંઈ અયોગ્ય સાગતું નથી. પણ પોતાની બહેનને યૌગધરાયણ અંદર ન મોકલવા કહે છે તેથી કપ્પસાદરય જેવા માટે ધવનિકા-ધૂમટો દૂર કરવાની રાજ્ય આજ્ઞા કરે છે. બંને જણ રાજનો જયજયકાર કરે છે. શું આ સ્વપ્ન છે કે સત્ય, તેની વિમાસણમાં પડેલ રાજને, પોતાને અપરાધી ગણતો યૌગધરાયણ પગે હાગે છે. રાજ તેને કશું મનમાં નહિ ધરવાતું કહેતાં તેની કર્તવ્ય-નિષ્ઠાની, તેણે અવારનવાર કરેલી સહાયની કદર કરે છે. સખીની જેમ ગણીને મધોદ્રાતું ઉદ્ધવધન કર્યા બદલ પદ્માવતી વાસવદત્તાની માફી માગે છે. વાસવદત્તા તેને ઉઠાવીને કહે છે, ‘વાચકતું ચરીર જ ગુનેગાર છે.’ યૌગધરાયણ પોતાની યોજનાઓનું પ્રયોજન કહે છે. કૌશામ્બીનું રક્ષણ થાય. એ વાસવદત્તાને લઈ જવાનો ઉદ્દેશ હતો. પુષ્પકિન્નર વગેરે જોવીઓએ ‘ભવિષ્ય ભાષેલું’ કે પદ્માવતી સ્વામીની રાણી થવાની છે. એથી તેણીને પદ્માવતીના હાથમાં ચાપણુ તરીકે મૂકી હતી. આ બધું કુમરવાન જણતો હતો. રાજ કપડા આપતાં નહિ. પણ વિનોદમાં કુમરવાનને ‘ચઠ’ કહે છે. પછી વાસવદત્તા છુવે છે એવા સારા સમાચાર લઈ ઉદયન સપરિવાર પ્રયોતને મળવા ઉજ્જવિની જવાતું નક્કી કરે છે અને ‘સાગરની સીમાવાળી, દ્વિમાસપ અને વિધ્વાસળકૂપી કુંડોવાળી, એક જગ નીચે રહેલી આ પૃથ્વી ઉપર અમારા સિંહ જેવા રાજ શાસન કરે’ એવા ભરતવાક્ય સાંધે નાટક સમાપ્ત થાય છે.

છઠ્ઠા અંકની સમીક્ષા : (૧) નાટકના આ અંતિમ ભાગમાં, પહેલા અંકમાં ચાપણુ સોંપીને ગયેલ યૌગધરાયણ પાછો આવે છે. પોતે કરેલી બધી યુક્તિઓ-યોજનાઓનો તે ઘટકદોર કરે છે. તેથી પ્રેક્ષકોના મનમાં નાટકની સુસંવાદિતાની અસર થાય છે. તેમના મનમાં બધી એક એકી જાય છે. (૨) તે જમાનામાં ચાપણુ સાક્ષીઓઓની રૂબરૂમાં-પંચ રૂબરૂ-અપાતી હતો. (૩) નાટકના આ અંતિમ વિભાગમાં પણ ભાસતી નાટ્ય-

કલાનો આપણને પરિચય થાય છે. (૪) આઝ કર્મા વાસવદત્તાના વેપવલટાનો પ્રસ્ફેટ ક્રમશઃ નીચેની સોપાનપર પરા નુસાર થાય છે :

(ક) ઉદયનને વાસવદત્તાની પ્રાપ્તિ થતાં પહેલાં ખેતવાઈ ગયેલી ઘોષવતી વીણાની પ્રાપ્તિ, (ખ) વાસવદત્તાના પિતા પ્રદ્યોત તરફથી કંચુકી, રેશ્મ અને ધાત્રી વસુધરાનું આગમન, (ગ) પદ્માવતીની હાજરી, તેની ચિત્રફલક જોવાની ઇચ્છા તથા તેને ચિત્રિતા વાસવદત્તાના ચિત્ર અને આવૃત્તિકા વચ્ચે દેખાણેનું સામ્ય, (ઘ) આવૃત્તિકાનો પ્રવેશ, રાગની સાક્ષી રૂપે થાપણ પરત કરવાની ઇચ્છા, તેને વાસવદત્તા તરીકે ધાત્રીનું ઓળખવું, (ચ) યોગધરાયણનું આગમન, (છ) આવૃત્તિકાએ ખસેડેલા ધૂમટો.

[૪]

સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ શીર્ષકની સાર્થકતા

નાટકનું શીર્ષક સંક્ષિપ્ત, અર્થદર્શક, સરસ અને બંધબેસતું હોવું જોઈએ. નાટકનું શીર્ષક કુશળના 'સાર્ધન ગોડ' જેટલું અગત્યનું છે. સરકૃત રૂપક સાહિત્યમાં આરેક રીતે તેના નામાભિધાન થયેલ જોવા મળે છે : (૧) નાયક-નાયિકાના નામ પરથી. જેમકે, માલવિકાગ્નિમિત્ર, માલતીમાધવ. (૨) કેવળ નાયિકાના નામ પરથી જેમકે રતનાવલી, પ્રિયન્શિકા. (૩) નાટકમાં આવતા કેાઈકે મહત્વના પ્રસંગ પરથી. જેમકે, મૃચ્છકટિક, સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિભાનાટક. (૪) તેના ફલાગમને અનુલક્ષીને. જેમકે, અભિજ્ઞાનશાકુંતલ, વેણીસ હાર વગેરે.

ભાસનાટકચક્રનાં નાટકોમાં આપનામાં નાટકનાં નામ આપવામાં આવ્યાં નથી. દી ગણપતિ શાસ્ત્રીએ કેટલીક હસ્તપ્રતોની પુષ્ટિકાને આધારે તેનાં નામ સુચવ્યાં છે આ નાટકનાં ત્રણ શીર્ષકો જણાવીતાં છે : (૧) સ્વપ્નનાટકમ્ । (૨) સ્વપ્નવાસવદત્તા । (૩) સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ । તેમને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ધણી રીતે સમજાવાય છે .

(૧) સ્વપ્નનાટકમ્ —સ્વપ્નપ્રધાન નાટકમ્ इति । (મધ્યમપદ્ધેાપી)

(૨) સ્વપ્નવાસવદત્તા —સ્વપ્ને દૃષ્ટા વાસવદત્તા इति (મધ્યમ-પદ્ધેાપી) તત્પ્રતિપાદકે તચ્છબ્દોપચારાત્ નામ્વચ્છા ।

(૩) સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ —(અ) સ્વપ્ને (દૃષ્ટા) વાસવદત્તા યસ્મિન્ તત્ (નાટકમ્) વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ. (બ) સ્વપ્નદૃષ્ટા વાસવદત્તા (મધ્યમ-

પલોધી) અનેદોષવાચાત્ નાપક્ષજા। (ક) સ્વપ્નદ્રશ્ય વાસ્તવદત્તા સ્વપ્નવાસ
વદત્તા। તામ્ અધિકૃત્વ કૃત નાપક્ષમ્ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્। (અધિકૃત્વ કૃતે ગ્રંથે
મૂલ મ ૪૫)

આમાંની સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ તેનું સુયોગ્ય સીરફ છે અને તે ધણા
વિદ્વાનોને માન્ય છે સામાન્ય ગીતે આ બધાનો આવો અર્થ થાય છે
'સ્વપ્નમાં દેખાતેની વાસ્તવ તાને અનુભવીને લખાયેનું નામ', 'સ્વપ્ન
અને વાસ્તવ તાવાળું નામ' અથવા સ્વપ્ન અને વાસ્તવતા બંનેને
હિલેલીને આપેનું નામ'

પાંચમા અગ્રના સ્વપ્નદ્રશ્યને આધારે આ નામકનું નામ આપવામાં
આવેલ છે જે સુયોગ્ય છે સમગ્રગૃહમાં સીરફે ના અનુભવતી પદ્માવતી તી
ખબર કાઢવા આવેલ અને પડી તેની પ્રતીલા મગતા સંધ્યામાં સૂઈ ગયેલ
ઉત્પત્ત સ્વપ્નમાં વાસ્તવતાને જુએ છે આ વખતે એ જ દેવુથી આવેલી
વાસ્તવતા ઉત્પત્તનો સ્વપ્નનાથ આભરે છે અને તેના પ ઉત્પત્તનો કેટલો
પ્રેમ છે તેનો જગ-અનુભવ કરે કે સ્વપ્નદ્રશ્યની મગત ના નવીનતા
ઉચ્ચ પ્રેરણાલક્ષતા, પ્રેરણાના તૂટન અને રસ પોરવાની લક્ષના વગેરેને
લીધે એ દરમ પગથી ભામે આ સીરફ આપ્યું છે તે તદ્દન યોગ્ય છે
આ નામનું સીરફ સંક્ષિપ્ત અને સ્વચ્છ, અર્થદર્શક અને બંધમેસનું છે

[૫]

નાટકનું મૂળ અને ભાસે કહેલા કેઝારો

ત્રિવેન્નમ અથમાળામાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'ભાસ્ત્રામ્યક' તે નામે
ઓળખાતા તે નામકનું પરિચીતન મગતા ન ગે કે કે ભામે અવિભાગક
અને ચારુ ત મિત્રાય પોતાના નામનાં સ્થાવર મારે પ્રાચીન સાહિત્યનો
આધાર લીધો જે નામાયણ મહાભારત અને બદ્ધાથા મમૂત સાહિત્યના
ઉપર પ અથો છે ભામે પણ તેમાંથી મ્થવ તુ વઈ નામકો નખ્યા છે
નામના લં નામ સ્તવાય છે તેમ તેનું સ્થાવર પ્રસિદ્ધ દેવુ ભેઈએ
ભાસ પ્રાચીન વગુને અ નાદોમાં મૂખ કેવળ તેને નાટકમક ૨૨ ૫ જ આપે
કે તેનું નથી, પણ તે એક વા બીજા મ દોસ અન્યથા અશોને
ત્યજી મગતા પ્રસંગો નવા થયું મગ કે તેમાં જ તેની મોલિખતા
જણાય છે

મહાકવિ કાલિદાસ તેમના મેધદૂત કાવ્યમાં અવન્તીના ગામડાના વૃદ્ધ લોકોને 'ઉદયનની કથામાં કાવિદ' કહે છે. એ જ કાવ્યના બીજા એક ક્ષેપક શ્લોકમાં 'પ્રઘોતની પ્રિય પુત્રીને અહીં વતસરાજ હરી ગયા હતા' તેમ જણાવ્યું છે. આ સૂચવે છે કે તે જમાનામાં ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ વતસરાજ ઉદયનની રંગશી રામાયક પ્રણયકથા ઘેર ઘેર જાણીતી હશે. અત્યારનાં લોકગીતોની જેમ તેને વિષે અનેક કાવ્યો લખાયાં હશે. પણ એ બધાંમાં 'બૃહત્કથા' જ જાણીતી છે. ઈ. સ. પૂર્વેની આ રચના ગુણાદ્ય નામના લેખકે પૈશાચી ભાષામાં લખેલી એ બૃહત્કથા સ્વપ્નવાસવદત્તનું આધારસ્થાન છે. આ મૂળ હાલ ઉપલબ્ધ નથી પણ બુદ્ધવામીનો બૃહત્કથાશ્લોકસંગ્રહ, ક્ષેમેન્દની બૃહત્કથામંજરી અને સોમદેવનો કથાસરિત્સાગર આ ત્રણે તેના ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા સારગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. ત્રણે ગ્રંથો ઈ. સ. ની ૧૦મી-૧૧મી સદીની આસપાસના છે. મૂળ બૃહત્કથામાં ઉદયનની આખ્યાયિકા કેવી હશે તેનું અનુમાન આ ત્રણ ગ્રંથો પરથી કરવાનું રહે છે. મુશ્કેલી એ છે કે આ ત્રણ વચ્ચે પણ ઘણી જગ્યાએ ફેરફાર જોવા મળે છે. કથાસરિત્સાગરમાં 'યથામૂલ તથૈવેતન્ન મનાગવ્યતિક્રમઃ' અર્થાત્ 'જેમ મૂળ બૃહત્કથામાં તેમ આમાં પણ છે, સહેજ પણ અતિક્રમણ કરવામાં આવ્યું નથી' એમ કહેવાયું છે. તેની કથા બૃહત્કથાની વધુ નજીક હશે એમ માનીને સ્વપ્નવાસવદત્તની કથા મૂળ કથાથી કેવી રીતે જુદી પડે તેનું વિવરણ નીચે આપવામાં આવે છે :

(૧) બૃહત્કથામાં પ્રઘોત મગધનો રાજા છે અને પદ્માવતી તેની પુત્રી છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમાં પ્રઘોત અવન્તીનો રાજા છે. તે વાસવદત્તાનો પિતા છે; જ્યારે પદ્માવતી મગધરાજ દર્શકની બહેન છે.

(૨) બૃહત્કથામાં લાવાણુકમાં લાગેલી આગમાં વાસવદત્તા અને વસંતક મૃત્યુ પામ્યાની વાત છે. યોગધરાયણ વાસવદત્તા અને વસંતકનો વેશ-પલટો કગવી, રાગજુદમાં આવી. પદ્માવતી પાસે મૂકીને પાછો લાવાણુક પહોંચી જાય છે. પછીથી મૃગયાએ ગયેવ ઉદયન પાછો આવે છે. આ વૃત્ત બુદ્ધિભ્રાજ નહિ થતું હોવાથી ભામે તેમાં ચોખ્ખ ફેરફાર દર્શાવે છે. આ નાટક પ્રમાણે વસંતક રાગની સાથે રહે છે વાસવદત્તા અને યોગધરાયણ આગમાં મૃત્યુ પામ્યાની જનાવટી વાત વહેતી મુકાય છે. યોગધરાયણ પાછો જઈને રાગને મળતો નથી. તે છોક હેટલા અકર્માં જ દેખાય છે. પદ્માવતી

પાસે ધાપણુ મૂકતી બૃહત્કથાની વાત પ્રમાણે યોગધરાયણ વાસવદત્તાને પેતાની પુત્રી તરીકે ઝાળખાવે છે. અહીં તે પેતાની બહેન છે તેમ કહે છે.

(૩) બૃહત્કથામાં પદ્માવતી રહેતી હતી તે મહેલમાં યોગધરાયણ વાસવદત્તાને લઈ આવે છે એમ દર્શાવ્યું છે, જ્યારે અહીં પદ્માવતી આશ્રમમાં મહાદેવીને મળવા આવી ત્યારે યોગધરાયણ વાસવદત્તાને તેના હાથમાં સોંપે છે. આ રચનાનો ફેરફાર નાટ્યકલ્પિએ યોગ્ય છે, કારણ કે પદ્માવતીની ધર્મપરાયણતા દર્શાવવાની તક લેખકને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાસે મિતાક્ષરી ભાષામાં કરેલ આશ્રમવર્ણનની પ્રેક્ષિકા ઉપર સુંદર અસર જોઈને તેના અનુગામી કાલિદાસે તેનું અનુકરણ કરી અભિજ્ઞાનસાકુન્તલના પ્રથમ આર અંકમાં તપોવન, આશ્રમ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.

(૪) સ્વપ્નવાસવદત્ત માં ઉદયનને વેદેહીપુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે, જ્યારે મૂળમાં તેની માતાનું નામ મૃગ્યવતી છે અને તે અયોધ્યાના રાજા કૃતવર્માની પુત્રી છે.

(૫) બૃહત્કથામાં યોગધરાયણે ઉદયન-પદ્માવતીનું લગ્ન અગાઉથી જોડવી દીધું છે. મગધથી આમંત્રણ આવતાં તે ત્યાં જાય છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમાં દુઃખી મનોદયામાં કોઈક બીજા કામે ઉદયન ત્યાં આવે છે અને સંજોગવશાત્ લગ્નનું નક્કી થઈ જાય છે. ભાસના ફેરફારથી ઉદયનનો વાસવદત્તા પર પ્રેમ જણાય છે. જાણે મોટાનાં વેણુ માની તે પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરતો હોય તેમ દેખાય છે.

(૬) બૃહત્કથા પ્રમાણે ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્નનો હેતુ ઉદયનને ચક્રવર્તી સમ્રાટ બનાવવાનો છે, જ્યારે સ્વપ્નવાસવદત્ત પ્રમાણે તેનો હેતુ આરણ્યિકે લઈ લીધેલું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે.

(૭) બૃહત્કથા પ્રમાણે કૌતુકમાળાનો પ્રસંગ અત્યંત મહત્વનો છે. માળા અખજાન-કરમાય નહિ તેવી-રહે એની આગવી પદ્ધતિ વાસવદત્તા જ જાણતી હતી. એવી રીતે મુખ પર વિશેષક-વચરચના-દોરવાતી પણ તેની ખાસ ઢગ હતી. પદ્માવતી માટે મૂંઝાયેલ માળા અને તેના મુખ પરનું વિશેષક જોનાં ઉદયન, વાસવદત્તા છત્તી દોવી જોઈએ એમ પહેલેથી શંકા કરે છે. આને કારણે વાતની મજા મારી જતી હોવાથી ભાસે ઉદયનને આવી શંકા સેવતો જતાઓ નથી. ભાસનો ઉદયન ખરેખર

માને છે કે વાસવદત્તા મૃત્યુ પામી છે. અલબત્ત સ્વપ્નદશ્ય વખતે તેને થોડી શંકા જન્મ છે ખરી.


(૮) પ્રો. દેવધર કથાસરિત્સાગરને આધારે નિર્દેશ કરે છે કે વાસવદત્તાને પુત્ર જન્મશે તથા તે વિદ્યાધરનો રાજ્ય થશે, એવું અવિધ્ય ભાખ્યું હોવાથી વાસવદત્તા મૃત્યુ પામે એ શક્ય નથી, એમ વિચારી ગળ આશ્વાસન મેળવે છે. તેથી થોડા સમય માટેની તેની ગેરહાજરી, તેના મંત્રીઓનાં જ કારસ્તાન હોવા જોઈએ, એમ માની લે છે. ભાસનો ઉદયન આવેા કાઈ વિચાર કરતો નથી.

(૯) બૃહત્કથામાં ઉદયન-વાસવદત્તાનું પુનર્મિલન લાવાણુકમાં થાય છે. સ્વપ્નવાસવદત્તામાં તે કૌશામ્બીમાં જતાંયુ છે. રાજ્યની પુન પ્રાપ્તિ દ્વારા નાયકનો ઉત્કર્ષ જતાવી તે ઉત્કર્ષમાં એક વધુ પીછું ગોઠવતો હોય તેમ ભાસ કૌશામ્બીમાં તેને વાસવદત્તા પણ પાછી આપે છે.

(૧૦) વાસવદત્તાના શુદ્ધ ચારિત્ર્યની ખાત્રી માટે બૃહત્કથામાં યોગ-ધરાયણ અને વાસવદત્તાને અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાની જરૂર પડે છે. પણ તે પહેલાં તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યની ખાત્રી આકાશવાણી દ્વારા અદ્ભુત રીતે થાય છે. આમાં વાસવદત્તા અને પદ્માવતી બન્નેને અન્ધાય થાય છે. ભાસે વામવદત્તાને પદ્માવતીથી કથારેય છૂટી પડવા દીધી નથી. યોગધરાયણ જ્યારે થાપણ માગવા અન્ધો ત્યારે કૌશામ્બીમાં પુનર્મિલન કરાંયુ છે. ભાસના ઉદયનને વાસવદત્તાના ચારિત્ર્યની ખાત્રીની જરૂર જ નથી.

ભામે બૃહત્કથામાંથી ઉદયનની કથાનું ક્લેવર લઈ તેમાં અનેક રમણીય પ્રસંગોની યોજના કરી પ્રાણ પૂર્યો છે અને એક અત્યુત્કૃષ્ટ નાટકનું નિર્માણ કર્યું છે. તેમ કથામાં તેમણે કેટલાય પ્રસંગોનું નવસર્જન કર્યું છે : (૧) બેદી થતું આરુણિનું પાન, (૨) રાજ્ય પાછું મેળવવા વાસવદત્તાનો અસાતવાસ, (૩) અલ્પચારી પ્રસંગ, (૪) શ્રમરસબાધનું દશ્ય (જેની અસર અભિયાનશાકુન્તલાના પ્રથમ અકમાં શ્રમરબાધાના પ્રસંગ પર થઈ છે), (૫) સ્વપ્નનો પ્રસંગ અને (૬) પુનર્મિલન બંને રજૂ થયેલ કથાગત પ્રસંગો વગેરે.

ડૉ. ઇ. કે. ભટ્ટ જણાવે છે : “સૌથી મોટી બાબત તો ભાસે નાટકમાંના પાત્રોનું માનસશાસ્ત્રીય આલેખન કર્યું છે, એ છે. ઉદયન અને ભાસ કરીને વાસવદત્તાના હૃદયકલક ઉપર છબીનાં ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા

અને દંદોના ચિત્રણમાં ને ભાવગ્રાંથી નાનુકાઈ બેવામાં આવે છે અને શૈલિમિત્ર હવનની ને મીઠાસભી તરવી એ ચરામા આવી છે એ ભાસનું મહત્વનું નવસર્જન છે.' 

[૬]

સ્વપ્નવાસવદત્તાનું નાટક તરેકિ મૂલ્યાંકન

વિવેચકોની વિવેચન પી અગિયારીશામાથી અમર ભાસનાટકચક્રમાંથી કેવળ સ્વપ્નવાસવદત્ત અમર મ્યુઃ સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ દાહકોડમૂલ્લ પાનકઃ । પ્રથિતપથમ્, સન્કૃત નાટકના પિતામહ મદામ્ વિ ભાસનું આ સર્વોત્કૃષ્ટ નાટક છે. ગાજડીય પૃથ્ઠભૂમિ, જૂદ-કથા પર આધારિત કથાવસ્તુ પસંદ થયું હોવા છતાં, એ ગાજડીય જૂત ઉપર આધારિત, તેની સાથે સાથે આલંકાર, પાત્રોનાં મનોભાવોને નિરૂપણ મનોવૈજ્ઞાનિક કથાવસ્તુ, તેની આભાસ બિંબવર્ણને લીધે પ્રેરકોને આકૃષ્ટ કરે છે

ગાજડીય પૃથ્ઠભૂમિ . પ્રથોતતપથા રૂપરૂદરી વાસવદત્તા સાથે પશ્ચિમદશ્ય કર્યો પછી ગાજડીયમાં બેસનાર -તેય ઉદયનનો આગુણિ નામના શત્રુએ પનાભવ કર્યો હોવાથી મીમાન્સ દવાણુક ગ્રામમાં તે મરેતો હતો. નામિનિધિ, નિમ્મદવાસ, બુદ્ધિસ પન્ન અમાત્ય યોગધગાયણે વિચાર્યું કે જો મગધગાજ દર્શકની મદદ મળે તો આગુણિને દગવી પોતાના ગાજ ઉદયન વસગાજ્ય પુન પ્રાપ્ત કરી શકે. દર્શકને મમત્વ જાગતા ઉદયનને તે મન કરે એ હેતુથી તેણે ઉદયન સાથે દર્શકની બહેન પદ્માવતીના વિવાહનો વિચાર કર્યો. દેવજોની આગ્રાહીથી વધેલા કૃત્યાદવાળો તે પોતાની મોજના પર આગળ વધ્યો. રુમણવાનની સાથે મસનત કરી ખુદ વાસવદત્તાને વિશ્વાસમાં લીધી. તેને ગ્રહ્ય અને વિવસનીય ગણતી વાસવદત્તાએ સોના દિન માટે અજ્ઞાતવાસ નીકાર્યો. 'પોતે પદ્માવતી સાથે ઉદયનનું લગ્ન કરાવવા કહે છે' એમ નિષ્કર્ષ કરી યોગધગાયણે વાસવદત્તાને જણાવ્યું લાગતું નથી. આમ વાસવદત્તાનો અજ્ઞાનવાસ ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્ન પર-ગાજડીય હેતુ પર-અવનંબે છે પાયમા અંકને અતેસેન્ય લઈને આવેલ રુમણવાનને દર્શકે લશ્કરી મન કરી છે. ઉદયન આગુણિને દરાવવા ઉઘાટ થાય છે જ્યાં અંકમા ઉદયને તેન ખોયેવ' રાજ્ય ધન પ્રાપ્ત થયું છે.

ઉદયનને રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ ચામ એ ભાસતું પ્રથમ ધ્યેય છે. ડૉ. સરપ નાટકના આ રાજકીય હેતુ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે.

માનસશાસ્ત્રીય હેતુ : માનસશાસ્ત્રીય હેતુને કારણે જ નાટક રસપ્રદ, ચિત્તાકર્ષક અને હૃદયહારી બન્યું છે. ભાસે આ નાટકમાં ઊંડું માનસ-શાસ્ત્રીય ચિત્રણ આપ્યું છે. આ નાટ્યહેતુને આ નાટકમાં પ્રાધાન્ય અર્પતાં ડૉ. જી કે. ભટ્ટ લખે છે : ‘આવૃત્તિકાના વેશમાં કરતાં વાસવદત્તાનું અગ્નણી રીતે થયેલું અપમાન અને તેનો એણે ઉદાર દિલથી કરેલો સ્વીકાર; એનું એકલતાનું દુઃખ અને તેને નજરોનજર જોવા પડેલા ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્નપ્રસંગે એણે અનુભવેલી હૃદયવિદારક વ્યથા; ઉદયનના સ્પર્શ (અક ૪) અને અગ્નિપ્રયા (અક ૫) પ્રેમભર્યા ઉદ્ગારોથી એણે કૃતરાષ્ટ્રે મેળવેલો દિલાસો, આ બધું કોઈ પણ સહૃદય વાચક કેવી રીતે ભૂલી શકે ? વાસવદત્તાના કહેવાતા મૃત્યુથી ઉદયને કરેલું કંટાળ અને લગ્ન થયા બાદ પણ એણે પ્રેમપૂર્વક સાચવેલી વાસવદત્તાની સ્મૃતિ એ નાણુક ભાવભર્યું ચિત્ર પ્રથમ વાચને જ ચિત્ત પર દૃઢ સંસ્કાર પાડ્યા વિના રહેતું નથી.’

પ્રથમ અકમાં ઉત્સારણા વખતે વાસવદત્તાએ અનુભવેલું મનઃદુઃખ, બહુચારી લાવાણુકમાં બનેલ વૃત્તાન્ત કહે છે ત્યારે વચ્ચેવચ્ચે ઉચ્ચારાયેલાં વાસવદત્તાનાં વાક્યો, પદ્માવતી પોતાના ભાઈ સાથે નહિ પણ ભત્રીં સાથે પરિણ્યુત વાંછે છે એમ સાંભળતા તેણે અનુભવેલ અર્થઘટ્ટ, ઉદયન પ્રત્યેના અતિપ્રેમને લીધે ઉતાવળમાં તેનાથી થઈ ગયેલ ભૂલો, પદ્માવતીને લાભીને બદલે સપત્ની તરીકે જોવા પડી હોવાથી દિલમાં દુઃખનો લાવારસ બદ-બદતો હોવા છતાં હસતે મોઢે તેનું મહેલમાં રહેવું, બીજી પત્ની કરતાં આર્યપુત્ર પોતાને ભૂલી ગયા હશે, એવી ન જીરવાય તેવી શકા, દેવને નિર્દય કહેતી તેને ગૂંચવી પડેલી પદ્માવતીના લગ્નની કૌતુકમાળા, એવા અકમાં તેની શકાનું થયેલ નિવારણ, પદ્માવતી વહુમતા મમ ધૃત્યાદિ જવાબથી તેણે અનુભવેલ હર્ષ, અપ્મનદરય પહેલાની વાસવદત્તાની સ્વગતોક્તિ વગેરે સ્થળોએ વાસવદત્તાનાં મનોમયન, તેના હર્ષ-વિપાદ ભાસે નિરૂપેલ છે. ઉદયન અને પદ્માવતીનાં પાત્રોનો વિકાસ પણ માનસશાસ્ત્રીય રીતે થયો છે.

યૌગંધરાયણે ગોઠવેલી બાજી ઉદયન-વાસવદત્તાના બીજા પ્રેમના અનુસંધાનમાં જ અતિમ આકાર પામી છે. જો માનસશાસ્ત્રીય હેતુની અગત્યતા ન હોત તો જીજ્ઞાસા અંક આખો નિરર્થક થઈ જત.

આ બન્ને હેતુઓ એક બીજા ઉપર આધારિત અને એક બીજાના પૂરક હોવા છતાં માનસશાસ્ત્રીય હેતુનું નિરૂપણ જ ભાસતી નાટ્યક્રમતા દર્શાવે છે. રાજકીય હેતુ તો જુદાક્રમમાંથી લીધેન હોવાથી લોકપ્રસિદ્ધ છે. વાસવદત્તાની વિરહ-વાકુળતા, ઉદયનના પ્રેમ વિષેની શકા અને નિરાશરુણે અરકુટ નિર્દેશ પણ નાટકના આધારત્રયોમાં નથી.

અપૂર્વ નાટક : નવીન કથાવસ્તુને લીધે આ નાટક અપૂર્વ છે. શૃંગારરસપ્રધાન નાટ્યકોની સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કની નથી. આવા નાટકોમાં ધણે ભાગે પ્રજ્વલિતકાણુ હોય છે. કાનિતસના તથા નાટકો-માનવિનાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં અને હર્ષવર્ધનની બે નાટિકાઓ-રત્નાવલી અને પ્રિયદર્શિનમાં એક પત્ની હયાત હોવા છતાં નાયક બીજા કન્યા સાથે પ્રેમ કરે છે પણ એમાં પ્રથમ પ્રેયમી ઉપરનો નાયકનો પ્રેમ નવપ્રેયસીના દર્શન પછી ધીમે ધીમે ઝાસરી જતો જતાં એ છે. જ્યારે ભાસના વાસવદત્તમાં એનાથી સાવ જુદું જ છે. અહીં પ્રથમ પ્રેયમી વાસવદત્તા ઉપરનો પ્રેમ તેની સાથેના વિરહ પછી અને દ્વિતીય પ્રેયસી પદ્માવતીના સમાગમ પછી લેસ માત્ર ઝોઠો થતો નથી. પ્રથમ પ્રેયસી ઉપરનો બહુપત્નીક નાયકનો આવો નિશ્ચય અને અખડ પ્રેમ, અખિલ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ભાસ જેવો કોઈ પણ નાટકમાં જોવાતો નથી તેથી આ નાટક અપૂર્વ અને અદ્વિતીય છે.

મુશ્લિષ્ટ કથાવસ્તુ ભાસે કથાવસ્તુની મૂંઝણી મુશ્કિલ રીતે કરી છે. દરેક અંક મુખ્ય ઘટનાની દૃષ્ટિએ એકબીજાની સાથે સંકળાયેલ છે. એક પણ પ્રસંગ વધારાનો નથી તથા એકે દરન પ્રેક્ષકને કંટાળો આવે તેવું નથી. વાસવદત્તા લાવાણુકમાં લાગેલી આગમાં બળી ગઈ, એવી અફવા ફેલાયા પછી યોગધરાયણ તેને પદ્માવતીના હાથમાં સોપે છે, એમ જતાવવામાં નાટ્યની દૃષ્ટિએ ભાસે પોતાની નિદ્યમતા દર્શાવી છે. જો વાસવદત્તાને યોગધરાયણે અન્ય સ્થળે છૂપાવી હોત તો, ઉદયન અને પદ્માવતીના સ્વનિર્મથમાં વાસવદત્તાના વિષમ હૃદયભાવો પ્રેક્ષકો સમક્ષ જતાવી શકાત નહિ તથા પહેલેથી છેલ્લે સુધી ગિચર રહેલા વિવ્રનજ શૃંગારનો પરિપોત પ્રેક્ષકને જોવા મળત નહિ.

ઐષ્ટ અંક : આ નાટકનો દરેક અંક પોતપોતાની રીતે અગત્યનો છે. કથાવસ્તુના યોગ્ય પરિવર્ધનમાં તે દરેકની આવશ્યકતા છે. તેમાં પણ

ચોથો અને પાંચમો એ બેય અંક વધુ સુંદર છે. તે બેમાંથી જો એકને પસંદ કરવાનો હોય તો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પાંચમા અંકમાં સમુદ્રગૃહમાં સૂતેલ ઉદયનને સ્વપ્ન આવે છે તથા અર્ધભાન અવસ્થામાં તે વાસવદત્તાને જુએ છે. એ પ્રસંગ બ્રહ્મીને આંખે વળગે એવો હોવા છતાં, તેના આલેખત અને રજૂઆત પણ સારી રીતે થયાં હોવા છતાં, અભિનિવેશપૂર્વક કહેવું નેહુએ કે ચોથો અંક જ આ નાટકનો શ્રેષ્ઠ અંક છે. સ્વપ્નદશ્યવાળો અંક સુંદર છે, તો માધવીક્ષતામડપના પ્રસંગવાળો અંક ઉપયોગી છે. પ્રેમાળ સ્ત્રીહૃદયમાં બ્રહ્મી વિવિધ વૃત્તિઓનું રમ્ય ચિત્રણ કરતો આ પ્રસંગ નાટકનું પરમોચ્ચ બિંદુ છે. આમ, ચોથો અંક બધા અંકોમાં અત્યંત મહત્વનો છે. જેમ, 'માગ શીલ વિષેના સંઘર્ષથી જ રામે મારો સર્વતર ત્યાગ કર્યો' એ સંઘર્ષનું સદૃશ સીતાના હૃદયમાં સાલતું હતું, પણ ઉત્તરરામચરિતના ત્રીજા અંકમાં પોતાના વિષેના રામના હૃદયના પ્રેમાળ ઉદ્ગારો સાંભળીને સીતાનું હૃદય શાન અને પ્રસન્ન થયું તેમ આ નાટકમાં પણ ચોથા અંકમાં વાસવદત્તાની બાબતમાં થયું છે. તેથી, ઉત્તરરામચરિતનો ત્રીજો અંક જેમ અત્યંત મહત્વનો છે તેમ, સ્વપ્નવાસવદત્તાનો ચોથો અંક આવા હૃદય-પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનો છે. હૃદયની વૃત્તિઓની વિવિધ છટા બતાવવાની દૃષ્ટિએ અને નાયિકાના હૃદયમાંથી શકાશયનું ઉદ્ભવનું થયું એ દૃષ્ટિએ ચોથા અંકનું આ નાટકમાં સર્વોપરિ સ્થાન છે.

રસ : આ નાટકમાં વિપ્રસંગ શૂંગારનું જ પ્રાધાન્ય છે. ભાસનાં નાટકોમાં રસનિષ્પત્તિ તો બિલુપ દેખાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે. સ્વપ્નવાસવદત્તામાં વિપ્રસંગ શૂંગાર હોવા છતાં તેની નિષ્પત્તિ, કાલિદાસ કે ભવભૂતિના નાટકોમાં થાય છે તેવી સરસ રીતે થતી નથી. 'ભાસે લખેલ મૂળ સ્વપ્નવાસવદત્તા આપણને મળતું નથી, પણ સુધારાવધારા સાથેની આવૃત્તિ મળે છે, એમ માનનાર વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે આ નાટકમાં બનાવોની નોંધ છે, એક પછી એક પ્રસંગો કહી દેવામાં આવ્યા છે; રસનું નિરૂપણ થતું નથી, ખરી રગત જામતી નથી. આચાર્ય બલદેવ ઉપાધ્યાય આ નાટકમાં વિપ્રસંગ શૂંગારનું પ્રાધાન્ય કબૂલ રાખવા છતાં જણાવે છે : પ્રધાન રસ કો દ્રષ્ટિ સે ઉદ્યોત રસ લક્ષિત નહીં હોતા । માત્ર રસો કો ઉદ્ભુદિ હેતી હે । બૃહત્યામાં ઉદયન-વાસવદત્તાને પુત્ર યશે, એવી ભવિષ્યવાણી હોવાથી ઉદયન પડેયેથી તે મરી જ ન હોય તેમ માને છે. કૌતુકમાળા અને

વિશેષકે જોયા પછી વાસવદત્તા જીવતી છે, એમ તે જાણી જાય છે. સ્વપ્ન-વાસવદત્તનો ઉદયન, ખરેખર માને છે કે વાસવદત્તા મૃત્યુ પામી છે. તે જીવતી હોવાની તેને શક છે જ નહિ નહિતર પહેલા ચાર અકર્માં કરુણરસ જન્મત નહિ આ નાટકના પહેલા ચાર અકર્માં કરુણરસનો પ્રકર્ષ થયો છે. પછીના છેલ્લા બે અકર્માંમાં ધીમે ધીમે વિપ્રવલ શૃંગારનું વાતાવરણ જન્મે છે અને પછી નાટકની સમાપ્તિ ત્રેમિકાના આનંદદાયી પુનઃસાગમમાં થાય છે જ્યારે બે ત્રેમિકાના પુનર્મિલનની આશા સમૂળગી નષ્ટ થઈ હોય ત્યારે તે વિરહ કરુણરસમાં પરિણમે છે જ્યારે પુનર્મિલનની આશા જીવતી રહે ત્યાં સુધીના વિરહ વિપ્રવલ શૃંગારનો વિપર્યાય છે. વાસવદત્તા સાથે જ અગ્નિદાહથી બળી ગઈ છે, એમ જ્યાં સુધી ઉદયનને લાગતું હતું ત્યાં સુધીના નાટકનું વાતાવરણ કરુણરસને પોષે છે અને જ્યારથી બન્નેના પુનર્મિલનની આશા જાગી ત્યારથી વિપ્રવલ શૃંગારનો પરિણામ થવા માટે છે.

સંવાદો : નાટકમાં સવાદનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વ છે સંસ્કૃત નાટકમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી રસનિષ્પત્તિનો આધાર પણ સવાદો પર રહેલ છે સવાદથી કથાવસ્તુ વિકસે છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પાત્રાનુરૂપ ભાષા પ્રયોજવામાં આવે છે નાયક, વિદ્વાન મંત્રી, બ્રાહ્મણ વગેરે પાત્રો જ સંસ્કૃતમાં બોલે છે. બીજા પાત્રો પ્રાકૃત બોલે છે. પ્રાકૃત પણ શૌરસેની, મહાગદ્ધી, માગધી એમ બહુ પ્રકારની હોય છે.

નાટકના સવાદમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો ઉપયોગ જોવા મળે છે સારા નાટકકર્તા ભાર્વાનરૂપણના અસરકારક સાધન તરીકે શ્લોકોનો ઉપયોગ કરે છે. ભાસના નાટકમાં એવું કર્ષ બંધન નથી, અહીં તે ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને, કથાવસ્તુના વિકાસમાં પ્રયોજવામાં છે ભાસે વિશેષ કરીને ગદ્યનો ઉપયોગ કર્યો છે તેનાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને સરળ અને સાદાં હોય છે દ્રુપદ વાક્યોને લીધે સવાદો સચોટ બન્યા છે. બ્રહ્મચારીના પ્રસંગને બાદ કરતાં માત્ર કથનના અંશો નથી કથનવર્ણો ભાગ પણ નટવશુલું વક્રોક્તિવાળો હોવાથી, ઉત્કટ નિર્વેરિત-વવાળો હોવાથી જીવત છે બીજા સંસ્કૃત નાટકની સરખામણીમાં ભાસના નાટક રંગમય ઉપર વધારે સારી રીતે લગ્નવી શકાય તેવાં તે તેના સચોટ છંદા મરણ, જીવત છતાં અપ્રસંગાસિક સવાદોને લીધે જ.

તખ્તાસાયકી : ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં થયેલી રંગમય અને

રગભૂમિની ચર્ચાને આધારે આપણે કહી શકીએ કે સંસ્કૃત નાટકો ગ્રીક નાટકોની જેમ ખુદનાર્મ કે કોનોટ્રીયમનાં નહિ પણ વિકસિત રગમય ઉપર ભજવાતા હતાં હાસ કાનિદાસ હર્ષ વગેરેના નાટકોની રચના જોતાં આનું જ સમર્થન મળે છે ભાતનાં નાટકોની પ્રયોગક્ષમતા ઉચ્ચ પ્રકારની છે નાટકની ભજવણી સરસ અને સફળ રીતે થાય તે માટે પણ ભાસ ધણી કાળજી રાખે છે ચોયા અંશુ માધવી-તામડપતુ દશ્ય આનો તાદશ પૂરાવો છે તેમા પાત્રોના બે જૂથ પ્રેક્ષકો સમક્ષ એકીસાથે બતાવવામાં આવ્યાં છે મંડપની બહાર રહેતી પદ્માવતી, વાસવદત્તા, દાસીનું એક જૂથ છે. તેમની પરસ્પર ચતી વાતચીત બીજા જૂથના પાત્રો ઉદયન-વિદૂષક સાબળતાં નથી, પણ ઉદયન-વિદૂષકનો સવાદ, પ્રથમ જૂથના પાત્રો સાબળે છે. આમ આ બંને દરેકે એક બીજા સાથે સંકળાયેના છે સંસ્કૃત નાટકોમાં આવા દરેકોની કમી નથી. કાલિદાસનાં માનવિકાગ્નિમિત્રમાં રક્ત અશોકના દોહદપૂર્તિને પ્રસંગ, વિક્રમોદંશીનમાં પ્રિયાનુપ્રસદન પ્રવનો પ્રસંગ, ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતમાં ત્રીજા અકનો હાયાસીતાનો પ્રસંગ આના આકર્ષક ઉદાહરણો છે. આવા દરેકોની ભજવણી માટે રગમયના બે વિભાગ કેટલા સિવાય છૂટકો નથી હો. જ કે ભદ્ર જણાવે છે કે, 'એ બે વિભાગ પ્રેક્ષાગૃહની સમાન્તર દિશામાં નહિ પણ તેને કાટખૂણે આવેલા હોવા જોઈએ વળી આમાં બે વિભાગ કાટખૂણે પડદા મૂકીને ન થાય તે પણ દેખાતું છે આધુનિક રગભૂમિ પર પણ આવા વિભાગો માટે પડદાનો ઉપયોગ થતો નથી, બદલે એને માટે લાકડાના હળવા 'સેટિંગ'નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે' આચાર્ય ડોલરરાય માકડે ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર પરથી તેમના પુસ્તક Indian Theatre માં વર્ણવેલ અને ચિત્રેલ રગમય પરથી અમને લાગે છે કે આ પ્રકારનાં દરેકોમાં મુખ્ય પાત્રજૂથ રગશીર્ષ પર, અને એક બે બીજા પાત્રજૂથો મત્તચરિણીમાં રહેના હશે રગમયના આગળના પડદાથી વચ્ચેના પડદા સુધીના ઊભા પડદાથી પડેલા લગભગ આઠ ફુટના લાગતે 'મત્તચરિણી' કહેવામાં આવે છે

પાત્રનાં પ્રવેશ તથા નિર્ગમન સૂચવતી નાટ્યસૂચનાઓ ભાસે આપી છે કેટલીકવાર નાટ્યોક્તિઓની સૂચના બરાબર જોવા મળતી નથી એકદરે એમ લાગે છે કે ભાસે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં રગમય પરની ભજવણીનો પૂરો ખ્યાલ રાખ્યો છે. હો એ બી કીય જણાવે છે કે, 'ભાસતુ

સામર્થ્ય નામ્યાનુકૂળ તખ્તાલાક્ષીયણા નામ્કો રચનામા મેળુ છે ' શક્તિસહ સાથે સુખ્યામણી ક્રાંતા શ્રી એ એમ મિત્રવાચ્ય જણાવે છે : Kalidas ■ classical elegance and lyricism, our poet is realistic and dramaticism અર્થાત્ 'શાલિદાસ એટલે શિષ્ય રાચક સ્વપ્નાવિનાસ અને હિમિલ્લાલિત્ય, ભાસ એટલે અકૂત્રિમ સાદાર્થ અને હ્રવત નાટ્ય'

પાત્રાલેખન : પાત્રાલેખનની જોટલી ચીજ પાશ્ચાત્ય નાટ્ય લેખકોએ લીધી છે તેની સમૃદ્ધતા લેખકોએ લીધી નથી. નસિનબસિ એ નામ્ય લેખનનું ધ્યેય હોવાથી પાત્રના ચરિત્રચિત્રણ પ્રત્યે નાટ્યકારની સમાવતા જોવા જગતી નથી હતા પ્રથમ પક્ષિતા નાટ્યકારોની કૃતિઓ. પાત્રાલેખન સારી રીતે થયેન જોવા મળે છે વાસવદત્તા, હિલ્ચન, પદ્યવતી અને યોગધગાયલુ સ્વપ્નવાસવદત્તાના મુખ્ય પાત્રો છે વિદૂષક, અલ્પચારી કસુકી, ધાત્રી, જેની ઈલાહિ ગોણ પાત્રોની નાટ્યમા જ્યા મુખી જરૂર હેય ત્યા મુખીના સમય પૂરતુ તેમનુ આવેખન પ્રવાર્મા આ મુ છે બધા માનવી પાત્રો હ તે હ્રવત છે વાસવદત્તાનો આત્મિક સ્વર્ણ ભામે સારી રીતે નિરખો છે

પરવર્તી સાહિત્યકારો ઉપર અમર : મહેવાય છે કે, Imitation is the highest compliment of the original અર્થાત્ અનુકરણ મૂળની સોથી વધુ પ્રશંસિત છે સ્વપ્નવાસવદત્તામા આવતા કેટલાક પ્રસંગોનુ અનુકરણ પરવર્તી નામ્યકારોએ કર્યુ છે પ્રથમ અકર્માના અશ્રમના વાનાનગુપ્તુ અને તૃતીય અકર્માના અમરસબાધના પ્રસંગનુ મહાશ્વિ કાલિદાસે 'અલ્પિજ્ઞાનસાકુતલ'ના પ્રથમ અર્મા અનુકરણ કર્યુ છે સ્વપ્નવાસવદત્તાના છઠ્ઠા અર્મા હિલ્ચન ધોષવતી વીરને જોતા જ રમ્હે જોલે છે તેવા જ રમ્હે સાકુતલના છઠ્ઠા અર્મા વીરને જોઈને દુષ્યત જોતે છે આ ઉપરાંત ભાસના કેટલાક વાક્યો અને વિચારોની અચ્છ દાનિદાસ ઉપર પડી છે વાસવદત્તાના પિયરથી આવેના લોકો આવતિમને વાસવદત્તા તરીકે જોળખે છે તે પ્રસંગનુ કાલિદાસે માન વિમગ્નિમિત્રમા અને શ્રીકર્ણે સ્નાવલી તથા પ્રિયદર્શિનમા અનુકરણ કર્યુ છે સ્વપ્નવાસવદત્તાના કાલ્પમેળ જગત પરિવર્તમાના ચક્રાવર્તિસ્વરિત ગચ્છતિ માગ્યનાટક (૧૦૪)ની અસર મેધૂતાના નીર્વૈગ્ઞયુગરિ ચ દયા

મેળ (ઉત્તરમેધ ૪૬) પર છે ઉત્તરરામચરિતના ત્રીજા અંક પર સ્વપ્ન-
વાસવદત્તા યોથા અકની યોજ્જી અસર છે.

કાવ્યતત્ત્વ : સંસ્કૃત નાટકોમાં કાવ્યનું તત્ત્વ જોવા મળે છે મહા-
કવિ કાલિદાસ માટે તો કહેવાય છે કે, તેમના નાટકોમાં કાવ્ય છે અને
કાવ્યમાં નાટક છે. હર્ષ, ભવભૂતિ, મુરારિ, રાજશેખર વગેરેનાં નાટકોમાં
કાવ્યની વિપુલતાને લીધે તેમને નાટ્યાત્મક કાવ્ય (Dramatic poems)
કહેવામાં આવે છે. ડ્રાસો-મુખ કાળમાં તો આ કાવ્યતત્ત્વ એટલું અધિક
વધી ગયું કે નાટક પોતાના સ્વત્વને ખોઈ બેઠાં નાટકમાં કાવ્યનો સમાવેશ
કરવો તેમાં કંઈ ખરાબ નથી પણ નાટકનો પોતાનો શુભ-ધટનાચક્રની
ગત્યાત્મકતા અને પ્રભાવ કાવ્યતત્ત્વ દ્વારા છુપે છુપે બની ન જાય તેનું ધ્યાન
રાખવામાં નાટકકારની સફળતા છે. જેમ કોઈ પ્રબલ ધકાર કવિ બાવાવેશમાં
તથા તેમ નાટકકારે તથા જુએ જોઈ કાલિદાસનાં નાટકોમાં નાટ-
કીયતા તથા કવિતાનું જે સતુનન મળે છે તે સંસ્કૃતના કોઈ નાટકમાં
નથી. ડૉ. બોલાશ કર વ્યાસના શબ્દોમાં કહીએ તો, બાસનું કવિત્વ સદા
નાટકીયતાનું સહાયક બનીને આવે છે. બાસનાં કવિત્વપૂર્ણ પદ્ય ઉપરથી
જોડેલાં નથી દેખાતાં, તે નાટકીય ધટનાચક્રને ગતિ આપવામાં સહાય કરે
છે. બાસના સવાદોની સ્વજ બાપા, જેમાં સામાસાન્ત પદોનો પ્રયોગ
નહિવત્ છે, અને પદોની પ્રસંગાનુકૂળ બાવાત્મકતા નાટકોની પ્રભાવોત્પાદક-
તામાં સાથ આપે છે.

સુભાષિતો અને અલકારો : સંસ્કૃત સુભાષિતો શોડશમાં ધણુ
કહેવાની શક્તિ ધરાવે છે તે સચોટ, માર્મિક અને અર્થધન હોય કે દરેક
કવિની કૃતિમાં આવા સુભાષિતો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.
સ્વપ્નવાસવદત્તામાં પણ કેટલાંક સુદર સુભાષિતો છે : (૧) અયુક્તમ્ પર-
પુરુષસર્વોર્તનમ્ શ્રોતુમ્ । (૨) અનિશ્ચિતામિ દેવતાન્યપ્યવધૂયન્તે । (૩) કાલક્રમેણ
જગત્ પરિવર્તમાના ચક્રારણિક્કરિવ ગચ્છતિ મામ્યપદિક્કઃ । (૪) ક ક શક્તો
રશ્નિતુ મૃત્યુકાલે । (૫) ગુણાના વા વિશાલનામ્ । (૬) ત્વોચનાનિ નામ
અતિથિજનસ્ય ત્વગેહમ્ । (૭) દુષ્ણ ત્યક્તું વદ્યમ્ભોક્તુરામ । (૮) ન હિ
સિદ્ધવાક્યાનિ ઝલ્મસ્ય ગચ્છતિ ત્રિથિ સુપ્તીક્ષિતાનિ । (૯) પ્રાયેણ હિ નિરેન્દ્રશ્રીઃ
સોસ્તાદૈરેવ મુજ્યતે । (૧૦) સર્વજનમનોભિરામ રજ્જુ સૌમ્ય નામ । (૧૧)
સરકારો હિ નામ સર્કારેણ પ્રતીષ્ઠ પ્રીતિમ્ ઉત્પાદયતિ । (૧૨) સ્ત્રીસ્વભાવશુ-
ભાતર । (૧૩) સુલમ્પર્ગો ભવેદ્ દાતુમ્ ।

ભાસનાં આ સુદર સુભાષિતો સંખ્યત મહિત્યમાં અણીનાં બન્યાં છે. તેમાં અગ્રમુતપ્રશ્ન સાંકે અર્થાન્તરન્યાસ અલકા છે. બીજા નાટકકારોની સરખામણીમાં ભાસનાં નાટકોમાં અલકારોનો પ્રયોગ ઓછા પ્રમાણમાં થયો છે. જે થોડા મળે છે તેમાં સ્વાભાવોક્તિ, ઉપમા, રૂપક, અર્થાન્તરન્યાસ, ઉત્પ્રેક્ષા વાગવાર બોલા મળે છે. વસ્તુ અથવા વ્યક્તિની વિશિષ્ટ અવસ્થાના તાદૃશ વર્ણનને સ્વભાવોક્તિ અલકાર કહેવામાં આવે છે. સ્વપ્નવાસવદત્તના પહેલા અકમાં તપોવનવર્ણનમાં મનોહર સ્વભાવોક્તિ છે (૧.૧૦). ક્રજ્જાવતા ચ વિરલા ચ ન્તોન્નતા ચ (૪૨) આમાં પ્રથમ બે પદોના સ્વાભાવોક્તિ, ત્રીજામાં ઉપમા અને ચોથામાં ઉત્પ્રેક્ષા અલકાર છે. સ્વર્ગાવાસપેતા સલિલમગાદો મુનિજન । આમાં સ્વાભાવોક્તિ ઉપરાંત બે અરણ્યોમાં સમામેશ્વિ ॥ સ્તામ્યવનવાધિપતે મુતાયા તેજઃ સદૃશોઽપ્યુપદેશેષુ યયા મમીક્ષમાગયા । હસ્તેન રુસાવેગેન કૃતમાસ્ત્રાચવાવિતમ્ ॥ આમાં સ્વભાવોક્તિ છે. તા પદ્મિની દિમહતાનિવ ચિન્તયામિ માં ઉપમા છે પ્રદેશો મહુમાનો વા સ્વસ્પષ્ટબોધે માં અર્થાન્તરન્યાસ છે શરદ્શઙ્ગગૌરેણ વાતાધિદેન મામિની । કાચપુષ્પવૈનેદ સામૃપત મુત મમ ॥ આ શ્લોકમાં વ્યામેશ્વિ અલકાર છે. ઉપેત્ય નાગેન્દ્રપુરગર્ભાને એ શ્લોકમાં ઉપમા છે.

છંદ : ભાસનાં નાટકોમાં અનુષ્ટુપ છંદનો ઉપયોગ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે. સુદર સુભાષિત કહેલી વખતે કે કાઈ મળીય વિચાર ગુણ કંઠી વખતે તે અનુષ્ટુપનો પ્રયોગ કરે છે. એ ઉપરાંત વસંતતિનકા, શારદાવિદ્યાવિન, દક્ષિણી, શિખરિણી, ઉપભ્રમતિ વગેરે છંદો ભાસે આ નાટકમાં પ્રયોજ્યા છે. વૈષ્ણવી (૧.૬) શાંકિની (૧.૧૩, ૪.૬, ૬.૧૦) અને આર્ધા (૧.૧, ૪.૩, ૪.૪)નો પ્રયોગ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. એકદરે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં ભાસે અનુષ્ટુપનો વાગવાર અને બીજા અલ્પસંખ્ય વૃત્તોનો અવારનવાર મુદ્રાવી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. તે પણ વૃત્તો વાપરીને પોતાનું જીતરચના કૌશલ જતાવવાની તેને ઝાઝી ઉત્સુકતા નથી.

વક્રોક્તિ : ભાસ નાટ્યકાત્મક વક્રોક્તિથી ભરેલા કુતૂહલરર્ધક પ્રશ્ન મોં સર્જે છે. આ નાટકના કથાવસ્તુમાં નાટ્યકાત્મક વક્રોક્તિ અમૂલ્ય છે. આખાં નાટકમાં વાસવદત્તના આવિષ્કારનો વેવર્ષા કરે છે. એ વેવપવટાનો અનિવાર્ય રીતે આવેલી અથવા વાસવદત્તના પોતાના મોહથી ઊભી થયેલી મુદ્રાવીઓમાં પ્રસિદ્ધ થાય નહિ તેની નાટકકારે આસ આપ્યેલી રાખવાની

રહે છે જેમણે સ્વપ્નને પરસ્પર મળવાનું નથી તેવાં ઉદયન અને વાસવદત્તા પદ્માવતીને ત્યાં એક જ મહેલમાં રહે છે તેઓ એકબીજાને મળી જાય તેવા બે પ્રસંગો (અંક ૪ અને ૫) નાટ્યવક્રોક્તિથી ભરેલા છે

શૈલી ડૉ. એ બી કીય કહે છે તેમ, ગત્યાત્મકતા અને સચોટતા ભાસની શૈલીના આગવાં લક્ષણો છે ભાસનાં નાટકોમાં સરળ ભાવાનો નિર્બંધ પ્રવાહ અને કાર્યની ત્વરિત ગતિ જોવા મળે છે અશ્વૈનના તીરની જેમ એનાં નાટકોની ક્રિયા ધાર્યા નિશાન તરફ જ અભિમુખ થાય છે તેમની ભાષા મજબૂત કેમલ અને પરિષ્કૃત ન હોવા છતાં ભાવાભિ વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે પ્રાણિતસના કાવ્યવિનાસ અને ભિન્નનાનિત્ય અથવા ભવભૂતિના ભાવોત્કટતા અને હિત વાગ્વેલવ જેવા ગુણો ભાસની શૈલીમાં માન્ય પડતા નથી ભાસનું સામર્થ્ય નાટ્યાનુકૂળ તત્ત્વનાયકીવાળા નાટકો રચવામાં રહેલું છે ભાસની અકૃત્રિમ સાદાઈ સરળ ભાષા અસામાસિક કે અરૂપ સામાસિક શબ્દો જીવંત ઓરીના સ્પર્શથી અક્તિ છે ડૉ. કુબ્જમાચારીયર લખે છે Bhasa's language possessed a peculiar grace his dramas were well designed and variety of characters was their feature and in versatility of imagery and originality of conception he attained a name અર્થાત્ ભાસની ભાષા ગ્રિષિષ્ટ સૌંદર્ય ધરાવતી હતી તેનાં નાટકો સુભાજિત હતા પાત્રવૈવિધ્ય તેની વિશિષ્ટ બાબત હતી કેષ્વનાની ફળદ્રુપતા અને ખ્યાનની મૌનિકતામાં તેણે નમ મેળ યુ

દોષો નાટ્યમર તરીકે ભાસના દોષો પણ છે જ તેની વસ્તુ સ્વપ્નના સંદોષ છે આખું જ નાટક સુસંકલિત અને સપ્રમાણ હોય તે માટ વચ્ચે કેટલીક અત્યંત કડીઓનો તે યોગ્ય વિગત મરતો નથી અને તેને વાચકની પના પર છાડી દે છે કેટલીક જગ્યાએ રંગસૂચનાઓ અપૂરતી છે ભાસમાં પુનરુક્તિ દાષ જોવા મળે છે શબ્દપ્રયોગો કેષ્વના, વાક્યો શ્લોકો પ્રસંગો દરયા વગેરેની પુનરુક્તિથી તે કટાણો આપે છે તેનાં નાટકોમાં કેટલાક અપાણિનીય વ્યાકરણપ્રયોગો જોવા મળે છે આ નાટકના ત્રયમ અમ્નો અહ્યચારીનો પ્રસંગ બીજા તથા ત્રીજા અંકની સંક્ષિપ્તતા, રસપદ્યની વાગ્વિમ્બતા વગેરેની પ્રતિકૂળ ટીકા વિદ્વાનોએ

ભાસની મર્યાદાઓ કરતાં તેના ગુણ વધારે છે. તેની પૂર્વ લખાયેલાં નાટક નહિ મળતાં હોવાથી આપણે તેા એટલું જ કહી શકીએ કે તેને ઠોરી પાટી પર 'એકડે એક' લખવાનું હતું. પૂર્વ થઈ ગયેલા દોઢ નાટક-કારનો સમૃદ્ધ, અનુકરણીય આદર્શ કે વારમો તેની પાસે નહોતો. વિદૂષક નેચા પાછળથી રૂઢ થયેલા પાત્રનો તે ધડકો બન્યો. અન્ય ભાગતોમાં તે પરવતી નાટકકારોને અનુકરણીય બન્યો એ જ તેની સિદ્ધિ છે. ❶

[૭]

પાત્રલેખન

મહાકવિ બાણ, ભામતી નાટકોને बहुमुखि: અર્થાત્ 'ધણી પાત્રોવાળા' કહે છે. ભાસનાં નાટકોની સખ્યા વધારે છે એથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં પાત્રસખ્યા પણ અધિક છે. અહીં 'વનવાસવદત્તા'નાં કેટલાક મહત્વનાં પાત્રોનો પરિચય આપવામાં આવે છે :

વાસવદત્તા

સુદર, સંગીતજ્ઞ નાયિકા : પ્રલોત મદામેન અને અગારવતીની સાડીકી કન્યા અને વત્સગજ ઉદયનની પ્રેમાળ પત્ની વાસવદત્તા 'વન-વાસવદત્તા' નાટકની એક એવી નાયિકા છે જે એના ચરિત્રચિત્રણની નાટકકારે કરેલી માવજત અને આપેલ ધ્યાનને કારણે ખુદ નાયકના પાત્રને પણ જરા ઝાંખું કરે છે જગતની સુદર વસ્તુઓનું ઉપમાન અને એવા તેના સોદર વિષે કે તેની મધુર મદક્ય વાણી વિષે આ નાટકમાં ખાસ ઉલ્લેખ નથી. પણ 'પ્રતિજ્ઞાપીઠ ધરાયણ'ને આધારે તથા લોકકથાઓને આધારે આપણે કહી શકીએ કે તે સોદરવંશજામૂળતા હતી, ખૂબમુગ્ધ હતી. રાજકુવરી તરીકે જન્મેન અને બિહરેલ તથા ગજપત્ની તરીકે વૈભવમાં રહેલ તેણે જીવનમાં દુઃખની એકેય કાળી વાદળી જોઈ નથી. વૈભવમાં વિકસતો સદ્ગુણ-કળાઓ પ્રત્યેની સહૃદયતા તેનામાં હતો. તે સંગીતજ્ઞ હતી. ઉદયન સાથે પ્રેમ કરતાયે તે વીણા શીખી ગઈ હતી. તે કલાત્મક રીતે કોતુકમાળા ચૂંધી શકતી.

ઉદયન પ્રત્યે પ્રેમ : જીંદગીમાં તેણે એક પુરુષને જ દિલ અધ્યું છે. તે છે ઉદયન. તેના પ્રત્યે પ્રેમ જગતમાં અને વધના તેની સાથે તેણે ગંધર્વ-લગ્ન કર્યું. વીણા શીખતાં ઉદયન સામે જોઈ રહેતા હાથમાંના કોણુ પણ

સરી પડતો તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નહિ. માતા-પિતાની મરજી વિરુદ્ધ તેની સાથે તે ચાલી નીકળી. તે બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમ, અહમચારી કહે છે તેમ, ચક્રવાક-યુગલ કરતાંયે અધિક હતો. તેનામાં એકજીવ બનેલ ઉદયને રાજ્ય ખોલું ત્યારે તેને રાજ્ય અપાવવા ખાતર જ તે યોગધરાયણની યોજનામાં શામેલ થઈ. ઉદયન ઉપર પ્રેમ હોવાને કારણે જ તેનો પદ્માવતી સાથે વિવાહ તે સાખી શકી નહિ. પતિ ઉપર બનહદ પ્રેમને લીધે જ તે સ્વપ્રવદન વખતે સુનાર અને બોલનાર ઉદયન છે એમ જાણવા પછી પણ સમુદ્રગૃહમાં રોકાઈ.

અજ્ઞાતવાસ : તેને યોગધરાયણની શક્તિ અને ભક્તિ પ્રત્યે પાકો વિશ્વાસ હતો. યોગધરાયણની ઇચ્છા મુજબ તેણે અજ્ઞાતવાસ સ્વીકાર્યો. તે મુજબ તેને ધૂપા રહેવાનું હતું. તે જીવતી છે એમ ઉદયનને ખબર ન પડે તે રીતે જીવવાનું હતું. પોતાનો અજ્ઞાતવાસ કોઈ રીતે પ્રગટ ન થાય તેની તે ચિંતા સાથે પૂરી સલાખ રાખે છે. પથારીમાં સુતેલ વ્યક્તિ પદ્માવતી નથી પણ ઉદયન છે એમ જાણીને સફાળી બેઠી થયેલી તેને પહેલી ચિંતા યોગધરાયણની યોજનાની થાય છે : કિન્તુ સ્વલ્પ દૃષ્ટાસિ । મહાન્ સ્વલ્પ આર્ય-યોગધરાયણસ્ય પ્રતિજ્ઞામાર. મમ દર્શનેન નિષ્ફલઃ સન્નત્ । પદ્માવતીને ત્યાં ન્યાસ તરીકે રહેલી તે પરપુરુષદર્શન પરિહરતી પ્રોષિતભર્તૃકા તરીકે જ રહે છે. આમ તો યોગધરાયણે તેને પોતાની પ્રોષિતભર્તૃકા બહેન ગણાવી હતી. છતાંયે પોતે વાસવદતા તરીકે ખુશી ન પડે એ જોવાની તેની મરજી ખરી જ. પદ્માવતી પણ તેનું આ વ્રત જાળવવા કોશિશ કરે છે. આ નાટકમાં તે એક દુઃખી પાત્ર તરીકે આપણી સમક્ષ આવે છે. 'જલ્દી જાતી છાને, જીવન ધૂપસળી, મહેંકતી મહેંકતી આ' મુજબ ખીજના સુખ માટે તે દુઃખ ભોગવે છે.

પદ્માવતી પર સખીલાવ : વાસવદતાના પાત્રમાં ભાસે નારી-ઉદયના ભાવો, બરાબર આલેખ્યા છે. યોગધરાયણના કલ્પા પ્રમાણે અજ્ઞાતવાસ સ્વીકારતી વાસવદતા પદ્માવતીને ઉદયન સાથે પરણતી જોઈ એકજાતા અને દુઃખ અનુભવે છે. તેના હૈયામાં ઉચ્ચપાયલ જાગે છે. છતાં પદ્માવતી તરફ તેને ઈર્ષ્યા નથી. પદ્માવતીના ઉદયન સાથેના લગ્નથી વાસવદતાના દિલને સજ્જડ આધાન લાગે છે પરંતુ એ તો કોઈ પણ સ્ત્રીના ચિત્તને ફોલ થાય એવી વાત છે. પદ્માવતી પ્રત્યે તેને માન છે. પદ્માવતીએ તેને સ્વીકારી, કરેલા ઉપકારનો બદલો તે પદ્માવતી પ્રત્યે સખીલાવ સાચવીને આપે છે. ઉદયનનું

પદ્માવતી સાથે લગ્ન થવાથી વાસવદત્તાનો ઉદ્ધવન પ્રત્યેનો પ્રેમ કે પદ્માવતી પ્રત્યેનો સુખીભાવ ઓછો નથી. પદ્માવતીની બીમારી વિશે સાંમળીને તરત જ તે સમગ્રીય તરફ દોડી જાય છે. દાસીને પણ વિશ્વાસ છે કે વાસવદત્તા જ એ સારી વાતો કરીને તેનું દુઃખ ઓછું કરશે. પદ્માવતી પ્રત્યે વાસવદત્તા ઉદાર દિલની છે. છેવટે જ્યારે પદ્માવતી તેને પગે લાગે છે ત્યારે 'સર્વિશ્વ' નામ શરીરનું અસાધ્ય રોગ છે તેનું મનમાં ન લેવાનું કહી ઉઠાડે છે. પદ્માવતી પોતાના પ્રિય ઉદ્ધવનની સગવડ સાચવે છે તેથી પણ તેના પર તેને દેવ છે.

અન્ય ગુણો : બીજા અંકની શરૂઆતમાં દુરુદ્દીય પ્રસંગે પદ્માવતી સાથેના સંવાદમાં વાસવદત્તાની ચતુરાઈ ભરી વિનોદશક્તિનો આપણને પરિચય થાય છે. તે 'રાગ,' 'પરક્રીય' અને 'વરમુખ' શબ્દો પર મ્લેપ કરે છે. પદ્માવતી ભાભી થનાર હોવાથી તેની સાથે તે ટીખળ કરે છે. પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વ યાને હાજરજવાબીપણું એ તેનો નોંધપાત્ર ગુણ છે. ઉદ્ધવન પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે લાગણીશીલતાથી અચાતવાસ ઉઘાડો થાય એવી તે બૂલ કરી બેસે છે પણ પછી વાતને ચતુર વળાંક આપીને બૂલ મુધારી લે છે. પિયરમાં અને સાસરામાં સાડું વર્ચસ્વ ધરાવતી હોવાથી એને કોઈ 'ખસ' કહેનાર નહોતું. એણે કોઈ વાર જણાવે સાંમળ્યો નહોતો. તેથી મગધરાજ્યના તપોવનમાં દર્યકના સેનિકો તેને દૂર દટાવે છે એ વ્યવસ્થા તેનાથી છરવાતું નથી. એવો તેજ સ્વભાવ હોવા છતાં યોગધરાયણના સમજાવતાં સમજી જાય એવી તે સમજી તો છે જ.

વાસવદત્તા આ નાટકનું ઉત્તમ પાત્ર છે. દરેક અંકમાં તે રંગમંચ ઉપર આવે છે. તેનું વેશાન્તર અને ન્યાસવિધિ. પદ્માવતી સાથે ઉદ્ધવનનું લગ્ન તથા તેના મનમાં ઉદ્ભવેલી શંકા અને તેનું નિરાકરણ, સમુદ્વેગમાં ઉદ્ધવનના સ્વપ્ન વખતે તેની હાજરી, તેનું ઉદ્ધવ સાથે પુનર્મિલન-સ્થાન બધા પ્રસંગો તેની આસપાસ ગૂંચાય છે.

પદ્માવતી

વિદૂષકની દૃષ્ટિએ : મગધરાજ દર્યકની બહેન પદ્માવતી ઉદ્ધવનની પત્ની થવા સર્જાયેલી હતી. પુષ્પકલ્પ વર્ણને 'તે ઉદ્ધવનની મહિયો યશે' તેવી આગાહી કરી હતી. વયમાં વાસવદત્તાથી નાની હોવા છતાં તે તેના

જેવીદર્શનીય અને મધુરભાષિણી હતી. પદ્માવતીના ગુણો ગણ્યાવતાં પસંતક વિદૂષક યોથા અકર્મા કહે છે તેમ તે તરુણી, દર્શનીય, ગુસ્સે ન થાય તેવી, અહંકાર વિનાની, મધુરવાણીવાળી અને દાક્ષિણ્યવાળી છે. ઉદયનને પણ તેના રૂપ, શીલ અને આધુર્યને લીધે તેના તરફ માન છે.

ધાર્મિકવૃત્તિ અને નમ્રતા : પદ્માવતી ‘ધર્માભિરામપ્રિયા’ છે. તે ધાર્મિક વૃત્તિવાળી છે. ધર્મ પાળનાર લોકો તેને ગમે છે. તે અવાર-નવાર દાન આપે છે તે વડીલોને માન આપે છે. વનમાં રહેતાં મહાદેવીને તે મળવા જાય છે. તાપસી સાથે તેનું વર્તન ઉચ્છૃંખલ નથી. વાસવદત્તાના પિયરનાં સગા-રેલુ અને વસુધરા પ્રત્યે પણ તે માન ધરાવે છે.

વચનપ્રાસક : તે આપેલું વચન પાળે છે. ‘જેને જે જોઈએ તે માગે’ એમ જાહેર કરાવ્યા પછી ‘મારી જાહેનને તમે ઘોડા સમય માટે સાચવો’ એમ કહેતા પરિમાજકે સોપેલા ન્યાસનું, કચુકી કહે છે તેમ ‘થાપણનું રક્ષણ કરવું’ સુરક્ષ હોવા’ છતાં, રક્ષણ કરે છે. આવંતિકાને તે જરાયે ઝોણું ન આવે એ રીતે સાચવે છે. આવંતિકા પરપુરુષને નહિ જોતી હોવાથી તે કાઈથી, ખુબ ઉદયનથી પણ દેખાઈ ન જાય તેનું તે ધ્યાન રાખે છે. એટલા વારતે જ, તાજુ જ લગ્ન કચુ હોવા છતાં તે ઉદયનને ન મળતાં માધવીક્ષતામંડપમાં સતાવાનું પસંદ કરે છે. થાપણ-આવંતિકાને તેણે ક્યારેય રેડી મૂકી નથી. ઉદયન સાથે લગ્ન થયા પછી જ્યારે તે કૌશામ્બી આવી ત્યારે પણ તે આવંતિકાને સાથે લેતી જાય છે.

ઉદયન પર પ્રેમ : પદ્માવતી પણ ઉદયનને ચાહે છે. પ્રદ્યોતના સાથે સગપણની વાત ચાલતી હતી તે તેને પસંદ નહોતું. તે તો વત્સરાજ ઉદયનને જ મનથી વરી ચૂકી હતી. બલે દર્શકે જોઈવ્યા મુજબ તેમનું લગ્ન થયું હોય પણ માઆપે જોઈવ્યા મુજબ સલમ્મ થયેલાં પતિપત્નીમાં લગ્ન પછીના સહવાસથી જેવો પ્રેમ જોવા મળે છે તેવો પ્રેમ તે ખન્ને વચ્ચે હતો. ઉદયન વાસવદત્તાને વધુ ચાહતો હોવા છતાં એ વાત પદ્માવતીને જણાવી તેના દિલને આઘાત ન પહોંચાડે એટલો દક્ષિણ તો તે હતો જ.

ગુણુદરશી : વાસવદત્તા કરતાં પદ્માવતી વધારે મોટા મનની, ઉદાર દિલવાળી, મહાનુભાવા લાગે છે. માધવીક્ષતામંડપમાં પદ્માવતી વહુમતામમ ઈત્યાદિ વચનો ઉદયન પાસેથી સાંભળ્યાં હોવા છતાં તે માત્ર તેના સારા પાસાને જ જુએ છે. એ એટલીએ કહેલાં વચનો પછી એલાયેલા આ

વાક્ય પરથી જણાય છે : મા મા એવમ્ । સદાકિંચ એવમ્યુન । તેનામાં ઈર્ષ્યા નથી. તેની જગ્યાએ ખીજ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી હોત તો ઝગડી પડી હોત. જો કે તેની લાભે ગાળે ચમેલી થોડી અતર તેની શીખવેલના વખતે દેખાય છે.

વ્યાવહારિક શાણપણ : પદ્માવતીમાં વ્યાવહારિક શાણપણ અધિક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વાસવદત્તાના કુટુંબીજનો તેને કેવી રીતે આવકારશે, એ સદેહથી કંચુકી અને માત્રીને એકવા જ મળવાનું તે ઉદ્યતને મુશ્કેલી છે. વાસવદત્તાનું ચિત્ર જોઈને પ્રણામ કરવાની તેને ઇચ્છા થઈ આવે છે. વાસવદત્તાના સ્વજનોને તે પોતાના સ્વજનો માને છે. વાસવદત્તાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ થતાં, તેની માફક માગતાં પણ તે અચકાતી નથી.

શાંત અને મિતભાષિણી : પદ્માવતી કામ કરવામાં માને છે, દેખાવ કરવામાં નહિ. તે શાંત સ્વભાવની છે, ધીર છે એટલી શાંતિથી તે યાપણ સ્વીકારે છે એટલી જ શાંતિથી તે પાછો આપે છે યાપણ પાછી મોંપતાં વચ્ચે સાક્ષી જોઈએ, એવું તો ઉદ્યતને વાદ આવે છે. બાકી, તેણે તો તુરત જ આવતિકાને સોંપી દીધી હોત. પદ્માવતી સમુદગ્રહમાં આવતી નથી, તેનું કારણ ભામે આધ્યુ નથી, છતાં પોતાની સાધારણ ખીમારીને લીધે મહેલમાં જે દોડધામ મચી છે એ પદ્માવતીને પસંદ ન હોય કદાચ એથી જ તેણે ત્યાં જવાનો વિચાર માડી વાળીને પોતાના જ મહેલમાં પડી ગહેવાનું વિચારું હશે, એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. ઉદ્યતને તેણે વાંછા શીખવવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે ના પાડી હતી પણ લાગણીના આ નાણુક પ્રશ્ન મળે તેને હક વર્તે વધુ ન છોડતા પોતે જ મન મતાવી શાત રહી મર્ષ દોય તેમ લાગે છે.

વાસવદત્તા અને પદ્માવતીની તુલના : આ નાટકના આ બંને આકર્ષક નારીપાત્રોની સખામણી કરતાં ડૉ. જી કે ભટ્ટ જણાવે છે કે, 'પદ્માવતી ગુણવતી ખરી, પરંતુ તેના સ્વભાવમાં ઉખા જરા ઓછી દેખાય છે. તેથી જિનટ વાસવદત્તા જિમિ' અને આવેગથી છટકાતી સાચી નારીનું પ્રતીક છે. પદ્માવતી પ્રત્યે આપણને આદર છે પરંતુ આપણું દિલ તો વાસવદત્તા લાગી જ જાય છે' તો પણ પ્રો. આઠવને કહે છે તેમ, 'સ્વપત્ની, સૌવત્તી, કુલસીવત્તી, કુલ પ્રિયસલીવત્તિ સપત્નીવત્તે (શાકુન્તલ ૪-૧૮) એવા વડીલોના ઉપદેશને અનુસરીને વર્તતી, મનુર્વિપ્રજ્ઞતાપિ

રોષણતયા મા સમ પ્રતીવ ગમઃ (શાકુતલ ૪-૧૮) એ શ્લોકોની ઉક્તિને અક્ષરશઃ જીવનમાં ઉતારતી એવી આ તરુણ રાણી પદ્માવતી નાટકનો બીજા મુખ્ય પાત્રોની જેમ સહૃદય પ્રેક્ષકોના આદરને પણ પાત્ર થાય એમાં નવાઈ નથી.

ઉદયન

નાટકનો નાયક : બૃહત્કથામાં ઉદયનને અનેક પ્રણયકિસ્સાઓ સાથે સજ્જાએ, રંગોળો, મધુકરવૃત્તિનો અને શમાયત્રિય દર્શાવે છે પણ ભાસના ઉદયનકથા પર લખાયેલા બે નાટકોમાં તે વાસવદત્તા પ્રત્યે એકનિષ્ઠ, અનન્યપરાયણ પ્રેમ દર્શાવનાર છે. તે વાસવદત્તા જેવી કથાવતી રાજકુવરીને યોગ્ય પતિ છે યુદ્ધમાં તે શરવીર હતો અયયત્ત, તેનું વિશેષ નિઃપણ્ય પ્રતિજ્ઞાબોધ ધરાવણું થયું છે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં પાંચમા અંકને અંતે રુમણાન અને દર્શકની લરકરી તૈયારી નિહાળી યુદ્ધ માટે કટિબદ્ધ થતો તેને બનાવવામાં આવ્યો છે એ સિવાય તેની વીરતાનો અણસારો ભાસે કંઈ નથી.

સંગીતજ્ઞ : ઉદયન, રસિક અને કામકળામાં નિપુણ હતો. વીણા વગાડવામાં તે પ્રવીણ હતો વીણાવાદન દ્વારા તે મદમન્ત હાથીઓને પણ વશ કરી શકતો આ નાટકના છેલ્લા અંકમાં તેની ઘોષવતીનું વણન કરવામાં આવેલ છે. વાસવદત્તાને તે વીણા શીખવતો હતો તે દરમિયાન ઉભય વચ્ચે પ્રીત બધાઈ હતી.

વાસવદત્તા પર પ્રેમ : વાસવદત્તા સાથે તેણે પ્રેમવ્રમ કયું હતું. પ્રથમ નજરે તેની સાથે થયેલા પ્રેમનો પરિપાક લગભગ થયો હતો ત્યારપછી પણ તેમની વચ્ચે અત્યંત પ્રેમ હતો વાસવદત્તા પ્રત્યેના રનેહને ક્ષીણે તે રાજકાર્યમાં બેધ્યાન બન્યો અને રાજ્ય ગુમાવ્યું. ઉદયનનું પદ્માવતી સાથે લગ્ન રાજકીય અગત્યનું હોવા છતાં, જ્યાં સુધી વાસવદત્તા જીવતી હોય ત્યાં સુધી ઉદયન લગ્ન માટે હા પાડે નહિ, એમ યોગ ધરાયણને ખાતરી હતી વાસવદત્તાના મૃત્યુ વિશે જાણીને તેણે વિનાય કયો તે મૂર્ખા પામ્યો. પૃથ્વી ઉપર આઘોટતાં તેનું શરીર ધૂસર બન્યું. લાનજીકમાંથી તેને મહામુખીયતે લઈ જવામાં આવ્યો. પદ્માવતી સાથે તેને લગ્ન કરવું પડ્યું, છતાંયે તેને વાસવદત્તાની ઝખના રહ્યા કરે છે. તેની યાદ નેને સતાવે છે

વાતવાનમાં તે વાસવદત્તાના વિચારોમાં ખોવાઈ જાય છે. બહુપત્નીક નાયકનો પોતોની પ્રથમ પ્રેમી ઉપરનો આવો અખડ પ્રેમ ગ્રીમ એકેય સમૂહ નાટકમાં બતાવાયો નથી. વિદૂષકના પ્રશ્નોનો તેણે આપેલો ઉત્તર, અમરજીવનના વખતે પોતાને કાનાવિયુક્ત કહે છે તે પ્રસંગ, તેને સમુદ્ગૃહમાં વાસવદત્તાનું આવેલું સ્વપ્ન, ઘોષવની મળતાં તેનું પુનર્મૃત્યુ વગેરે અમરજીવનના ઉદ્દેશ્યનો વાસવદત્તા પર પ્રેમ દર્શાવે છે. ઉદ્યનના સ્વામિયજીમાં સુખ્ય રંગ, એ વાસવદત્તા ઉપરના પ્રેમનો અને જે સ્વયંદેવ એ વાસવદત્તાનું અમરજી સાચવે છે તેનો છે.

પદ્માવતી તરફ દાક્ષિણ્ય : પદ્માવતી પ્રત્યે ઉદ્યનનું વર્તન સ્પષ્ટ અને દાક્ષિણ્યવાળું છે. પદ્માવતીના ગુણોની તે પૂરી કદર કરે છે. પદ્માવતી તરફ એ જેઠાએ તેટલો પ્રતિભાવ દર્શાવી શકતો નથી, તેનું એને દુઃખ ગણા કરે છે. અમરજીવનમાં વિદૂષકના માર્મિક પ્રસંગો તે ધીરજ નિરુત્તર રહે છે. રાજાઆતમાં તે વાત ઉઘાડવાનો યત્ન કરે છે. વીધાવાદન શીખવાની પદ્માવતીની માંગણીને તે વિનય સાથે નકારે છે. મોઘા અંકમાં પદ્માવતી સમક્ષ આમંત્રણ ખોદી કાઢી આપે છે. અહીં બધે ઉદ્યનનો હેતુ પદ્માવતીના દિવને આવાન નહિ પહોંચાડવાનો છે, જે ઉદ્યનનો સામા માણસની માંગણીનો પદ્માવતીની સમજાવવાનો સમજાવવાનો પ્રતીતિ કરાવે છે.

વિરચિકાનો પ્રસંગ : વાસવદત્તા પ્રત્યે આવો અનન્ય પ્રેમ હોવા છતાં પાંચમા અક્ટના અંતર્યામી ઉદ્યેખાધેય તેનો વિરચિકા સાથેનો અવેશ સ્પષ્ટ મોનાની યાત્રીમાં લોકોની મેખ સમાન છે. એને માનવસહજ દુર્બળતા ગણીને કામા ન આપી શકાય ?

વિનયી : ઉદ્યનમાં અનુભવેલ અર્થોત્તરિગભિમાનીપણ, વિનય અને નમ્રતા એવા મળે છે. મહામેનની પુત્રી વાસવદત્તાનું તે અપહરણ કદી લાવેલો તેનું તેને દુઃખ છે. આથી તે પોતાને અપરાધી ગણે છે. પોતે વાસવદત્તાને સાચવી ન શક્યો તે માટે તે પોતાને જ દોષ દે છે વાસવદત્તાનાં માનાપિતાએ, એ બધું જવા દઈને તેને લખા આપી અને એક દર્શાવ્યો તે બદલ શુભેચ્છા પુત્રની જેમ કૃતજ્ઞતાથી તે ગણજલો થઈ જાય છે. આરુણે પણ તેણે વિનય મેળવ્યો ત્યારે તેનો અવગો થયેલ તે મહામેનને ખાતર છે.

તેણું જુદાવાદન દર્શાવાયું નથી : ભામે ઉદ્યનનું લુહિવાતુપ દર્શાવવાની એક તક જતી કરી છે. મોઘા અક્ટને એ તે વાસવદત્તાને પાદ

કરીને રાજ્ય મુદ્દન કરતો હતો તેનું મુખ્ય અશ્રુકિવન્ન હતું. તેને સાફ કરવા વિદ્વધકે પાણી લઈ આપ્યો તે વખતે પદ્માવતી ત્યાં આવી રાજ્યના અશ્રુનું કારણ કાશપુષ્પનો ખરાગ છે એમ વિદ્વધકે બતાવ્યું છે, રાજ્ય બતાવતો નથી રાજ્ય તે માત્ર શરચ્છશાકગૌરેણ એ શ્લોક દ્વારા ટાપશી પૂરે છે આ સ્થળે જાણે ઉદયન કરતાં વિદ્વધકને વધુ ચતુર બતાવ્યો છે,

એક દરે સ્વપ્નવાસવદત્તનો નાયક ઉદયન પ્રેમમાં એકનિષ્ઠ, અનેક કળામાં નિપુણ, અણગમતી પત્ની પ્રત્યે પણ દાક્ષિણ્ય વૃત્તિ ધરાવનાર, સાહસિષ્ઠ, શૂર, પણ પ્રેમમાં આસક્ત હોનારો રાજ્યપાલનના કાર્યમાં દુર્લક્ષ કરનાર એવો બતાવાયો છે

યોગધરાયણ

નિપુણ મંત્રી : પ્રાચીન ભારતના મહાન મુતસદ્દી તરીકે પદ્માવતી આર્થ આણકથ તથા શ્રી ક મા. મુનશીની ઐતિહાસિક નવલોમાં નિરૂપાયેલા મુળ્ય સાથે સહેજે સરખાવી શકાય એવો યોગધરાયણ ઉદયનનો રાજનીતિમાં નિપુણ મંત્રી છે. તેની બધી યોજનાઓ અને કાર્યો કેવળ સ્વામીના હિતને માટે જ છે. નિઃસ્વાર્થ સ્વામિભક્તિનો તે એક ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે.

યોજના : રાજકાર્યમાં નિપુણતા, યોજના ધડવામાં અને તેને અમલમાં મૂકવામાં તેજસ્વી બુદ્ધિ અને માનવસ્વભાવની જીડી સમજ, એ એના પાત્રના મુખ્ય ગુણો છે. વાસવદત્તાને અચાતવાસમાં લઈ જઈ ઉદયનની સાથે પદ્માવતીને પરણાવી, મગધરાજના નવા રાજકીય સબધને બળે તેના સૈન્યની મદદથી ઉદયનના શત્રુને હરાવી ઉદયનને તેણે પુનઃ રાજ્ય તથા વાસવદત્તાની પ્રાપ્તિ કરી આપી, એ તેની રાજનીતિકુશળતાની અજબ દર્શાવત છે. ઉદયન માટે તેણે આખી યોજના ઘડી. તે જ આ યોજનાનો સૂત્રધાર છે. ધનનાચક્રને વાસ્તવિક રીતે એ જ મતિ આપે છે અને વાસવદત્તા, ઉદયન, રુમણવાન વગેરે જાણે કે આ મહાન ચક્રના આરાઓ છે.

પડદા પાછળનો સૂત્રધાર : જેમ પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણમાં ઉદયન-વાસવદત્તાની પ્રણયકથાની પડદા પાછળ રહેલી સુવાસ જ રગમય ઉપર ફેરે છે, તે જ પાત્રો રગમય ઉપર આવતા જ નથી અને બધું કાર્ય મંત્રીઓ પતાવી દે છે, તેમ સ્વપ્નવાસવદત્તમાં યોગધરાયણ આરબ અને અત વખતે આવે છે. વચ્ચેના સમયમાં તે રગમય ઉપર આવતો નથી

યોગધરાયણના પાત્રને જાણે પદ્મ પાછળ રાખ્યું છે છતાં, બીજા પાત્રો તેનાં હાથમાં રમકડાંની જેમ રમતાં હોય એવું લાગે છે.

કોઠાર રાજનીતિજ્ઞ નહિ : રાજપુરુષોમાં જે દેવાની કોઠારતા એવા મળે છે તે તેનામાં નથી. તેનું નિયંત્રણ વજ્ર કરતાં પણ કોઠાર છે પરંતુ તેનું દિલ કુમુદ્યથી પણ દ્રામણ છે. રાજકીય હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ઉદ્યમ-વાસવદત્તાનો મદ્દાન પ્રેમ હોમાઈ ન જાય તેવી તે સતત ચિંતા રાખે છે. ઉદ્યમતા મનની વાતને પારખવાની કુનેહ અને ઉદ્યમે એના ઉપર મૂંઝા વિશ્વાસને લઈને જ રાજકીય હેતુની વેદી પર પ્રેમને હોમી દેવા તે કદાચ તૈયાર થતો નથી. અપમાનિત થતી વાસવદત્તાને તે સાચા દિલથી સાન્નિધ્ય આપે છે. ઉદ્યમ અને વાસવદત્તાના પુનર્મિલનમાં જે અતિનાયુક માનસિક ક્રાપોડ છે તેનાથી તે પૂરેપૂરો વાકેફ છે.

નમ્રતા : યોગધરાયણ, ઉદ્યમ અને પ્રેક્ષકોના કૌતુકનો વિષય થયો છે તો પણ તે નમ્ર છે. જ્યારે ઉદ્યમે જાવબીના હૃદયથી કહ્યું : મયઘલૈઃ સ્તુ કયં મજ્જમાનાઃ સમુદૃતાઃ અર્થાત્ તમારા પ્રયત્નોથી સંકટમાં ડૂબનારા એવા અમારો ઉદ્ધાર થયો છે, ત્યારે તે નમ્રતા દર્શાવતા કહે છે : સ્વામિમાગ્યાનામનુગન્તારો વયમ્ અર્થાત્ અમે તો સ્વામીના નસીમને અનુસારનારા છીએ. આમ યોગધરાયણ સ્વામિનિષ્ઠ, વિચક્ષણ, અને નમ્ર મંત્રી છે.

વસંતક

પાત્રગત વિશેષતાઓ : વસંતક આ નાટકનો વિદ્યુતક છે. વિદ્યુતક સંસ્કૃત નાટકનું એક પાત્ર છે. વિદ્યુતકના વિકાસમાં જાસનો ફાળો મહત્વનો છે. સંસ્કૃત નાટકનો વિદ્યુતક જન્મે શ્રાણણ, પ્રેમ કરતા રાજાનો મિત્ર, ખાઉધરો, બૂલદણો, બીકણ, વિકૃત વેપ અને વિચિત્ર વાણીથી પ્રેક્ષકોને હસાવનારો, વાતોચિત્રો હોય છે. વિદ્યુતકની પાત્રગત વિશેષતાઓ વસંતકમાં એવા મળે છે.

ભોજનપ્રિયતા : ‘ખાઓ, ખીઓ અને ખુશ રહો’માં માનનાર વસંતક ભોજનને તથા શારીરિક સુખને પ્રાધાન્ય આપે છે. યોગી અંકના પ્રવેશકમાં દર્શકને ત્યાં તેણે ભોગવેલ સુખના વર્ણનથી એ ફલિત થાય છે. યોગી : મુને ન આમયપરિશુભમકલ્યવર્ત ચ અને અઘન્યસ્ય મમ વૈકલ્પનામહિ-

પરિવર્તે દ્વ કુધિપરિવર્તઃ સવૃત્તઃ । આર્મા તેની ભોજનપ્રિયતા જણાય છે. એ રાણીઓમાં તે પદ્માવતીને પસંદ કરે છે કેમકે સૌમ્ય સ્વભાવવાળી પદ્માવતી । ખાવાનો રસથાળ લઈને ‘કયાં ગયા આર્ધ વસંતક ?’ એમ કહી વિદૂષકની તપાસ કરે છે.

૭૨ પાક અને ભૂલકણો સ્વભાવ : જમરસંબાધના પ્રસંગે તથા તોરણપરની માળાને સર્પ માને છે તે પ્રસંગે તેનું બીકણપણું અભિવ્યક્ત થાય છે. ‘કામ્પિલ્પ નામનો રાજા અને જ્ઞાનદત્ત નામનું શહેર’ કહેતા વિદૂષકનો ભૂલકણો સ્વભાવ દેખાય છે. વાતને જોખી કાઢવાની તેની એટલા હાસ્યાસ્પદ છે.

ઉપયોગી પાત્ર તરીકે : આ નાટકના એ સુંદર અંગ (૪ અને ૫)માં તે રંગમય ઉપર આવે છે. વસંતક માત્ર હાસ્યનટ કરતાં કંઈક વિશેષ છે. જે કે માલવિકાગ્નિમિત્રના ગૌતમ જેવો તે યુક્તિઓનો ધડપંથો નથી, તો પણ આ નાટકમાં તેનું પાત્ર સજીવ અને ઉપયોગી છે, તેમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. મૃત્યુ પામેલી વાસવદત્તાની યાદથી વ્યથિત થતા વસંત રાજાને તે દિલાસો આપે છે. તે ઉદયનના હૃદયને બરાબર જાણે છે. રાજાની ખિન્નતા અને વ્યાકુળતા વિશે એ ચિંતાતુર રહે છે. પદ્માવતી મળતી તેનો શોક ઓછો થશે, એમ ધારીને તે રાજાને પ્રમદવનમાં લઈ જાય છે. જેમ લાવાચુકમાં ડુમ્બરવાન ઉદયનને સાચવતો હતો તેમ હવે મગધમાં ઉદયનને સાચવવાનું કાર્ય વસંતકને ફાળે આવી ગયું હતું. ચોથા અંકને અંતે પદ્માવતીના અવ્યાનક આગમનથી કિર્ત્તવ્યમૂલ બનેલ, અશ્રુસારતા ઉદયનને વસંતક જ મદદ કરે છે. કાશ્યપુષ્પનો પરાગ આંખમાં પડવાથી અશ્રુ આવ્યા છે, તેમ કહેવાનું વિદૂષકને જ સૂઝે છે. વળી, વાસવદત્તાની યાદ પ્રેક્ષકોના અને રાજાના મનમાં સતત જગતી રાખવાનું કાર્ય તે કરે છે. મૃત્યુ પામેલી કહેવાતી વાસવદત્તાનું ગરજ એ ઉદયન-વાસવદત્તાનો પુનર્મિલનરૂપ નાટકપ્રયેયમાં માનસસાક્ષીય દષ્ટિએ એક અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય છે. આવું સ્મરણ, ચોથા અંકમાં ઉદયનને ‘કઈ રાણી પ્રિય છે ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછીને તથા પાંચમા અંકમાં પદ્માવતીની બીમારીના વિચારોમાં ઘેરાયેલ ઉદયનને ઉજ્જવિની અને તેનાં સ્નાનાગારોની વાત કરીને, ઉદયનના મનમાં જગાવે છે.

આમ, વસંતક ૩૬ વિદૂષકનાં લક્ષણો ધરાવતા ઉપરાંત હૃદયશાળી

તથા રાજના મનમાં વાસવદત્તાનું સ્મરણ સદા જાગૃત રાખનાર મહત્વનું પાત્ર છે.

[૮]

તત્કાલીન લોકજીવન

સામાન્ય રીતે નાટકનું કથાવસ્તુ જે સમયનું હોય તે સમયની સ્થિતિનું નિરૂપણ નાટકમાં થતું હોય છે, તો પણ નાટકકારના પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ પણ તેમાં ક્યારેક જીલાતું હોય છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમાં નિરૂપાયેલી સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિ નીચે મુજબ છે :

સપત્નીની સમસ્યા તથા લગ્નપ્રથા : શ્રી. કે. હ. કુવે કહ્યું છે કે તેમ આ નાટકમાં જામે સપત્નીની સમસ્યા રજૂ કરી અને તેને પોતાની રીતે હલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. વાસવદત્તા અને પદ્માવતી સપત્નીઓ છે. એક પુરુષને એકથી વધુ સ્ત્રીઓ હોય તો તે બધાને પતિમુખ પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમની વચ્ચે મધ્યો, કસહ વગેરે હોય છે. પણ જલ્દી વાસ કરેલા મંત્રિ છે કે જો સપત્નીઓ વાસવદત્તા અને પદ્માવતીની જેમ બહેનો તરીકે સંપીને રહે તો ઝઘડો રહે નહિ. જાસના વખતમાં બહુપત્નીત્વનો રિવાજ હતો. ખાસ કરીને રાજાઓ અને મીમાંસા વધુ પત્નીઓ ગમતા. મહામેનને સોળ રાણીઓ હતી. ઉદયનને બે હતી. ઉદયન-વાસવદત્તાનું લગ્ન મનુ જગવાને વર્ણવેલ રાક્ષસવિવાહ અને ગાંધર્વ-વિવાહનું મિશ્ર સ્વરૂપ છે. તો વળી, ઉદયન-પદ્માવતીનું લગ્ન પદ્માવતીના ગોદાજાઈએ ગોદાવેલું, કન્યાના વાલીને ત્યાં ધામધૂમથી ઉજવાયેલું હોઈ ખાદ્યવિવાહ મુજબનું છે. અગ્નિની સાક્ષીએ લગ્ન કરવાની સામાન્ય પ્રણાલિકા પ્રચલિત હતી, તે સમયે બાળવિવાહ પ્રચલિત નહોતા. વાસવદત્તા અને પદ્માવતી ઉંમરલાયક તરુણીઓ છે. રાજકીય હેતુઓ બર લાવવાને માટે લગ્નો થતા હશે, એ ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્ન પરથી જણાય છે.

પતિમત્તા ધર્મ : સ્ત્રી પતિમત્ત પાળતી. અઘાતવાસ વખતે વાસવદત્તાના શીલની જાળવણી માટે ચૌગંધરાવણે કાળજી લીધી છે. પ્રેયિતમનૃકા તરીકે રહેતી વાસવદત્તા પરપુરુષને જોતી નહોતી. બીજાનું તેના તરફ ધ્યાન ખેંચાય નહિ તેથી કાળજી આજવી નહિ કે કેયપાશ મૂકતી નહિ. આમ, વિરદિશ્ત્રીઓએ પાળવાના આચારો તે વખતે પ્રચલિત

હતા અને પળાતા હતા. પરિણીત છતાં વિરહિણી તરીકે રહેતી સ્ત્રીઓ અવગુહન-ધૂમટો ગખતી. રાજકુટુંબની સ્ત્રીઓ અંતઃપુરમાં રહેતી. તેનો ઉપરી કચુકી કહેવાતો.

લોકોની માન્યતાઓ અને રિવાજો : લોકો જ્યોતિષમાં માનતા હશે એ, યોગધરાયણ જેવા મંત્રીઓને પણ એ બાબતમાં અટક શ્રદ્ધા હતી, તે ઉપરથી જાણવા મળે છે. લગ્ન પહેલાં વરગમને મનાન કરાવવામાં આવતું હશે. લગ્ન વખતે કૌતુકમાળા યાને વિવાહસૂત્ર બંધાતું હશે તથા ખાસ માળા ગૂંથવામાં આવતી; જેમાં 'અવિધવાકરણ' અને 'સપત્નીમદન' જેવી નામ પ્રમાણે ગ્રંથ ધરાવતી ઓપધિઓ ગૂંથવામાં આવતી હતી. એ માળા પણ મહાકુસુમપ્રસૂતા, મિંગધા, નિપુણા સ્ત્રી જ ગૂંથી શકે તેવો નિયમ હતો.

પ્રસાધન દ્રવ્યો : પ્રસાધનનાં દ્રવ્યો તરીકે પુષ્પ, અંગરાગ વગેરેનો ઉપયોગ થતો. તેને માત્ર સ્ત્રીઓ જ નહિ, પુરુષો પણ પ્રયોજતા. મોઢા અંકમાં વિદૂષક પામે આવેલી ચેટી, મનાન કરીને આવેલા ઉદયન માટે પોતે અંગરાગ લાવે કે કેમ, એવું પૂછે છે.

શિક્ષણપદ્ધતિ : ધર્મચારીના પ્રસંગ ઉપરથી સમજાય છે કે તે વખતે જુદાં જુદાં અભ્યાસકેન્દ્રો હતાં. લાચાણકનો આવા એક કેન્દ્ર તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. અભ્યાસ પૂરો થયા પછી વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગુરુને અપાતી ગુરુદક્ષિણામા રાગઓ અને શ્રીમતો મદદ કરતા હતા.

કળાઓનો વિકાસ : આ નાટકમાં આપણને રાજાઓની રહેણી-કરણી વિષે જાણવા મળે છે, સામાન્ય માનવીઓ વિષે ઓછું સંગીત અને વાદ્યનો ઉલ્લેખ પણ, સમાજના ઉપદ્રા ઘરોમાં તે પ્રચલિત હશે, એનું મુચન કરે છે. ઉદયન અને વાસવદત્તાનું ચિત્ર ચિત્રકલક પર આબેહૂબ દેરવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી તથા લાકડાના કીર્તિપર્વતકે ઉપરથી ચિત્રકળાના વિકાસનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

લોકોનો પહેરવેશ : લોકોના પહેરવેશની કાર્તિક પદ્ધતિ વિકાસ પામી હોય તેમ લાગે છે. પરિવ્રાજકો-સંન્યાસીઓ લગવાં વસ્ત્રો પહેરતા. જે કે બનાવટી-ઢોંગી સાધુઓ પણ તે વખતે લગવાં ધારણ કરીને આશ્વિકા ચલાવતા હશે, એમ યોગધરાયણના નાહ કાઢાવં વૃત્તિહેતોઃ પ્રયત્નઃ એ વાક્ય પરથી લાગે છે. વાસવદત્તા આવતિકા તરીકે પદ્માવતીને

ત્યાં રહી હતી. એમ લાગે છે કે તે વસો પહેરવાની તેની વિશિષ્ટ ઢબ હશે અત્યારે, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના પોશાકમાં પ્રાન્ત પ્રભાવો ફેરફાર જોવા મળે ૭૪.

રાજમહેલો : રાજ્યો રાજમહેલોમાં ભક્ષમથી રહેતા. ઉદયનના સુચામન મહેલને કાચનનું તોરણદ્વાર હતું. મહેલોમાં સ્નાનગૃહ, અત્તપુર, અત્તશાલ વગેરે અલાયદાં રહેતાં મહેલો સાથે જોડાયેલા છતાં પ્રાકૃતજનોથી અલગ પ્રમદવનો રહેતા. શ્રીભક્ષતુ માટે સમુદગૃહો પણ હતા.

તાટકાલીન ધર્મપ્રણાલિકાઓ : કાર્તિક અષુક ધર્મ વિષે આ નાટકમાં કહેવામાં આવ્યું નથી. જવદેવના બાકુને અનુવક્ષીને નાન્દી સ્ત્રીકે તથા નાટકના ચોથા અકમાં જવગમનો ઉલ્લેખ ભાસતું વૈષ્ણવ ધર્મ તરફનું વળણ દર્શાવે છે જો કે તેના અન્ય નાટકોને આધારે એ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે ભાસ વૈષ્ણવ હતો ભાસનાં અન્ય નાટકોની જેમ અહીં પણ ચાર વર્ષો અને ચાર આશ્રમોના ઉલ્લેખો છે. બ્રાહ્મણોનું સમાજમાં માનવંતુ રચાન હતું બ્રહ્મચર્યાશ્રમ વાળો બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થાશ્રમી મહાદેવી, તાપસી વગેરે અને સન્યાસી યોગ ધ્યાનયજ્ઞનો ઉલ્લેખ છે ઉદયન, મહાસેન, દર્શક વગેરે ગૃહસ્થો છે.

આશ્રમજીવન : આશ્રમજીવનનું ભાસે યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે. આશ્રમવાસીઓનું જીવન શાંત છતાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિવાળું રહેતું. ધાર્મિક વિધિ માટે તીર્થોદ્ધક, સમિધ, દર્બ, કુસુમ વગેરે જરૂરી સાધનો વનમાંથી ભર્તૃભાવના, અત્ત માટે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવો, હોમહવન કરવા, વગેરેમાં તેમનો સમય પસાર થઈ જતો. તેઓ વૃક્ષો પર દયા રાખતા, નીવાર-દાણા પર જીરતા, ખેતરો ખેડતા નહિ ગોધન રાખતા હતા તપોવનમાં હજારો નિરાતે ચરતા તપોવનનું સખ્યા સમયનું દરમિયાન મનોહર લાગતું. આવા શાંત આશ્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, નિવૃત્ત જીવન ગામતા વાનપ્રસ્થીઓ, તપસ્વીઓ તથા યોગ વખત માટે શ્રીમાન લોકો અને રાજ્યો આવીને રહેતા.

રાજકીય સ્થિતિ : આ નાટકમાં ઉલ્લેખાતેય ચાર રાજ્યોમાં મહાસેન સમ્રાટ લાગે ૭૫ કેમકે તેને અન્ય રાજ્યોનો તદયાસ્તમય પ્રભુ કહેવું છે. પ્રાચીન ભારતમાં નાના નાના રાજ્યો હતા. રાજ્યો ક્યારેક એકબીજામાં થઈ જતા અને તેમના મંત્રીઓ બધું સલાહી લેતા

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નિરૂપાયેલ રાજકીય સ્થિતિનો ઉલ્લેખ વત્તેઓછે 'અ' શે આ નાટકમાં થયો છે. તે સમયે રાજાઓના સૈન્યનાં ચાર અંગો હતાં : પાયદળ, હથેલ, હસ્તિદળ, અને રથદળ સેનિકા બાણધી લગતા. ખીજા રાજાની લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે બે રાજકુટુંબો વચ્ચે વૈવાહિક સંબંધો પણ યોજાતા હતા. આ નાટકમાં 'પાખિયુ,' 'સંધિ' જેવા રાજ્યશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોનો ઉલ્લેખ થયો છે. ઇત્રુને હરાવવા માટે ભેદનીતિનો પણ ઉપયોગ થતો રાજધાનીવાળાં શહેરો વિકસિત અને સગવડવાળાં હતાં. ઉજ્જયિનીમાં તો જનના માટે પણ મોટાં સ્નાનગૃહો હતાં, એવો ઉલ્લેખ થયો છે.

પાત્ર સૂચિ

૧. પુરુષ પાત્રો

- ઉદયન : વત્સદેવનો રાજા, વાસવદત્તા અને પદ્માવતીનો પતિ.
 યૌગંધરાયણ : ઉદયનનો પ્રધાન મંત્રી
 વસન્તક : ઉદયનનો મિત્ર, વિદ્યક
 બ્રહ્મચારી : એક વિદ્યાર્થી
 દેવ્ય : હનુમાનનીનો રાજદૂત, કાંચુકીય

૨. સ્ત્રી પાત્રો

- વાસવદત્તા : ઉદયનની પ્રથમ રાણી, અવન્તી રાજ પ્રઘોત મહાસેનની પુત્રી.
 પદ્માવતી : ઉદયનની બીજી રાણી, મગધરાજ દર્શકની મહેન.
 તાપસી : એક તપરિવની સ્ત્રી
 વસુંધરા : વાસવદત્તાની ધાત્રી, અંગારવતીની સંદેશ વાહિકા

૩. ગોષ્ઠ પાત્રો

- સૂત્રધાર, મગધના સિપાહીઓ, કાંચુકીય, પશ્ચિનકા, મધુદરિકા, વિજયા, ચેટી, પદ્માવતીની ધાત્રી વગેરે.

૪. સૂચિત પાત્રો

- મગધરાજ દર્શક, રાજમાતા મહાદેવી, પુષ્પકભદ્ર વગેરે ન્યોતિપીઓ, અવન્તીરાજ પ્રઘોત મહાસેન, પ્રઘોતની રાણી અંગારવતી, ઉદયનનો મંત્રી રુગવવાન, આરુણિ વગેરે.



अथ

स्वप्नवासवदत्तम्

प्रथमोऽङ्कः

(नान्यन्ते तत प्रविशति सूत्रधार ।)

सूत्रधार -

उदयनवेन्दुसवर्णा वासवदत्तावलौ बलस्य त्वाम् ।

पद्मावतीर्णपूणौ वसन्तकम्पौ भुजौ पाताम् ॥१॥

एवमार्यमिश्रा विज्ञापयामिन् । अये, किन्तु राज्ञु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द
इव श्रूयते । अहम्, पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

उत्सरत, उत्सरत, आर्या, उत्सरत ।

सूत्रधार - भवतु, विज्ञातम् ।

भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः ।

घृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोऽनमृतो जनः ॥२॥

(निष्क्रान्त ।)

स्थापना ।

(प्रविश्य)

भटौ-उत्सरत, उत्सरत, आर्या, उत्सरत ।

(तत प्रविशति परिव्राजकवेपो यौगन्धरायण आवन्तिकावेपधारिणी
वासवदत्ता च ।)

यौगन्धरायण - (कर्णं दत्त्वा) कथमिहाप्युत्सार्यते । कुत,

धीरस्याश्रमसंश्रितस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलै-

र्मनार्हस्य जनस्य बलकृततस्त्रासः समुत्पाद्यते ।

उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलेर्विस्मितः

कोऽयं भो निभृतं तपोवनमिदं । (नीकरोत्प)

वासवदत्ता-आर्य, क एष उत्सारयति ।

यौगन्धरायण - भवति, यो धर्मादात्मानमुत्सारयति ।

वासवदत्ता-आर्य, नखेत्र वक्तुकामा । अहमपि न ।

यौगन्धरायण - भवति, एवमनिर्ज्ञातानि २ ।

પહેલો અક

(નાન્દી પૂરી થવા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે)

સૂત્રધાર- ઉદય પામતા ભાવચક્ર જેવા વર્ણવાળા, મદિરાના સેવનથી શિથિલ બનેલા, કમન સમાન કોમળ અને વસતના જેવા ચતોર જનરામના બે હાથ તમારુ ગ્રહણ કરો ?

હુ આપ શ્રીમાતોને આ નિવેદન કરુ છુ અરે, હુ નિવેદન કરવામા વ્યસ્ત છુ એનામા આ શાનો અવાજ સહાયા છે ? વાહ, હુ જોઉ છુ.

(નેપથ્યમા)

આઘા ખમો, આઘા ખમો આયો, આવા ખમો

મૂત્રધાર- ઠીક, સમગ્વયુ.

તુમારી (પદ્માવતી)ને અનુસરનારા મગધરાજ (સ્કંક)ના વિશ્વાસુ નોકરો તપોવનમા ગદના બધા લોકો ને ધૃષ્ટતાપૂર્વક ખસેડી રહ્યા છે ૨.

(જતો રહે છે)

સ્થાપના

(પ્રવેશ કરીને)

બે સૈનિકો આઘા ખસો આઘા ખમો આયો, આઘા ખમો

(ત્યાગપત્રી સન્યાસીના વેશમા યૌગન્ધરાયણ અને અવન્તિકા સ્ત્રીના વેશમા વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે)

યૌગન્ધરાયણ (કાન માડીને) શુ અહી પશુ ખમેડનામા આવે છે ? કેમકે,

જગનના કુળોથી સત્ક્રાંત થનારા, વ કસને ધારણ કરનારા, આશ્રમમા રહેનારા ધીર અને માનને યોગ્ય લોકોને નાસ ઉપજાવવામા આવે છે અરે, આ કોણ અર્ધાશરહિત, અનિનથી સેવમેવાળો ચચળ હાવ્યથી ગર્વિષ્ઠ બનેતો, આ શાન્ત તપોવનને (આત્મી) આસાથી ગાગડુ (યોધાશ્રિયુ) બનાવી રહ્યો છે ? ૩

વાસવદત્તા આર્થ, આ કોણ (લોકોને) હઠાવી રહ્યું છે ?

યૌગન્ધરાયણ દેવો જે પોતાની જાતને ધર્મથી હથેલે છે

વાસવદત્તા આર્થ, એમ કહેવાનો આશય નથી શુ અને પશુ આ પ્રમાણે ખમેડનામા આવમે કે ?

યૌગન્ધરાયણ દેવી, અપરિચિત દેવો પશુ આ પ્રમાણે અપમાનિત થાય છે

प्रथमोऽङ्कः

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधार -

उदयनवेन्दुसवर्णा वासवदत्तावली बलस्य त्वाम् ।

पद्मावतीर्णपूणी वसन्तकम्पौ भुजौ पाताम् ॥१॥

एषमार्यमिश्रा विज्ञापयामि । अये, किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यप्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग, पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

उत्सरत, उत्सरत, आर्या, उत्सरत ।

सूत्रधार -भवतु, विज्ञातम् ।

भृत्यैर्मगधराजस्य स्निग्धैः कन्यानुगामिभिः ।

घृष्टमुत्सार्यते सर्वस्तपोवनगतो जनः ॥२॥

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना ।

(प्रविश्य)

भट्टौ-उत्सरत, उत्सरत, आर्या, उत्सरत ।

(ततः प्रविशति परित्राजकवेपो यौगन्धरायण आश्रमिकावेपधारिणी वासवदत्ता च ।)

यौगन्धरायण - (कर्णं दत्त्वा) कथमिहाप्युत्सार्यते । कुत ,

धीरस्याश्रमसंश्रितस्य वसतस्तुष्टस्य वन्यैः फलै-

र्मानास्य जनस्य बलकलवतस्त्रासः समुत्पाद्यते ।

उत्सिक्तो विनयादपेतपुरुषो भाग्यैश्चलेर्विस्मितः

कोऽयं भो निमृत्तं तपोवनमिदं ग्रामीकरोत्पाज्ञया ॥३॥

वासवदत्ता-आर्य, क एष उत्सारयति ।

यौगन्धरायण -भवति, यो धर्मादात्मानमुत्सारयति ।

वासवदत्ता-आर्य, नष्टेयं वक्तुं शक्नुमः । अहमपि नामोत्सारयितव्या भवामीति ।

यौगन्धरायण -भवति, एवमनिर्ज्ञातानि दैवतान्यप्यवधूयन्ते ।

પહેલો અંક

(નાન્દી પૂરી થયા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે)

સૂત્રધાર ઉદય પામતા બાલ્યવદ્ર જેવા વર્ણવાળા, મદિરાના સેવનથી શિથિલ બનેલા, કમળ સમાન કોમળ અને વસતના જેવા મનોહર બનરામના બે હાથ તમારુ રક્ષણ કરો ?

હુ આપ કીર્માનોને આ નિવેદન કરુ છુ . અરે, હુ નિવેદન કરવામા વ્યસ્ત છુ એટલામા આ શાનો અવાજ સંભળાય છે ? વાહુ, હુ જોઉં છું.

(નેપથ્યમા)

આઘા ખમો, આવા ખમો આર્યો, આઘા ખમો

સૂત્રધાર શોક, સમગ્નયુ.

પ્રભાતી (પદ્માવતી)ને અનુસરનારા મગધરાજ (દર્શક)ના વિશ્વાસુ નોકરો તપોવનમા ગદના બધા સોમે ને ધૃષ્ટતાપૂર્વક ખમેડી રહ્યા છે ર.

(જતો રહે છે)

સ્થાપના

(પ્રવેશ કરીને)

બે સૈનિકો આઘા ખસો આના ખમો આર્યો, આઘા ખમો

(ત્યાગપત્રી સન્ધ્યાસીના વેશમા યૌગન્ધરાયણ અને અવન્તિકા સ્ત્રીના વેશમા વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે)

યૌગન્ધરાયણ (કાન માઢીને) શુ અહીં પણ ખમેડનામા આવે છે ? કેમકે,

જગનના કૃપાથી સત્તુ ઢ થનાગ, વશકવને ધારણ કરનાગ, આશ્રમમા રહેનારા ધીર અને માનને યોગ્ય જોડોને નાસ ઉપજાવવામા આવે છે અરે, આ કોણ મર્યાદાગ્રહિત, અવિનયી મેવકોવાળો, ચચગ ભાગ્યથી ગર્વિષ્ઠ બનેલો, આ શાન્ત તપોવનને (આવી) આઘાથી ગામડુ (ગોઘાગ્રિયુ) બનાવી રહ્યો છે ? ૩

વાસવદત્તા આર્ય, આ કોણ (સોમેને) હમવા રહ્યુ છે ?

યૌગન્ધરાયણ દેવી, જે પોતાની જાતને ધર્મથી હમવે છે

વાસવદત્તા આર્ય, એમ કહેવાનો આસય નથી શુ મને પણ આ પ્રમાણે ખમેડવામા આવેને કે ?

યૌગન્ધરાયણ દેવી, અપરિગ્રિત દેવો પણ આ પ્રમાણે અપમાનિત થાય છે.

वासवदत्ता-आर्य, तथा परिश्रमं परिखेदं नोत्पादयति यथार्यं परिभव' ।

यौगन्धरायणः-भुक्तोद्भित एष विषयोऽन्नमवत्या । नात्र चिन्ता कार्या । कुतः,

पूर्वं स्वयाप्यभिमतं गतमेवमासी-

च्छूलाढ्यं गमिष्यसि पुनर्विजयेन भर्तुः ।

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना

चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ॥४॥

भट्टी-वत्सरत, आर्याः, वत्सरत ।

(तत् प्रविशति काञ्चुकीयः ।)

काञ्चुकीय-सम्भषक, न खलु न खलुत्सारणा कार्या । पश्य,

परिहरतु भवान् नृषापवादं न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

नगरपरिभावान् विमोचतुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥५॥

उभौ-आर्य, तथा ।

(निष्पन्नौ ।)

यौगन्धरायण -हन्त, सविज्ञानमस्य दर्शनम् । वत्से, उपसर्पावस्तावदेनम् ।

वासवदत्ता-आर्य, तथा ।

यौगन्धरायण -(उपसृत्य) भो , किञ्चुतेयमुत्सारणा ।

काञ्चुकीय -भोस्तपस्विन् ।

यौगन्धरायण -(आरमगतम्) तपस्विन्निति गुणवान्स्वत्वयमालाप । अपरिषयास्तु न श्लिष्यते मे मनसि ।

काञ्चुकीय -भो , श्रूयताम् । एषा खलु गुरुभिरभिहितनामधेयस्यास्माकं महा-
राजदर्शकस्य भगिनी पद्मावती नाम । सैषा नो महाराजमातरं महादेवी-
माश्रमस्थामभिगम्यानुज्ञाता तत्र भवत्या राजगृहमेव यास्यति । तदद्यास्मि-
न्नाश्रमपदे वासोऽभिप्रेतोऽस्याः । तद् भवन्तः,

तीर्थोदकानि समिधः कुसुमानि दर्भान् स्वैरं वनादुपनयन्तु तपोधनानि ।

धर्मप्रिया नृपसुता न हि धर्मपीडामिच्छेत् तपस्विषु कुलव्रतमेतदस्याः ॥६॥

વામવદતા - આર્થ, થાકને લીધે મને એવો ખેદ નથી થતો જેવો આ તિરકાચી થાય છે

યૌગન્ધરાયણુ આપ શ્રીમતી મા વૈભવ ભોગની ચૂક્યા હો આમા ચિન્તા કગવા જેવું નથી કેમ?

અમાણિ તમે પણ આ પ્રમાણે જ (મા પ્રકાગ્ના ઠાઠથી) સવારી કરેલી છે ફરીથી આમીતો વિનય થતા તમે (આતુ જ) પ્રશસનીય ગમન કર્યો. સમય સમય પ્રમાણે બદલાતી દુનિયાની ભાગ્યપર પણ પેલાના આગચોની હાગની જેમ ચાલે છે ૩

બે સૈનિકો આઘા ખમો આર્યો, આઘા ખમો

(ત્યાગપછી કાનુકીય પ્રવેશ કરે છે)

કાંચુકીય મલપક, નહિ નહિ આ પ્રમાણે સાથે જ કોઈ ને હઠાવાય નહિ ગળતી નિદા થાય એવા કામથી તમે દૂર રહો આશ્રમવાસીઓ સાથે આવી કોગ્ના બતાવવી જોઈએ નહિ નગ્ની અવગણતાઓથી દૂર રહેવા આ મનસ્વી લો! વનમા આંતરે વમે છે ૫

ખંને આર્થ, સાડુ

(બંને જાય છે)

યૌગન્ધરાયણુ આનો દેખાય સખતાવાગ છે દીકરી, ત્યારે આપણે એની પામે જઈએ

વાસવદતા આર્થ, સાડુ

યૌગન્ધરાયણ (પામે જઈને) અરે, આ ઉત્સાહથી શા માટે?

કાંચુકીય : તે તપસ્વી !

યૌગન્ધરાયણુ (મનમા) 'તપસ્વી' મબોધન સાથે જ શુશ્રુવાન કે પણ અપગિચિન દેવાથી મારા મનને એકતુ નથી

કાંચુકીય અરે, સામગો આ, વડીનોએ જેમનું 'દર્શક' એવું નામ પાડ્યું છે તે અમારા ગળતી પલાવતી નામની બહેન છે તે આ, આશ્રમમા ગદેના અમારા રાજમાતા મળદેવીને મળીને, તે શ્રીમતીની રજા લઈ, રાજમહેલમા જરો તેથી, આજે તેઓ આ તપોવનમા રહેવા ઈચ્છે છે તો તમે,

તીર્થન્ત્ર, સમિધાઓ, ફૂનો, દર્શ, એ તપચાના દ્રવ્યો જગનમાથી નિરતિ એકમા કરે. ધાર્મિકવૃત્તિવાળા રાજકુમારી તપસ્વીઓને તેમના ધર્મકાર્યોના વિદ્ય થાય તેનું ઈચ્છતા નથી આ તેમનું કુલવત છે ૬

यौगन्धरायणः—(स्वगतम्) एवम् । एषा सा मगधराजपुत्री पद्मावती नाम,
या पुष्पकभट्टादिभिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति । ततः,

प्रद्वेषो बहुमानो वा सङ्कल्पादुपजायते ।

भर्तृदाराभिलाषित्वादस्यां मे महती स्वता ॥७॥

वासवदत्ता—(स्वगतम्) राजदारिकेति श्रुत्वा भगिनिकास्नेहोऽपि मेऽत्र सम्पद्यते ।

(ततः प्रविशति पद्मावती सपरिवारा चेटी च ।)

चेटी—एतरेषु भर्तृदारिका । इदमाश्रमपदं प्रविशतु ।

(ततः प्रविशत्युपविष्टा तापसी ।)

तापसी—स्वागतं राजदारिकार्थे ।

वासवदत्ता—(स्वगतम्) इयं सा राजदारिका । अभिजनानुरूपं तल्लस्या रूपम् ।

पद्मावती—आर्ये, वन्दे ।

तापसी—चिरजीव । प्रविश जाते, प्रविश । तपोवनानि नामातिथिजनस्य स्वगेहम् ।

पद्मावती—भवतु भवतु । आर्ये, विश्वस्तास्मि । अनेन बहुमानरचनेनानुगृहीतास्मि ।

वासवदत्ता—(स्वगतम्) न हि रूपमेव, वाचापि खल्वस्या मधुरा ।

तापसी—इमां तावद् भद्रमुखस्य भगिनिकां कश्चिद् राजा न वरयति ।

चेटी—अस्ति राजा प्रद्योतो नामोज्जयिन्याः । स दारद्वयकारणाद् दूतसम्पातं करोति ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) भवतु भवतु । एषा चात्मीयेदानीं संवृता ।

तापसी—अर्हा खल्वियमाकृतिरस्य बहुमानस्य । उभे राजकुले महत्चरे इति श्रूयते ।

पद्मावती आर्य, किं दृष्टो मुनिजन आत्मानमनुग्रहीतुम् । अभिप्रेतप्रदानेन तपस्विजन उपनिमन्त्र्यतां तावत् किमत्रेच्छतीति ।

યોગન્ધગયણ (મનમા) એમ, તો મગધરાજની પુત્રી પદ્માવતી છે, જે પુષ્પક-ભદ્ર વગેરે લવિષ્યવેત્તાઓના કચન મુગળ સ્વામી ઉદયનની રાણી બનશે તેથી,

દ્વેષ અથવા બહુમાન માનસિક ક પનાઓથી ઉપજે છે આ સ્વામી ઉદયનની પત્ની બને એની અભિલાષા હોવાથી એનામા મને ભારે આત્મીયતા થઈ છે

વાસવદત્તા (મનમા) આ રાજકુમારી છે એજણીને એને માટે મારામા બહેનનો પ્રેમ પણ ઉત્પન્ન થાય છે

(ત્યારપછી પત્નિવારસહિત પદ્માવતી અને ચેત્રી પ્રવેશે છે)

ચેત્રી આવો, આવો રાજકુમારી આ આશ્રમમા પ્રવેશ કરો
(ત્યારપછી બેઠેલી તાપસી પ્રવેશે છે)

તાપસી ગજકુમારીનું સ્વાગત

વાસવદત્તા (મનમા) આ તે રાજકુમારી છે અરેખર, આનું સૌન્દર્ય એના કુચને અનુરૂપ છે

પદ્માવતી આર્યો, પ્રણામ કરું છું

તાપસી મિ છવ થા આવ બેગી, આવ તપોવનો તો અતિથિઓના પોતાના ઘર છે

પદ્માવતી સાડુ સાડુ આવે હું આશ્રસ્ત થઈ બહુમાનપૂર્વકના આ વચનોથી હું તમારી આભારી છું

વાસવદત્તા (મનમા) માત્ર રૂપ જ નહિ, એની વાણી પણ અરેખર મધુર છે

તાપસી : બહેન, આ ત્રિવર્ણન (દર્શક રાજ)ની બહેનનું હાથમા માર્ક રાજાએ મારું કર્યું નથી કે ?

ચેત્રી : ઉજ્જયિનીનો પ્રસોત નામે રાજા છે તે (પોતાના) પુત્ર માટે દૂતને મોકલતો રહે છે

વાસવદત્તા : (મનમા) લો, લો હવે તો આ મારી આત્મીય બની

તાપસી : અરે જ, આ આશ્રમની આ બહુમાનને સાચક છે અને રાજકુમારો બહુ મદાન છે, એમ સલાખાય છે

પદ્માવતી : આર્થ, મને આભારી કરનાર માર્ક મુનિ મળ્યો કે ? હજુ વસ્તુનું દાન કરવા તપસી લોડાને અત્યાગે અડી દોણ થું ધમ્મ છે એમ (કહી) આમ તણ આપો

काञ्चुकीय—यदभिप्रेतं भवत्या । भो भो आश्रमवासिनस्तपस्विनः, शृण्वन्तु
शृण्वन्तु भवन्तः । इहात्रभवती मगधराजपुत्री अनेन विद्वन्भोगोत्पादित-
विद्वन्भा धर्मार्थमर्थेनोपनिमन्त्रयते ।

कस्यार्थः कलशेन को मृगयते वासो यथानिश्चितं
दीक्षां पारितवान् किमिच्छति पुनर्देयं गुरोर्यद्भवेत् ।

आत्मानुग्रहमिच्छतीह नृपजा धर्माभिरामप्रिया

यद् यस्यास्ति समीप्सितं वदतु तत्कस्याद्य किं दीयताम् ॥८॥

यौगन्धरायण—(स्वगतम्) इन्त दृष्ट उपाय (प्रकाशम्) भो., अहमर्थी ।

पद्मावती—विध्या सफलं मे तपोवनाभिर्गमनम् ।

तापसी—सन्तुष्टतपस्विजनभिदमाश्रमपदम् । आगन्तुकेनानेन भवितव्यम् ।

काञ्चुकीयः—भोः, किं कियताम् ।

यौगन्धरायण.—इयं मे स्वसा । प्रापितभर्तृकामिमांमिच्छाम्यत्रभवत्या कंचित्कालं
परिपाल्यमानाम् । कुत ,

कार्यं नैरार्थं नापि भोगैर्न वस्त्रैर्नाहं कापायं वृत्तिहेतोः प्रपन्नः ।

धीरा कन्येयं दृष्टधर्मप्रचारा शक्ता चरित्रं रक्षितुं मे भगिन्याः ॥९॥

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) इम् । इह मां निक्षेप्तुकाम आर्ययौगन्धरायण ।
भवतु, अविचार्य क्रमं न करिष्यति ।

काञ्चुकीय—भर्तृ, महती खल्वस्य व्यपाश्रयणा । कथं प्रतिजानीम । कुतः,

सुखमर्थो भवेद् दातुं सुखे प्राणा सुखं तपः ।

सुसमन्यद् भवेत्सर्वं दुःखं न्यासस्य रक्षणम् ॥१०॥

पद्मावती—आर्य, प्रथममुद्घोष्य क किमिच्छतीत्ययुक्तमिदानीं विचारयितुम् ।

यदेव भणति तदनुतिष्ठत्यर्थः ।

काञ्चुकीयः—अनुरूपमेतद्भवत्याभिहितम् ।

चेटी—चिरं जीवतु भर्तृदारिकैवं सत्यवादिनी ।

तापसी—चिरं जीवतु, भद्रे ।

કાંચુકીય : આપની જેવી ધન્ય આશ્રમમાં ગેટા છે તપસ્વીઓ, આપ સામગ્રી, સામગ્રી અહીં આવી આત્મીયતાથી આશ્રમ બનેલા મગધના આદર્શીન ગજકુમારી ધર્મ માટે (તમને) તમારી આવરણતા પ્રગટ કરવાનું આમ તરફ આપે છે

દાને કાગળની નજીક છે? મેં પણ વચની ગેધમાં છે? પોતાના નિશ્ચય મુજબ અભ્યાસીક્ષા મહાપત્ત કરનાર હાલ ગુરુને આપવાની દક્ષિણા છે-છે છે. અહીં ધાર્મિક લોકોને પ્રિય ગજકુમારી પદ્માવતી પોતાના ઉપર ઉપકાર યાચ એમ છે-છે છે માટે જે જેને મનમગ્ન હોય તે કહો અ જે મને શું આપવું જોઈએ? ૮

યૌગન્ધરાયણ : (મનમાં) અરે, ઉપાય જડી ગયો (જેની) અરે, હું ચાચક છું

પદ્માવતી સૌભાગ્યથી માત્ર તપોવનમાં આવવાનું સફળ થયું
તાપસી : આ આશ્રમ સ્વર્ગ તપસ્વીઓવાળો છે આ માર્ગ મુસાફર હોવો જોઈએ.

કાંચુકીય : અરે, શું કરવાનું છે?

યૌગન્ધરાયણ આ મારી બહેન છે આ પ્રેરિતમત્કાને થોડો વખત આપ શ્રીમતી સાચવો એમ હું કહ્યું છું એમ છે,

દ્રવ્યની, ભોગની કે વસ્ત્રોની મારે જરૂર નથી આત્મવિદ્યા માટે મેં ભગવાન વચ્ચે પહેલાં નહીં આ ગજકુમારી ગંભીર અને ધાર્મિક દૃષ્ટિગોળનામાં છે મારી બહેનનું ચરિત્ર રક્ષવા તે અર્થ છે ૮

લામવદત્તા (મનમાં) હા, આર્થ યૌગન્ધરાયણ અને અહીં રાખવા માંગે છે ભને, તે માર્ગ અસ્થિતારી પગલું ભરો નહિ

કાંચુકીય : દેવી, આની માગણી ખરેખર, બહુ ભારે છે એને એમ સ્વીકારાય? કારણ કે,

ધન, પ્રાણ કે તપ આપવાનું સરેવું છે બીજું બધું માગ પણ થપસની રક્ષા કરવાનું મુકેન છે ૧૦

પદ્માવતી : પણ શું છે-છે? એમ પ્રથમ ચોખ્ખા કરી હવે વિચાર કરવો એ ઉચિત નથી એ જે મને તે તમે કરો

કાંચુકીય : આ આપે ચોખ્ખું જ કહ્યું છે

જેની આ પ્રમાણે સાચું જોનારી રાજકુમારી પણ હોવા

તાપસી : ચિન્તિત થા, બહેન!

काञ्चुकीयः-भवति, तथा । (उपगम्य) भोः, अभ्युपगतमत्रभवतो भगिन्याः
परिपालन्मत्रभवत्या ।

यौगन्धरायणः-अनुग्रहीतोऽस्मि तत्रभवत्या । वत्से, उपसर्पात्रभवतीम् ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) का गतिः । एषा गच्छामि मन्दभागा ।

पद्मावती-भरतु भरतु । आत्मीयेदानीं संयुक्ता ।

तापनी-यद् ईदृशी अस्या आकृतिः, इयमपि राजदारिकेति तर्क्याभि ।

चेटी-सुप्तु वार्या भणति । अहमप्यनुभूतसुरोर्गतिं पदयामि ।

यौगन्धरायणः-(आत्मगतम्) हन्त, भो, अर्धमवसित भारस्य । यत्र मन्त्रिभिः
सह समर्थितं, तथा परिणमति । ततः प्रतिष्ठिते स्वामिनि तत्र भवतीमु-
पनयतो मे इहात्रभवती मगधराजपुत्री विश्वासस्थानं भविष्यति । कुतः,

पद्मावती नरपतेर्महिषी भवित्री

दृष्ट्वा विपत्तिरथ यैः प्रथमं प्रदिष्टा ।

तत्प्रत्ययात्कृतमिदं न हि सिद्धवाक्या-

न्युत्क्रम्य गच्छति विधिः सुपरीक्षितानि ॥११॥

(ततः प्रविशति ब्रह्मचारी ।)

ब्रह्मचारी-(ऊर्ध्वमयलोक्य) स्थितो मध्याह्नः । दृढमग्निं परिश्रान्तः । अथ
कस्मिन्प्रदेशे विश्रमयिष्ये । (परिक्रम्य) भवतु, दृष्टम् । अभितस्तपोवनेन
भवितव्यम् । तथाहि-

विस्तर्ध्वं हरिणाश्चरन्त्यर्चकिता देवागतप्रत्यया

वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।

भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलघनान्यङ्गेत्रवत्यो दिशो

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं ध्रुमो हि बह्वाश्रयः ॥१२॥

आगतं प्रविशामि । (प्रविश्य) अयं काप्रप्रविरुद्धः स्वल्पेन जनः । (अन्यतो
विलोम्य) अथवा तपस्विजनोऽप्यत्र । निर्दोषमुपसर्पणम् । अवे, स्त्रीजनः ।

કાંતુકીય : સાડુ (પામે જઈને) અરે, આ શ્રીમતીએ આપની બહેનને રાખવાનું સ્વીકૃતિ છે

યોગન્દનાયક : તે શ્રીમતીને હું આભારી છું જેમ એ શ્રીમતીની પામે નતી ગે

વામવદતા : (મનમાં) બીજે શે ઉપાય છે? આ હું અમ.ગણી ઉ જાણુ

પદ્માવતી માડુ, અડુ હવે આ આત્મીય થઈ ગઈ

તાપસી . આની આકૃતિ એવી છે કે આ પશુ રાડુમાંગે હશે એવું અનુમાન કરુ છું

ચેટી આપ ખડુ કરો કે એલે સુખ ભોગવેનું છે એમ મને પણ નાગે કે

યોગન્દનાયક : (મનમાં) અરે હાલ અર્ધો ભાગ જતી ગયો મત્રીઓ સાથે જે પ્રમાણે નક્કી કર્યું હતું તેવું જ બની નહીં છે મહાગાન ઉદયન પુનઃ પ્રતિ જ પ્રત્યેક રહે ત્યારે આ શ્રીમતી (વાસવદતા)ને પાડી વર્ષ નતી વખતે આ શ્રીમતી મગધરાજપુત્રી મારી સહી બની રહેને કચ્છ કે,

જેઓએ આવનારી નિષનિઓ (અગાઉથી) જોઈ હતી જેઓએ પદ્માવતી રાજા ઉદયનની છૂટી બનશે એ અગાઉથી કહ્યું હતું તેમના ઉપના વિશ્વાસથી મેં આમ કહ્યું કે ખરે જ, સાગી રીતે પીડા કરોના એ સિદ્ધ યોગના વચનોનું ઉત્પત્તિ કરીને વિધિ આવનો નથી ૧૧

(પછી બ્રહ્મચારી પ્રવેશે છે)

બ્રહ્મચારી : (જોને જોઈને) બપોર થઈ ગયો હું જાણુ જ થાળી ગયો છું, તો કઈ જગ્યાએ વિભાજો લઉં? (કરીને) વાડુ, એક આ બાજુ તપોવન દેવું જોઈએ જેમકે,

આ પ્રદેશમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નિર્ભય હૃદયના યક થઈ ફરે કે પ્રેમપૂર્વક ઉઠેનેના બધા વૃક્ષોની ડાગીઓ ફૂલગથી નથી પડે છે કપિના ચારોના મોળા ધણ છે દિસાઓ ખેતરો વિનની કે આજે જ જુની ધૂનને નીચી ગલો દેવથી નિસદેહ, આ તપોવન છે ૧૨

હવે હું પ્રવેશ કરુ (પ્રવેશીને) અરે, આ વ્યક્તિ (કાંતુકીય) ખ ખડુ, આશ્ચર્યચક્રીઓ કરના જુદી નાગે કે (મીઠા માડુ જોઈને) અથવા, અહીં તપોવની લોખ પશુ કે (અહીં) જવામાં કઈ વાધા નથી અરે ત્રીએ !

काञ्चुकीयः-स्वैर स्वैर प्रविशतु भवान् । सर्वजनसाधारणमाश्रमपद नाम ।

वासवदत्ता-हम् ।

पद्मावती-अम्मा, परपुरुषदर्शनं परिहरत्यार्या । भवतु, सुपरिपालनीयः खलु मन्वासः ।

काञ्चुकीयः-भो , पूर्वं प्रविष्टाः स्म । प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः ।

ब्रह्मचारी-(आचम्य) भवतु, भवतु । निवृत्तपरिश्रमोऽस्मि ।

यौगन्धरायण -भो , कुत आगम्यते, क्व गन्तव्यं, क्वाधिष्ठानमार्यस्य ।

ब्रह्मचारी-भो. श्रूयताम् । राजगृहतोऽस्मि । श्रुतिवेशेपणार्थं वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामस्तत्रोपितवानस्मि ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) हा लावाणकं नाम । लावाणकसंकोर्तनेन पुनर्नवीकृत इव मे सन्तापः ।

यौगन्धरायण -अथ परिसमाप्ता विद्या ।

ब्रह्मचारी-न खलु तावत् ।

यौगन्धरायणः-यद्यनश्मिता विद्या, किमागमनप्रयोजनम् ।

ब्रह्मचारी-तत्र मल्यतिदारणं व्यसनं सवृत्तम् ।

यौगन्धरायणः-कथमिध ।

ब्रह्मचारी-तत्रोद्यमो ताम राजा प्रतिरसति ।

यौगन्धरायण -श्रूयते तत्रभवानुद्यमः । किं स ।

ब्रह्मचारी-तस्यावन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी दृढमभिप्रेता किल ।

यौगन्धरायण -भविष्यम् । ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी-ततस्तस्मिन् मृगयानिष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन सा दग्धा ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) अतीकम ग्रीकं मल्वेतत् । जीयामि मन्दभागा ।

यौगन्धरायण -ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी-ततस्तन्मध्यवपुष्कापो यौगन्धरायणो नाम सचिधस्तस्मिन्नेषाम्नी पतितः ।

કાંચુકીય : આપ નિશ્ચિત ચર્ચિતે આવો. આશ્રમની બધા તો બધા વોગે માટે ખુલ્લી છે

વાસવદત્તા ૯

પદ્માવતી : ઓહ, આમાં પરપુરુષના દર્શનથી રૂ રહે છે ભલે, મારી શાપવ સારી રીતે સચવાશે

કાંચુકીય : અરે, અમે પહેલા આત્મા હીએ તમે અમારો અતિથિસન્કાર સ્વીકારો.

બ્રહ્મચારી : (આચમન લઈને) સાડું, સાડું, આગે યાક લીતરી ગયો

યૌગન્ધરાયણ : અરે, કચાઈ આવો છો, કચા જવાનું છે, આપનું રહેઠાણ કયા છે ?

બ્રહ્મચારી સાલગે ગજગદથી આવું છું વેદોના વિશેષ અભ્યાસ માટે વત્સદેવના લાવાણક ગામ છે ત્યાં મ્હું છું

વાસવદત્તા (મનમાં) હા, લાવાણક ! લાવાણકનું નામ વેવાયી ફરીયા માટે મતાપ જણે તાજે ચર્ચિત ગયો

યૌગન્ધરાયણ તો શું તમારે અભ્યાસ પૂરો ચર્ચિત ગયો ?

બ્રહ્મચારી ખરે જ, હજુ નથી થયો

યૌગન્ધરાયણ નો અભ્યાસ પૂરો નથી થયો તો કેમ આવતું થયું ?

બ્રહ્મચારી ત્યાં બહુ લયકર આદન આવી પડી ?

યૌગન્ધરાયણ દેવો ?

બ્રહ્મચારી ત્યાં ઉદયન નામે ગળ રહે છે

યૌગન્ધરાયણ તે શ્રીમાન ઉદયન વિષે માખતું છે તેનું શું ?

બ્રહ્મચારી તેને અવન્તીના રાજાની વસવદત્તા નામની પુત્રી ખરેખર ઘણી જ વહાની હતી

યૌગન્ધરાયણ બની તકે પડી, પડી ?

બ્રહ્મચારી પડી તે રાજા વ્યારે સિકાગ કગવા ગયો હતો ત્યારે નામમાં લાગેની આગમાં તે બગી ગઈ.

વાસવદત્તા (મનમાં) ખોટું છે, આ સાવ ખોટું છે હું અમાગણી તો છું છું

યૌગન્ધરાયણ પડી, પડી ?

બ્રહ્મચારી પડી તેને જવાવના ઈન્કતો યૌગન્ધરાયણ નામનો મત્રી તે જ આગમાં પડી ગયો

यौगन्धरायणः—सत्यं पतित इति । ततस्तत ।

ब्रह्मचारी—तत प्रतिनिवृत्तो राजा तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनितसंतापस्त-
स्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुमोऽमात्यैर्महता बत्नेन धारित ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशत्वम् ।

यौगन्धरायण—ततस्तत ।

ब्रह्मचारी—ततस्तस्या शरीरोपमुत्थानि दग्धशेषाण्याभरणानि परिष्वज्य राजा
मोहमुपगत ।

सर्वे—हा ।

वासवदत्ता—(स्वगतम्) सकाम इदानीमार्थयौगन्धरायणो भवतु ।

चेटी—भर्तृदारिके, रोदिति खल्वियमार्था ।

पद्मावती—सानुक्रोशया भवितव्यम् ।

यौगन्धरायण—अथ विमयं किम् । प्रकृत्या सानुक्रोशा मे भगिनी । ततस्तत ।

ब्रह्मचारी—तत शनैः शनैः प्रतिलब्धसंज्ञं सवृत्तः ।

पद्मावती—(स्वगतम्) दिष्टया प्रियते । मोहं गत इति श्रुत्वा शून्यमिव मे
हृदयम् ।

यौगन्धरायण—ततस्तत ।

ब्रह्मचारी—तत न राजा महीतलपरिसर्पणशुषुपाटलशरीरः सहस्रोत्थाय ' हा
वासवदत्ते, हा अवन्तिराजपुत्रो, हा प्रिये, हा प्रियशिष्ये ' इति किमपि
किमपि घट्ट प्रलपितवान् । किं यदुना ।

नैरेदानीं तादृशाश्चक्रमाका नैराप्पन्ये स्त्रीनिशेषैर्विमुक्ताः ।

धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता भर्तृस्नेहान् सा हि दग्धाप्यदग्धा ॥१३॥

यौगन्धरायण—अयं भोः, तं तु पर्यवसाययितुं न कश्चिद् यत्नवाननात्यः ।

ब्रह्मचारी—अस्मिन् रमण्याग्रावामात्यो दृढं प्रयत्नवन्तश्चमनन्तं पर्यवसाययितुम् ।
न हि—

યૌગન્ધરાયણ : શાએ જ પડી ગયો ? પછી પછી ?

બ્રહ્મચારી : ત્યારપછી પાછો ફરેલો રાજા, તે જ્ઞાન સંપાદીને તે બેતા વિયોગથી સંતપ્ત થઈ તે જ આગમાં પ્રાણ છોડવા ઇચ્છતો હતો. પણ મંત્રીઓએ ભારે પ્રયત્નથી તેને અટકાવ્યો.

વાસવદત્તા : (મનમાં) જાણું છું. આર્ધપુત્ર મારા પ્રત્યે કિંટકા દયાળુ છે તે હું જાણું છું.

યૌગન્ધરાયણ : પછી, પછી.

બ્રહ્મચારી : પછી તેનાં (વાસવદત્તાનાં) જગતાં જમ્યાં ગયેલાં શરીર ઉપરનાં ચરણોને બેઠી રાજા મૂર્છા પામ્યો.

બધા : અરે રે !

વાસવદત્તા : (મનમાં) હવે આર્થ યૌગન્ધરાયણના મનોરથ ભડે પૂગાય.

ચેટી : રાજકુમારી, આ આર્થા ખરેખર રડી રહ્યાં છે.

પદ્માવતી : આ કડુણાળુ હશે.

યૌગન્ધરાયણ : હા, હા, મારી બહેન ગ્રમણે દયાળુ છે. પછી ?

બ્રહ્મચારી : ત્યારપછી ધર્મધર્મો તે ભાનમાં આવ્યો.

પદ્માવતી : (મનમાં) સદ્ભાવે તે જીવના છે. મુર્ચ્છિત થયાનું સંભળીને તો મારું હૃદય જાણે સત્તું થઈ ગયું.

યૌગન્ધરાયણ : પછી, પછી ?

બ્રહ્મચારી : પછી જમીન ઉપર આલોટવાથી ધૂળ ચોટનાં મેલા ગરીરવાળો તે રાજા એકદમ બેઠીને ' હાલ વાસવદત્તા, હે અવન્તીરાજની પુત્રી, હે પ્રિયા, હે પ્રિય શિષ્યા ' એમ કોઈને કોઈ રીતે બહુ વિશ્વાસ કરવા લાગ્યો. વધુ કહેવાથી શું ?

અત્યારે તેના જેવાં ચક્રાક પક્ષીઓ પણ નથી તેમ મુંદરી પ્રિયનમાઓથી વિખૂટા પડેલા બીજા (પુરુષો) પણ નથી, જે સ્ત્રીને પતિ આ પ્રમાણે માન આપે છે તે ધન્ય છે. પતિપ્રેમના લીધે તે બધી ગઈ હોવા છતાં છવ્વની છે. ૧૩

યૌગન્ધરાયણ : અરે, પછી કોઈ મંત્રીએ તેને સ્વસ્થ કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો ?

બ્રહ્મચારી : તે શીમાન ઉદ્ધવને સ્વસ્થ કરવા માટે દુઃખજન નામનો મંત્રી ભારે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તે ખરેખર,

अनाहारे तुल्यः प्रततरुदितक्षामवदनः

शरीरे संस्कार नृपतिसमदुःखं परिवहन् ।

दिवा वा रात्रौ वा परिचरति यत्नैर्नरपतिं

नृपः प्राणान् सद्यस्त्यजति यदि तस्याप्युपरमः ॥१४॥

प.सप्तदत्ता-(स्वगतम्) दिष्टया सुनिश्चित ददानीमार्यपुत्र ।

यौगन्वरायण -(आत्मगतम्) अहो महद्भारमुद्वहति स्मरणान् । कुतः,

सन्निधौ ह्ययं भारः प्रसक्तस्तस्य तु श्रम ।

तस्मिन् सर्ममधीनं हि यत्राधीनो नराधिपः ॥१५॥

(प्रकाशम्) अथ भो, पर्यवस्थापित इदानीं स राजा ।

ब्रह्मचारी-तदिदानीं न जाने । 'इह तया सह हसितम्, इह तया सह कथितम्, इह तया सह पर्युषितम्, इह तया सह कुपितम्, इह तया सह शयितम्' इत्येव तं विलपन्त राजानममात्यैर्महता यत्नेन तस्माद् प्रामाद् गृहीत्यापक्रान्तम् । ततो निष्क्रान्ते राजनि प्रोषितनक्षत्रचन्द्रमिव नभोऽरमणीय संवृत स प्राग । ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मि ।

तापसी-स खलु गुणवान् नाम राजा, य आगन्तुकेनाप्यनेनैव प्रशस्यते ।

चेटी (जनान्निष्ठम्) भट्टदारिके, किं नु पत्युपरा स्त्री तस्य हस्तं गमिष्यति ।

पद्मावती-(आत्मगतम्) मम हृदयेनैव सह मन्त्रितम् ।

ब्रह्मचारी-आपृच्छामि भवन्तौ । गच्छामस्तावत् ।

उभौ-गम्यतामर्थमिच्छये ।

ब्रह्मचारी-तयास्तु । (निष्क्रान्त ।)

यौगन्वरायण -साधु, अहमपि तत्रभवत्याभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छामि ।

कान्चुकीय अत्रभवत्याभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल ।

पद्मावती आर्यस्य भगिनिका आर्येण निनोत्कण्ठिष्यति ।

यौगन्वरायण -साधुजनस्तगतैषा नोत्कण्ठिष्यति । (कान्चुकीयमरलीक्य)

गच्छामस्तावत् ।

कान्चुकीय -गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

આહા ન લેવામાં (મળની) સમાન, સતત રચાયેલી ફીકા મુખવાળા, રાગની જેમ દુઃખપૂર્વક ત્રીંગના (આન વગેરે) સરકાર કરતો દિવસ હોય કે રાત, કાગળથી રાગની મેવા કરે છે રાગ જે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે તો તે પણ એકદમ મરી જાય ૧૪

વામવદતા (મનમાં) સૌભાગ્યથી અત્યારે આર્થપુત્રની સારી કાગળ રખાય છે

યૌગન્ધરાયણ . (મનમાં) અહો, ડુમણવાન લાગે જવાનદારી ઉઠાવી રહ્યો કે 'મો',

મારી જવાબદારી તો સરળ છે પણ તેની જવાબદારી મોની છે કારણ કે, રાગ જેને આધીન હોય તેને બધું આધીન હોય છે ૧૫

(મોટેથી) તો, હવે તે મળ સ્વસ્થ થયા કે ?

બ્રહ્મચારી તેની તો અત્યારે ખબર નથી 'અહીં તેની સાથે હમ્મે હતા, અહીં તેની સાથે વાત કરેલી, અહીં તેની સાથે ગહેનો, અહીં તેની સાથે અવગચો હતો અહીં તેની સાથે સૂતો હતો' આમ વિનંત કરતા તે રાગને બારે પ્રયત્નથી અમાત્યો લઈને તે ગામમાંથી ચાલ્યા ગયા છે ૧૬, બ્યારે રાગ જતો રહ્યો ત્યારે, ચંદ્ર અને તારાઓનો અખત થતા આકાશની જેમ તે ગામ ગોઆરહિત બની ગયું ૧૭, દુઃખ પણ ત્યાંથી નીકળી ગયો

તાપમ્ની એક આગનુક પણ જેની આમ પ્રયત્ન કરે છે તે રાગ ખરેખરે ગુલાવાન હોવો જોઈએ

ચેટી (અરસપગમ) ગાનદુભારી, શુ હવે તે દેહધીજી બીને પરણશે કે ?

પદ્માવતી : તે મારા હૃદયની જ વાત કરી

બ્રહ્મચારી હવે દુઃખ આપની ગળ લઈ છું ત્યારે

બંને કાર્યસિદ્ધિ માટે જાને જાઓ

બ્રહ્મચારી તેમ હો (જતો ગયે છે)

યૌગન્ધરાયણ સાગ ત્યારે, દુઃખ તે શ્રીમતીની આસા લઈ જવા છ'તુ છુ

કાંચુકીય આપ શ્રીમતીની આસા લઈ આ મહુ જવા છ'તુ છે

પદ્માવતી આપની બહેન આપના વિના દુઃખી બની જશે

યૌગન્ધરાયણ સાગ માણસોની સાથે રહી આ દુઃખી બનશે નહિ (કાંચુકીયને જોઈને) તો દુઃખ જાહેર ત્યારે,

કાંચુકીય આપ જાઓ, ફરીથી દર્શન આપજો

यौगन्धरायण-तथास्तु । (निष्क्रान्तः ।)

क्राञ्चुकीयः-समय इदानीमभ्यन्तरं प्रवेष्टुम् ।

पद्मावती-आर्ये, वन्दे ।

तापसी-जाते, तव सदृशं भर्तारं लभस्व ।

वासवदत्ता-आर्ये, वन्दे तावदहम् ।

तापसी-स्वमप्यचिरेण भर्तारं समासादय ।

वासवदत्ता-अनुगृहीतास्मि ।

क्राञ्चुकीयः-तथागम्यताम् । इत इवो, भवति । संप्रति हि—

खगा वासोपेताः सलिलमवगाढो मुनिजनः

प्रदीप्तोऽग्निर्भाति प्रविचरति धूमो मुनिवनम् ।

परिभ्रष्टो दूराद् रविरपि च संक्षिप्तकिरणो

रथं व्यावर्त्यासौ प्रविशति शनैरस्तशिखरम् ॥१६॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी-(आकाशे) कुञ्जरिके, कुञ्जरिके, कुत्र कुत्र भर्तृदारिका पद्मावती ।

(श्रुतिमभिनीय) किं भणसि । एषा भर्तृदारिका माधवीलतामण्डपस्य

पार्श्वतः कन्दुकेन क्रोडतीति । यावद्भर्तृदारिकामुपसर्पामि । (परिक्रम्या-

वलोक्य) अम्मो, इयं भर्तृदारिका उत्कृतकर्णचूलिकेन व्यायामसंज्ञात-

स्वेदचिन्दुविचित्रितेन परिश्रान्तरमणीयदर्शनेन मुखेन कन्दुकेन क्रोडन्तीति

एवागच्छति । यावदुपसर्पामि ।

(निष्क्रान्ता ।)

॥ इति प्रवेशकः ॥

યૌગન્ધરાયણ : તેમ જ થશે. (જતો રહે છે.)

કાંચુકીય : હવે અંદર જવાનો સમય થઈ ગયો છે.

પદ્માવતી : આર્યા, હું વંદન કરું છું.

તાપસી : બેટી, તારે લાયક પતિને મેળવ.

વાસવદત્તા : આર્યા, હું પણ આપને વંદન કરું છું.

તાપસી : તું પણ બહુ જલદીથી પતિને પ્રાપ્ત કર.

વાસવદત્તા : હું આભારી છું.

કાંચુકીય : તો આવો. દેવી, આ બાજુ, આ બાજુ. અત્યારે,

પક્ષીઓ માળામાં જતાં રહ્યાં છે. મુનિઓએ પાણીમાં (સ્નાન માટે) પ્રવેશ કર્યો છે. પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ શોભે છે. ધૂમાડો તપોવનમાં ફેલાઈ ગયો છે. જાયેથી નીચે સરકી જતો, કાંખાં કિરણવાળો આ સૂર્ય પણ રથ વાળાને ધીમેથી અસ્તાચલના શિખરે પડે છે. ૧૬.

(બધાં જતાં રહે છે.)

પહેલા અંક સમાપ્ત

બીજો અંક

(પક્ષી ચેટી પ્રવેશે છે.)

ચેટી : (આકાશ તરફ જોઈ) કુંજરિકા, હે કુંજરિકા, ક્યાં છે, રાજકુમારી પદ્માવતી ક્યાં છે ? (સાંભળવાનો અભિનય કરીને) શું કહે છે ? 'આ રાજકુમારી માધવીલતાના મંડપની બાજુમાં દડાથી રમે છે' એમ. તો હું 'રાજકુમારી પાસે જઈ'. (આમતેમ ફરી, જોઈને) અરે, જ્યાં કરાયેલા કર્ષકૃષ્ણવાળા, વ્યાયામથી ઉત્પન્ન થયેલાં પરમેશ્વરનાં બિન્દુઓથી ચિત્રવિચિત્ર લાગતા અને ચાકના લીધે રમણીય દેખાતા મુખવાળી આ રાજકુમારી દડાથી રમતી આ બાજુ જ આવી રહી છે. તો હું એની પાસે જઈ.

(જતી રહે છે.)

પ્રવેશક સમાપ્ત

(ततः प्रविशति कन्दुकेन क्रीडन्ति पद्मावती सपरिवारं वासवदत्तया सह ।)

वासवदत्ता-हला, एष ते कन्दुकः ।

पद्मावती-आर्ये, भवत्पिदानीमेतावत् ।

वासवदत्ता-हला, अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसंज्ञातरागौ परकोयाविव ते हस्तौ संयुक्तौ ।

चेटी-क्रीडतु क्रीडतु तावत् भर्तृदारिका । निर्वर्त्यतां तावदय कन्याभावरमणीयः कालः ।

पद्मावती-आर्ये, किमिदानीं मामपदसितुमिव निश्चयसि ।

वासवदत्ता-नहि नहि । हला, अधिकमद्य शोभसे । अभित इव तेऽद्य घर-मुखं प्रेक्षे ।

पद्मावती-अपेहि । मेदानीं मामपहस ।

वासवदत्ता-एषास्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधु ।

पद्मावती-क एष महासेनो नाम ।

वासवदत्ता-अस्त्युज्जयिनीयो राजा प्रद्योतो नाम । तस्य बलपरिमाणनिवृत्तं नामधेयं महासेन इति ।

चेटी-भर्तृदारिका तेन राज्ञा सह सम्बन्धं नेच्छति ।

वासवदत्ता-अथ केन खल्विदानीमभिलपति ।

चेटी-अस्ति वत्सराज उदयनो नाम । तस्य गुणान् भर्तृदारिकाभिलपति ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) आर्यपुत्रं भर्तारमभिलापति । (प्रकाशम्) केन कारणेन ।

चेटी-सानुक्रोश इति ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) जानामि जानामि । अयमपि जन एवमुन्मादित ।

चेटी-भर्तृदारिके, यदि न राजा विरूपो भवेत् ।

वासवदत्ता-नहि नहि, दर्शनीय एव ।

पद्मावती-आर्ये, कथं त्वं जानासि ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) आर्यपुत्रपञ्चषातेनातिक्रान्तं समुदाचारः । किमिदानीं करिष्यामि । भवतु, दृष्टम् । (प्रकाशम्) हला, एवमुज्जयिनीयो जनो मन्त्रयते ।

(ત્યાગ્યહી દાથી ગમી, પરિવાર સહિત પદ્માવતી વાસવદત્તા સાથે પ્રવેશ કરે છે)

વાસવદત્તા ગમ્પી, આ ગલો તારો દડો

પદ્માવતી આર્થા, ખમ, હવે આપુ ન

વાસવદત્તા સખી, ઘણા વખત મુઠ્ઠી દડા વડે રમવાથી વધારે લાન થયેલા તમારા હાથ જાગે પાકા ચર્ધ ગયા હોય એમ જણાય છે

ચેટી ઝો, ઝો ગજકુમારી, અત્યારે કન્યાવસ્થાનો આ રમણીન સમય (મનમાં) પસાર કરો

પદ્માવતી આર્થા, અત્યારે તમે મારી મસ્કરી કરતા હો એમ કેમ તારી ગયા હો ?

વાસવદત્તા ના, ના સખી, આજે તું બહુ શોભે છે આજે મને તારું મુખ (તાગ વસ્તુ મુખ) દરેક રીતે મુલ્લ લાગે છે

પદ્માવતી ખમ, હવે તું મારી મસ્કરી ના કર

વાસવદત્તા મહામેનની લાવી વહુ ! આ હું મુખ ચર્ધ, જસ

પદ્માવતી આ મહામેન વગી ડાણ છે ?

વાસવદત્તા ઉજ્જવિનીનો પ્રવોત નામે ગળ છે તેનું મોગી મેનાના લીધે પેલું નામ મહામેન છે

ચેટી : ગજકુમારી તે રાજા સાથે સબધ બાધવા ઇચ્છતા નથી

વાસવદત્તા તો હવે ખરેખર, તે કોને આહે છે ?

ચેટી વામદેશનો ગળ ઉદયન છે, તેના મુલો ઉપ ગજકુમારી રીઝવા છે

વાસવદત્તા (મનમાં) આર્થપુત્રને પતિ તરીકે ઇચ્છે છે ! (મોટેરી) ક્યા કાગ્યથી ?

ચેટી : તે ન્યાય છે માટે

વાસવદત્તા (મનમાં) જાણુ છું, હું જાણુ છું આ બાધિ (હું) પણ એવી રીતે જ થેવી ચર્ધ હતી

ચેટી ગજકુમારીજી, જો તે રાજા કદરપો હોય તો ?

વાસવદત્તા ના, ના તે દેખાવડો જ છે

પદ્માવતી આર્થા, તમે કેવી રીતે જાણો ?

વાસવદત્તા : (મનમાં) આર્થપુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમને લીધે શિખાચારનું ઉચ્ચ ધન ચર્ધ ગણુ હવે હું શું કરીશ ? સાડુ, સમગ્રપુ (મોટેથી) સખી, ઉજ્જવિનીના લોગે આમ કહે છે

पद्मावती-युज्यते । न खल्वेप सज्जयिनीदुर्लभः । सर्वजनमनोभिराम सौभाग्य
नार्ति ।

(तत्र प्रविशति धात्री ।)

धात्री-जयतु भर्तृदारिका । भर्तृदारिके दत्तासि ।

वासवदत्ता-आर्ये कस्मै ।

धात्री-वत्सराजायोदयनाय ।

वासवदत्ता-अथ कुशली स राजा ।

धात्री-कुशली । स इह आगत । तस्य भर्तृदारिका प्रतीष्टा च ।

वासवदत्ता-अत्याहितम् ।

धात्री-स्मिन्नात्याहितम् ।

वासवदत्ता-न खलु किञ्चित् । तथा नम संतप्योदासीनो भवतीति ।

धात्री-आर्ये, आगमप्रधानानि मुलभपर्यवस्थानानि महापुरुषहृदयानि भवन्ति ।

वासवदत्ता-आर्ये, स्वयमेव तेन वरिता ।

धात्री-नहि नहि । अन्यप्रयोजनेनेहागतस्थाभिजनविज्ञानशयोरुप प्रेक्ष्य स्वयमेव
महाराजेन दत्ता ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) एवम् । अनपराद्ध इदानीमत्रार्यपुत्र ।

(प्रविश्य)

अपरा बेटी-त्वरतां त्वरता तावदार्या । अद्यैष किल शोभनं नक्षत्रम् । अद्यैष
कौतुकमङ्गलं कर्तव्यमित्यस्माकं मट्टिनी भणति ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) यथा यथा त्वरते, तथा तथाञ्चीकरोति मे हृदयम् ।

धात्री-एतवेतु भर्तृदारिका ।

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

પદ્માવતી - જરોમ છે એ રાજા ઉત્તરચિનીના યોગેને દુર્લભ નહિ
રોય ખરે જ, બધા માણ્યોના મનને ગમી જાય એનું નામ સૌન્દર્ય

(ત્યારપછી ધાત્રી પ્રવેશ કરે છે)

ધાત્રી રાજકુમારીના નય થાઓ રાજકુમારી, તમે અપાર્ધ ગયા
વાસવદત્તા આર્યે, દોને ?

ધાત્રી વત્સદેશના રાજા ઉદયનને
વાસવદત્તા તે રાજા કુચન તો છે ને ?

ધાત્રી કુચન છે તે અહીં આવ્યા હતા અને તેમણે રાજકુમારીના
રીકા કયો

વાસવદત્તા : ગળ્ય થઈ ગયો ?

ધાત્રી આમા વળી ગળ્ય દેવો ?

વાસવદત્તા ના, ના કંઈ નહિ (પત્ની માટે) તે પ્રભાણે સતાપ કરી
હવે બેપગ થઈ ગયો તે માટે

ધાત્રી આર્યે, શાગોને આધાર માનનારા મદાપુગોના હન્ય સદેશાર્ધથી
આશ્વાસન મેળવી લે છે

વાસવદત્તા આર્થા, શું તેણે જાતે જ (પદ્માવતીની) પદ્મ દબી કરી ?

ધાત્રી ના ના. બીજા કામથી અહીં આવેલા તેમના ખાનદાની, યાત્રુ,
ઉમર અને રૂપ જોઈ મદાગાળે જાતે જ આપી

વાસવદત્તા : (મનમાં) એમ તો હવે આર્થપુત્ર નિરપરાધી છે

(પ્રવેશ કરી)

બીજી થેટી ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો આર્થા આજે જ ખરેખર
સાત્રુ નક્ષત્ર છે આજે જ મગવસૂત્ર બાધવાનું છે, એમ આપણા ગણીઆ
કહે છે

વાસવદત્તા - (મનમાં) જોમ જોમ આ ઉતાવળ કરે છે તેમ તેમ સાત્રુ હન્ય
મૂંડ જતી રહ્યું છે

ધાત્રી : આવો, આવો રાજકુમારી

(બધા જાય છે)

બીજો અંક સમાપ્ત

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विचिन्तयन्ती वासवदत्ता ।)

वासवदत्ता त्रिगहामोदसंकुले अन्तःपुरचतुःशाले परित्यज्य पद्मावतीमिहागतास्मि
प्रमदवनम् । यावदिदानीं भागधेयनिवृत्तं दुःखं विनोदयामि । (परिक्रम्य)
अहो अत्याहितम् । अर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः । यावदुपविशामि ।
(उपविश्य) धन्या एतलु चक्रशरवधू, याम्योन्यविरहिता न जीयति ।
न खल्वहं प्राणान् परित्यजामि । आर्यपुत्रं प्रेक्ष इत्यनेन मनोरथेन
जीयामि मन्दभागा ।

(ततः प्रविशति पुष्पाणि गृहीत्वा चेटी ।)

चेटी-कथं नु खलु गता आर्यावन्तिका । (परिक्रम्यालोक्य) अस्मौ, इयं
चिन्ताशून्यादृश्या नीहारप्रतिहतचन्द्रलेखा इव, अमण्डितभद्रकं वैपचार
यन्ती प्रियंगुशिलापट्टके उपविष्टा । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य) आर्ये
आवन्तिके ■ कलस्त्वामन्विष्यामि ।

वासवदत्ता-किं निमित्तम् ।

चेटी-अस्माकं भट्टिनी 'यमति नृणां कुलप्रसूता स्निग्धा निपुणा' इति । इमां
सावत् कौतुकमण्डिकां गुम्फत्वार्या ।

वासवदत्ता-अथ कस्मै क्रिड गुम्फितव्यम् ।

चेटी-अस्माकं भर्तृदारिकायै ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) एतदपि मया कर्तव्यमासीन् । अहो अकरुणा
एतन्वीथरा ।

चेटी-आर्ये, मेदानीमन्यन्वित्वन्त्यक्त्वा । एष जामाता मणिभूम्यां स्नायति ।
शीघ्रं तावद् गुम्फत्वार्या ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) न शक्नोम्यन्यं चिन्तयितुम् । (प्रकाशम्) हला,
किं दृष्टो जामाता ।

चेटी-आम्, दृष्टो भर्तृदारिकाया स्नेहेनास्माकं कौतूहलेन च ।

वासवदत्ता-कीदृशो जामाता ।

चेटी-आर्ये, भणामि तावद्, नेहशो दृष्टपूर्वं ।

તૃતીય અંક

(ત્યારપછી ચિંતાનુ વામવ તા પ્રવેશ કરે છે)

વામવદતા : અતી ખુશાલીથી ભરણુ અન્તરુના મોકમા પમાવતીને ડોડી હુ અડી પ્રમનના આવી હુ હવે ભાગ્યથી આવી પોના હુ ખતે સાત કડુ (આમતેમ ફૂંતે) અરે, ગજમ થઈ ગયો આર્યપુત્ર પણ પગલા બની ગયા ! હવે હુ એનું (એમીને) ચકવાકની માદા ખરેખર, ધન્ય છે પ મપગનો વિયોગ થતા એ જીતી નથી હુ પ્રાણો છે ? દેતી નથી (ઈર્ષ વખત) આર્યપુત્રના દર્શન થયો, આવા મનોગથે આ હુભાંગી હુ જીવુ હુ

(ત્યારપછી ફોનો લઈને એમી પ્રવેશે છે)

ચેટી : આર્યા આવન્તિકા કયા ગઈ હતો વાનુ ? (આમતેમ ધી, નેઈને) અરે, ચિન્તાને લીધે મૂના લક્ષવાળી, ધુન્નસના નાથે ઝાખી થયેન ચન્ડની રેખા જેવી, આખર વિનાના છતાં મુદ્દ પજો પહેરેની વાસવદત્તા પ્રિય મુનના નીચે શિનાની પાટ ઉપર એની છે તો હુ એની પામે જાઉં (પામે જઈને) આર્યા આવન્તિકા, દેટના વખતથી તને ગાધી ગ્વી હુ

વામવદતા : સા માટે ?

ચેટી : અમારા ગણીયા કહે છે, તમે મોળા ખાનદાનમા જન્મેના મેહાગ અને દોશિવાગ છે તમે આ વિવાહમાના ગૂંથી આપો

વામવદતા : આ દોના માટે ગૂંથવાની છે ?

ચેટી : અમારી ગજનમારી માટે

વાસવદત્તા (મનમા) : આ પસા મારે કંગવાનુ ? અરેરે, હવે ખરેખર નિર્ધી છે

ચેટી : આર્યા, હવે બીજે ઈર્ષ વિચાર કરો નહિ આ જમાઈમહિરગિત શરસ ઉપર નાબી ગ્યા છે તો તમે જનદી ગૂંથી આપો

વાસવદત્તા (મનમા) : હુ બીજુ કંઈ વિચારી મળી નથી (મોટથી) અતી, તે જમાઈને જોયા કે ?

ચેટી : હા, રાજકુમારીના ગ્રેમ અને અમારા કુટુંબને લીધે જેવા

વાસવદત્તા : જમાઈ દેવા છે ?

ચેટી : આર્યા, એટલુ કડુ હુ કે આમના જેવા કોઈને પોવા ગઈ દિવસ જોયા નથી

वासवदत्ता-हला, मण मण, किं दर्शनीय ।

चेटी-शक्य भणितु शरचापहीन क्रमदेव इति ।

वासवदत्ता-भवदेतावत् ।

चेटी-किंनिमित्त वारयास ।

वासवदत्ता-अयुक्त परपुरुषसक्रीर्त्तन श्रोतुम् ।

चेटी तेन हि गुम्फत्वार्या शीघ्रम् ।

वासवदत्ता इय गुम्फामि । आनय तावत् ।

चेटी-गृह्णात्वार्या ।

वासवदत्ता-(वर्जयित्वा त्रिलोक्य) इदं तावदौषधं किं नाम ।

चेटी अविधवाकरण नाम ।

वासवदत्ता (आत्मगतम्) इदं बहुशो गुम्फितव्यं मम च पद्मावत्पादौ ।

(प्रकाशम्) इदं तावदौषधं किं नाम ।

चेटी सपत्नीमर्दन नाम ।

वासवदत्ता-इदं न गुम्फितव्यम् ।

चेटी-कामात् ।

वासवदत्ता-वपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति ।

(प्रविश्य)

अपरा चेटी त्वरतां त्वरतामार्या । एष आमाता अविधवाभिरभ्यन्तरचतु शालं प्रवेद्यते ।

वासवदत्ता-अयि, वदामि गृहाणैतत् ।

चेटी-शोभनम् । आर्ये, गच्छामि तावद्दहम् ।

(समे निष्क्रान्ते ।)

वासवदत्ता-गतैषा । अहो अत्याहितम् । आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीय संवृत्त । अचिदहं, शक्याया मम दुःखं विनोदयाम यदि निद्रा लभे ।

(निष्क्रान्ता ।)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

વાસવદત્તાઃ અવી, કહે કહે, શુ દેખાવડા છે કે ?

ચેટી ધનુષમાણુ વિનાના કામદેવ છે, એમ કહી ગકાચ

વાસવદત્તાઃ ખમ, હવે ગહેવા દે

ચેટી શા માટે વારો ઝા ?

વાસવદત્તાઃ પરપુરુષના વખાણ સામ્રાજ્યાનુ યોગ્ય નથી

ચેટી તો તમે જલદી ગૃથી આપો

વાસવદત્તાઃ આ હું ગૃથુ છું લાવ ત્વારે

ચેટી તમે લો

વાસવદત્તાઃ (આધુપાધુ કરી જોઈને) આ ઔપધિનુ શુ નામ છે ?

ચેટી 'અવિધવાકરણ' નામ છે

વાસવદત્તાઃ (મનમાં) મારે માટે અને પદ્માવતી માટે આને અતેકવાર

ગૃથવુ જોઈએ (મોટેથી) આ ઔપધિનુ ત્વારે શુ નામ છે ?

ચેટી 'સપત્નીમર્દન' નામ છે

વાસવદત્તાઃ આ ગૃથવાની જરૂર નથી

ચેટી કેમ ?

વાસવદત્તાઃ તેમની પત્ની મરી ગઈ છે તેથી તે નિરર્થક છે

(પ્રવેશ કરીને)

ખીજી ચેટી આર્ધા જલદી કરો સોભાઅવતી સીઓ આ જમાઈને

અહરના ચોકમા પ્રવેશ કરાવે છે

વાસવદત્તાઃ : અરે, કહું છું, આ લે

ચેટી સરસ, આર્ધા, તો હવે પુ જાઉં છું

(બને જાય છે)

વાસવદત્તાઃ એ જતી રહી અરે, અનર્થ થઈ ગયો આપ પુત્ર પણ પારકાના

બની ગયા ! એહ, પધારીમા પડીને માડુ હું ખ હજીવુ બનાવુ, જો બિલ આવે તો

(જાય છે)

તૃતીય અક સમાપ્ત

चतुर्थोऽङ्कः

(तत् प्रविशन्ति विदूषकः ।)

विदूषक (सहर्षम्) भो दिष्टया तत्रभवतो वत्सराजस्याभिप्रेतविवाहमङ्गल-
रगणीय कालो दृष्ट । भो को न भैतज्जानाति तादृशे वयमनर्थसलिलावर्ते
प्रक्षिप्ता पुनरुमङ्कशाम इति । इदानीं प्रमादेष्टुमर्हते अन्तःपुरदीर्घिकासु
रनायते, प्रकृतिमधुरसुकुमाराणि तादृक्त्वाद्यानि स्वाश्रयन्त इत्यनपसरसंवास
उत्तरकुसुमासो मयानुभूयते । एक ऋतुमहान् दोषः । ममादरं सुष्ठु
न परिणमति । सुप्रच्छदनाया शयनाया निद्रा न लभे यथा वातशोणित
मभित इव वर्तते इति प्रेक्षे । भो सुखं न आपद्यपरिभूतमकल्मषवर्तं च ।

(ततः प्रविशति चेट्टी ।)

धेटी-कुत्र तु खलु गत आर्यवसन्तक । (परिक्रम्यावलोक्य) अहो एष
आर्यवसन्तक । (उपगम्य) आर्यवसन्तक, क कालस्त्वामन्विष्यामि ।

विदूषक - (हृष्टया) रिं निमित्त भद्रे, मामन्विष्यसि ।

चट्टी-अस्माकं भट्टिनी भणति 'अपि सन्तो जामाता' इति ।

विदूषक-किंनिमित्तं भवति पृच्छति ।

पेटी किमन्यत् । सुमनोवर्णः प्रमानयामीति ।

विदूषक-स्नातस्त्रभवान् । सर्वमानयतु भवती वर्जयित्वा भोजनम् ।

चेटी किं निमित्त वारयसि भोजनम् ।

विदूषक-अघन्यस्य मम कोकिगनामक्षिपरिवर्त इव कुक्षिपरिवर्त सद्युक्त ।

चेरी-ईट्स एव भव ।

विदूषः-गच्छतु भवति । यावद्दहमपि तत्रभवत सकाशं गच्छामि ।

(निष्ठातौ ।)

ચોથો અંક

(ત્યાગની વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે)

વિદૂષક . (અર્થ) અહો, સદ્ભાગ્યથી શ્રીમાન વત્સરાજ ઉદયનના મનગમન નમ્રો માગવિક અને રમણીય અવસર માળ્યો અરે, આની કોને ખબર હતી કે ભય કર મુરકેરીઓપી વમળમા ફમાઈ ગયા પડી અને પાછા બહાર નીકળી જઈશું અત્યારે મહેનોમા સીએ હીએ, અન્ત પુરની વાવોમા નાલીએ હીએ, સ્વભાવધ જ મધુર અને સુવાળા લાકુનુ ભોજન લઈએ છીએ આમ, હું અપ્સરાઓ વિનાના સ્વર્ગનુ સુખ માણુ છુ માન એક જ મોયે દોષ છે, મને ખાવાનુ બરોબર પચતુ નથી મુદર ચાદર-સળી પચારીમા બિચ આવતી નથી સધિવાની મારે બાજુએ જાણે પેગઈ ગયો છુ એમ લાગે છે રોગથી આકાન્ત અને પૂર્ણ આહાર વિનાનુ સુખ એ નુખ નથી

(પડી ચેડી પ્રવેશે છે)

ચેડી આર્થ વસન્તક કયા ગયા હશેવાડુ ? (આમ તેમ ફરી, જોઈને) અરે, આ ગહા આય વસન્તક (પામે જઈને) આર્થવસન્તક હુ તમને ક્યારની રોધી ગઈ છુ

વિદૂષક (જોઈને) જા માટે હુ મને રોધી સી હતી, બહેન !

ચેડી : અમારા સણીજી પૂછાવે કે, રાજા સ્નાન કરી રહ્યા કે ?

વિદૂષક : હેની સા માટે પૂછે છે ?

ચેડી ખીજી વળી શુ ? હુ કૃત્ય અને ચદન લાવુ છુ એમ

વિદૂષક તે શ્રીમાન આન કરી ચૂક્યા છે ભોજન મિત્રાય તમે બીજુ બધુ ભને વાવો

ચેડી સા માટે તમે ભોજનની ના પાડો કે ?

વિદૂષક અભાગિયા એવા આગ પેટમા કેસવોની આખમા પરિવર્તન થાય છે તેમ પરિવર્તન થઈ ગયુ છે

ચેડી તમે તો એના જ રહો

વિદૂષક : તમે જાઓ અત્યારે હુ પાકુ શ્રીમાન ગળાડી પામે જાઉં છુ-

(બને બન્ય છે)

પ્રવેશક સમાપ્ત

(ततः प्रविशति सपरिवारा पद्मावती, आवन्तिकवेपधारिणी वासवदत्ता च ।)

चोटी-किंनिमित्तं भर्तृदारिका प्रमदवनमागता ।

पद्मावती-हला, तानि तावच्छेफालिकागुल्मकानि प्रेक्षे कुसुमितानि वा नवेति ।

चोटी-भर्तृदारिके, तानि कुसुमितानि नाम । प्रवालान्तरितैरिव मौक्तिकालम्बकैश्च-
चितानि कुसुमैः ।

पद्मावती-हला, यद्येव, किमिदानीं विलम्बसे ।

चोटी-तेन हस्मिञ्छिलपट्टके मुहूर्तकमुपविशतु भर्तृदारिका । यावदहमपि
कुसुमाश्रयं करोमि ।

पद्मावती-आर्ये, किमत्रोपविशाथ ।

वासवदत्ता-एवं भवतु ।

(उभे सपविशतः ।)

चोटी-(तथा कृत्वा) प्रेक्षतां प्रेक्षता भर्तृदारिका अर्धमनःशिलापट्टकैरिव शेफालिका-
कुसुमैः पूरितं मेऽञ्जलिम् ।

पद्मावती-(दृष्ट्वा) ऊहो विचित्रता कुसुमानाम् । प्रेक्षतामार्था ।

वासवदत्ता-अहो दर्शनीयता कुसुमानाम् ।

चोटी-भर्तृदारिके, किं भूयोऽवचेष्ट्यामि ।

पद्मावती-हला, मा मा भूयोऽवचित्य ।

वासवदत्ता-हला, किंनिमित्तं वारयसि ।

पद्मावती-आर्यपुत्र इहागत्येमां कुसुमसमृद्धिं प्रेक्ष्य संमानिता भवेयम् ।

वासवदत्ता-हला, प्रियस्ते भर्ता ।

पद्मावती आर्ये, न जानामि । आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भयामि ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) दुष्करं खल्वहं करोमि । इयमपि नामैवं मन्त्रयते ।

चोटी-अभिजातं खलु भर्तृदारिकया मन्त्रितं 'प्रियो मे भर्ता' इति ।

पद्मावती-एकं खलु मे संदेहः ।

वासवदत्ता-किं किम् ।

(ત્યારપછી પોતાના પરિવાર સાથે પદ્માવતી અને આવન્તિકાનો વેશ ધારણ કરેલી વાસવદત્તા પ્રવેશ કરે છે)

ચેટી : રાજકુમારી શા માટે પ્રમદવનમાં પધાર્યા છે ?

પદ્માવતી : અવી, પેલા ગેફલિકાના ઝૂમખા ખીલ્યા કે નહિ તે જોઈએ

ચેટી : રાજકુમારી, તે ખીલ્યા છે પરવાળા મૂઢેલા મોતીના હાર જેવાં ફોપોથી લગ્યા પડે છે ને !

પદ્માવતી : અસી, જો એમ હોય તો અત્યારે વિવળ શાને કરે છે ?

ચેટી : તો આપ થોડીવાર આ પંથરની પાટ ઉપર બેસો, એટલીવારમાં હું ફોપો ચૂંટી લાવુ

પદ્માવતી : આર્યા, શું આપણે અગી બેસાવું ?

વાસવદત્તા : ભલે

(બંને બેસે છે)

ચેટી : (તેમ કરીને) રાજકુમારી ગેઝાના અર્ધા અર્ધા ટૂંકડાઓ જેવાં ગેફલિકાના પુષ્પોથી ભરેલી મારી અગળીને જુઓ

પદ્માવતી (જોઈને) આહા, ફોપો દેવા ગમ-ગમગી છે જુઓ, તમે પણ જુઓ

વાસવદત્તા : આહા, ફોપો દેવા દેખાવડા છે !

ચેટી : રાજકુમારીજી, ખીલત ચૂંટી લાવુ કે ?

પદ્માવતી : અવી ના ખોળ ચૂંટીશ નહિ

વાસવદત્તા : સખી, શા માટે શેકે છે ?

પદ્માવતી : આર્યપુત્ર અહીં આવશે ત્યારે પુષ્પોની આ સમૃદ્ધિ જોઈને મારી પ્રશંસા કરશે માટે

વાસવદત્તા : સખી, શું સ્વામી તને ગમે છે ?

પદ્માવતી : આર્યા, એ તો હું જાણતી નથી પણ આર્યપુત્રના વિરહમાં ઉત્ક્રિંત બની જાઉં છું

વાસવદત્તા (મનમાં) ખરેખર, હું મુરઝેલ કામ કરી રહી છું આ પણ આવું જ કહે છે

ચેટી : ‘સ્વામી મને ગમે છે’ આ વાત રાજકુમારીએ ઠેવી શિષ્ટ રીતે કહી !

પદ્માવતી : મને ખરેખર, એક સડા છે

વાસવદત્તા : શું, શું ?

पद्मावती-यथा ममार्यपुत्रस्त्वथैवार्थायाः वासवदत्ताया इति ।

वासवदत्ता-अतोऽप्यधिकम् ।

पद्मावती-कथं त्वं जानासि ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) हम्, आर्यपुत्रपञ्चपानेनातिक्रान्त समुदाचारः । एवं तावद् भणिष्यामि । (प्रसन्नम्) यद्यल्प स्नेह, सा स्वजनं न परित्यजति ।

पद्मावती-भवितव्यम् ।

चोटी-भर्तृदारिके, साधु भर्तार भण, 'अहमपि वीणां शिक्षिष्य' इति ।

पद्मावती-उक्तो मयार्यपुत्र ।

वासवदत्ता-तत, किं भणितम् ।

पद्मावती-अभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य तूष्णीकः संवृत्त ।

वासवदत्ता-स्तस्य किमिष तर्कयसि ।

पद्मावती-तर्कयाम्यार्थाया वासवदत्ताया गुणान्स्मृत्वा दाक्षिण्यतया ममाप्रतो न रोदितीति ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) धन्या खल्वस्मि यद्येव सन्य भवेत् ।

(सतः प्रशिक्षति राजा विदूषकम् ।)

विदूषकः-ह्री ह्री, प्रचितपतिनयन्धुजीवकुसुमविरलपातरमणीयं प्रमदधनम् ।
इतस्मानद् भवान् ।

राजा-वयस्य, वसन्तक, अयमयमागच्छामि ।

कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा सौमवन्तिराजतनयां पठ्वेयमः पातिताः ।

तेरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं

पठ्वेपुर्मदनो यदा कथमयं पृष्ठः शरः पातितः ॥१॥

विदूषक-एतन्नु यत्तु गता वत्रभवती पद्मावती । लतामण्डपं गता भवेद्, एतादौ असनदुसुमसंचितं व्याघ्रचर्मावगुण्ठितमिव पर्यततिलकं नाम शिलापट्टकं गता भवेद्, अथवा अधिकरुद्रुग्गन्धसप्तच्छदवनं प्रविष्टा भवेद्, अथवालसिनमृगपक्षिसङ्कुलं वारपर्वतकं गता भवेत् । (ऊर्ध्वमगरोन्मय) ह्री ह्री, शरच्छालनिर्मलेऽन्तरिक्षे प्रसारितनलदेवराहु-दर्शनीया सारसपंक्तिं यावत् समाहितं गच्छन्ती प्रेक्षतां तावद् भवान् ।

પદ્માવતી : જોટલા અને આર્યપુત્ર ગમે છે તેટલા જ આર્યા વાસવદત્તાને પણ ગમતા હતા કે ?

વાસવદત્તા : એના કરતાં પણ વધારે.

પદ્માવતી : તમે કેવી રીતે જાણો છો ?

વાસવદત્તા : (મનમાં) હા, આર્યપુત્ર તરફના પદ્માવતીને લીધે શિષ્ટાચારનું અતિક્રમણ થઈ ગયું. હવે હું આમ કહું : (ઓટથી) જો તેને આછો પ્રેમ હોત તો તે સ્વજનોને ત્યાગ ન કરત.

પદ્માવતી : અનવાજોગ છે.

ચેટી : રાજકુમારી, સ્વામીને સરસ રીતે કહો કે 'હું' પણ વીણા શીખીય.'

પદ્માવતી : મેં આર્યપુત્રને કહેલું.

વાસવદત્તા : પછી એમણે શું કહ્યું ?

પદ્માવતી : કંઈ પણ બોલ્યા વિના બેડા નિસાસો નાખી ચૂપ રહ્યા.

વાસવદત્તા : તે ઉપરથી તમે શું અનુમાન કરો છો ?

પદ્માવતી : આર્યા વાસવદત્તાના ગુણોને યાદ કરે છે પણ દાક્ષિણ્યને લીધે મારી આગળ રહતા નથી, એમ ધારું છું.

વાસવદત્તા : (મનમાં) જો આ સાચું હોય તો હું ધન્ય છું.

(ત્યારપછી રાજા અને ત્રિદુષક પ્રવેશ કરે છે.)

ત્રિદુષક : હી હી, ચૂંટતાં નીચે ખરેલાં બધુજવ પુષ્પો છૂટાંજવાયાં વેગયેલાં પડ્યાં છે, તેથી પ્રમદવન રમણીય લાગે છે. આપ આ જાણુ આવો તો.

રાજા : મિત્ર વસન્તકે, આ આ હું આવી રહ્યો છું.

જ્યારે હું બ્રહ્મચિની ગયો હતો ત્યારે અવન્તીરામની પુત્રી (વાસવદત્તા)ને સ્વયંવર રીતે જોઈ અવર્ણનીય દશાને પ્રાપ્તો હતો. કામરેવે તે વખતે જ પાંચ બાણ (માગ ઉપર) ફેંક્યાં હતાં તેનાથી હજુ પણ મારું કન્ય વીર્યમયું છે. જો કામરેવ પ્રાપ્ત પાંચ જ બાણ હોય તો તેણે આ છઠું બાણ ફેંક્યું નામ્યું ? ૧.

राजा-वयस्य, पश्याम्येनाम् ।

श्रृज्वायतां च विरलां च नतोन्नतां च

सप्तपिंशकुटिलां च निवर्तनेषु ।

निर्मुच्यमानभ्रुजगोदरनिर्मलस्य

सीमामिवाम्बरतलस्य विमज्ज्यमानाम् ॥२॥

चेटी-प्रेक्षतां प्रेक्षतां भर्तृदारिका एतां कोकनदमालापाण्डुररमणीयां सारसपंक्तिं
यावत् समाहितं गच्छन्तीम् । अहो भर्ता !

पद्मावती-हम् आर्यपुत्रः । आर्ये, तव कारणादार्यपुत्रदर्शनं परिहरामि । तदिदं
तावन्माधवीलतामण्डपं प्रविशाम् ।

वासवदत्ता-एव भवतु ।

(तथा कुर्वन्ति ।)

विदूषकः-तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

राजा-कथं भवान् जानाति ।

विदूषकः-इमानपचितकुसुमान् क्षेफालिकागुच्छकान् प्रेक्षतां तावद् भवान् ।

राजा-अहो विचित्रता कुसुमस्य, वसन्तक ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) वसन्तकमुकीर्तनेनाहं पुनर्जानामि उज्जयिन्यां वर्त
इति ।

राजा-वसन्तक, अस्मिन्नेवासीनौ शिलतले पद्मावतीं प्रतीक्षिष्यावहे ।

विदूषक-भो, तथा । (उपविश्योत्थाय) इी हीशरत्नलतीक्ष्णो दुःसह आतपः ।

तदिदं तावन्माधवीमण्डपं प्रविशामः ।

राजा-शठम् । गच्छामतः ।

विदूषक-एवं भवतु ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

पद्मावती-सर्वमाकुलं कर्तुं काम आर्यवसन्तकः । किमिदानीं कुर्मः ।

चेटी-भर्तृदारिके, एतां मधुकरपरिनिर्लीनामरत्नम्बलतामवधूय धारयिष्यामि ।

पद्मावती-एवं कुरु ।

(चेटी तथा करोति ।)

રાજા : મિત્ર, હું એને જોઉં છું

આ (સારંગેની દાર) મીઠી અને લામી, છુગીજવાઈ અને ઊગીનીગી તેમજ વગાક લેતા સ્પર્ધિનતાની જેમ વાકીત્યૂકી, જાણે કાચગી વિનાના સાપના જેવે જેવા અવગત આકાશને જો ભાગના વહેચતી ગીમારેખા જેવી લાગે છે .

થેટી : જુઓ રાજકુમારી, આ સરસ રીતે ઊડી રહેતી, શ્વેતકમળના દાર જેવી સફેદ અને ગમળીય સાગસપક્ષીઓની દાર તો જુઓ અરે આમી !

પદ્માવતી : હા, આર્યપુત્ર ! આર્યો, તમારા લીધે હું આર્યપુત્રને મળવાનું માઠી વાતુ છું તો આપણે અત્યારે માધવીવતાના મહાપમા જઈએ.

વામવદતા બને, એમ

(બધી તેમ કરે છે)

વિદૂષક : શ્રીમતી પદ્માવતી અગી આનીને જતી રહી લાગે છે

રાજા તને કેમ ખબર પડી ?

વિદૂષક તમે આ ગેશનિકાના મૂખખા જુઓ, એમાથી (થોડાક) કુપો ચૂટાયેના છે

રાજા અરો, પુ પો કેવા રમજેગી છે, વસન્તક !

વાસવદતા (મનમાં) વસન્તકનું નામ જોવાના જાણે હું ઉગ્ગાધિનીમાં હોઉં એવો ભાસ થાય છે

રાજા વસન્તક, આ જ પથ્થરની પા' ઉપર બેસીને આપણે પદ્માવતીની રાહ જોઈશું

વિદૂષક . હા, સાડુ (જેઠા પત્રી તરત જોના થઈને) હી ની, શરદાગુને તીત્ર તડમે અસહ્ય નાગે છે, તો આપણે આ માધવીવતાના માડવામાં જઈએ

રાજા સાડુ, શ્રવ આગળ

વિદૂષક . બને એમ

(જાને કરે છે)

પદ્માવતી આર્યવસન્તક જંધુ જગાડ્યા ઈન્જે છે હવે શું કરીશું ?

થેટી રાજકુમારી, આ ભમરાઓથી વ્યાપ્ત મૂલતી લનાને હતાવી સ્વામીને રોકી રાખીશ

પદ્માવતી એમ જ કર

(એની તેમ કરે છે)

विदूषक -अविधा अविधा, तिष्ठतु तिष्ठतु तावद् भवान् ।
राजा-किमर्थम् ।

विदूषक -दास्याः पुत्रैर्मधुकरैः पीडितोऽसि ।

राजा-मा मा भवानेवम् । मधुकरसन्नास परिहार्यः । पश्य ।

मधुमदकला मधुकरा मदनार्ताभिः प्रियाभिरुपगूढाः ।

पादन्यासविपण्या वयमिव कान्तावियुक्ताः स्युः ॥३॥

तस्मादिद्वैवासिष्यावहे ।

विदूषक -एवं भवतु ।

(उभावुपविशतः ।)

चेटी-भर्तृदारिके, रुद्धा खलु स्मो वयम् ।

पद्मावती-दिष्टद्वयोपविष्ट आर्यपुत्र ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) दिष्टया प्रकृतिस्वशरीर आर्यपुत्र ।

चेटी-भर्तृदारिके, साधुपाता खल्वार्याया दृष्टि ।

वासवदत्ता-एषा खलु मधुकराणामविनयात् काञ्चुकुसुमरेणुना पतितेन सोदका
मे दृष्टिः ।

पद्मावती-युज्यते ।

विदूषक -भो शून्यं खल्विषदं प्रमद्वनम् । प्रष्टव्य किञ्चिदसि । पृच्छामि
भवन्तम् ।

राजा-छन्दत् ।

विदूषक -का भवत प्रिया, तदानीं तत्रभवती वासवदत्ता, इदानीं पद्मावती या ।

राजा-किमिदानीं भवान् महति बहुमानसङ्कटे मा व्यस्यति ।

पद्मावती-हला, यादृशे सङ्कटे निक्षिप्त आर्यपुत्रः ।

वासवदत्ता-(आत्मगतम्) अहं य मन्दभागा ।

विदूषक -स्वैर स्वैर भगवतु भवान् । एकोपरता, अपयऽसंनिहिता ।

राजा-ययस्य, न खलु न खलु द्रूयाम् । भगवस्तु सुखर ।

पद्मावती-पद्मावता भणितआर्यपुत्रेण ।

विदूषक :-भो , सत्येन शपामि, कस्मा अपि नाख्यास्ये । एषा संदष्टा मे जिह्वा ।

વિદૂષક : જ્યાંયો, જ્યાંયો, રોકાઈ જાઓ, તમે રોકાઈ જાઓ.

રાજા : કેમ ?

વિદૂષક : અધમ ભમરાઓ મને હેરાન કરી રહ્યા છે.

રાજા : ના, એમ ના બોલીશ. ભમરાઓને ત્રાસ ન આપવો જોઈએ. જો, પુષ્પરસમી મતા ચર્ચને મધુર મુંઝવ કરતા, કમ્પોઝિટ પ્રિયાઓ (ભમરીઓ)ની આલિંગિત ભમરાઓ (આપણા) પગ નીચે આવતા દુઃખી જની મારી જેમ પ્રિયાથી વિખૂટા પડશે. ૩.

તેથી આપણે અહીં જ બેસીએ.

વિદૂષક : ભલે એમ.

(જાને બેસે છે.)

ચેટી : રાજકુમારી, ખરેખર આપણે અટવાઈ ગયાં છીએ.

પદ્માવતી : સદ્ભાગ્યે આર્ચપુત્ર બેસી ગયા છે.

વાસવદત્તા : (મનમાં) સદ્ભાગ્યે આર્ચપુત્ર સ્વસ્થ જણાય છે.

ચેટી : રાજકુમારી, આર્ધાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં છે.

વાસવદત્તા : આ મારી આંખમાં ખરેખર, ભમરાઓના તોફાનથી પડેલાં કાચપુષ્પનાં રંગકોળાના લીધે ઝગઝગિયાં આવ્યાં છે.

પદ્માવતી : ખરોખર છે.

વિદૂષક : અરે, આ પ્રમદવનમાં ખરેખર કોઈ નથી. મારે કંઈક પૂછવાનું છે. તમને પૂછું ?

રાજા : મરણ મુગ્ધ (પૂછ).

વિદૂષક : તમને કોણ (વધુ) ગમે છે, તે વખતનાં શીખતી વાસવદત્તા કે અત્યારે પદ્માવતી ?

રાજા : તું અત્યારે મને મોટા ધર્મસંકટમાં કેમ નાખી રહ્યો છે ?

પદ્માવતી : સખી, આર્ચપુત્રને કેવી મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધા !

વાસવદત્તા : (મનમાં) અને અભાગણી હું પણ.

વિદૂષક : નિર્શિંત, નિ સંકેત રીતે તમે બોલો. એક (વાસવદત્તા) મરી ગઈ છે, બીજી (પદ્માવતી) અહીં હાજર નથી.

રાજા : મિત્ર, ના, હું ખરેખર, નહિ કહું. તું તો ભ્રમરડિયો છે.

પદ્માવતી : આટલાથી આર્ચપુત્ર (જય) કહી દીધું.

વિદૂષક : અરે, હું સત્યના શપથ લઉં છું, કોઈને પણ કહીશ નહિ. આ મેં મારી જીમ કરી.

राजा-नोत्सहे सखे, वक्तुम् ।

पद्मावती-अहो अस्य पुरोभागिता । एतावता हृदय न जानाति ।

विदूषक-किं न भणति मम । अनाख्यायास्माच्छिलापट्टकन्न शस्यमेकपदमपि
गन्तुम् । एष रुद्धोऽन्नमवान् ।

राजा-किं बलात्कारेण ।

विदूषक-आम्, बलात्कारेण ।

राजा-तेन हि पद्यामस्तावत् ।

विदूषक-प्रसीदतु प्रसीदतु भवान् । वयस्यभावेन शापितोऽसि, यदि सत्य
न भणसि ।

राजा-का गति । श्रूयताम् ।

पद्मावती बहुमता मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः ।

वासवदत्तावद्धं न तु तावन्मे मनो हरति ॥४॥

वासवदत्ता-भवतु, भवतु । दत्तं वेतनमस्य परितेदस्य । अहो अज्ञातवासो
ऽप्यत्र बहुगुण सपद्यते ।

चेटी-भर्तृदारिके, अदाक्षिण्य खलु भर्ता ।

पद्मावती-इल, मा मैवम् । सदाक्षिण्य एवार्थपुत्र य इदानीमप्यार्याया
वासवदत्ताया गुणान् स्मरति ।

वासवदत्ता-भद्रे, अभिजनस्य सदृश मन्त्रितम् ।

राजा-वक्तं मया । भवनिदानीं कथयतु । का भवत प्रिया, तदा वासवदत्ता,
इदानीं पद्मावती वा ।

पद्मावती-आर्यपुत्रोऽपि वसन्तक संवृत्त ।

विदूषक-किं मे विप्रलपितेन । उभे अपि तत्रभवत्यौ मे बहुमते ।

राजा-वैधेय, मामेवं धलच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभाषसे ।

विदूषक-किं मामपि धलत्कारेण ।

राजा-अथ किं, बलात्कारेण ।

विदूषक-तेन हि न शक्य श्रोतुम् ।

राजा-प्रसीदतु, प्रसीदतु महान्नाशनः । स्वैरं स्वैरमभिधीयताम् ।

રાજા : મિત્ર, મને કહેવાનો ઉત્સાહ નથી.

પદ્માવતી : અરે, આની મૂર્ખતા તો જુઓ. આટલું થવા છતાં હૃદય (ભાવના)ને સમજતો નથી.

વિદૂષક : શું તમે મને નહિ કહો ? કલ્યા વગર આ શિલાપાટ પરથી એક ડગલું પણ ખસી શકાશે નહિ. આ તમને અહીં રોકતામાં આવે છે.

રાજા : શું બગાડકારે ?

વિદૂષક : હા, બગાડકારે.

રાજા : તો હું પણ ભેઉં છું ત્યારે.

વિદૂષક : પ્રસન્ન થાઓ. તમે પ્રસન્ન થાઓ. જો તમે સાચું નહિ કહો તો તમને મિત્રતાના સોગમ છે.

રાજા : નિરુપાય છું. સાંભળ ત્યારે.

૩૫, શીશ અને માધુર્યને લીધે જો કે પદ્માવતી મારી બહુ માનીતી છે, પણ વાસ્તવતામાં એટલે મારા મનને તે આકૃષ્ટ કરતી નથી જ. ૪.

વાસવદત્તા : બસ, બસ. આ દુઃખનો બદલો મળી ગયો. અરે ! આ અઘાતવાસ પણ અત્યારે બહુ રૂડો લાગે છે.

ચેટી : રાજકુમારી, સ્વામી ખરેખર દક્ષિણ વિનાના જ છે.

પદ્માવતી : અસી, ના, આમ નથી. આર્ધપુત્ર દક્ષિણવાગા જ છે, જો હલુ મુઠ્ઠી પણ આમાં વાસવદત્તાના ગુણોને યાદ કરે છે.

વાસવદત્તા : બહેન, કુલીનતાને યોગ્ય વાત કરી.

રાજા : મેં કહી દીધું. હવે તું કહે, તને કોણ ગમે છે; તે વખતનાં વાસવદત્તા કે અત્યારે પદ્માવતી ?

પદ્માવતી : આર્ધપુત્ર પણ વસન્તક બની ગયા !

વિદૂષક : મારા બડબાદશી શું ? મને તો તે બંને થીમતીઓ પ્રત્યે બહુમન છે.

રાજા : મૂર્ખ, મારી પાસેથી આમ જળદસ્તીથી સાંભળાને હવે કેમ બોલતો નથી ?

વિદૂષક : શું મારી જામે પણ બગાડકારથી (સાંભળતો) ?

રાજા : હાસ્તો વળી, બગાડકારથી.

વિદૂષક : તો પછી તમે સાંભળી રહ્યા !

રાજા : પ્રસન્ન થા, મહાબાહુણ, તું પ્રસન્ન થા સ્વેચ્છથી નિશ્ચિત યર્ષ કહે.

विदूषकः—इदानीं शृणोतु भवान् । तत्रभवतो वासवदत्ता मे ऋणमता । तत्र-
भवती पद्मावती तरुणा दर्शनीया अकोपना अनर्हकारा-मधुरवाक् सदा
श्रिण्या । अयं चापरो महान् गुणः, स्निग्धेन भोजनेन मांशप्रत्युद्गच्छति
'कुत्र नु खलु गत आर्यवसन्तकः' इति ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) भवतु भवतु, वसन्तक, स्मरेदानीमेतत् ।
राजा—भवतु भवतु, वसन्तक, सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै ।

विदूषकः—अविद्या वासवदत्ता । कुत्र वासवदत्ता । चिरात् खलूपरता वासवदत्ता ।

राजा—(सविपादम्) एवम् । उपरता वासवदत्ता ।

अनेन परिहासेन व्याक्षिप्तं मे मनस्त्वया ।

ततो घाणी तथैवेयं पूर्वाभ्यासेन निःसृता ॥५॥

पद्मावती—रमणीयः खलु कथायोगो नृशंसेन विसंवादितः ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) भवतु भवतु, विचस्तास्मि । अहो, प्रियं नाम ईदृशं
पवनमप्रत्यक्षं श्रूयते ।

विदूषकः—धारयतु धारयतु भवान् । अनतिक्रमणीयो हि विधिः । ईदृशमिदा-
नीमेतत् ।

राजा—इयस्य, न जानाति भवानवस्थाम् । कुतः,

दुःखं त्यक्तुं बद्धमूलोऽनुरागः स्मृत्वा स्मृत्वा याति, दुःखं नवत्वम् ।

यात्रा रवेपा यद् विमुच्येह वाप्यं प्राप्तानृण्या याति बुद्धिः प्रसादम् ॥६॥

विदूषकः—अश्रुपातकिल्बन् खलु तत्रभवतो मुरम् । यावन्मुखोदकमानयामि ।

(निष्क्रान्तः ।)

पद्मावती—आर्ये, चाप्पाकृच्छपटान्तरितमार्यपुत्रस्य मुसम् । यात्रन्निष्क्रामामः ।

वासवदत्ता—एवं भवतु । अथवा तिष्ठ त्वम् । उत्कण्ठितं भर्तारमुज्जित्वायुक्तं
निर्गमनम् । अहमेव गमिष्यामि ।

चेटी—सुष्टुवार्या मणति । उपसर्पतु तावद् भर्तृदारिका ।

पद्मावती—किं नु खलु प्रविशामि ।

વિદૂષક : હવે તમે સાબળો શ્રીમતી વાસવતી તરફ અને બહુમાન છે, (પથ) શ્રીમતી પદ્માવતી તરફ છે, દેખાવડી છે, કોષ્ટકિત છે, અભિમાનરહિત છે, મધુરવાણીવાળી છે, ઉદારતાવાળી છે ઉપરાત, આ વળી ખીજો મહાન ગુણ છે કે, 'આર્પવસન્તક કથા જતા રહ્યા' એમ કહી મિથ્યામયી તેમને સત્કારે છે

વાસવદત્તા (મનમાં) બને, વસન્તક, આ તુ યાદ રાખજે

રાજા બને, બને, વસન્તક, આ બધું દેવી વાસવદત્તાને હું કહી દઈશ

વિદૂષક : અરેરે, વાસવદત્તા ! કથા છે વાસવદત્તા ? ખરેખર, એને મને 'ઘણો વખત થઈ ગયો

રાજા (ખિન્ન થઈને) એમ ? વાસવદત્તા મરી ગઈ !

આવી ગમ્મતથી તે માત્ર મન વિશ્લેષ બનાવી દીધું, તેથી અગાઉની આદત પ્રમાણે આ વાણી તેની જ રીતે નીકળી પડી પ

પદ્માવતી : મધુર વાતચીતના પ્રસન્ન અને ખરે જ, આ કુષ્ટે કડવો બનાવી દીધો

વાસવદત્તા (મનમાં) સાતુ, સાતુ અને આશાસન મળ્યું અહો, આવી

વાત પરાક્ષ રીતે સંભળાય તે ગમે છે

વિદૂષક ધીરજ રાખો, તમે ધીરજ રાખો દેવતુ માર્ગ દિશ્વ ઉત્તરવન થઈ શકતું નથી હવે આ એવું જ છે

રાજા : મિત્ર, તુ મારી અવસ્થાને સમજતો નથી કેમ કે,

દસ થઈ ગયેલા પ્રેમને છોડી દેવો તે કષ્ટદાયક છે જેમ જેમ એને યાદ કરીએ તેમ તેમ દુઃખ તાણુ થાય છે એમા એકમાત્ર ઉપાય છે આંસુ સાગ્રવાનો આમ થતા ઋણમુક્ત થયેલી શુદ્ધિ સ્વરૂપ થઈ જાય છે ૬

વિદૂષક આસુઓના ઉભરાઈ આવવાથી આપ શ્રીમાનનું મુખ મનીન થઈ ગયું છે તો હું મોટું ધોવાનું પાણી લઈ આવું

(જાય છે)

પદ્માવતી : આર્પા, આર્પણનું મુખ આસુઓથી છવાયેલું અને વચ્ચેથી દઢાયેલું છે હવે આપણે જતા રહીએ

વાસવદત્તા ભયે એમ અથવા, તમે રોડાઓ દુખી સ્વામીને છોડીને જતા રહેવું ઉચિત નથી હું જ જઈશ

ચેટી આર્પા બરેબર કહે છે રાજકુમારી (રાજાની) પાસે જાય

પદ્માવતી : તો તું હું ખરેખર, જાઉં ?

वासवदत्ता-दृष्टा, प्रविश । (निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य)

विदूषक- (नलिनीपत्रेण जलं गृहीत्वा) एषा तत्रभवती पद्मावती ।

पद्मावती-आर्य वसन्तक, किमेतत् ।

विदूषक-एतदिदम् । इदमेतत् ।

पद्मावती-भगवन् भणत्वार्थो भगवन् ।

विदूषक-भवति, वातनीतेन काशकुसुमरेणुनाक्षिनिपतितेन साश्रुपातं खलु तत्रभवतो
मुत्सृज्य । सद् गृह्णानु भवतीदं मुखोदकम् ।

पद्मावती- (आत्मगतम्) अहो, सदाक्षिण्यस्य जनस्य परिजनोऽपि सदाक्षिण्य
एष भवति । (उपेत्य) जयत्वार्यपुत्र । इदं मुखोदकम् ।

राजा-अये पद्मावती । (अपवार्य) वसन्तक, किमिदम् ।

विदूषक- (कण्ठे) एषमिव ।

राजा-साधु वसन्तक, साधु । (आचम्य) पद्मावती, आरयताम् ।

पद्मावती-यद्वार्यपुत्र आश्लेषयति । (उपविशति ।)

राजा-पद्मावती,

शरच्छशाङ्कुरैरेण वाताविद्धेन भ्रामिनि ।

काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥७॥

(आत्मगतम्)

उयं पाला नवोद्वाहा सत्यं श्रुत्वा व्यथां व्रजेत् ।

कामं धीरस्वभावेयं स्त्रीरुमावस्तु कातरः ॥८॥

विदूषक-उदितं तत्रभवतो मगधराजस्यापराहणश्ले भवन्तमपतः कृत्वा
सुहृज्जनदर्शनम् । सत्कारो हि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिमुत्पादयति ।
तदुत्तिष्ठतु तावद् भवान् ।

राजा-वाढम् । प्रथमः कल्पः । (वत्थाय)

गुणानां वा विशालानां सत्काराणां च नित्यशः ।

कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः ॥९॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

વાસવદત્તા : સખી, જા, (જાય છે.)

(પ્રવેશ કરીને)

વિદૂષક : (કમલપત્રમાં પાણી લાવીને) આ તો શ્રીમતી પદ્માવતી છે !

પદ્માવતી : આર્થ વસન્તક, આ શું ?

વિદૂષક : આ તે, તે આ.

પદ્માવતી : કહો કહો. આર્થ, કહો.

વિદૂષક : દેવી, પત્રનથી ગણતી કાચપુષ્પની રજકણ આંખમાં પડી જવાથી શ્રીમાન ઉદયનના મુખ પર આંસુ ઉલસાયાં છે. તો તમે આ મોં ધોવાનું પાણી લઈ જાઓ.

પદ્માવતી : (મનમાં) અરે, ચતુર લોકોનાં પરિજન પણ ચતુર જ હોય છે. (પામે જઈને) આર્થપુત્રનો જય થાઓ. આ મોં ધોવાનું પાણી.

રાજા : અરે પદ્માવતી ! (એક બાબુએ) વસન્તક, આ શું ?

વિદૂષક : (કાનમાં) આ...મ.

રાજા : સારું, વસન્તક, સારું. (મોઢું ધોઈને) પદ્માવતી, બેસો.

પદ્માવતી : જેવી આર્થપુત્રની આજ્ઞા. (બેમે છે.)

રાજા : પદ્માવતી,

હે સુંદરી, હવામાં ગણતા, શરદ્ગણના ચંદ્ર જેવા સફેદ કાચપુષ્પના રજ-કણને લીધે મારું આ મુખ આંસુભીનું બન્યું છે. ૭.

(મનમાં)

હમણાં જ પરણેલી આ યુવતી સાચી વાત સાંભળીને દુઃખી થશે. આ ગંભીર સ્વભાવની છે એ ખરું; પણ સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ કોમળ હોય છે. ૮.

વિદૂષક : મધ્યાહ્ન વખતે, શ્રીમાન મગધરાજ તમને આગમ્ય કરી નિત્રોની મુદ્ધાકાત લે એ ઉચિત છે. સત્કારથી સ્વીકારાયેલો સ્કન્ધ પ્રીતિ ઉપગમ્ય છે. તો આપ હવે ગભા થાઓ.

રાજા : સારું. આ પદ્માવતી વાત છે. (ઉઠીને)

ઉત્તર યુવોનો સત્કાર કરનાર આ દુનિયામાં હંમેશાં સુલભ હોય છે પરંતુ તેના નાથકાર દુર્લભ હોય છે. ૯.

(બધાં જાય છે.)

ચતુર્થ અંક સમાપ્ત

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति पद्मिनिका ।)

पद्मिनिका-मधुकरिके, मधुकरिके, आगच्छ तावच्छीघ्रम् ।

(प्रविश्य)

मधुकरिका-हला, इयमस्मि किं क्रियताम् ।

पद्मिनिका-हला, किं न जानासि त्वं भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया
दुःखितेति ।

मधुकरिका-हा धिक् ।

पद्मिनिका-हला, गच्छ शीघ्रम्, आर्यामाश्रितिका शब्दापय । केवलं भर्तृ-
दारिकाया शीर्षवेदनामेव निवेदय । तव स्वयमेवागमिष्यति ।

मधुकरिका-हला किं सा करिष्यति ।

पद्मिनिका-सा खल्विदानीं मधुगभिः कयाभिर्भर्तृशरैश्चाप्या शीर्षवेदना विनोदयति ।

मधुकरिका-मुज्यते । कुत्र शयनीयं रचितं भर्तृदारिकाया ।

पद्मिनिका-समुद्रगृहे किल शय्यास्तीर्णा । गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि भर्ते
निवेदनार्थमार्यवसन्तकमन्विष्यामि ।

मधुकरिका-एव भवतु ।

(निष्क्रान्ता ।)

पद्मिनिका-कुत्रेदानीमार्यवसन्तकं प्रेक्षे ।

(ततः प्रविशति विदूषकः ।)

विदूषकः-अग्रे खलु देवी त्र्यम्बकविधुरद्वयस्य तत्र भवतो वत्सराजस्य पद्मावती-
पाणिप्रहणसमीरितस्यात्यन्तमुत्पातहे मङ्गलोत्सवे मङ्गनाभिदाहोऽधिकतरं
वर्धते । (पद्मिनिकां विलोक्य) आर्ये पद्मिनिके, किमिह पतते ।

पद्मिनिका-आर्य वसन्तक, किं न जानासि त्वं भर्तृदारिका पद्मावती शीर्षवेदनया
दुःखितेति ।

विदूषकः-भवति, मत्स्यं न जानामि ।

पद्मिनिका-तेन हि भर्ते निवेदयेनाम् । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

विदूषकः-कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्या ।

પાંચમો અંક

(ત્યારપછી પદ્મિનિકા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મિનિકા : મધુકરિકા, મધુકરિકા, જલદી આવ તો

(પ્રવેશ કરીને)

મધુકરિકા : અવી, આ રહી, તું કામ છે ?

પદ્મિનિકા : સખી, રાજકુમારી પગાવતી માથાના દુખાવાથી પીડાય છે તે તું નથી જાણતી ?

મધુકરિકા : અર, અફસોસ !

પદ્મિનિકા : અવી, જલદી જ આવ્યાં આવન્તિકાને બોલાવ રાજકુમારીનું માથું દુખે છે, આટલું જ કહે જે, એટલે જાને જ આવજો

મધુકરિકા : સખી, તે તું કરશે ?

પદ્મિનિકા : મંદુર વાર્તાઓથી તે અત્યારે રાજકુમારીના માથાની પીડાને ખરેખર, દુળની કરશે

મધુકરિકા : બરોખર છે રાજકુમારીની પયારી કયા પાયરેલી છે ?

પદ્મિનિકા : સમુદ્રગુહા તેની પયારી પાયરવામા આવી છે. તું અત્યારે જા હું પણ આમીને ત્યાંવવા આર્થવસન્તકને શોધી કાઢું

મધુકરિકા : હવે એમ (જાય છે)

પદ્મિનિકા : અત્યારે આર્થવસન્તક મને કયા મળે ?

(ત્યારપછી વિદૂષક પ્રવેશે છે)

વિદૂષક : આજે ખરેખર, દેરી વામવસ્તાના વિગેને ત્યાંજ નિતવામા શ્રીમાન વસ્ત્રગજ ઉદયનનો, પગાવતી સાથેના લગ્નથી પ્રસન્ન થયેલ મમત્રી અમિનો દાહ, અત્યંત સુખદાયક મામલિક ઉત્સવમાં ખડે જ, વાંસી મોઢે છે. (પદ્મિનિકાને જોઈ) અરે પદ્મિનિકા ! પદ્મિનિકા, અહીં તું છે ?

પદ્મિનિકા : આર્થવસન્તક, રાજકુમારી પગાવતી માથાના દુખાવાથી પીડાય છે એ તમે જા નથી જાણતા ?

વિદૂષક : દેવી, સાચે જ નથી જાણતું

પદ્મિનિકા : તો આ વાત તમે આજે જાણ્યા, અજાણ્યા હો ? જાણી માથાનો લેપ તૈયાર કરું.

વિદૂષક : પગાવતીની પયારી કયા પાયરેલી છે ?

पद्मिनिका-समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

विदूषक-राच्छतु भवती । यावद्दहमपि तत्रभवते निवेदयिष्यामि ।

(निष्क्रान्तौ ।)

॥ इति प्रवेशक ॥

(ततः प्रविशति राजा ।)

राजा-

श्लाघ्यामरन्तिनृपतेः सदृशीं तनूजां कालक्रमेण पुनरागतदारभारः ।

लावाणके ह्रुतवहेन हताङ्गपट्टिं तां पद्मिनीं हिमहतामिव चिन्तयामि ॥१॥

(प्रविश्य)

विदूषक-स्मरता स्मरता तावद् भवान् ।

राजा-स्मिन्मर्थम् ।

विदूषक-तत्रभवती पद्मान्तो शीर्षवेदनया दुःखिता ।

राजा-कैरमाह ।

विदूषक-पद्मिनिकया कवितम् ।

राजा-भो, कष्टम् ।

रूपश्रिया समृदितां गुणतश्च युक्तां लब्ध्वा प्रियां मम तु मन्द इवाद्य शोकः ।

पूर्वाभिधातसरुजोऽप्यनुभूतदुःखः पश्चात्ततोपि तथैव समर्थयामि ॥२॥

अथ कस्मिन् प्रदंशे वर्तते पद्मान्तो ।

विदूषक-समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

राजा-तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

विदूषक-एष्वेतु भवान् । (उभौ परिक्रामत ।)

विदूषक-इदं समुद्रगृहम् । प्रविशतु भवान् ।

राजा-पूर्वं प्रविश ।

विदूषक-भो तया । (प्रविश्य) अग्निधा, तिष्ठतु तावद् भवान् ।

राजा-स्मिन्मर्थम् ।

विदूषक-एष एतद्दीपप्रभायसूचितरूपो यमुधातले परिवर्तमानोऽर्थं काकोदरः ।

પદ્મિનિકા : સમુદ્ગ્રહમા ખરેખર, પથારી પાથવામાં આવી છે

વિદૂપક : તમે જાઓ, એટલી વારમા હું પણ શીમાન્ ઉદયતને જણાવું.
(બંને જાય છે)

પ્રવેશક સમાપ્ત

(ત્યાગપત્રી રાજા પ્રવેશ કરે છે)

રાજા : કાગકમ અનુસાર ફરીથી પત્નીની જવાનદારી આવી પડતા, જેનું કોમળ શરીર લાવાણક ગામમા અગ્નિથી નષ્ટ થઈ ગયું છે તે, અવનતરાજની સુપ્રેમ્ય, પ્રણસનીય પુત્રી વાસવદત્તાને, હિમથી નષ્ટ થયેલી કમનિનીની જેમ, હું વાદ કરું છું ?

(પ્રવેશ કરીને)

વિદૂપક અત્યારે તમે ઉતાવળ કરો

રાજા શા માટે ?

વિદૂપક શ્રીમતી પદ્માવતી માથના દુખાવાથી પીડાય છે

રાજા : દોરો આમ કશું ?

વિદૂપક પદ્મિનિકાએ કશું છે

રાજા અરેરે, મુશીબત છે

સૌંદર્યની ગોલાથી યુક્ત અને ગુણવાન પ્રિયતમાને મેળવી હમમા માટું
દુખ જાશે હવેનું થઈ ગયું હતું પણ, પ્રથમ સામેના આગાતથી પીડિત, દુખનો
અનુભવ કરી ચૂકેયો હું, પદ્માવતીનું પણ (કદાચ) એમ જ થશે, એ ક'પના
કરું છું ?

તો, હવે પદ્માવતી કયા છે ?

વિદૂપક ખરેખર, એમની પથારી સમુદ્ગ્રહમા પાથરેલી છે

રાજા તો તું એનો રત્નો જતાવ

વિદૂપક આવો, આવો (બંને ફરે છે)

વિદૂપક આ રત્ન સમુદ્ગ્રહ તમે પ્રવેશ કરો

રાજા તું પટેલા પ્રવેશ કર

વિદૂપક એહ, સાટુ (પ્રવેશ કરીને) જવાવો, રોકાઈ જાઓ તો, તમે
રોકાઈ જાઓ

રાજા કેમ ?

વિદૂપક આ દીવાના પ્રકાશથી પ્રગટ થયેલા સ્વરૂપાનામે, જમીન ઉપર
આગોળતો ખરે જ, સાથ છે

राजा-(प्रविश्यावलोक्य सस्मितम्) अहो सर्वव्यक्तिर्वैधेयस्य । ;

अज्वायतां हि मुसुतोरणालोलमालां

भ्रष्टां क्षितां त्यमवगच्छसि मूर्खे सर्पम् ।

मन्दानिलेन निशि या परिवर्तमाना

किंचित् करोति भुजगस्य विचेष्टितानि ॥३॥

विदूषकः-(निरूप्य) सुष्ठु भवान् भणति । न खल्वर्थं काकोदरः । (प्रविश्यावलोक्य)
तत्रभवती पद्मावतीहागत्य निर्गता भवेत् ।

राजा-ययश्च, अनागतया भवितव्यम् ।

विदूषकः-कथं भवान् जानाति ।

राजा-स्मिन्न श्लेष्मम् । पश्य ।

शय्या नायनता तथास्तुतसमा न व्याकुलप्रच्छदा

न विलष्टं हि शिरोषधानममलं शीर्षाभिघातीपथैः ।

रोगे दृष्टिविलोभनं जनयितुं शोभा न काचित् कृता

प्राणी प्राप्य रुजा पुनर्न शयनं शीघ्रं स्वयं मृश्वति ॥४॥

विदूषकः-तेन ह्यस्यां शय्यायां मुहूर्तकमुपविश्य तत्रभवती प्रतिपालयतु भवान् ।

राजा-वाढम् । (उपविश्य) वयस्य, निद्रा मां वाधते । कथ्यतां कश्चित् कथा ।

विदूषकः-अहं कथयिष्यामि । हो इति करोत्यत्रभवान् ।

राजा-वाढम् ।

विदूषकः-अस्ति नगर्युज्जयिनी नाम । तत्राधिकरमणीयान्युदकस्तनानि वर्तन्ते किल ।

राजा-कथमुज्जयिनी नाम ।

विदूषकः-ययनमिप्रेतैषा कथा, अन्या कथयिष्यामि ।

राजा-ययस्य, न खलु नामिप्रेतैषा कथा । किंतु,

स्मराम्यवन्त्याधिपतेः सुतायाः प्रस्थानकाले स्वजनं स्मरन्त्याः ।

वाप्यं प्रवृत्तं नयनान्तलग्नं स्नेहान्ममैवोरसि पातयन्त्याः ॥५॥

अपि च,

રાજા : (પ્રવેશ કરી, જોઈને રિમત સાથે) અરે, મૂખને સાપ દેખાય છે !

દે મૂખ, સીધી અને લાંબી, જમીન ઉપર પડેલી દરવાજાના તોરણની ચંચળ માથાને તું સાપ માને છે. રાત્રે, મંદ પવનથી હલનચલન કરતી જે (માળા) કંઈક સાપનું અનુકરણ કરી રહી છે. ૩.

વિદૂષક : (ધારીને જોઈ) તમે ખડું કહો છો. આ ખરે જ, સાપ નથી. (પ્રવેશ કરી, જોઈને) શીમતી પદ્માવતી એલી આવીને જતાં રહ્યાં લાગે છે.

રાજા : મિત્ર, તે આવી જ નહિ હોય.

વિદૂષક : તમે એ કેવી રીતે જાણ્યું ?

રાજા : આમાં જાણવાનું શું છે ? જો,

પથારી ફાપેલી નથી; તેમ પથારી ત્યારથી સરખી છે. એની ચાદર કરચલી-વાળી નથી. સ્વચ્છ ઓશીરું માથે લગાડેલી ફાવોથી મંદુ થયું નથી. રોગમાં દહિને પ્રસન્ન કરવા માટે કંઈ પણ સુસોલન કર્યું નથી તેમજ રોગમાં સપડાયેલ પ્રાણી બંદે તરત પથારી છોડતું નથી. ૪.

વિદૂષક : તો તમે આ પથારીમાં થોડીવાર બેસી શીમતી પદ્માવતીની રાહ લુઓ.

રાજા : ખરેખર છે. (બેઠાને) મિત્ર, અને ઠીક આવે છે. તું કંઈ વાત કહે.

વિદૂષક : હું કહું છું. આપ શીમાન હોંકારો ભરજો.

રાજા : સારું.

વિદૂષક : ઉન્નયિની નામે એક નગરી હતી. ત્યાં આન માટે અત્યંત રમણીય જગ્યાઓ હતાં.

રાજા : શું ઉન્નયિની કે ?

વિદૂષક : જો આ વાર્તા તમને ન ગમતી હોય તો બીજી કહું.

રાજા : મિત્ર, આ વાર્તા નથી ગમતી એવું ખરેખર નથી. પરંતુ,

અમારી રવાનગી વખતે સ્વચ્છને માદ કરતી, આંખોના ખૂણાઓમાં ઊભ-ગેણાં આંસુઓને પ્રેમવશ ઘર્ષ મારી જતી ઉપર જ વહાવતી અવન્તિરાગની રાગદુભારી (વાસનાદત્તા)ને હું માદ કહું છું. ૫.

વળી,

સ્વ. ૪

बहुशोऽप्युपदेशेषु यया मामीक्षमाणया ।

हस्तेन स्रस्तकोणेन कृतमाकाशवादितम् ॥६॥

विदूषक-भवतु, अन्यां कथयिष्यामि । अस्ति नगरं ब्रह्मदत्तं नाम । तत्र किञ्च
राजा काम्पिल्यो नाम ।

राजा-किमिति किमिति ।

विदूषक-(पुनस्तदेव पठति ।)

राजा-मूर्ख, राजा ब्रह्मदत्त, नगरं काम्पिल्यमित्यभिधीयताम् ।

विदूषक-किं राजा ब्रह्मदत्त, नगरं काम्पिल्यम् ।

राजा-एवमेतत् ।

विदूषक-तेन हि मुहूर्तकं प्रतिपालयतु भवान्, यावदोष्ठगतं करिष्यामि । राजा
ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यम् । (बहुशस्तदेव पठित्वा) इदानीं शृणोतु
भवान् । अयि सुमोऽत्रभवान् । अतिशीबलेयं वेला । आत्मन प्राधारकं
गृहीत्वागमिष्यामि ।

(निष्क्रान्त ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता आपन्तिक्रवेपेण चेटी च ।)

चेटी-एत्वेत्थार्या । टट सलु भर्तृदारिका शीर्षवेदनया दुःखिता ।

वासवदत्ता-हा धिक्, कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः ।

चेटी-समुद्रगृहके किल शय्यास्तीर्णा ।

वासवदत्ता-तेन ह्यप्रतो याहि । (उभे परिक्रामतः ।)

चेटी-इदं समुद्रगृहकम् । प्रविशत्वार्या । यावदहमपि शीर्षानुलेपनं त्वरयामि ।

(निष्क्रान्ता ।)

वासवदत्ता-अहो, अरुणः खल्वीश्वरा मे । निरहर्षुत्सुकस्यार्थपुत्रस्य विश्राम-
स्थानभूतेयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्या जाता । यावत्प्रविशामि ।
(प्रविश्यान्लोकां) अहो परिजनस्य प्रमाद । अस्वस्यां पद्मावती केवल
दीपसहायां कृत्वा परित्यजति । इयं पद्मावत्यवमुप्रा । यावदुपविशामि ।
(उपविश्य) अथवान्यासनपरिग्रहेणाल्प इव स्नेह प्रतिभाति । तदस्यां
शय्यायामुपविशामि । किं नु खल्वेतया सहोपनिशन्त्या अथ प्रह्लादितमिय
मे हृदयम् । दिष्ट्याऽविच्छिन्नमुत्पन्निःश्वासा । निवृत्तशोगया भवितव्यम् ।

શીખવાની વખતે મારી સામે બેઠી ગેદી એ વાતવદતાએ અનેક વાર હાથમાથી ગળ અરી પડ્યા અવકાશમા જ વીણવાદન કરેતું :

વિદૂષક : હાને બીજી વાર્તા કહુ કલ્પદત નામે એક નગર હતું ત્યાં કાપિત્ય નામે ગામ હતો

ગાન : શુ? શુ?

વિદૂષક : (ફીધી તે જ બોલે છે)

ગાન : મૂર્ખ, 'ગામ કલ્પદત અને નગર કાપિત્ય' એમ કહે

વિદૂષક : 'શુ ગામ કલ્પદત અને નગર કાપિત્ય' એમ?

ગાન : હા, એમ જ

વિદૂષક : તો તમે ઘોડીવાગ થોભો એવામા હું મોટે કરી લઉં ગામ કલ્પદત, નગર કાપિત્ય (અનેકવાર તે જ બોલીને) હવે તમે સામગો અરે, શ્રીમાન તો મૂર્ખ ગયા! અમારે મનુ કહી છે મનુ ઓદવાનુ વર્ધને આવુ.

(ગાય છે)

(ત્યારપછી અવતરી ગેદીની ઓળખ વાતવદતા અને એની પ્રવેશ છે)

ગેદી : આવો, આવો, આપાં ગળામારી શિરોવેદનાને વીધે ભારે દુખી છે વામવદતા અગર, અધ્ધમોમ, પદ્માવતીની પધારી કયા પાયગ્વામા આવી છે?

ગેદી : સમુદ્રગુમા ખરેખર, પધારી પધારી છે

વામવદતા : તો તું આવગ ચાન (નને કરે છે)

ગેદી : આ સમુદ્રગુદ છે આપ અહ પ્રવેશો એટનામાં હું પણ માયાના સેપ માટે ઉતાવળ કરું

(ગાય છે)

વામવદતા : અરે, દેવો મારા માટે ખરેખર કૂર બની ગયા છે (માગ) વિદ્યથી ઉકળિત આર્થપુનતુ વિશ્રામસ્થાન બનેલી આ પદ્માવતી પણ અગ્વસ્થ બની મર્ધ હવે હું જાઉં ત્યારે (મર્ધને લુએ છે) અરે, નોકગ્યાકરો દેરા બેરકુર છે! બીજા પદ્માવતીને માત્ર એક દીવાને ભરેમે (એકલી) મૂકીને જતા ગયા છે આ પદ્માવતી મૂનેતી છે હવે હું મેસુ (મેસીને) અથવા, લુદી બેક? બેસવાથી માગે પ્રેમ એટલે છે એમ વામને તો આ પધારી હિપ બેસુ આની પામે બેસતા મનુ હવે આજે ખરેખર પ્રસન્ન કેમ થઈ ગયું છે? લાગ્યવદ આ એકધાગ મુખી આમોન્યસસ વર્ધ ગદી છે એનો રોગ જતો રહ્યો લાગે છે

अथवैकदेशसविभागतया शयनीयस्य सूचयति मामलिङ्गेति । यावच्छयिष्ये ।

(शयनं नाटयति ।)

राजा—(स्वप्नायते) हा, वासवदत्ते ।

वासवदत्ता—(सहसोत्थाय) हम्, आर्यपुत्र- न खलु पद्मावती । किं नु खलु
दृष्टास्मि । महान् खल्वार्ययौगन्धरायणस्य प्रतिष्ठाभारो मन दर्शनेन निष्फल
संवृत्तः ।

राजा—हा अवन्तिराजपुत्रि ।

वासवदत्ता—दिष्ट्या स्वप्नयते खल्वार्यपुत्र । नात्र कश्चिज्जन । यावन्मुवूर्तकं
स्थित्वा दृष्टिं हृदयं च तोषयामि ।

राजा—हा प्रिये, हा प्रियशिष्ये, देहि मे प्रतिवचनम् ।

वासवदत्ता—आलपामि भर्त, आलपामि ।

राजा—किं कुपितासि ।

वासवदत्ता—न हि नहि, दुःखितास्मि ।

राजा—यद्यकुपिता, किमर्थं नालंकृतासि ।

वासवदत्ता—इतः परं किम् ।

राजा—किं विरचिका स्मरसि ।

वासवदत्ता—(सरोपम्) आ अपेहि, इहापि विरचिका ।

राजा—तेन हि विरचिकार्यं भवती प्रसादयामि । (हस्तौ प्रसारयति ।)

वासवदत्ता—विर स्थितास्मि । कोऽपि मा ग्रेक्षेत् । तद् गमिष्यामि । अथवा,
शय्यावलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीय आरोप्य गमिष्यामि ।

(तथा कृत्वा निष्क्रान्ता ।)

राजा—(सहसोत्थाय) वासवदत्ते, तिष्ठ तिष्ठ । हा धिक् ।

निष्क्रामन् संभ्रमेणाहं द्वारपक्षेण ताडितः ।

ततो व्यक्तं न जानामि भूतार्थोऽयं मनोरथः ॥७॥

निदूपक—(प्रविश्य) अयि, प्रतिबुद्धोऽग्रभवान् ।

राजा—ययस्य, प्रियभावेदये । घस्ते खलु वासवदत्ता ।

निदूपक—अत्रिधा वासवदत्ता । कुत्र वासवदत्ता । चिरत् खलुपरता वासवदत्ता ।

અથવા, આ પથારીમાં એક બાલુ સૂતી છે. આથી જાણે મને આશિર્વાન આપવા મૂકવે છે. તો હું (એની પાસે) સૂઈ જઈ.

(સૂતાને અભિનય કરે છે.)

રાજા : (હાંધમાં) હા વાસવદત્તા !

વાસવદત્તા : (એકદમ ઊઠીને) હા, આર્યપુત્ર છે. ખરેખર પસાવતી નથી. શું મને જોઈ લીધી હશે ? મને જોવાથી તો આર્ય યૌજન્ધરાયણની પ્રતિજ્ઞાના પાલનની મોટી જવાબદારી નિષ્ફળ ગઈ.

રાજા : હા અવન્તિરાજની પુત્રી !

વાસવદત્તા : અહલાએ આર્યપુત્ર હાંધમાં બોલી રહ્યા છે. અહીં કોઈ માણસ નથી; તો થોડીવાર રોકાઈને દષ્ટિને તથા હૃદયને સંતુષ્ટ કરું.

રાજા : હે પ્રિયા, હે પ્રિયશિષ્યા, મને શું જવાબ આપ.

વાસવદત્તા : હું બોલું છું સ્વામી, બોલું છું.

રાજા : શું ગુસ્સે ધઈ છે ?

વાસવદત્તા : ના ના, હું (તમારા વિરુદ્ધ) દુઃખી છું.

રાજા : જો ગુસ્સામાં ન હોય તો શા માટે સજ્જારેલી નથી ?

વાસવદત્તા : (હું દુઃખી છું) એ સિવાય બીજું શું (કારણ) હોય ?

રાજા : શું વિરથિકા થાદ આવે છે ?

વાસવદત્તા : (ગુસ્સે ધઈને) જરૂર. ખસો. અહીં પણ વિરથિકા ?

રાજા : તો વિરથિકા માટે તને મનાવું છું. (મે હાથ ફેલાવે છે.)

વાસવદત્તા : ઘણા વખતથી અહીં છું. કોઈ મને જોઈ લેશે. તો હું જઈ. અથવા, આર્યપુત્રના પત્નિની નીચે લટકતા હાથને પથારીમાં ગોઠવીને જઈ. (તિમ કરીને જાય છે.)

રાજા : (એકદમ ઊઠીને) વાસવદત્તા, બિચી રહે, બિચી રહે. અરે રે, અહિંસા !

ઉતાવળમાં બહાર ધસી જતાં હું બારસાળ સાથે અથડાયો તેથી, આ વાસ્તવિક ઘટના છે કે મનની કલ્પના છે, તે હું સ્પષ્ટ રીતે જાણતો નથી. ૭.

(પ્રવેશ કરીને)

વિદૂષક : અરે, શ્રીમાન જાગી યા છે !

રાજા : મિત્ર, મનગમતી વાત કહું છું. વાસવદત્તા ખરેખર, જીવતી છે.

વિદૂષક : અરેરે, વાસવદત્તા ? ક્યાં છે વાસવદત્તા ? વાસવદત્તાને મરી ગયો તો ઘણો સમય થીતી ગયો.

राजा-वयस्य, मा मेवम्,

श्रव्यायामवमुप्तं मा बोधयित्वा सखे गता ।

दग्धेति ब्रुता पूर्वं वञ्चितोऽस्मि रुमणता ॥८॥

विदूषक-अविधा, असमावनीयमेतत् । न । आ । उदक्स्तानसकीर्तनेन तत्र भवतीं चिन्तयता सा स्वप्ने दृष्टा भवेत् ।

राजा-एवं, मया स्वप्नो दृष्ट ।

यदि तावदयं स्वप्नो धन्यमप्रतिबोधनम् ।

अथायं विभ्रमो वा स्याद् विभ्रमो हास्तु मे चिरम् ॥९॥

विदूषक-भो वयस्य एतस्मिन् नगरेऽवन्तिसुन्दरी नाम यक्षिणी प्रतिवसति । सा त्वया द्रष्टा भवेत् ।

राजा-न, न ।

स्वप्नस्यान्ते विबुद्धेन नेत्रविग्रोपिताञ्जनम् ।

चारित्र्यमपि रक्षन्त्या द्रष्टुं दीर्घालकं मुरम् ॥१०॥

अपि च वयस्य, पश्य पश्य ।

योऽयं संग्रस्तया देव्या तथा बाहुर्निपीडितः ।

स्वप्नेऽप्युत्पन्नसंस्पर्शो रोमहर्ष न मुञ्चति ॥११॥

विदूषक-मेदानो भवाननर्थं चिन्तयित्वा । एष्येतु भवान् । अतु शालं प्रविशव ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकीय-जयत्वार्यपुत्र । अस्माकं महाराजो दशैको भवन्तमाह-एष एतु भवतोऽमात्यो रुमणान् महता यत्नमुदयेनोपयातः स्वल्वारुणिमभिषा ययितुम् तथा हस्त्यश्चरथपदातीनि माम्भानि विजयागानि सनद्धानि । तदु त्तिष्ठतु भवान् । अपि च,

भिन्नास्ते रिपवो भगद्गुणरताः पौरा समाधासिताः

पार्ष्णि यापि भयत्रयाणसमये तस्या निधानं कृतम् ।

यद् यत् साध्यमस्त्रिमाथजननं तत् तन्मयानुष्ठितं

तीर्णा चापि बलैर्नर्दा त्रिपथगा वत्साश्च हस्ते तत्र ॥१२॥

राजा-(उत्थाय) वादम् । अयमिदानीम्,

રાજા : મિત્ર, ના એવું નથી.

પયારીમાં સૂતેલા અને જગાડીને હે મિત્ર, તે જતી રહી. તે બળી ગઈ છે. એમ કહીને ડુમકવાને અને અગાઉ ઉતર્યો છે. ૮.

વિદૂષક : અરે રે, આ અસંભવ છે. નહિ, હં. સ્નાનાગારોનો ઉલ્લેખ કરવાથી શ્રીમતી વાસવદત્તાનું ચિન્તન થતાં તે સ્વપ્નમાં દેખાઈ હશે.

રાજા : એમ, મેં સ્વપ્ન જોયું છે!

જો આ સ્વપ્ન હોય તો તેમાંથી ન ભગવું જ સારું. પણ જો આ શ્રમણા હોય તો હું આવી શ્રમણામાં ભગે ઘણીવાર મુઠ્ઠી રહું. ૯.

વિદૂષક : હે મિત્ર, આ નગરમાં અવંતીમુદરી નામે એક યક્ષિણી રહે છે. તે તમને (સ્વપ્નમાં) દેખાઈ હશે.

રાજા : ના, ના.

સ્વપ્નના અંતે મેં જાગીને, ચારિત્ર્યનું ન્દાણ કરતી વાસવદત્તાનું અંજન-વિદોષાં નેત્રવાળું અને સટકતા વાગવાળું મુખ જોયું હતું. ૧૦.

વગી મિત્ર, જો, જો,

ભયભીત યથેક્ષી તે દેવી વાસવદત્તાએ આ મારા જે હાથ દબાવ્યો હતો તે સ્વપ્નાવસ્થામાં અગ્રચિક્ષો છતાં હજી મુઠ્ઠી રામાંચથી મુક્ત થતો નથી. ૧૧.

વિદૂષક : અત્યારે તમે આવી નક્કી વાતો ન વિચારશો. આવો, આવો. આપણે ચોક્કસ તર્ક જઈએ.

(પ્રવેશ કરીને)

કાંતુકીય : આર્યપુત્રનો જન્મ થયો. અમારા રાજા દર્શકે આપને જણાવે છે : આ આપનો મંત્રી ડુમકવાન આગુષ્ઠિ ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે ભારે સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો છે. તેમજ, મારાં હસ્તી, અશ્વ, રથ અને પાયદળવાળાં વિજયસૈન્યો પણ તૈયાર છે. તો આપ જાણ થાઓ. વળી,

તમારા શત્રુઓને છૂટા પાડી દીધા છે. તમારા ગુણોમાં શ્રદ્ધાવળા નગરજનોને આશ્વાનન આપ્યું છે. ચઢાઈ કરતી વખતે તમારા સૈન્યના પીડબળ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે. શત્રુના વિનાશ માટે જે જે ઉચિત હતું તે તે કર્યું છે. આપણાં સૈન્યોએ ગંગાનદી પાર કરી દીધી છે અને હવે વત્સદેશ તમારા હાથમાં જ છે. ૧૨.

રાજા : (હસીને) બરોબર છે. આ હવે,

उपेत्य नागेन्द्रतुरंगतीर्णे तमारुणि दारुणकर्मदक्षम् ।
चिकीर्णवाणोग्रतरङ्गमङ्गे महार्णवाभे युधि नाशयामि ॥१३॥

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति काञ्चुकीय ।)

काञ्चुकीय - क इह भो काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारी-आर्य, अहं विजया, किं क्रियताम् ।

काञ्चुकीय - भवति, निवेद्यतां निवेद्यतां वत्सराग्यलाभप्रवृद्धोदयायोदयनाय 'एष
एतु महासेनस्य सकाशाद् रैम्यसगोत्र काञ्चुकीय प्राप्तः, तत्रभवत्या
चागावत्या प्रेषितायां वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधारी, प्रतिहार-
मुपस्थितौ ।' इति ।

प्रतीहारी-आर्य, अदेशकालं प्रतीहारस्य ।

काञ्चुकीय - कथमदेशमालो नाम ।

प्रतीहारी-शृणोश्चार्य । अद्य भर्तुं सुयामुनप्रासादगतेन केनापि वीणा वादिता ।

तां च श्रुत्वा भर्ता भणितम् 'चोपवत्या शब्द इव श्रूयते' इति ।

काञ्चुकीय - ततस्ततः ।

प्रतीहारी-ततस्तत्र गत्या पृष्ट्वा 'कुतोऽस्या वीणाया आगम इति । तेन भणितम्
'अस्माभिर्नर्मदातीरे कूर्चगुल्मलग्ना दृष्टा । यदि प्रयोजनमनया उपनीयता
भवे' इति । तां चोपनीतामपेक्ष्य कृत्वा मोहं गतो भर्ता । ततो मोहप्रत्यागतेन
वाष्पपर्याकुलेन मुखेन भर्ता भणितम् 'दृष्टासि चोपवती, सा खलु न
दृश्यते' इति । आर्य, ईदृशोऽनरसः । कथं निवेदयामि ।

ભયકર કાર્યો કરવામા ચતુર એવા તે આતુલિ ઉપર ચર્ચા કરીશ, હાથીઓ અને અશ્વોથી તન્ના યોગ્ય, ખાથેલા પાણીરથી ભયકર મોજાઓવાળા, મોળા સ્મુદ્ર સમાન દુદ્ધમા દુ તેનો નાચ કરીશ ૧૩

(બધા જાન છે)

પાત્રમો અંક મમાસે



છત્રો અંક

(ભાગ્યપત્રી કાચુકીય પ્રવેશ કરે છે)

કાંચુકીય અરે, અહીં કાચનતોગણવાળા છવાળે કોણે હાજર છે ?

(પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી આર્થ, હું વિનય જુ શ કામ છે ?

કાંચુકીય બહેન વત્સન્દેશનુ ગળથ (પાછુ) મળતા વધેની ઉન્નતિવાળા ઉપન ગગને નિવેદન કરો, નિવેદન કરો કે આ મહામેન પામેની આવેનો રૈબ્ય નામનો કાચુકીય અને શ્રીમતી અગારવતીએ મોકલેલી આર્થ વસ્તુધન નામે વાસ્તવદતાની ધાત્રી દરવાજે જોલા છે

પ્રતીહારી આર્થ, સદોશ પહોચ્યાકવા માટે આ દેમજન ઉચિત નથી

કાંચુકીય કેમ દેશકાન ઉચિત નથી ?

પ્રતીહારી આપ સાલગો આજે જ્યારે સ્વામી ઉદયન મુયામુન પ્રાસાદમા હના સારે દોષએ વીલા વગાડી અને તે સાલગીને સ્વામીએ કહ્યું, 'યોપવતી પીસાનો અવાજ સલગાતો હોય એમ લાગે છે'

કાંચુકીય - ૫ઠી, ૫ઠી

પ્રતીહારી ૫ઠીત્યા જઈને પૂછવામા આ યુ, 'આ વીણા તમને કયાવી મળી ?' તેણે કહ્યું, 'અમે એને નર્મદા નદીના કાંઠે દર્શની ઝડીમા ભરાએની જોઈ હતી જે આની જરૂર હોય તો ગમગીને આપી દઈએ' અને તેને (રાજા ૫ મે) લઈ જવામા આવી ત્યારે તેને ખોળામા સખી સ્વામી મૂર્છિત થઈ ગયા ૫ઠી ભાનમા આવતા આજી છવાએના મુખે સ્વામીએ કહ્યું 'યોપવતી, હું જડી ગઈ છે પણ તે વાસ્તવદતા ખરે જ દેખાતી નથી' આર્થ, આમ અસારે (સમાચાર મોકલવાનો) અવસર નથી હું કેવી રીતે નિવેદન કરું ?

काञ्चुकीय-भवति निवेद्यताम् । इदमपि तदाग्रयमेव ।
 प्रतीहारी-आर्य इयं निवेदयिष्यामि । एष भर्ता सुयामुनप्रासादादवतरति ।
 तदिहैव निवेदयिष्यामि ।
 काञ्चुकीय-भवति, तथा । (उभौ निष्क्रान्तौ ।)

॥ इति मिश्रविष्कम्भक ॥
 (ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च ।)

राजा-

श्रुतिमृत्निनदे कथं नु देव्या स्तनयुगले जवनस्थले च सुप्ता ।
 निद्रगगणरजोविस्तीर्णदण्डा प्रतिभयमध्युषितास्परण्यशसम् ॥१॥

अपि च, अग्निग्धासि घोषवति, या तपस्विन्या न स्मरसि ।
 श्रोणीसमुद्बहनपार्श्वनिपीडितानि खेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।
 उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि वाद्यान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥२॥

विदूषकः-अभिमिदानीं भवानतिमात्रं संतप्य ।

राजा-वयस्य मा मेवम् ।

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।

तां नु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥ ३ ॥

वसन्तरुः, शिल्पीजनसकाशान्नरयोगां घोषवतीं कृत्वा शोप्रमानय ।

विदूषक-यद् भवानाज्ञापयति । (वीणां गृहित्वा निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

प्रतीहारी-जयतु भर्ता । एष खलु महासेनस्य सकाशाद् रैम्यसमोत्र काञ्चुकीय
 देव्याङ्गारवत्याप्रेषितार्या वसुन्धरा नाम वासवदत्ताधात्री च प्रतिहारमुपस्थितौ ।

राजा-तेन हि पद्मावती तावदाहूयताम् ।

प्रतीहारी-यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रान्ता ।)

राजा-किं नु खलु श्रीयमीदानीमयं घृत्त्वान्ते महासेनेन विदितः ।

(ततः प्रविशति पद्मावती प्रतीहारी च ।)

प्रतीहारी-एतत्वेतु मर्त्यदारिका ।

पद्मावती-जयतु आर्यपुत्र ।

કાંચુકીય બહેન, તુ નિવેદન કર આ પણ તેનાથી જ સંબંધિત છે
પ્રતીહારી આર્થ, આ હું નિવેદન કરું છું આ સ્વામી મુખામુન પ્રાસાદભાષી
નિતી ગણા છે, તે અલી જ કદીસ
કાંચુકીય સડુ, બહેન

(બને જાય છે)

મિત્ર વિષ્ણુ ભક્ત મમામ

(ત્યારપછી ગળ અને વિરૂપક પ્રવેશે છે,)

નાન : હે કર્ણમધુર અવા ત્વાગી વીણા દેવી વાસવતાના સ્તનયુગન ઉપર
તથા ભય ઉપર મૂર્છા ગ્રહેનારી તે પછીઓના ટોળાએ હડાવેલી ગળથી વ્યાપ્ત
વગાગી નની ભય કર વનવાસનો દેખ આશરો નીચો ? ૧

વળી હે ધોસ્વની, તુ રમેહાગ નથી કારણ તુ એ બિચારીના—

ખોળામાં તને ગિયકતુ અને પડખાથી દબાવતુ, ચાકમાં તને બે ખતો
વચ્ચે નુખ આનિગન આપતુ, વિગદમાં મને ઉદેશીને કરના વિવાપો અને
વગાના વગાડના સ્મિતપૂર્વક કહેના વચનો—માદ કરતી નથી ?

નિરૂપક : હવે તમે વધારે પડતો અતાપ ન કરો

નાન મિત્ર, ના એમ નથી

પ્રણા વખતથી શાન્ત ચનેલી માગી અજિન્તા આ રીણાએ જગાગી છે
પરંતુ જો દેવી વાસવતાને આ ચોતવતી પ્રિય હતી એને હું બેઈ ચકતો નથી ?

વચનક કળાકારો પામેથી ચોપજીને સુધગવી જવહી પાડી નાવ

નિરૂપક જેવી આપની આજ્ઞા (વીણા લઈને જાય છે)

(પ્રવેશ કરીને)

પ્રતીહારી સ્વામીનો જય થાઓ આ મહાભેનને ત્વાથી આવેન કૈંભ નામે
કાંચુકીય અને દેવી અગારવતીએ મોકલેન આર્થા વસુન્ધરા નામે વાસવતાની
ધત્રી ખરેખર, દગ્ગાજે ગિણા છે

નાન તો અત્યારે પચાનનીને બોનાવો

પ્રતીહારી જેવી ગ્વામીની આજ્ઞા (જાય છે)

નાન શુ અત્યારે મહાભેન આ સમાચાર જાહુ જનદી નાણી ગયા ?

(ત્યારપછી પચાવતી અને પ્રતીહારી પ્રવેશે છે)

પ્રતીહારી આવો, રાજકુમારીજી, આવો

પચાવતી : આર્થપુત્રનો જય થાઓ

राजा-पद्मावति, किं श्रुतं महासेनस्य सकाशाद् रैभ्यसगोत्र काञ्चुकीयं प्राप्तं,
तत्र भवत्या चाङ्गावत्या प्रेषितार्या चमुन्धरा नाम वासवदत्ताधारी
प्रतिहारमुपस्थिताविति ।

पद्मावती-आर्यपुत्र, प्रियं मे ज्ञातिकुलस्य कुशलवृत्तान्तं श्रोतुम् ।

राजा-अनुरूपमेतद् भगत्याभिहितं 'वासवदत्तास्वजनो मे स्वजन' इति । पद्मावति,
आस्यताम् । किमिदानीं नास्यते ।

पद्मावती-आर्यपुत्र, किं मया सहोपविष्ट एत जनं प्रेक्षिष्यते ।

राजा-कोऽत्र दोषः ।

पद्मावती-आर्यपुत्रस्यापर परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति ।

राजा-कलत्रदर्शनार्हं जनं कलत्रदर्शनान् परिहरतीति बहुदोषमुत्पादयति ।
तस्मादास्यताम् ।

पद्मावती-यद्वार्यपुत्र आज्ञापयति । (उपविश्य) आर्यपुत्र, वातो वाम्या वा किं
न रलु भणिष्यतीत्याविग्नेष संवृत्ता ।

राजा-पद्मावति, एवमेतत् ।

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे कन्या मयाप्यपहृता न च रक्षिता सा ।
भाग्यैश्वर्यैर्महद्व्यासगुणोपघातः पुत्रः पितुर्जनितरोप इवास्मि भीतः ॥४॥

पद्मावती-न किमपि शक्यं रक्षितुं प्राप्तकाले ।

प्रतीहारी-एष काञ्चुकीयो धात्री च प्रतिहारमुपस्थितौ ।

राजा-श्रीम प्रवेदयताम् ।

प्रतीहारी-यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयो धात्री प्रतीहारी च ।)

काञ्चुकीय-भो ,

सम्पन्निराज्यमिदमेत्य महान् प्रहर्षः

स्मृत्या पुनर्नृपसुतानिधनं विपादः ।

किं नाम दैव भगता न कृतं यदि स्याद्

राज्यं परैरपहृतं कुशलं च देव्याः ॥ ५ ॥

प्रतीहारी-एष भर्ता, उपसर्पत्यार्य ।

રાજ પદ્માવતી, મહાસેનને ત્યાંથી આવેન રૈબ્ય નામનો કાંચુકીય અને શ્રીમતી અગારવતીએ મોકલેની આર્થા વસુન્ધરા નામની વાસવદત્તાની ધાત્રી દેવાને આન્યા છે, તે સાલન્યુ ?

પદ્માવતી આર્થપુત્ર, સમસબધીઓના કુળના મમાપ્તાર સાબળવાનુ મને ગમશે

રાજ 'વાસવદત્તાના કુળીઓ આગ કુળી છે' એ તે યોગ્ય જ કશું છે પદ્માવતી, બેસ, હવે કેમ બેસી નથી ?

પદ્માવતી આર્થપુત્ર, શું મારી સાથે બેસીને તમે આ લોકોને મળો ? રાજ એમ શ્રી વાગે છે ?

પદ્માવતી 'આપ બીજવાર પરજ્યા છો એથી કદાચ એમને અજાણમે થશે રાજ 'પ'નીને જોવાને લાપક લોખને પની બતાવવાનુ ટાળે છે' એમ મોટો દોષ બોલો થશે માટે બેમો

પદ્માવતી જેવી સ્વામીની આત્મા (બેસીને) આર્થપુત્ર, પિતા મહામેન અને માતા અગારવતી ખરે જ, શું કહેરો એ વિચારે જાણે વ્યાકુલ થઈ ગઈ છું

રાજ પદ્માવતી, આ એમ જ છે

શું કહેશે, એ વિચારે મારું હૃદય ચકાસીન બન્યું છે મે તેમની કન્યાનુ અપકુલ કર્મ પણ તેનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ ચચાલાઅને કીરે વડીનોની આગળ સદાચારનો ભગ કરનાર દુ પિતાને ગુસ્સે કરનાર મર્ષ પુત્રની જેમ બચબીન છું ૪

પદ્માવતી આપતિકાને ઠાઈવિણ વસ્તુને બચાવવાનું શક્ય નથી

મતીહારી આ કાચુકીય અને ધાત્રી દરવાજે હાજર છે

રાજ જ નહીં લઈ આવે

મતીહારી 'જેવી સ્વામીની આત્મા (બચ છે)

(ત્યારબાદ કાચુકીય, ધાત્રી અને મતીહારી આવે છે)

કાંચુકીય : અરે,

આ સબધીઓના રાજ્યમાં આત્રીને બહુ પ્રસન્નતા થાય છે પણ રાજ કુમારી વાસવદત્તાના મૃત્યુની વાટે ચોક થાય છે હે વિધિ, શત્રુઓ પાસેથી પાછું લીધેલું રાજ્ય હોત અને દેવી વાસવદત્તા કુશળ હોત તો તો બાકી શું રહેત ૫

મતીહારી આ રત્ના સ્વામી, આપ પધારો

काञ्चुकीय—(उपेत्य) जयत्वार्यपुत्र ।

धात्री—जयतु भर्ता ।

राजा—(सबहुमानम्) आर्य,

पृथिव्या राजवंश्यानामुदयास्तमयप्रभुः ।

अपि राजा स कुशली मया काक्षितवान्धवः ॥ ६ ॥

काञ्चुकीय—अथ किम् । कुशली महासेन । इहापि सर्वगत कुशल पृच्छति ।

राजा—(आसन्नादुत्थाय) किमाज्ञापयति महासेन ।

काञ्चुकीय—सदृशमेतद् वैदेहीपुत्रस्य । नन्यासनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो महासेनस्य सदेश ।

राजा—यदाज्ञापयति महासेन । (उपविशति ।)

काञ्चुकीय दिष्ट्या परैरपहृत राज्यं पुनः प्रत्यानीतमिति । कुत ।

कातरा येऽप्यशक्ता वा नोत्साहस्तेषु जायते ।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्री सोत्साहैरेव भुज्यते ॥ ७ ॥

राजा—आर्य सर्वमेतन्महासेनस्य प्रभाव । कुत ।

अहमराजितः पूर्वं तावत् सुतैः सह लालितो

ददमपहृता कन्या भूयो मया न च रक्षिता ।

निधनमपि च श्रुत्वा तस्यास्तथैव मयि स्रता

ननु यदुचितान् वत्सान् प्राप्तुं नृपोऽत्र हि कारणम् ॥ ८ ॥

काञ्चुकीय एष महासेनस्य सदेश । देव्या सदेशमिहात्रभवती कथयिष्यति ।

राजा—हा अम्ब,

पोढशान्तं पूजयेष्टां पुण्यां नगरदेवता ।

मम प्ररासदु रारतां माता कुशलिनी ननु ॥ ९ ॥

धात्री—अरोगा मद्दिनी भर्तार सर्वगत कुशल पृच्छति ।

राजा—सर्वगत कुशलमिति । अम्ब, ईदृशं कुशलम् ।

धात्री—मेदानो भर्तातिमात्रं सतप्तुम् ।

काञ्चुकीय—धारयत्वार्यपुत्र । उपरताप्यनुपरता महासेनपुत्रो एवमनुकम्प्य मानार्यपुत्रेण । अथवा—

કાંચુકીય : (જઈને) આર્યપુત્રનો જન્મ થાયો.

ધાત્રી : સ્વામીનો જન્મ થાયો.

રાજા : (જાદુમાનપૂર્વક) આર્ય,

પૃથ્વી ઉપરના રાજ્યસીઓની ઉન્નતિ કે અવનતિ કરવાને સ્વર્ગ અને જેણે મારી સાથેનો સંબંધ ઈન્દ્રજીવો હતો તે રાજા મહામેન કુચ્છ તો છે ને ? ૬.

કાંચુકીય : હા, મહામેન કુચ્છ છે અને અહીંનાં જર્વાનું કુચ્છ પૂછે છે.

રાજા : (આસન પરથી ઊઠીને) મહામેન શું આજ્ઞા કરે છે ?

કાંચુકીય : વેદેહીના પુત્રને આ ઉચિત છે. પણ આપ આસન ઉપર બેઠા-બેઠા જ મહામેનનો સંદેશો સાંભળો.

રાજા : જેવી મહામેનની આજ્ઞા (એમે છે.)

કાંચુકીય : સદ્ભાગ્યે શત્રુઓએ ખૂંચવેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે. કારણ, જેઓ અધીર અથવા નિર્ભય હોય છે તેઓમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થતો નથી. ખરે જ, રાજ્યસદ્ગતિ ઘણું કરીને ઉત્સાહી લોકોથી જ ભોગવાય છે. ૭.

રાજા : આર્ય, આ બધો મહામેનનો જ પ્રભાવ છે; કારણ કે,

પ્રથમ મને છત્રી લીધો અને પછી પોતાના પુત્રો સાથે મને ઉછેર્યો. એમની કન્યાત્વ મેં અપદરણ કર્યું પણ એનું રક્ષણ કર્યું નહિ. તેનું મરણ સાંભળીને પણ મારા ઉપર એટલી જ આત્મીયતા છે. ખરે જ, મેં મારું વતસદેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એમાં રાજા મહામેન જ કારણભૂત છે. ૮.

કાંચુકીય : આ મહામેનનો સંદેશો છે. રાણીજીનો સંદેશો અહીં આ શ્રીમતી કહેશે.

રાજા : હે માતા !

મેળ રાણીઓમાં સૌથી મોટાં, નગરની પવિત્ર દેવતા, મારા પ્રવાસે જતાં દુઃખથી પીડાતાં માતા કુચ્છ તો છે ને ? ૯.

ધાત્રી : રાણીજી નીરાગી છે અને આપનું દરેક પ્રકારે કુચ્છ પૂછે છે.

રાજા : 'દરેક પ્રકારે કુચ્છ' એમ ? માતા, આવું કુચ્છ છે !

ધાત્રી : હવે આપ જાલું સંતાપ ન કરશો.

કાંચુકીય : આપ ધીરજ ધરો. આપની આત્મી કૃપાને લીધે મહામેનપુત્રી વાસનદત્તા મરી ગયેલી હોવા છતાં છત્રી છે. અથવા,

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति ।

एवं लोहस्तुल्यधर्मो वनानां काले काले छिद्यते रह्यते च ॥ १० ॥

राजा-आर्य, मा मेवम्,

महासेनस्य दुहिता शिष्या देवी च मे प्रिया ।

कथं सा न मया शक्या स्मर्तुं देहान्तरेष्वपि ॥ ११ ॥

धात्री-आह भट्टिनी 'उपरता वासवदत्ता । मम वा महासेनस्य वा घटशौ गोपालकपालकौ तादृश एव त्वं प्रथममेवाभिप्रेतो जामातेति । एतन्निमित्तमुज्जयिनीमानीत । अनग्निसाक्षिकं वीणाव्यपदेशेन दत्ता । आत्मनश्चपलतयानिर्वृत्तविवाहमङ्गल एव गत । अथ चावाभ्यां तव च वासवदत्तायाश्च प्रतिवृत्तिं चित्रफलकायामालिख्य विषाहो निर्वृत्तः । एषा चित्रफलका तव सक्वशं प्रेषिता । एतां प्रेक्ष्य निर्वृत्तो मम ।'

राजा-अहो अतिस्निग्धमनुरूपं चाभिहितं तत्रभवत्या ।

पावयमेतत् प्रियतरं राज्यलभशतादपि ।

अपरादेऽपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः ॥ १२ ॥

पद्मानती-आर्यपुत्र, चित्रगतं गुरुजनं प्रेक्ष्य अभिषादयितुमिच्छामि ।

धात्री-प्रेक्षतां प्रेक्षतां भट्टदारिका ।

(चित्रफलकां दर्शयति ।)

पद्मानती-(दृष्ट्वा आत्मगतम्) हम्, अतिसदृशी खल्वियमार्याया आवन्तिनायाः ।

(प्रशासम्) आर्यपुत्र, सदृशी खल्वियमार्याया ।

राजा-न तदृशा । सैवेति मन्ये । भो कष्टम् ।

अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य विपत्तिर्दारुणा कथम् ।

इदं च मृगमाधुर्यं कथं दूषितमग्निना ॥ १३ ॥

पद्मानती-अर्यपुत्रस्य प्रतिवृत्तिं प्रेक्ष्य जानामीयमार्याया सदृशी न वेति ।

धात्री-प्रेक्षतां प्रेक्षतां भट्टदारिका ।

पद्मानती-(दृष्ट्वा) आर्यपुत्रस्य प्रतिवृत्त्या-सदृशतया जानामीयमार्याया सदृशीति ।

મુણ્ડનો વખત આવનાં દોષ દોને જવાની શકે છે ? દોરુનું વડી પક્ષાં
વડને દોષ પકડી રાખે છે ? આમ, દુનિયા વનોના સમગ્ર ધર્મવાદો છે; જેઓ
જમનેવખત નષ્ટ થાય છે અને ફરી હોજે છે. ૧૦.

રાજા : આર્થ. ના, એમ નહિ,

મહાસેનની જે પુત્રી દેવી વાસવદત્તા મારી શિષ્યા અને પ્રિયા હતી, તેને હું
જન્મ-જન્મમાં તરોમાં પડ્યું કેમ યાદ ન કરું ? ૧૧.

ધાત્રી : રાણીશ્રીએ કહ્યું છે, 'વાસવદત્તા મૃત્યુ પામી છે. મારે અથવા
મહાસેનને જેવા એકપાલક અને પાલક છે તેવા જ તમે પહેલેથી જ માનીતા
જમાઈ હતા. એટલા માટે તમને ઉગ્ગચિનીમાં શવવામાં આવ્યા હતા. અગ્નિની સાક્ષી
વિના વીણા (શીખવવા)ના બદલે તમને (વાસવદત્તા) સોંપી હતી. પોતાની અધીરનાને
ધર્મિ વિવાદનો મંગલવિધિ પૂરે ક્યાં વિના જ તમે જતા રહ્યા. એટલે અમે
તમારા અને વાસવદત્તાના ચિત્રને ચિત્રલક્ષ્મી હાથ દોરીને વિવાદવિધિ પૂર્ણ કર્યો.
આ ચિત્રલક્ષ્મી તમારી પાસે મોકલ્યું છે. એને જોઈ સ્વસ્થ થાઓ.

રાજા : આહ, આદરણીય રાણીશ્રીએ અન્યંત સોહાગ્ર અને યોગ્ય કહ્યું.
આ વાત સૌ રાજ્યોની પ્રાપ્તિ કરતાં વધુ પ્રિય છે; કારણ કે, અમ જેવા
અપરાધીઓ તરફનો પ્રેમ હજુ જુવાળો નથી. ૧૨.

પદ્માવતી : આર્થપુત્ર, ચિત્રમાં દોરેલાં વડીલને જોઈ પ્રણામ કરવા હચ્છું છું.

ધાત્રી : રાજકુમારી, જુઓ, જુઓ. (ચિત્રલક્ષ્મી બતાવે છે.)

પદ્માવતી : (જોઈને મનમાં) હં, આ ખરેખર આર્થ આવન્તિકા સાથે
એકદમ મળતી આવે છે. (મોટેથી) આર્થપુત્ર, આ (ચિત્ર) ખરેખર, આર્થ
વાસવદત્તાના જેવું છે ?

રાજા : વાસવદત્તા જેવું નહિ, તે જ છે એમ માનું છું. અરેરે, આશ્ચર્ય !
આ દોમળ રૂપ પર લક્ષ્મી આદૃત કેમ બેસતી ? એના મુખની મધુરતાને
અગ્નિએ કેમ દૂષિત કરી દો ? ૧૩.

પદ્માવતી : આર્થપુત્રના ચિત્રને જોઈને, આર્થ વાસવદત્તાનું ચિત્ર ખરેખર
એના જેવું જ છે કે નહિ તેની ખબર પડે.

ધાત્રી : રાજકુમારી જુઓ, જુઓ.

પદ્માવતી : (જોઈને) આર્થપુત્રનું ચિત્ર આગેહૂબ હોવાથી મને લાગે છે
કે આર્થ વાસવદત્તાનું ચિત્ર પણ આગેહૂબ છે.

राजा-देवि, चित्रदर्शनात् प्रभृति प्रहृष्टोद्विग्नामिव त्वां पश्यामि। किमिदम्।

पद्मावती-आर्यपुत्र, अस्या प्रतिकृत्या सदृशीहैव प्रतिवसति।

राजा-किं वासवदत्ताया।

पद्मावती-आम्।

राजा-तेन हि शीघ्रमानीयताम्।

पद्मावती-आर्यपुत्र, मम कन्याभावे केनापि ब्राह्मणेन मम भगिनिकेति न्यासो निक्षिप्तः। प्रोषितभर्तृका परपुरुषदर्शनपरिहरति। तदार्या मया सहागतो प्रेक्ष्य जानत्वार्यपुत्र।

राजा-यदि विप्रस्य भगिनी व्यक्तमन्या भविष्यति।

परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता ॥ १४ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी-जयतु भर्ता। एष उज्जयिनीयो ब्राह्मण, भट्टिन्या हस्ते मम भगि
निकेति न्यासो निक्षिप्तः, वं प्रतिमहीतु प्रविहारमुपस्थितः।

राजा-पद्मावति, किं नु स ब्राह्मणः।

पद्मावती-भविष्यम्।

राजा-शीघ्रं प्रवेक्ष्यतामभ्यन्तरसमुदाचारेण स ब्राह्मणः।

प्रतीहारी-यद् भर्ताज्ञापयति। (निष्क्रान्ताः।)

राजा-पद्मावति, त्वमपि तामानय।

पद्मावती-यदार्यपुत्र आज्ञापयति। (निष्क्रान्ताः।)

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः प्रतीहारी च।)

यौगन्धरायणः-(आत्मगतम्) भो,

प्रच्छाद्य राजमहिषीं नृपतेर्हितायं

कामं मया कृतमिदं हितमित्यवेक्ष्य।

सिद्धेऽपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोऽसौ

किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशुद्धितं मे ॥ १५ ॥

રાજા દેવી, ચિતોતે જોઈ રહ્યા છે ત્યારથી તમે મને પ્રસન્ન અને
હિંમત જણાવો છો આ શું ?

પદ્માવતી આર્યપુત્ર, આ ચિન્તા જેવી (એક સી) અહીં જ છે
રાજા શું વાસ્તવિકતા જેવી ?

પદ્માવતી હા

રાજા તો એને જ નહીં લઈ આવે.

પદ્માવતી આર્યપુત્ર, હું જ્યારે કુમારિકા હતી ત્યારે કોઈ બ્રાહ્મણે 'મારી
બહેન છે' એમ કહી (એને) થાપણ તરીકે (મને) મોપેની પ્રાપ્તિભૂતકા તે
પરપુત્રને જોનાતુ દામે છે તો મારી સાથે આવે ત્યારે આપ એને જોઈ લેજો

રાજા જો એ (કોઈ) બ્રાહ્મણની બહેન છે તો ચોક્કસ બીજી કોઈ હશે
સમાગમ એકબીજાને મળતી વખતી સમાનતા જોવા મળે છે ૧૪

(પ્રવેશ મંત્ર)

પ્રતીહારી સ્વામીનો જન્મ થયો આ ઉત્તમચિત્રીવરો બ્રાહ્મણ રાણીજીની
પામે 'મારી બહેન છે' એમ કહી જેને થાપણ તરીકે રાણી હતી, તેને પાત્રી
લેવા દગ્ગાજે આવીને ઊભા છે

રાજા પદ્માવતી શું તે જ માલમ છે ?

પદ્માવતી તે જ હો

રાજા ઘરમાં આવેનાને યોગ્ય મત્તર સાથે તે માલમને જ નહીં લઈ આવે.

પ્રતીહારી જેવી સ્વામીની આજ્ઞા (જાણ છે)

રાજા પદ્માવતી તું પણ તેણીને નઈ આવ

પદ્માવતી જેવી આપ પુત્રની આ : (જાણ છે)

(સારખાંડી યોગન્ધગાયણ અને પ્રતીહારી પ્રવેશ છે)

યોગન્ધગાયણ (મનમાં) અરે

રાજાના જન્મના માટે રાજરાણી વાસવદત્તાને હુપારીને, 'આ હિતકારક છે'
એમ જાણી મેં આ બધું કર્યું છે એ ખરું, પણ મારું કાર્ય સફળ થઈ ગયું
છે ત્યાં આ રાજા શું કહેશે, એ વિચારે મારું મન સકાશીન બન્યું છે ૧૫

प्रतीहारी-एष भर्ता । उपसर्पत्वार्यः ।

यौगन्धरायणः-(उपसृत्य) जयतु भवान् जयतु ।

राजा-श्रुतपूर्व इव स्वरः । भो ब्राह्मण, किं भवतः स्वप्ता पद्मावत्या हन्ते न्यास इति निश्चिप्ता ।

यौगन्धरायणः-अथ किम् ।

राजा-तेन हि स्वर्यतां स्वर्यतामस्य भगिनिव ।

प्रतीहारी-यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रान्ता ।)

पद्मावती-एतरेत्यार्या । प्रियं ते निवेदयामि ।

आवन्तिना-किं विम् ।

पद्मावती-भ्राता ते आगतः ।

आवन्तिका-दिष्टयेदानीमाप स्मरति ।

पद्मावती-(उपसृत्य) जयत्वार्यपुत्र । एष न्यासः ।

राजा-निर्यातय पद्मावति । अथवा साक्षिमन्यासो निर्यातयितव्यः । द्वात्रिंशन्
रेभ्यः, अत्रभवती चाधिकरणं भविष्यतः ।

पद्मावती-आर्य, नीयतामिदानीमावा ।

घात्री-(आवन्तिकां निर्णय्य) अम्मो, भर्तृदारिका वासवदत्ता ।

राजा-कथं महासेनपुत्री । देवि, प्रविश स्वमध्यन्तरं पद्मावत्या सह ।

यौगन्धरायण -न गतु न गतु प्रवेष्टव्यम् । मम भगिनी रत्नेषा ।

राजा-किं भवताह । महासेनपुत्री रत्नेषा ।

यौगन्धरायण -भो राजन,

भरतानां कुले जातो विनीतो ज्ञानपाठ्युचिः ।

तन्नार्हसि यत्प्राद्वर्तु राज र्भक्त्य देशिकः ॥ १६ ॥

राजा-भवतु, पश्यामातावद् रुचनादृश्यम् । संक्षिप्तां यवनिव ।

यौगन्धरायणः-जयतु स्वामी ।

वासवदत्ता-जयत्वार्यपुत्रः ।

राजा-अये, असी यौगन्धरायणः, दयं महासेनपुत्री ।

किं नु सत्यमिदं स्वप्नः सा भूयो दृश्यते मया ।

अनयाप्येवमेवाहं दृष्ट्वा वञ्चितस्तदा ॥ १७ ॥

પ્રતીહારી આ ગ્લા ગ્લામી આપ પધારે

યૌગન્ધરાયણુ • (જઈને) જય થાઓ, આપનો જય થાઓ

રાજા : આ અવાજ અગાઉ સાલવેયો દોષ એમ વાગે છે ! હે પ્રાત્નલ,
શુ તમારી બહેનને પદ્માવતીની પામે થાપણ તરીકે ગણી હતી ?

યૌગન્ધરાયણુ સાગે શુ

ગજા તો એમની બહેનને જનહી લાવો, જલહી લાવો

પ્રતીહારી : જેવી આપની આજ્ઞા (જન છે)

(ત્યાગપત્રી પદ્માવતી, આવન્તિકા અને પ્રતીહારી આવે છે)

પદ્માવતી : આયો, આયો, આવો તમને મનનમતી વાત કહું

આવન્તિકા શ ? શુ ?

પદ્માવતી તમારા ભાઈ આની ગયા છે

આવન્તિકા સહભાએ તે હજુ પગ યાદ કરે છે !

પદ્માવતી (પામે જઈને) આર્થપુત્રનો જય થાઓ આ રહી થાપણ

ગજા પાત્રી આપ, પદ્માવતી ! જયના, થાપણુ ગઈતી સાક્ષીએ પાત્રી

આપવી નેઈએ આ શ્રીમાનુ મૈય અને માન્વા વમુન્નર સાક્ષી બનને

પદ્માવતી આર્થ, હો એમને વર્ધ થાઓ

ધાત્રી (અવન્તિકાને નીચીને) અગે, રાજકુમારી વાસનદત્તા !

ગજા શુ મહામેનપુત્રી ? દેરી, તુ પદ્માવતી સાથે અન્ન ન

યૌગન્ધરાયણુ ના, અહ ન મોડનનો આ ખરેખર, આગી બહેન છે

ગજા તમે શુ કહો છો ? આ ખરેખર મહામેનપુત્રી છે

યૌગન્ધરાયણુ હે ગજા,

તમે ભગતદ્રુગના મન્નએના વરજ દો, વિનરી છો, નાની ડો, પવિન
છો, ગજાના કર્તવ્યોના ઉપદેનદ છો તેથી તમે બગાડકારે આને હરી જાઓ તે
ઉચિત નથી ૧ :

ગજા માતુ, અભાગે નુ રૂપની સમાનતા જેઈમિ ધૂવટ ફર મો

યૌગન્ધરાયણુ ગ્લામીનો જય થાઓ

વાસવદત્તા આર્થપુત્રનો જય થાઓ

રાજા , અરે, આ યૌગન્ધરાયણ ! આ મહામેનની પુત્રી !

શુ આ સમ છે કે અવન છે ? હુ એને ફરી નેઈ ગ્લો છુ ! આ દષ્ટિરી ન
અગાઉ હુ એરી જ ગીતે છેતગઈ ગયો હતો ૧૭

यौगन्धरायणः-स्वामिन्, देव्यपनयनेन कृतापराधः खल्वहम् । तत् क्षन्तुमर्हति स्वामी । (पादयोः पतति ।)

राजा- (उत्थाप्य) यौगन्धरायणो भवान् ननु ।

मिथ्योन्मादैश्च युद्धैश्च शास्त्रदृष्टैश्च मन्त्रितैः ।

भवद्यत्नैः खलु दय मज्जमानाः समुद्धृताः ॥ १८ ॥

यौगन्धरायणः-स्वामिभग्नानामनुगन्तारो वयम् ।

पद्मावती-अहो, आर्यो खल्वियम् । आर्ये, सखीजनसमुदाचारेणाजानन्पाति-
क्रान्तः समुदाचारः, तच्छीरेण प्रसादयामि ।

वासवदत्ता- (पद्मावतीमुत्थाप्य) उत्तिष्ठोत्तिष्ठाविधवे, उत्तिष्ठ । अर्धिस्वं नाम शरीरमपराध्यति ।

पद्मावती-अनुगृहीतास्मि ।

राजा-वयस्य यौगन्धरायण, देव्यपनयने का कृता ते बुद्धिः ।

यौगन्धरायण-कौशान्वीमात्रं परिपालयामीति ।

राजा-अथ पद्मावत्या हस्ते किं न्यासकारणम् ।

यौगन्धरायणः-पुष्पकभद्रादिरादेशिकैरादिष्टा स्वामिनो देवी भविष्यतीति ।

राजा-इदमपि रुमण्वता ज्ञातम् ।

यौगन्धरायणः-स्वामिन्, सर्वैरेव ज्ञातम् ।

राजा-अहो, शठ खलु रुमण्वान् ।

यौगन्धरायणः-स्वामिन्, देव्याः कुजलबेवेदनार्थमद्यैव प्रतिनिवर्ततामग्रभगान्
देव्योऽग्रभयती च ।

राजा-न, न । सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह ।

यौगन्धरायणः-यदाज्ञापयतिस्वामी ।

(भरतवाक्यम्)

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ १९ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ इति स्वप्नवासवदत्तमवसितम् ॥

યૌગન્ધરાયણ : સ્વામી, દેવીને ખમેડી લઈ (છુપાવી)ને મેં ખરેખર અપરાધ કર્યો છે. તો આપ ક્ષમા કરો. (પમે પડે છે.)

રાજા : (ઉઠાડીને) તમે યૌગન્ધરાયણ ખરા.

બનાવટી ઉન્માદ, લુદ્ધો અને રાસ્ટ્રીય દષ્ટિવાળી મનસુઓ-આવા તમારા પ્રયત્નોથી ક્રૂપતા એવા અમારો, ખરે જ, ઉદ્ધાર થયો છે. ૧૮.

યૌગન્ધરાયણ : અમે સ્વામીના લાગ્યને અનુસરનારા છીએ

પદ્માવતી : અરે, આ ખરેખર આર્થા વાસવદત્તા છે ! આર્થે, અનગતા સખીઓને યોગ્ય વ્યવહારથી મેં શિષ્ટાચારનું ઉદ્ધવન કર્યું છે. તો મન્તકથી (મન્તક નમાવીને) તમને પ્રસન્ન કરું છું,

વાસવદત્તા : (પદ્માવતીને ગળી કરીને) ડની યા. ગભી યા, સોમાગ્યવતી, ગડ. યાયકના ધનસ્વરૂપ આ શરીરનો (માગે) જ ખરેખર, અપ્રગાધ છે.

પદ્માવતી : આભારી થઈ છું.

રાજા : મિત્ર યૌગન્ધરાયણ, દેવી વાસવદત્તાને છુપાવવામાં તમારો તો આશય હતો ?

યૌગન્ધરાયણ : અપૂર્ણ કૌશાંભીના સન્ન્યત્ રક્ષણ કરી શકું, એમ.

રાજા : અને પદ્માવતી પાસે થાપણ મૂકવાનું શું કારણ હતું ?

યૌગન્ધરાયણ : ધુધક-ભદ્ર વગેરે લવિશ્વવેતાઓએ ભાખેલું કે તે આપના રાણી બનશે, એટલા માટે.

રાજા : આ વાત પણ ડુમ્મણના બજતો હતો ?

યૌગન્ધરાયણ : હે સ્વામી, બધા જ બજતા હતા.

રાજા : અરે, ડુમ્મણના ખરેખર લુગ્યો છે,

યૌગન્ધરાયણ : સ્વામી, દેવી વાસવદત્તાના કુશળ સમાચાર જણાવવા આગે જ શ્રીમાન્ રૈભ્ય અને દેવી વાસવદત્તાને પાછા મોકલો.

રાજા : ના, ના દેવી પદ્માવતી સાથે આપણે બધા જ જઈશું

યૌગન્ધરાયણ : જેવી સ્વામીની આજ્ઞા.

(ભરતવાક્ય)

આપણા મિંદ જેવા રાજા (રામચંદ્ર) સમુદ્ર તુષી ફેલાવેલી, હિમાવય અને વિન્ધાવયથી કુંડોલોળાળી અને એકજગતી ચિહ્નિત આ પૃથ્વીનું શાસન કરે. ૧૯.

(બધા જાય છે.)

છટો અંક સમાપ્ત

આ પ્રમાણે સ્વપ્નવાસવદત્તા નાટક સમાપ્ત થયું.

અભ્યાસ નોંધ

પહેલો અંક

પ્રસ્તાવના : સામાન્યરીતે જ્યાં જ સંસ્કૃત નાટકોના આરંભમાં પ્રસ્તાવના હોય છે. આ પ્રસ્તાવનાનું સ્વરૂપ લગભગ જ્યાં નાટકોમાં સમાન છે. (૧) એમાં સર્વપ્રથમ મંત્રશ્લોકનો શ્લોક હોય છે, (૨) એમાં નાટકના નામનો ઉલ્લેખ તથા નાટકકારનો સંક્ષિપ્ત પરિચય હોય છે, (૩) ઉલ્લેખ એક શ્લોક દ્વારા નાટકના પ્રથમ દશ્યનો સંકેત કરવામાં આવે છે. પરંતુ ભાસનાં નાટકોમાં આ પરંપરાગત પ્રણાલિકાનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું નથી. સ્વપ્રેરણાસરજન નાટકની પ્રસ્તાવનામાં ત્રિયેની વસ્તુઓ નોંધપાત્ર છે :

(૧) નાન્દી પછી સૂત્રધારનો પ્રવેશ થાય છે અને તે મંત્રશ્લોક બોલે છે. બીજાં સંસ્કૃતનાટકોમાં મંત્રશ્લોક બોલનાર તથા પછી સૂત્રધાર આવે છે અને તરત પ્રસ્તાવનાનો આરંભ થાય છે.

(૨) પ્રસ્તાવનામાં નાટકના નામનો નિર્દેશ નથી તેમ નાટકકાર વિશે જરા જોટલી પણ માહિતી આપવામાં આવી નથી.

(૩) પ્રસ્તાવના અત્યંત સંક્ષિપ્ત છે. સૂત્રધાર નિવેદન કરવાની સરખાત કહે છે ત્યાં એને કંઈક અવાજ સંભળાય છે એટલે એ કંઈપણ નિવેદન કરતો જ નથી. આ પદ્ધતિ ભાસનાં લગભગ જ્યાં જ નાટકોમાં સમાન છે.

(૪) પ્રસ્તાવનાને બાંહે 'સ્થાપના' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે.

(૫) બીજાં સંસ્કૃત નાટકોની જેમ પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર સાથે નટી કે પારિપાટિક જેવું બીજું કોઈ પાત્ર નથી.

(૬) આ નાટકની જેમ ભાસે લગભગ જ્યાં જ નાટકોમાં મુદ્રાસંકાર દ્વારા મંત્રશ્લોકમાં નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નાન્દી-‘નાન્દી’ શબ્દ સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે : આરીર્વવનલંબુક્તા સ્તુતિર્યસ્માદ્રવુ-
પ્યતે । દેવદ્વિજનૃપાદીનાં તસ્માન્નાન્દીતિ સન્નિતા ॥ અર્થાત્ નાન્દી દ્વારા દેવ, બ્રાહ્મણ, યા રાજા વગેરેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. દેવલીક વાર પ્રેક્ષકો માટે આરીર્વચન પ્રયોજવામાં આવે છે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નાન્દી શબ્દને આ રીતે સમજવી શકાય : (૧) નન્દતિ દેવતાઃ કસ્યામ્ । નન્દન્તિ દેવતાઃ

અસ્થામ્ । નન્દયતિ દેવતા દેવતા યા । (૨) નન્દન્તિ સામાજિકા અસ્થામ્ ।
 નન્દયતિ સામાજિકાન્ । નન્દિ આનન્દ સામાજિકાનામ્, તસ્યા હ્ય નાન્દી ।
 નન્દ એવ નાન્દ (પ્રજાદિમ્યોઽણ) । નાન્દી (ટિહ્વાણગિતિ ઘોષ) ।

પહેલાંના વખતમા નાટકની સરખાત થતા પહેલાં પૂર્વરમ નામનો
 ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવતો નાન્દી એ પૂર્વરમનો જ એક ભાગ
 છે. નાન્દીનું મુખ્ય કાર્ય આ છે (૧) નાટકકાર દ્વારા પોતાના ઇષ્ટદેવનું
 સ્મરણ (૨) પ્રેક્ષકો માટે શુભેચ્છા પ્રજ્ઞ કરવી અને (૩) નાટકના કથા-
 વસ્તુનો સંકેત કરવો જુઓ આશીર્નમસ્ત્રિકારુપ શ્લોક કાવ્યાર્થસૂચક ।
 નાન્દીતિ કખ્યતે । આદિભરત. । નાન્દીમાં એક, બે કે ત્રણ મનોકા આઠ
 કે બાર પદ, કેટલાક માગસિક પદ્યોના ઉલેખ દેવતા, આઠમ્ આદિની
 સ્તુતિ, આશીર્વાચન વગેરે હોય છે ખરી રીતે નાટ્યસાસ્ત્રમાં જે નાન્દીનો
 ઉલ્લેખ છે એ નાન્દી આના કરતાં બિન્ન હોયી જોઈએ ભરત, ધનંજય
 અને સાહિત્યકર્તાઓએ જણાવ્યું છે કે, પૂર્વરમ પૂરો થાય કે સૂત્રધાર
 પોતાના સાથીઓ સાથે જતો રહે અને સ્થાપક આવી પ્રસ્તાવના કરી
 કથાવસ્તુનો સૂત્રપાત કરે પરંતુ સરજન નાટકમાં સ્થાપક નામનું પાત્ર
 આવતું જ નથી અને સૂત્રધાર જ પ્રસ્તાવનાથી સંબંધિત બધો વિધિ
 કરે છે નાટકમાંની નાન્દી તો લેખકનું મનનાચરણ ખાત્ર છે એમાં નાટકકાર
 પોતાના ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરે છે બાસે શ્લેષનો પ્રયોગ કરી એમાં
 નાટકનાં મુખ્ય પાત્રોનો સંકેત પણ કરી દીધો છે

મનનાચરણ ક્યાં પડી જ પોતાના મથનો આરભ કરવાની સરજૂત
 લેખકોની પ્રાચીન પરિપાટી છે મનનાચરણ કરવાથી મથ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત
 થાય છે, એવી એ વખતની માન્યતા હતી પાત્રજન મહાભાષ્યમાં જણ્યું છે :
 મત્રણાદીનિ હિ શાસ્ત્રાણિ પ્રવર્તે ચીરપુરુષકાણિ મવન્તિ આયુષ્મણુરુષકાણિ
 ચ અપ્યેતારશ્ચ વૃદ્ધિયુક્તા યથાસુરિતિ ।

નાન્દીનો એક અર્થ દોષ અથવા નગારું પણ થાય છે દુન્દભિસ્ત્વા-
 નકો મેરી મમા નાસ્ત્થ નાન્દયિ । વૈભવગ્તી । એમ જણાય છે કે દક્ષિણ
 ભારતનાં પ્રેક્ષાગૃહોમાં નાટક સર થતા પહેલાં દોષ અથવા નગારું વગાડવાનો
 રિવાજ હતો નાટક જોવા માટે પ્રેક્ષાગૃહમાં અનેક લોકો એકત્ર થાય
 એલે સ્વાભાવિક રીતે જ મોટો ધોધાધ થાય આ ધોધાધની વચ્ચે નાટક
 સર કરવાનો શો અર્થ ? એને, નાટક સર કરવાની મૂચના નગારાંના
 અવાજ દ્વારા આપવામાં આવતી, જેથી પ્રેક્ષકો નાટક જોવા માટે સ્વસ્થ

અને શાન્ત થઈ ને બેસે. ‘નાન્દી’ નો આવો અર્થ કરવાથી ભાસના નાટકમાંનું ‘નાન્દન્ટે તતઃ પ્રવિશતિ સૂતપારઃ આ નાટ્યસૂચન સાર્થક બને છે અને બે નાન્દોની કદમના કરવાની જરૂર પડતી નથી.

મૂત્રધારઃ—મૂત્રં ધારયતિ ઇતિ । જે સૂત્રને ધારણ કરે છે તે મૂત્રધાર. ‘મૂત્ર’ એટલે નાટકની મુખ્ય જવાબદારી. સૂત્રધાર એટલે નાટકનો મેનેજર. સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ ‘દોરી’ થાય છે. ‘સૂત્રધાર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિના આધારે પિથેશે સંસ્કૃત નાટકોનું મૂળ કકપુતળીઓના ખેલ હોવા જોઈએ, એવો અત કથાયો છે. દોરી પકડી પકડાની પાછળ બેસીને પુતળીઓને નચાવતો હોવાથી તેને સૂત્રધાર કહેના હશે. પાછળથી કકપુતળીઓના ખેલની જગ્યા ખરેખરા પાત્રોવાળાં નાટકોએ લીધી ત્યારે નાટકોના મુખ્ય વ્યવસ્થાપકને જ ‘સૂત્રધાર’ કહેવાની પ્રજ્ઞાથી શરૂ થઈ હશે.

શ્લોક : ૧ (અ-૧૧) ઉદયનવેન્દુસર્વર્ગો, આસવદત્તાવલો, પદ્માવતીર્ણ-
પૂર્ણો, વસન્તકમ્પો વલસ્ય મુજો ત્વામ્ પાતામ્ ।

મુખ્ય વાક્ય છે : વલસ્ય મુજો ત્વામ્ પાતામ્ । બહરામના બે હાથ તમારું રક્ષણ કરેા. બાકીના ચાર શબ્દો ‘હાથ’ નાં વિશેષણ છે :

(૧) ઉદયનવેન્દુસર્વર્ગો—ઉદયે યઃ નવઃ કન્દુઃ, તેન સર્વર્ગો (સમાનઃ વર્ણઃ વયોઃ તે) ઉદયકાલીન તાબા મદ્રમાના જેવા વર્ણુવાળા (બે હાથ). ચન્દ્રમા ઉદય વખતે માત્ર શ્વેત જ નથી હોતો, એમાં સહેજ રતાશ પણ હોય છે. બહરામના હાથ ગૌરવર્ણના છે, સાથેસાથે એમાં થોડી રતાશ પણ છે.

(૨) આસવદત્તાવલો—આસવેન દત્તં આ સમન્તાત્ વલં સામર્થ્યં યામ્યા તૌ-મદિરાધી જેમને પૂણું બધ અથવા સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેવા (બે હાથ). મદિરામાં એક પ્રકારનો નશો હોય છે જે પીનારમાં સ્ફૂર્તિ પ્રગટાવે છે. બહરામને મદિરા બહુ ગમે છે, એવા ધણા ઉદેખો મળી આવે છે. મેધદૂતમાં કાલિદાસે બહરામના મદિરાપ્રેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : દિત્વા દાદામમિમતરસાં રેવનોલોચનાદ્દામ્ । (પૂ. મે. શ્લોક ૪૯).

આ શબ્દનો બીજી રીતે પણ અર્થ કરવામાં આવે છે : આસવેન દત્તમ્ અવલમ્ યામ્યાં તૌ-મદિરાનું પાન કરવાથી જે હાથ ચિયિત થઈ ગયા છે. મદિરા પીનારનાં અંગો ચિયિત થઈ જાય છે; એમનામાં આલસ્ય ભરાઈ જાય છે એ તો સર્વવિદિત છે. પરંતુ આ શ્લોકમાં ‘બહરામના હાથ તમારું રક્ષણ કરેા’ એવી કમ્પટા બક્ત કરવામાં આવી

છે. જે હાથ મદિરાપાનથી શિથિલ બનેલા છે તે રક્ષણ કેમ કરી શકશે ? એટલે આ અર્થે અહણ કરવા લાયક નથી.

ત્રીજી રીતે આવેા અર્થ થાય છે : દત્તઃ આસવઃ યસ્યે સા આસવદત્તા । (જાતિકાલસુલાદિમ્બઃ પરા નિષ્ઠા વાચ્યા આ વાર્તિકથી દત્ત શબ્દનું સ્થાન બદલાઈ જાય છે.) આસવદત્તા અર્થાત્તા યામ્યા તૌ-જે હાથે વડે બહારમે પોતાની પ્રિયાને મદિરા આપી છે તે હાથ. આ અર્થે પણ સ્વીકાર્ય નથી; કારણ કે, બહારમનું મદિરાસેવન અસિદ્ધ છે પરંતુ તેઓ પોતાના હાથે પત્ની રેવતીને મદિરાપાન કરાવે છે એ જાણીતી ઘટના નથી.

(૩) પદ્માવતીર્ણપૂર્ણો-પદ્માયાઃ જવતીર્ણેન પૂર્ણો-મૌન્દ્યના સમાવેશથી પરિપૂર્ણ અર્થાત્ બહારમના હાથ બહુ સુંદર છે. પદ્મા એટલે શ્રીઃ, શૌભા, સુંદરતાની દેવી.

(૪) વસન્તકમ્પો-વસન્ત દવ કમ્પો-વસન્તઋતુની જેમ કમનીય, મનોહર (જે હાથ). વસન્તઋતુ એની યુગ્મસમૃદ્ધિને લીધે કમનીય હોય છે, મનોહર હોય છે.

વલસ્ય-વલરામસ્ય । શ્રી કૃષ્ણના મોટાભાઈ. બલદેવ અથવા બલમદ્દ તરીકે પણ જાણીતા છે. વાસુદેવ અને દેવકીના સાતમા પુત્ર. તેઓ શૈવના અંશાવતાર ગણાય છે. એમણે સ્વયંવરી રેવતરાજની કન્યા રેવતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ વખતે સંપૂર્ણ ભરતખંડમાં ગદામુદ્રમાં એમના જેવું નિપુણ કોઈપણ નહોતું. બીમ અને દુર્યોધન એમના શિષ્યો હતા. બહારમ સ્વરૂપે સુંદર અને ગૌર કાન્તિવાળા હતા. એમને કાળા વસ્ત્ર પહેરવાં મમતાં હતાં. વાસુદેવ મદિરા એમને ઘણી પ્રિય હતી. હજી અને મૂશળ એમનાં હથિયાર હતા.

આ શ્લોકમાં નાન્દીના બધાં લક્ષણો ઉપસ્થિત છે : (૧) એમાં આશીર્વાદ છે (આશીઃ), (૨) બહારમની સ્તુતિ છે (સ્તુતિઃ), (૩) ચંદ્રનો ઉલ્લેખ છે (આંગલિક પદાર્થ), (૪) એમાં આઠ પદો છે (અષ્ટપદા) અને (૫) આ શ્લોક દ્વારા નાટકના કથાવતુનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. ઉદયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતી અને વસન્તક-આ ચાર યુગ્મ પાત્રોના નામનો નિર્દેશ એમાં છે (વાચ્યાર્યમૂલકઃ).

આ શ્લોકમાંથી નાટકના કથાનકનો સંકેત મળે છે, એ બતાવવા એનો નીચે મુજબનો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે :

(૧) ઉદયનં વારિ મચ્છતિ ઇતિ ઉદયનગા । શ્વેતુના સર્વર્ગા (સદસી) ઇતિ

હિન્દુસર્વાં । ઉદયનના ચાલો હિન્દુસર્વાં ચ ઉદયનવેન્દુસર્વાં । (વિરોધનોમયનદ
કર્મધારયઃ) ઉદયનવેન્દુસર્વાં ચાલો વાસવદત્તા ચ । ઉદયનવેન્દુસર્વાંવાસવદત્તા
ચક્રં યનોઃ । (૨) પદ્માદાઃ (પદ્માવત્તાઃ) અવર્તયેન (આગમનેન) અપવા
પદ્માવત્તાઃ રંગેન (આગમનેન) પૂર્ણે । (૩) વસ્ત્રેન (વસ્ત્રાન્ત્રેન, વસ્ત્રાન્ત્રાન્ત્રા
વિદ્યુત્ત્રેન) કન્નૌ (કન્નનોયૌ) । (૪) વલ્લભાસ્તિ અસ્થ અસૌ વચ્ચઃ (ઉદયનઃ) ।
તત્ત્વ મુઝી સ્વા પાતામ્ ।

પરંતુ આ અર્થ દ્વાન્વયી અને અસંજન છે. શાસને આ અર્થ
અભિપ્રેત હશે કે કેમ એ સવાલ છે.

આ શ્લોક મુદ્રાધારનું સ્મરણ ઉદાહરણ છે. મુદ્રાધારનું લક્ષણ આ
પ્રમાણે છે : મૂલ્યાર્યસ્થનં મુદ્રા પ્રવૃત્તાર્યપરેઃ પદૈઃ । કુવલપાનન્દઃ ।

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત કવિઓ મહાદેવ, શ્રીવિષ્ણુભગવાન વગેરેની
સ્તુતિ કરે છે. અહીં શાસે બલરામનું સ્મરણ કેમ કર્યું હશે, એ પ્રશ્નની
અર્થા કરતાં શ્રી કામે લખે છે :

It is some what strange that the poet should
address the invocation here to Balaram, instead of
the usual dieties Sive, Vishnu or the like. He does
it probably to suggest that the arms of Udayan
should grant protection to his subjects after regai-
ning his kingdom and thus being powerful (વલ્લભ-
સ્વાસ્તીતિ વચ્ચઃ વલ્લભાન્ તત્ત્વ) by the acquisition of Padmavati.

નેપથ્યે-પડદા પાછળ. નેપથ્ય શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે : (૧) પડદો,
(૨) રંગમંચ અને (૩) મેકઅપ. (નેપથ્ય સ્વાગ્ગરનિકા રત્નમ્નિઃ
પ્રલાયનમ્ ।) સંસ્કૃત નાટકોમાં કેટલીક વાર પાત્રો પડદા પાછળથી બોલે છે.
આનાથી બે હેતુઓ પાર પડે છે : (૧) રંગમંચ ઉપર આવતાં પડદાં પડદા
પાછળથી કોઈ પાત્ર બોલે છે ત્યારે પ્રેક્ષકોને એના આવવાની મુશ્કેલી મળી
જાય છે. (૨) કોઈ પાત્ર દૂર છે એમ બતાવતું હોય ત્યારે પ્રથમ પડદા
પાછળથી એનો અવાજ સંભળાય છે અને રંગમંચ ઉપર રહેલાં પાત્રોને એની
જાણ થાય છે. કેટલીકવાર કોઈ પાત્રને રંગમંચ ઉપર જાવવાની જરૂર ન
હોય ત્યારે એ પડદા પાછળથી બોલે છે. અહીં રત્નવદ...વગેરે શબ્દો
બે સિપાહીઓ બોલે છે. પ્રથમ એ બે જણ બહુ દૂર હોવાથી નેપથ્યમાંથી
એમનો નો અવાજ સંભળાય છે તે અરથ છે; તેથી શબ્દ

એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓ નજીક આવે છે તેમ જુલો સ્પષ્ટ મંભ-
ળાવા માટે છે. સાથે સાથે સૂત્રધારને, તેઓ કોણ છે અને શું કહેવા માગે
છે એની ખબર પડે છે.

શ્લોક ૨ (અ-વપ) મગધરાજસ્ય સિંગ્ધેઃ કન્યાનુગામિભિઃ મૃત્યેઃ
સર્વઃ તપોવનયતઃ જનઃ કૃષ્ટમ્ ઇત્યર્થવતે ।

આ શ્લોકમાં નાટકના પ્રથમ દરવની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે.
શ્લોક ઉપરથી હમણી જ આવનારા પ્રથમદરવ સંબંધી આ હકીકતો
પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) તપોવનના દરવની નાટકનો આરંભ થાય છે. (૨)
મગધરાજ દર્શકની બહેન પદ્માવતી અત્યારે તપોવનમાં છે. (૩) ત્યાં બહુ
ભીડ છે. રાજાના સિપાહીઓ ધુષ્ટતાપૂર્વક લોકોને ખસેડી રહ્યા છે.

મગધરાજસ્ય—મગધાનાં રાજા મગધરાજઃ । તસ્ય । તત્પુરુષ સમાસને
છેડે આવેલા રાજન્ શબ્દનું રાજ વર્ધ બળ છે. (જુઓ : રાજાહ સતિન્વદન્
૫, ૪. ૧૧. ઇતદન્વાત્ તત્પુરુષાદૃષ્ટ્ સ્વાત્ । પરમરાજઃ । અતિરાજી ।
કૃણસતાઃ । સિદ્ધાન્તકૌમુદી).

મગધદેશ અત્યારના બિહાર રાજ્યનો દક્ષિણનો ભાગ હતો. રાજગૃહ
એની રાજધાની હતી. રાજા બિંબસારે આ નગરી વસાઈ હતી. એ પહેલાં
મગધદેશની રાજધાની ગિરિવંજ હતી. બિંબસારનો પુત્ર અભયસેન ધર્મો.
એણે અવન્તીના પ્રદોત રાજાની ચક્રાવર્તી બપ ટાળવા રાજગૃહની ચોમેર
ઠોટ બાંધેલી હતો. દર્શક અભયસેનનો પુત્ર હતો. એમ કહેવાય છે કે
દર્શકના પુત્રે પાટકીપુત્ર નામે નવી રાજધાનીનું નિર્માણ કર્યું હતું—
પાટકીપુત્ર એ જ કાલનું પટના સહેર.

શ્લોકમાં કન્યા શબ્દથી જેનો નિર્દેશ થયેલ છે તે દર્શક રાજાની
બહેન પદ્માવતી છે; જે તપોવનમાં વાનપ્રસ્થનું પાલન કરતાં રાજમાતાને
મળવા આવી છે.

નિષ્ક્રાન્તઃ—સૂત્રધાર બીજો શ્લોક બોલીને જતો રહે છે. શ્લોકમાં સર્વઃ
શબ્દ આવે છે. સિપાહીઓ બધાને ખસેડી રહ્યા છે. એટલે સૂત્રધારને ત્યાં
વિના ધૂટકો જ નથી, એવું સૂચન શ્લોક દ્વારા એણે પોતે જ કર્યું છે ને !

રથાપના—પ્રસ્તાવનાનું પ્રાચીન નામ. તે બાસની પ્રાચીનતા સૂચવે
છે. નાટ્યશાસ્ત્ર, દશરૂપક વગેરે ગ્રંથોના ઉત્તરેખો પરથી જણાય છે તેમ
નાન્દીપાક કરી સૂત્રધાર જતો રહે પછી ‘રથાપક’ નામક પાત્ર આવે અને

આવશ્યક પ્રાસ્તાવિક વાત કરી નાટકના મુખ્ય દરજ્જાનો સંકેત કરે, એવી પ્રાચીન પદ્ધતિ હતી. આ ઉપરથી પ્રસ્તાવનાને 'સ્થાપના' કહેવાની પરિપાટી પડી હશે. લામના નાટકોમાં 'પ્રસ્તાવના' માટે મોટા ભાગે 'સ્થાપના' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તાવનાને કેટલીક વાર 'આમુખ' પણ કહે છે. આમ પ્રસ્તાવના, સ્થાપના અને આમુખ સમાનાર્થી શબ્દો છે.

આ નાટકની પ્રસ્તાવના 'પ્રયોગાતિશય' પ્રકારની છે. ન્યારે સૂત્રધાર 'આ અમુક છે' વગેરે શબ્દોથી પાત્રોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પછી એ પાત્રોનો પ્રવેશ ખતાવવામાં આવે છે, એ પ્રસ્તાવનાનો 'પ્રયોગાતિશય' નામનો પ્રકાર છે. જુઓ : एषोऽयमित्युपखेपात् सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ (દશરૂપક).

'આ સિંધાહીઓ તપોવનમાં એકઠા થયેલા લોકોને ખમેડે છે' એમ કહીને સૂત્રધાર જેમનો નિર્દેશ કરે છે તે પાત્રો નાટકના પહેલા દ્રશ્યમાં ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રસ્તાવનાના પાંચ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : उद्घाटकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः ॥ (સા. ૬.)

યૌગન્ધરાયણ : તે વલ્મીકેશના રાજા ઉદ્ધવનો મંત્રી હતો. એના પિતાનું નામ યુગન્ધર હતું. તે ઉદ્ધવના પિતા સહસ્રાનીકનો મંત્રી હતો. યુગન્ધરત્યાપર્યં પુમાન્ યૌગન્ધરાયણઃ । યૌગન્ધરાયણ પરિવાજકના વેશમાં છે. અને વાસવદત્તા અવન્તીદેશની સ્થાપારણ્ય સ્ત્રીના વેશમાં છે. અવન્તિપુ અવન્તિદેશે અવન્ત્યામ્ અવન્તિરાજવાન્યાં વા જાતા આવન્તી આવન્તિકા વા । આવન્તિકાયાઃ વેર્ષં પ્રારયતિ અસૌ આવન્તિકાવેષખારિણી ।

અવન્તિદેશ હાલના માલવાનો એક ભાગ હતો. ઉજ્જયિની એની રાજધાની હતી. ઉજ્જયિનીનું 'વિશાળા' નામ પણ મળી આવે છે. તે સિંધા નદીના કાંઠે ઉપર આવેલી હતી. વાસવદત્તા અવન્તીના રાજા, મહાસેન અથવા ચંડમહાસેન તરીકે પ્રસિદ્ધ પ્રવોતરાજની કન્યા હતી. એની માતાનું નામ અમારવતી હતું. તે અંગારક નામના દેવની પુત્રી હતી. મહાસેનને એપાલક અને પાલક નામના બે પુત્રો પણ હતા. એમ કહેવાય છે કે પોતાના પુત્રોના જન્મની ખુશાલીમાં રાજાએ ઇન્દ્રપૂજનો મોટો ઉત્સવ કર્યો હતો. આથી ખુશ થઈ ઇન્દ્રે રાજાને વરદાન આપ્યું. વાસવદત્તા આ વરદાનથી જન્મી હતી, તેથી એનું નામ 'વાસવદત્તા' (વાસવ-૮૮) પાડવામાં આવ્યું હતું (કથાસરિત્સાગર ૨-૩).

વાસવદત્તા આ નાટકની નાવિકા છે. નાટકની શરૂઆતમાં વેશપત્રો કરીને તે રમગમ્ય ઉપર આવે છે નાટકનું પ્રથમ દ્રશ્ય મગધદેશમાં કોઈ તપોવનમાં ભજવાય છે તેથી વાસવદત્તાએ પહેરેલો અવન્તીદેશની સ્ત્રીનો વેશ તરત જ જણાઈ આવે છે ઉદયનને યજ્ઞના હાથમાં ગયેલું રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત થાય તે સારું યોગધરાયણે જે યોજના કરી છે તેને સફળ બનાવવા આ વેશપરિત્ન કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે કાચની સિદ્ધિ થાય છે ત્યારે આ બંને પાત્રો પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે (અ ક ૬)

શ્લોક ૩ (અ-વય) ધીરસ્ય, આશ્રમસશ્રિતસ્ય વસત, વન્યૈ ફલૈ તુષ્ટસ્ય, માનાર્હસ્ય, ઘટ્કલ્બત ધનસ્ય ત્રાસ સમુત્પાદયતે । ક અયમ્ સત્સિદ્ધ ચલૈ માગ્યૈ વિસ્મિત, વિનયાદ અપેતપુરુષ इद નિમ્નૃત તપોવનમ્ આશયા પ્રામીકરોતિ ।

શ્લોકના પૂર્વાર્ધના વિશેષણો તપોવનમાં રહેનારા લોકોની વિશેષતા બતાવવા માટે પ્રયોજ્યા છે. સહેરમાં વસતા લોકો કરતા તેઓ ચોક્કસ જુદા પડે છે ધીરમ્ ભીર, શાત અને સાન્નિધ્ય લોકો આ જુદામતે ભાષક નથી તેઓ તો સન્માનને પાત્ર (માનાહ) છે તપસ્વી લોકો જ મલી રૂળો ખાઈને સંતુષ્ટ રહે છે (વન્યૈ ફલૈ તુષ્ટસ્ય), ગાડની ખાલ પહેરે છે (ઘટ્કલ્બત), પછી એમને ત્રાસ કેમ આપવામાં આવે છે ? સમુત્પાદયતે-સમ્પન્ન+પદ ૬ પ્રેરક સમુત્પાદયતિ, તેનું કર્મણું વર્તમાનકાળ ત્રી પુ એ વ ૩૫ ડસિદ્ધ ઉદ્ધત (insolent) અથવા અભિમાની (arrogant) વિનયાદ અપેતપુરુષ-અપેત ચ અસૌ પુરુષ (સાપેક્ષ સમાસ, જેનો અર્થ કરવા માટે ખીલ કોઈ ચબ્દને સાથે લેવાની જરૂર પડે તેવો સમાસ અડી અપેતપુરુષ, નો અર્થ કરવા માટે વિનયાદ ચબ્દ સાથે લેવાની જરૂર રહે છે) વિનયથી રહિત પ્રરુપ જે માણસ તપોવનમાં આવું અવિચારી વર્તન કરે છે તે વિવેકરહિત હોવો જોઈએ ખીલ રીતે પણ આનો અર્થ કરી શકાય : વિનયાદ અપેતા પુરુષા મૃત્યા यस્ય સ-જેના સેવકો વિનયરહિત છે એવો સ્વામી, જેણે તપોવનનું વાતાવરણ ડહોળ્યું છે, એને ત્રાસ કે જેનું બનાવી દીધું છે ચલૈ માગ્યૈ-ભાગ્ય અથવા લક્ષ્મી ચ ચળ છે, ખર્તા તેને લીધે જેને અભિમાન આવ્યું છે (વિસ્મિત), આવો કોણ માણસ છે જેણે પોતાના સેવકોને આઠા આપી છે લોકોને ઉદ્ધતાઈથી ખસેડવાની, એ યોગધરાયણ જણવા માગે છે પ્રામીકરોતિ-ન પ્રામ અપ્રામ । અપ્રામ (તપોવન) પ્રામ કરોતિ इति પ્રામીકરોતિ । વ્યાકરણમાં આવા રૂપને 'ચિ ૩૫' કહે છે (બુએ ૩

કૃમ્વસ્તિયોગે સંપન્નકર્તારં ત્વિઃ । પાણિનિ સૂત્ર ૫. ૪. ૫૦ અને અમૃતતન્ત્રાવ-
-હતિ વક્તવ્યમ્ એ વાર્તિક). જે નથી તે છે-એવો અર્થ જતાવવા માટે ત્વિનો
ઉપયોગ થાય છે. તપોવન એ ગામડું નથી; છતાં આ સિપાહીઓ એને
ગામડું બનાવી રહ્યા છે. એ કોણ છે, જે આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી (આજ્ઞા)
-જ્ઞાન્ત (નિશ્ચિત) તપોવનને ગામડા જેવું બનાવી રહ્યો છે ?

સ્લોક : ૪ (અન્વય) પૂર્વમ્ ઇવં ગત ત્વયા અગ્નિ અમિનતમ્ આસીત્ ।
મર્તુઃ વિજયેન (ત્વ) પુનઃ શ્લાર્પ્યં ગમિષ્યસિ । કાલક્રમેઽ પરિવર્તમાના જગતઃ
માતૃવંતિઃ ચક્રારંતિઃ ઇવ ગચ્છતિ ।

પૂર્વમ્-પહેલાં અર્થાત્ જ્યારે વત્સરાજ ઉદયનની બહોબલાની હતી
તે વખતે, ઇવમ્-આ પ્રમાણે, જે પ્રમાણે અત્યારે આ સિપાહીઓ લોકોને
ખસેડી કોઈ કાઢી કુટુંબની વ્યક્તિ માટે (પધાવતો માટે) જગ્યા કરી
રહ્યા છે, તેવી રીતે તમે પણ જ્યારે જ્યારે બહાર નીકળતાં ત્યારે આવી
જ વ્યવસ્થા રહેતી; આવો જ કાલક્રમે રહેતો. આવી રીતે તમારી સવારી
(ગતમ્) નીકળતી તે તમને ગમતું (અમિનતમ્). હવે દિવસો ફરી ગયા અને
વત્સરાજ ઉદયનનું શબ્દ જતું રહ્યું. એથી સમૃદ્ધિ પાછી આણવા આપણે
પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ અને આપણને સફળતા મળશે જ. મર્તુઃ-સ્વામી
ઉદયનના, શ્લાર્પ્યં ગમિષ્યસિ-પ્રથમનીમ રીતે તમે આવળ કરી સફળતા,
ફરેકના બધા દિવસો એકસરખા હોતા નથી. કોઈ દિવસ સુખ તો કોઈ
દિવસ દુઃખ, એમ આવ્યા જ કરે છે. કાલક્રમેઽ-વખત પસાર થાય તેમ,
વખતની સાથેસાથે પરિવર્તમાના-પરિવર્તિત થતી, ફરતી ચક્રારંતિઃ-પૈડાના
આરાઓની ઢારની જેમ. જેમ પૈડાના આરા ફરતા રહે છે, રથ થા માડું
માથે છે તેમ ધડીકમાં ઉપર તો ધડીકમાં નીચે આવળ કરતા રહે છે તેમ
કુનિયાનું આગ્ય ફરતું જ રહે છે. કોઈ દિવસ ઉપર તો કોઈ દિવસ
નીચે. સરખાવો : કસ્યાત્યન્તં મુલમુપનન્તં દુઃસમેકાન્તતો વા । નીચેયંચ્છત્યુપરિ
ચ દયા ચક્રનેમિક્રમેઽ ॥ (વ. મે. ૪૯)

કાન્તુકીયઃ-કન્તુકીય અથવા કન્તુકી. રાજનો એવક. અન્તઃપુરનો
અધિકારી. કન્તુક એટલે ડગલો. રાજ તરફથી એને એક લાખો ડગલો
પહેરવા માટે મળે છે. પોતાની ફરજ ઉપર હોય ત્યાંસુધી એને આ ડગલો
પહેરી રાખવો પડે છે. સામાન્ય રીતે તે વયોવૃદ્ધ હોય છે. એના હાથમાં
લાકડી હોય છે. એનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે : અન્ત.પુરચતે
વૃદ્ધો વિમો ગુગગાન્વિતઃ । સર્વકાર્યાર્યંકુસલઃ કન્તુકીત્યમિધીયતે ॥ (નૃ. ૫૪૩).

કંચુકી જ્યારે રંચમંચ ઉપર આવે છે ત્યારે એ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાની નિંદા કરતો હોય છે. પણ ભાસનાં નાટકોમાં કંચુકીની એવી વિશેષતા દર્શાવવામાં આવી નથી. આ ઉપરથી તેમજ કંચુકીને બાલે કંચુકીય શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તેથી શ્રી ગજેન્દ્રમહકસ્તુ માનવુ છે કે, આ બાબતો ભાસની પ્રાચીનતા સૂચવે છે : The absence of this characteristic as well as the use of the form કાન્ચુકીય rather than કન્ચુકી which is more common, are indications of the antiquity of Bhasa's plays.

શ્લોક ૫ : (અ-૧૧) મવાન્ નૃપાપવાદં પરિહરતુ । આશ્રમશાલિપુ પર્વં ન પ્રયોજ્યમ્ । ઇતે મનસ્વિનઃ નગરપરિમવાન્ વિમોક્તું વનમ્ અભિગમ્ય વસન્તિ ।

નૃપાપવાદમ્-રાજાની નિંદા. સિપાહીઓ અનુચિત કામ કરે તો રાજાની જ નિંદા થાય. રાજા જેવી આજ્ઞા કરે તેમ સિપાહીઓ વર્તે છે, એવું લોકો માને છે. સેવકના સારા વ્યવહારથી માલિકની પ્રશંસા થાય છે અને એના ખરાબ વ્યવહારથી માલિકની નિંદા થાય છે, એવું જોવા મળે છે. 'સંભવક' એ સિપાહીઓમાંથી એક જથ્થાનું નામ છે. તેને ઉદ્દેશીને કંચુકીય આ ઉપદેશ આપે છે. પરુપમ્-કઠોર વ્યવહાર ન પ્રયોજ્યમ્-પ્રયોજવો નહિ. આશ્રમશાલીઓ તરફ આવો અનુચિત, અસભ્ય વ્યવહાર કરવો નહિ. મનસ્વિનઃ-પ્રશસ્ત મનઃ અસ્તિ અત્ય્પ્ત્વમ્ એવું મનસ્વિનઃ-પ્રશંસાને પાત્ર મનવાળા, ઉદાર ચિત્તવાળા અથવા શાંત અને મંજીર હૃદયવાળા માણસને 'મનસ્વી' કહે છે. અહીં તપોવનમાં રહેનારા લોકોને 'મનસ્વી' તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. નગરની બીડા એમને રુચ્ચું નહિ એટલે તો તેઓએ અહીં તપોવનવાસ સ્વીકાર્યો છે. સહેરમાં અનેકવાર અપમાન, બદ્ધર્સના, અવમથુના સહેલી પડે છે જંગલમાં આ બધી બાબતોનો ભય નથી. એટલે શાંતચિત્તવાળા તપસ્વીઓ અહીં આવીને વસ્યા છે. અહીં પણ એમણે આવો તિરસ્કાર જ અનુભવવાનો હોય તો એમની શી ગતિ થાય !

મહારાજ દર્શક-એનો પરિચય આપનાં શ્રી, ગજેન્દ્રમહકસ્તુ લખે છે : 'King Darsaka belonged to the Sisunaga dynasty and was the son and successor of Ajatsatru. He ruled in Rajagriha as King of Magadha from 475 B.C. to 450 B.C. કથાસરિત્સાગર પ્રમાણે પદ્માવતી મગધના રાજા પ્રવોતની

પુત્રી હતી; પણ કાલિદાસના મેઘદૂતમાં વાસવદત્તા પ્રસૂતની પુત્રી હતી, એમ જણાયું છે. (બુઓ : પ્રયોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽયમ્ જદે । પૂ. મે-
શ્લોક ૩૪) મહારાજમાતરમ્-મહારાજા દર્યકની માતા, એટલે પદ્માવતીની
પણ માતા જ. રાજમાતા અત્યારે તપોવનમાં છે અને પદ્માવતી એમને
મળવા આવી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં પતિના મૃત્યુ
પછી વિધવા સ્ત્રીઓ વાનપ્રસ્થ અપનાવી તપોવનમાં જઈને રહેતી હશે.
સામાન્યરીતે પતિ-પત્નીએ વૃદ્ધાવસ્થામાં સાથે જ વાનપ્રસ્થ સ્વીકારવાનો
હોય છે, પરંતુ અપવાદ તરીકે કેટલીક સ્ત્રીઓ પતિનો સ્વર્ગવાસ થતાં
સંસાર છોડી સ્વેચ્છાએ વનવાસ સ્વીકારતી. અમિત્રેતઃ-અમિત્ર છે. અર્થાત્
પદ્માવતીને આજે અહીં જ તપોવનમાં રહેવાનું થયું છે. રાજગૃહ-રાજ-
મહેલ. એ વખતે રાજગૃહ એ મગધની રાજધાની પણ હતી, એટલે
રાજધાનીનો અહીં ઉલ્લેખ હોય એ બનવાળેય છે.

શ્લોક ૬ : (અન્યથ) યવન્તઃ સૌર્યોદકાનિ, સમિષઃ, કુમુદાનિ, વર્માન્
(રતિ) તરોષનાનિ યનાત્ સ્વૈરમ્ ઉપનવન્તુ । ધર્મપ્રિયા નૃપમુદા તનસ્વિતુ
ધર્મપીઠાં ન હિ જ્ઞેત્ । ઇતન્ અત્યાઃ કુલવ્રતમ્ (અસ્તિ) ।

સૌર્યોદકાનિ-પવિત્ર જળાશયોનાં પાણી. સમિષઃ- વનમાં હોમવાની
અભિષેક. વડ, પીપળો, જાજરા, ખાખરા વગેરે વૃક્ષોની ડાળીઓની આ
અભિષેક બને છે. તરોષનાનિ-તરસી ધનાનિ તપોડુનુકૂલનિ ધનાનિ વા । આ
જ્યાં વસ્તુઓ તપસ્વીઓ માટે સંપત્તિ સમાન કિંમતો હોય 'તપોધન' કહે-
વાય. અથવા, તપસ્થા માટે આવશ્યક વસ્તુઓ. સ્વૈરમ્-સ્વચ્છ રીતે, કાંઈ
પણ જાતની રોકડોક વિના. સ્વેન સ્વાતન્ત્ર્યેન સ્વચ્છન્દેન રૂતે ગચ્છતિ યસ્મિન્
કર્મણિ યયા તયા । સ્વર્દૈરમુન્તુ સ્વૈરમ્ ને જલે સ્વૈરમ્ ૧૫ સ્વાર્દૈરિત્તોઃ એ
વાર્તિક પ્રમાણે થાય છે. એમને જે વસ્તુઓ વનમાં જઈને લાવવાની
હોય તે મુખેથી લાવે, એમાં અમારા તરફથી કાંઈ પણ જાતનો વિશેષ
યોગ નહિ, એવી જાહેશરી કંચુકી તપસ્વીઓને આપે છે. સાથેસાથે તે એ
પણ જણાવી દે છે કે અમારા રાજકુમારી ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં છે.
તપસ્વીઓને કાંઈપણ જાતની હેરાનગતિ થાય એ એમને અમનું નથી આ
એમના ખાનદાનની પરંપરા છે (કુલવ્રતમ્). શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ દ્વારા હવે પછી
રમ્યંત્ર ઉપર ઉપસ્થિત થનારી પદ્માવતીનો સરસ રીતે ઉલ્લેખ થયો છે.
આજ આરંભથી જ પાત્રની આકૃતિને ચિત્રિતરીતે ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન
કરે છે તેનું આ ઉદાહરણ છે. વાસવદત્તાની જગ્યાએ કાંઈ સ્ત્રીને મૂકવી.

હોય તો તે માટે પદ્માવતી જ યોગ્ય છે, એમ કવિ ત્રેક્ષકોના મનમાં
-કનાવવા માગે છે,

પુરુષક્રમદ્વાદિયિઃ- પુરુષકલ્પ વગેરે જ્યોતિષી છે; જેમણે ભવિષ્ય
જાણેલું કે મમધનો રાજકુમારી પદ્માવતી ઉદયનની રાણી થશે. પુરુષકલ્પ
અથવા પુરુષક અને કલ્પ, આમ બંને રીતે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. પુરુષક-
કલ્પ વગેરે ઉદયનના રાજજ્યોતિષીઓ હશે, એમણે જે ભવિષ્યવાણી કરી છે,
એના ઉપર રાજનીતિના યૌગ-ધરાયણને પણ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. યૌગ-ધ-
રાયણની બધી ચેત્તના આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડે એના ઉપર આધાર
રાખે છે. પ્રોત્તીન ભારતવર્ષમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનું કેટલું સન્માન હતું, એ
આ ઉપરથી જણાય છે. આજે પણ કેટલાક રાજપુરુષો જ્યોતિષને માને છે
જ. આદેશિકૈઃ-આન્દિશ એટલે ભવિષ્યકથન કરવું. આદિચ્ચતે અસૌ આદેશઃ-
ભવિષ્યવાણી. આદેશેન જીવતિ અસૌ આદેશિકઃ-ભવિષ્યકથન ઉપર શુભદાન
ચલાવનાર જ્યોતિષી; ભવિષ્યવેત્તા (ચેતનાદિમ્યો જીવતિ એ સૂત્રથી બધીં રૂઢ
પ્રત્યય થયો છે.)

સ્વામિનઃ દેવી-સ્વામી ઉદયનની રાણી બનશે. વાસવદત્તા સાથે લગ્ન
થયા પછી ઉદયને પોતાના રાજની સંપૂર્ણ જવાબદારી યૌગ-ધરાયણ
અને રુમવ્રતન વગેરે પ્રધાનો ઉપર નાખી દીધી હતી. સુરા અને સુંદરીમાં
તન્મય બનેલા ઉદયનનું રાજ્ય આરુણિ નામના યત્ર રાજ્યે ઝૂંટવી લીધું.
તેને રાજધાની જેઠી લાવાણક નામના એક નાનકડા ગામડામાં જઈને
રહેવું પડ્યું. પોતાના રાજનું શુભાવેલું રાજ્ય પાછું મેળવવા યૌગ-ધરાયણ
ભારે પ્રયત્નશીલ હતો. જ્યારે મમધની રાજકુમારી ઉદયનની રાણી થશે,
એમ રાજજ્યોતિષીઓએ ભવિષ્ય બાખ્યું ત્યારે તેને ઉપાય જડી ગયો. જે
મમધરાજની સાથે આ પ્રભાણે સંબંધ બંધાય તો રક્ષક જેવા બળવાન
રાજની ઉદયનને મદદ મળી શકે. પરંતુ જ્યાં સુધી વાસવદત્તા જીવિત છે
ત્યાં સુધી રક્ષકરાજા જણી જોઈને પોતાની જાહેનને ઉદયન સાથે પરણાવે
નહિ. વળી, ઉદયન પણ વાસવદત્તાને એટલું બધું ચાહતો હતો કે તે ઠાઈ
પણ બીજી સ્ત્રીને અપનાવવા તૈયાર થાય નહિ. આનો એક જ રસ્તો હતોઃ
વાસવદત્તાને માર્ગમાંથી ખસેડવાનો. આ માટે યૌગ-ધરાયણે એક
યોજના તૈયાર કરી. રુમવ્રતન તથા વાસવદત્તાને એને પૂર્ણ સહયોગ
મળ્યો. આ યોજના મુજબ લાવાણક ગામમાં આગ લગાડવામાં આવી અને
વાસવદત્તા એમાં જળી મર્યા હો તથા એને જાણવા જતાં યૌગ-ધરાયણ

પણ બળી ચર્ધી ગયો છે, એવી જાહેરાત કરવામાં આવી. વેશપરિવર્તન કરી ધૌમ્યધરાયણ વાસવદત્તા સાથે મગધના રાજ્યમાં દાખલ થયો. ત્યાં એક તપોવનમાં પહોંચ્યો ત્યારે સદૃશ્યએ દર્શકરાજની જાહેન પદ્માવતી પણ ત્યાં પોતાની માતાને મળવા આવેલી હતી. આમ, ધૌમ્યધરાયણને બધી અનુકૂળતા મળી રહે છે. પદ્માવતીનું નામ સંમિલનમાં જ એના મનમાં આત્મીયતાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્લોક : ૭ (અન્યથ) પ્રદેયઃ बहुमानः वा संकल्पाद् उपजायते । मर्तुंदारामिलापित्वाद् अस्यां मे महती स्वता (वर्तते) ।

બીજા શોકો માટે આપણા હૃદયમાં પ્રેમભાવ અથવા તિરસ્કાર કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, એ આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે. કોઈપણ માણસ માટે આપણે મનમાં કેવો વિચાર કરીએ છીએ; એના માટે આપણા હૃદયમાં કેવો ભાવ છે, એ ઉપરથી એ વ્યક્તિ તરફ આપણને ધ્રુણ કે સન્માન ઉત્પન્ન થાય છે. સંકલ્પાદ—સંકલ્પોથી, કલ્પનાઓથી, વિચારણાથી. મર્તુદારામિલાપિત્વાદ—મર્તુઃ દારાઃ મર્તુદારાઃ । મર્તુદારાઃ યથ મર્તુદારલ્પમ્ । મર્તુદારલ્પેન (પદ્માવતી મે મર્તુઃ ઉદયનસ્ય દારાઃ મૂવાત્ इति) यः अमिलापः । सः अस्ति अस्य स-मर्तुंदारामिलापी । तस्य मावः । तस्मात् । वास्तवમાં પદ્માવતી સાથે અત્યારે ધૌમ્યધરાયણને કોઈ સંબંધ નથી. છતાં ભવિષ્યવેત્તાએના જણાવ્યા પ્રમાણે તે પોતાના રાજાની રાણી બનવાની છે અને રાજાને એનું બેભેણું રાજ્ય પાછું મળે એટલે ધૌમ્યધરાયણને પણ એવી જ અભિલાષા છે કે પદ્માવતી હૃદયન સાથે પરણે. આથી જ એને પદ્માવતી માટે આત્મીય ભાવ (સ્વતા) ઉત્પન્ન થયો છે. સ્વતા—સ્વસ્ય માવઃ, Personal regard or interest or ownness.

તપોવનનાં નામ—પદ્માવતી અને એના રસાધાનું સ્વામત કરતાં તાપસી કહે છે કે આ તપોવન છે, એમાં તમે નિઃશંક ચર્ધી પ્રવેશ કરો. અહીં જે અતિથિઓ—અભ્યાગતો આવે છે તેમને માટે આ તપોવન કંઈ અગણી જગ્યા નથી. મને તે આવે, આ તપોવન આગન્યુક અતિથિઓનું પોતાનું જ ધર છે (સ્વગૃહમ્). એ વખતે અતિથિઓ તરફ દેટલો સન્માનનો ભાવ બતાવવામાં આવતો હતો એ આ ઉપરથી સમજાવ્ય છે.

શ્લોક : ૮ (અન્યથ) कस्य कल्पोन गर्भः । कः वासः मृगयते । यया निश्चिर्न दीक्षां पारितवान् कः पुनः गुरोः यद् देवं तद् इच्छति । घर्माभिरामप्रिना

નૃપજા હહ આત્માનુમદમ્ દૃષ્ટિતિ । યદ્ યસ્ય સમીપ્સિતમ્ અસ્તિ તત્ વદતુ ।
અથ કસ્ય કિં દીયતામ્ ।

‘જેને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તેને તે વસ્તુ પદ્માવતી આપવા તૈયાર છે’ એવી ઘોષણા કર્યા પછી કંચુકી આ સ્લોકમાં, વનવાસી તપસ્વીઓને સામાન્ય રીતે દર્ધ દર્ધ વસ્તુઓની જરૂર પડે છે તે જણાવે છે, જેથી કાંઈને આમાંની કાંઈ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તે માગી શકે. કલશ અથવા વસ્ત્ર જેવી વસ્તુઓની કાંઈને જરૂર હોય તો તે માગી શકશે. ઉપરાંત પોતે નક્કી કર્યા અનુજ્ઞનો (ચંપાનિશ્ચિતમ્) અભ્યાસ (દીક્ષા) જેણે પૂરે! કર્યો હોય (પરિત્યાગ) એવો કોણુ વિદ્યાર્થી ગુરુને આપવાની ગુરુદક્ષિણા (ગુરોઃ દેયં) ઇચ્છે છે? રઘુવંશના પાંચમા સર્ગમાં એવા જ એક વિદ્યાર્થી કૌત્સની વાર્તા આવે છે. તે વરતન્તુનો શિષ્ય હતો અને અભ્યાસ સંપૂર્ણ કર્યા પછી પોતાના ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપવા ઇચ્છતો હતો. પોતે અકિચ્ચન હોઈ તે રઘુરાજના દરબારમાં ગુરુદક્ષિણા માટેનું દ્રવ્ય મેળવવા ગયો હતો. (શુભો : ઉપાત્તવિદ્યો ગુરુદક્ષિણાર્થી કૌત્સઃ પ્રયેદે વરતન્તુશિષ્ય : । રઘુ. ૫-૧) ધર્મામિરામમિયા-પદ્માવતીનું વિશેષણ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રીતે એની સમજૂતી આપી છે : (૧) ધર્મે. અમિરામઃ પ્રીતિચ્ચનકઃ પ્રિયશ્ચ ચત્સ્યાઃ સા । ધર્મ જેને પ્રસન્ન કરનાર અને પ્રિય છે તેવી. (૨) ધર્મે અમિરામઃ પ્રેમ રતિર્વા યેપા દે ધર્મામિરામાઃ, તેણે પ્રિય । જેમને ધર્મમાં પ્રેમ છે તેવા ધાર્મિક લોકોની માનીતી. (૩) ધર્મે અમિરામઃ યેણ તે ધર્મામિરામાઃ । ધર્મામિરામાઃ પ્રિયાઃ ચત્સ્યાઃ સા । ધાર્મિક વૃત્તિના લોકો જેને ગમે છે તેવી. આમાંથી પ્રથમ અર્થ સ્વીકાર્ય જણાય છે. જાતમાનુમદમ્ દૃષ્ટિતિ- પોતાના ઉપર ઉપકાર થાય એમ ઇચ્છે છે. દાન આપનાર યાચકો ઉપર ઉપકાર કરે છે, એવી ભાવના અહીં કાંઈ દિવસ માન્ય થઈ નથી. દાનમાં આપવાની વસ્તુ દાનીની પાસે થાપણના રૂપમાં પડેલી હોય છે. આ થાપણ તે યાચકોને પાછી વાગે છે એમાં વળી ઉપકાર મો! જે દર્ધ ઉપકાર હોય તો તે યાચકોનો છે, જે દાન સ્વીકારી દાનીને ઋણમુક્ત કરે છે. તપસ્વીઓ દાન લઈને પોતાને આભારી બનાવે, એવો ઉદાત્ત વિચાર અહીં પ્રચલિત થયો છે. સમીપ્સિતમ્-ઈચ્છિત, જોઈતી વસ્તુ. કસ્ય કિં દીયતામ્-કોને શું આપવામાં આવે? કરને જોઈએ. વ્યાકરણની બૂલ ભાસની પ્રાચીનતાનો પૂરાવો છે.

ઈયં મે સ્વસ્થા-પૌત્રધરાણ વાસવદત્તાને પોતાની બહેન તરીકે ઓળખાવે છે. એનો પતિ જહાનગમ ગયો છે તેથી એ પાછો ન કરે ત્યાં સુધી તમે

એને કાચવો, એરી યૌત્રધરાયણની માંગણી છે. કથાસરિત્સાગર પ્રમાણે યૌત્રધરાયણ વાસવદત્તાને પોતાની પુત્રી તરીકે ઓગળાવે છે. એનો પતિ બ્રહ્મચરિ છે અને એનો ત્યાગ કરીને જતો રહ્યો છે, એમ કહેવામાં આવે છે. (શુભો : કથાસરિત્સાગર નામ રાજપુત્રિ સુતા મમ । અસ્થાથ મર્તા વ્યતની ત્યક્ત્વમા કુત્રચિદ્ ગતઃ ।)

પ્રોપિતમર્તૃકા-પ્રોપિતઃ પરદેશં ગતઃ મર્તા યસ્માઃ સા । શુભો : નાનાકાર્ય-વશાદ્ યસ્મા દૂરદેશં ગતઃ પતિઃ । સા નનોમવદુઃસ્વાર્તા મવેત્ પ્રોપિતમર્તૃકા ॥ (સા. ૬. ૩-૮૪) એનો પતિ વિદેશમાં દોષ તેને પ્રોપિતમર્તૃકા કહે છે. પ્રોપિતમર્તૃકા એ સાદિત્યવાચનો પાત્રિભાષિત શબ્દ છે.

શ્લોક : ૯ (અન્યથા) (મે) અર્થઃ કાર્ય નૈવ (અસ્તિ) । મોર્ગૈઃ અપિ ન । વત્રૈઃ ન । અહં વૃત્તિદેહોઃ કાપાય ન પ્રવન્નઃ અસ્મિ । દ્રષ્ટધર્મ પ્રચારા, ધીરા રત્ન કન્યા મે મમિન્યાઃ ચારિત્રં રચિતું સમર્થા અસ્મિ ।

આ શ્લોકમાં યૌત્રધરાયણ જણાવે છે કે કન્યા, ભોગવિદ્યાસના સાધનો કે મુદર વસ્ત્રોની તેને જરૂર નથી. આજીવિકા માટે (વૃત્તિદેહોઃ) એણે આ ભગવા કપડાં (કાપાય) પહેવાં નથી (ન પ્રવન્નઃ). પદ્માવતી ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણવાળી અને ગંભીર સ્વભાવની જણાય છે, એટલે એ મારી આ બહેનનું આદિત્ય રક્ષવા અર્થ છે. કાપાયન્-કપાયન્+અણ (તેન રક્તં રાગાત્ । પાણિનીય સૂત્ર ૪.૨.૧), કાપાયેણ રક્તં વન્નં કાપાયન્ । ભગવા ગંગમાં રંગેલું કપડું, જેને ભાગીય સંન્યાસીઓ પહેરે છે. આવા ઉદ્દેશ ઉપરથી જણાય છે કે એ જમાનામાં પણ એ જાતના સંન્યાસીઓ હતા : એક તો ખરેખરો વૈરાગ્ય ધારણ કરનાર અને બીજા આજીવિકાનું અન્ય કોઈ સાધન ન મળતાં ઉદરનિર્વાહ માટે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને સંન્યાસી બનનારા. અમારે મોટેભાગે આવા જ સંન્યાસીઓ જેવા મળે છેઃ અશક્તિમાન્ મર્તૃસાધુઃ જેવા. ધીર-ગંભીર, ડાઠી. (જેર શબ્દના અર્થ માટે શુભો : ધીરો મનીષી કઃ પ્રજઃ સંત્યાગાન્ પણ્ડિતઃ કવિઃ । અમરકોષ). દૃષ્ટ-ધર્મ પ્રચારા-દૃષ્ટઃ ધર્મસ્ય પ્રચારઃ આચરણં યસ્માઃ સા । જેનાં ધાર્મિક આચરણ જેવા મળ્યું છે. અત્યાર સુધીના વ્યવહાર ઉપરથી પદ્માવતી ધાર્મિક વૃત્તિની છે એમ યૌત્રધરાયણને લાગ્યું છે. આમ, અત્યાર સુધી પદ્માવતીની જે વિગેવનાઓ પ્રગટ થઈ છે એમાં એકનો ઉમેરો થાય છે. તે સુંદરી છે, મધુરમાયિણી છે અને ધાર્મિક વૃત્તિની છે. કન્યા કથ્થ અહીં પદ્માવતી માટે વાપરવામાં આવ્યો છે. કન્યા શબ્દની વ્યુપત્તિ ધારકાચાર્યે નિરૂક્તમાં

આ પ્રમાણે આપી છે કન્યા કમનોયા ભવતિ । ક્વેય નેત્ર્યેતિ વા । કમનેન આનીયતે इति वा । કનતેર્વા સ્યાત્ કાન્તિકર્મણ ।

શ્લોક : ૧૦ (અન્વય) અર્થ મુલં દાતુમ્ મવેત્ । પ્રાણા મુલમ્ । તપ મુલમ્ । સર્વમ્ અન્યત્ મુલ મવેત્ । (કિન્તુ) ન્યાસસ્ય રક્ષણ દુ લ વર્તતે ।

કચુકી પદ્માવતીને સમજાવે છે કે ધન, પ્રાણ કે તપ વગેરેનું ધન કરવાનું સહેનું છે પણ ન્યાસસ્ય-આપણને રક્ષણ-સાચવની એ દુ લમ્ દુ લકારક-કષ્ટદાયક છે કોઈની આપણુ સાચવની એ આમે ય દુ બદાયક છે, જ્યારે આ તો એક જીને સાચવવાની છે આ આમણી સ્વીકારવાનું બહુ જ કઠિન છે એ જાનાના કોઈની આપણને બહુ જ પ્રામાણિકતાથી સાચવવાની પ્રશ્નાશિક્ષા હશે કોઈની વસ્તુને પોતાના જીવની જેમ સાચવની એને લોકો ધર્મ સમજતા હતા અત્યારના જાનાના લાવનાની એની સાથે કરી જ તુલના ન થઈ શકે

અર્ધમવસિતમ્ ભારત્ય-અર્ધો ભાર ઉતરી ગયો યૌગન્ધરાયણે ઉદયનનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના ઉપાય તરીકે પદ્માવતીનું ઉદયન સાથે લગ્ન કરાવવાનું માથે લીધું છે એ ભાર આ જ્વાળાદારીમાથી અર્ધો જ્વાળાદારી ઝોછી ઘર્ષ ઘર્ષ અર્થાત્ વાસવદત્તાની ચિંતા તો મટી, હવે પદ્માવતીનું ઉદયન સાથે લગ્ન કેમ થાય, એ જ ચિંતા રહી યથા મત્તિમિ - રુમણવાન વગેરે મત્તિઓ સાથે જે પ્રમાણે નિશ્ચય કયો હતો (સમર્પિતમ્) તે પ્રમાણે જ બહુ બની રહ્યું છે (વરિણમતિ) કથાસરિત્સામર પ્રમાણે વાસવદત્તાને પદ્માવતી પાસે રાખવાનું યૌગન્ધરાયણની યોજનામાં શામેલ હતું (વચિ) દેવી ચ સ્થાપ્યતે નીત્વા યુક્ત્યા પદ્માવતીમ્ । છન્નસ્થિતાયા વેનાસ્વા સૈવ સ્થાચ્છીલસાક્ષિણી ॥ કથાસરિત્સામર ૩ ૧૧૨૧)

શ્લોક ૧૧ (અન્વય) વૈ (આદેશકૈ) વિપત્તિ પ્રયમ દષ્ટા (તૈ) અથ પદ્માવતી નરપતે મદિધી મવિત્રી (इति प्रदिष्टम्) । વત્પ્રયયાત્ રૂદ્ (મયા) કૃતમ્ । વિધિ કુપરીક્ષિતાનિ સિદ્ધવાક્યાનિ વત્ક્રમ્ય ન હિ ગચ્છતિ ।

વિપત્તિ-આશ્ત વત્સદેશનું રાજ્ય ચતુઓના હાથમાં જશે, એ આવનારી મુસીબતની જાણ જેમણે અગાઉથી (પ્રયમમ્) કરી હતી, તેઓએ જ પદ્માવતી રાજ્ય ઉદયનની રાણી થશે (મવિત્રી) એમ લાવિષ્યવાણી કરી હતી એવો એમની વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં આ પો હતો, એમ યૌગન્ધરાયણ કહેવા મગિ છે પ્રથમવાર આ લાવિષ્યવાણીએ જે લાવિષ્ય દયન કરેલું તે અક્ષય સાચુ પડ્યું એટલે એમણે પદ્માવતી સમધી

કરેલી ભવિષ્યવાણી પણ સાચી જ પડશે, એમ માનવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. તત્ત્વવ્યાપ્ત-તેઓ ઉપરના વિશ્વાસને લીધે. કારણ કે સિદ્ધો, ભવિષ્યવેતાઓ જે કંઈ કહે છે તે બરોબર સમજી, વિચારી, પરીક્ષા કરીને કહે છે. પછી વિધિની પણ એવી સક્રિત નથી કે આ સિદ્ધ પુરુષોનાં જારી રીતે પરીક્ષા કરીને સમ્યકારાધેર્લા વાક્યો (સુપરોચિતાનિ સિદ્ધવાક્યાનિ)નું શિશ્વંધન કરે (સ્તુત્ય ન ગચ્છતિ). અર્થાત્ વિધિ પણ એને ઓળંગી શકતું નથી. (સરખાવો : લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થે વાગતુર્વર્તે । જરોગાં પુનરવાનાં વાચમર્થોઽનુવર્તે ॥ ઉત્તરરામ્યસ્તિ ૧.૧૦)

બ્રહ્મચારી-બ્રહ્મ ચરિતુમ્ શીલમ્સ સઃ । વ્રહ્મન્ એટલે વેદ (શુભો = વેદસ્તર્વ સયો વ્રહ્મ વ્રહ્મા વિમ્ : પ્રજાપતિઃ । અમરકોષ). વેદનો અભ્યાસ કરવા માટે જે વ્રત, નિયમ, તપ વગેરેનું આચરણ કરતું પડે છે, તે પણ ‘બ્રહ્મ’ જ કહેવાય. આમ, બ્રહ્મચારીનો અર્થ ‘જે વેદનો અભ્યાસ કરવા માટે વ્રત-નિયમાદિનું પાલન કરે તે’ એવો થાય. અત્યારે તો ‘બ્રહ્મચારી’ શબ્દ ‘અપરિણીત’ એવા અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે !

શ્લોક : ૧૨ (અ-વચ) દેશાગતપ્રવયાઃ (જત ઇવ) અચરિતાઃ રિજાઃ વિશ્રવ્યં ચરન્તિ । સર્વે વૃક્ષાઃ પુષ્પફલેઃ સમુદવિટપાઃ દયારહિતાઃ (ચ) । કવિચાન્તિ ગૌકુલજ્વનાનિ મૂવિઠં (વર્તન્તે) । વિશ્વઃ અણેમવચઃ (વિચન્તે) । નિઃકન્દિશ્વમ્ ર્દં તનોવનમ્ (અસ્તિ) । ધૂમઃ હિ (અન) વહ્નાશ્વપઃ (મવતિ) ।

આ શ્લોકમાં તપોવાનું આમેદ્દન ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મચારી બહુ દુરથી આવી રહ્યો છે. તે બહુ જ યાદી ગયેલો છે અને વિશ્રામરથગતી ગોધમાં છે. દુરથી આ રથગતે જોઈ તે ‘આ તપોવન હોવું જોઈએ’ એવા નિર્ણય પર આવે છે. આ શ્લોકમાં, જે લક્ષણો જોઈ બ્રહ્મચારીને ખજાર પડી કે આ તપોવન છે, તે લક્ષણોની વિગત આપી છે : (૧) દેશાગતપ્રવયાઃ-દેશે આગતઃ પ્રવયાઃ વિશ્વાસઃ દેર્ષા તે । આ સ્થાન પ્રત્યે દરજીએને વિશ્વાસ આવી ગયો છે, તેથી જ તેઓ સ્વરથ છે. અચરિતાઃ-નિર્મલાઃ-સ્વસ્થ. વિશ્રવ્યં-વિશ્વસ્ત બનીને ચરન્તિ-ફરે છે. દરજી બહુ ચંચળ હોય છે. નેમને લાગે તો સરેજ સહેતમાન થતાં જ દૂધદૂદ કરી મૂકે છે; પરંતુ આ રથગતો એમને વિશ્વાસ બેસી ગયો છે; અહીં

તેમને ઠાઈ બધની આશંકા નથી. તેથી સ્વસ્થ છે અને વિશ્વાસપૂર્વક અહીં ફરી રહ્યાં છે. (૨) પુષ્પલૈ: સમૃદ્ધવિટપા:—વૃક્ષોનું વિશેષણ છે. વિટપ:—ડાળી. આ તપોવનનાં વૃક્ષોની ડાળીઓ ફક્ત અને ફળથી લગ્ની પડે છે; કારણ કે તાપસ લોકો આ વૃક્ષો ઉપરથી ઠાઈ દિવસ ફક્ત ફળ તોડતા નથી. આ લોકો ખડુ દયાવાન છે. ફક્ત કે ફળ વૃક્ષ ઉપરથી નીચે પડે છે તે જ લે છે. દયારક્ષિતા:—દયાપૂર્વક રક્ષાયેલાં. તપસ્વી લોકો રથાવરજંગમ—બધા તરફ એકસરખા દયાળુ છે. (૩) મોકુલધનાનિ-ગર્વા કુલાનિ—આયોનાં ટોળાં, મોકુલાનિ ધનાનિ રૂપ—આયોનાં ટોળાં. તપસ્વીઓને માટે સૌથી મહત્વની સંપત્તિ છે આયનાં ધણુ. કવિલાનિ—ઝાંખા પીળા રંગની (આયો). વચ્ચે : Tawny or reddish-brown cows were regarded as specially holy and auspicious. (Gajendra-gadker) મૂષિષ્ઠમ્—પુષ્કળ, મહુ સમૃદ્ધનું શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ. ધણુનું વિશેષણ. ઠેરઠેર કપિલા આયોનાં ટોળાં નજરે પડે છે. (૪) અક્ષેત્રવતય:—ક્ષેત્રમ્—ખેતર, ખેડાયેલી જમીન. ન ક્ષેત્રે વિદ્યતે યામુ તા: અક્ષેત્રવતય:—ખેડાયા વિનાની જમીનવાળી (દિશાઓનું વિશેષણ). એ ઠાઈ ગામડાનો પ્રદેશ હોત તો ચારે બાજુ ખેતરો હોત, બધી જમીન ખેડાયેલી હોત. આ તો તપોવન છે. અહીં રહેનારા તપસ્વીઓ ખેડેલી જમીનમાં પ્રપત્નપૂર્વક વાવેણું અનાજ ખાતા નથી, પણ એમાં પોતાની મેજે જ બેઠેણું સામા જેવું અનાજ ખાય છે. વળી, ગાયોને ચરવા માટે ગાયર પણ જોઈએ, એટલે ત્યાં ખેતરો નથી. (૫) મહુવાશ્રય:—મહુ: આશ્રયા: યસ્ય સ:—ચારે બાજુથી, ઠેરઠેરથી નીકળી રહ્યો છે. ધૂમાડાનું વિશેષણ. તપોવનમાં ઠેરઠેર મહુ ઘઈ રહ્યા છે. એટલે જે બાજુ દિશ્વિ પડે છે ત્યાં ધૂમાડો નજરે પડે છે. આ બધાં લક્ષણો જોઈ જાણવારીને નિશ્ચય થઈ જાય છે (નિ.સમિદિગમ્) કે આ તપોવન છે. શાકુન્તલ નાટકમાં અને ઉત્તરરાશ્ચરિતમાં પણ તપોવનનું સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસીઓને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ એનો અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે એ વખતે તપોવનની સંસ્કૃતિ કેટલી ફાસીફાસી હતી અને તપોવનનું જીવન કેટલું સાત્ત્વિક તેમજ શુદ્ધ હતું.

જાણવારી તપોવનમાં પ્રવેશે છે ત્યારે એ જાગતોની તેને નવાઈ લાગે છે : (૧) સિપાદીઓ અને કંચુકી વગેરે રાજસેવકોને જોઈને એ વિચારે છે કે આ લોકો અહીં આશ્રમમાં કેમ ? (માઘમવિષ્ણુ: ૧૫: ૧૧) (૨) પડાવની, તેની ફાસીઓ, વામનદત્તા વગેરે સ્ત્રીઓને જોઈને એને

પૂટેા જ નહોતો. અત્યારે ત્યારે ખરેખરી પરિસ્થિતિ મામે આવી છે ત્યારે વાસવદત્તાનું મુકોમગ સ્ત્રીકૃદય રાજનીતિના દાવપેચ બૂધીને ઉદ્ધવનની કચ્છ હાથત માટે પધાતાપ કરે અને યોગ-ધન્યજ્ઞને મનોમન નિંદે તો એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

શ્લોક : ૧૩ (અન્વય) દુરાની ચક્રવાચઃ તાદૃશઃ ન ઇવ (સ્તિ) । સ્ત્રીવિરોધૈઃ વિદુક્તાઃ અન્યે અપિ (તાદૃશઃ) ન ઇવ । યા મર્તા તયા વેત્તિ, -સા સ્ત્રી ધન્યા (અસ્તિ) । સા હિ દગ્ધા અપિ મર્તુસ્તેહાન્ અદગ્ધા (વર્તે) ।

આ શ્લોકમાં જાહચારીએ વાસવદત્તાના વિયોગમાં રાજની કેવી કચ્છ દયા થઈ છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એ વાસવદત્તાની પ્રશંસા કરે છે. જે સ્ત્રીને પતિનો આટલો બધો એક પ્રાપ્ત થયો હોય તે વાસ્તવમાં ધન્ય છે.

ચક્રવાકઃ—રાત્રે ચક્રવાક પક્ષીઓ (નર અને -માદા) સાથે રહી શકતાં નથી; કારણ કે એમને શ્રીરામનો શાપ મળેલો છે. સીતાના વિયોગમાં રાત્રિ વિશાપ કરી રહ્યા હતા ત્યારે ચક્રવાક પક્ષી એમને જોઈને દસ્તુ દત્તું. તેથી શ્રીરામે શાપ આપ્યો એવી માન્યતા છે. ચક્રવાક નર પક્ષી નહીના આ કાંઠે અને એની માદા સામે કાંઠે હોય તો પણ તેઓ પરસ્પર મળી શકતાં નથી. રાત્રિર તેઓ એક બીજા માટે કરુણ વિશાપ કરતાં રહે છે. એક જ કમળના ફૂલ ઉપર બેઠેલાં હોય અને વચ્ચે કમળના ફૂલનું પાંદડું જ હોય તો પણ નર અને માદા પરસ્પર મળી શકતાં નથી, એવું કેટલાક કવિઓએ વર્ણન કર્યું છે. જાહચારી કહે છે કે, ઉદ્ધવનની દુઃખ આગળ ચક્રવાક પક્ષીઓનું વિયોગદુઃખ કંઈ વિશાળમાં નથી. અન્યે-બીજા. જે પોતાની પ્રિયતમાઓથી (સ્ત્રીવિરોધૈઃ) વિખૂટા પડેલા (વિદુક્તાઃ) છે તે, અહીં વક્તાનો આશય રામ, નલગાન, અજ અને કામદેવ વગેરેના દાખલા આપવાનો છે. આ લોકોએ પોતાની પ્રિયતમાના વિયોગમાં કરેલા વિતાપો પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ઉદ્ધવ સાથે તેમની પણ સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. અન્યે-રામનચત્રપ્રસૂતયઃ । સ્ત્રીવિરોધૈઃ—સ્ત્રીના વિરોધઃ—સ્ત્રીવિરોધઃ સીતાદમયન્તીન્દુમત્યન્દય. । તૈઃ । દગ્ધા અપિ અદગ્ધા—બીજી મર્ધ જનાં જીવતી છે. વિરોધાભાસનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે. કોઈ વ્યક્તિ બીજી મર્ધ હોય તો તે જીવતી કેવી રીતે ?—આ વિરોધ. એનો પરિહાર આમ થાય કે તે વ્યક્તિ મરી મર્ધ જનાં તેનો પ્રિયતમ

યૌગન્ધરાયણની યોજના અને વેશપરિવર્તન કરી જાની રીતે ત્યાંથી નીકળી જવું વગેરે ઘટનાઓની સ્મૃતિ તાજી થાય છે. બ્રહ્મચારી લાવાણુકથી બાબો છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ યૌગન્ધરાયણ એની પાસેથી ત્યાંની માહિતી મેળવવા ઇચ્છા કરે. યૌગન્ધરાયણ કેાઈને વહેંચન નહય એમ કેવી સીકૃતયો બની વાત કહેાવે છે એ નોંધપાત્ર છે. બ્રહ્મચારી અને યૌગન્ધરાયણનો આખો સંવાદ આ દૃષ્ટિએ બહુ અગત્યનો છે. લાવાણુકનું નામ સાંભળીને યૌગન્ધરાયણ કેાઈ જાતની ઉત્કુષ્તા પ્રમટ કરતો નથી એક તટસ્થ વ્યક્તિની માફક જ પ્રશ્ન કરે છે. લાવાણુકમાં જે ઘટના બની છે એનાથી સંબંધિત વિષય ઉપર બ્રહ્મચારીને લાવવા માટે ભાસ યૌગન્ધરાયણ પાસે કેવી રીતે શરૂઆત કરાવે છે તે જુઓ.

उदयनो नाम-ઉદયન એ વતસદેશનો મુજબ અને આ નાટકનો નાયક (Hero) છે. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ - 'He was the son of Sahastranika and Mrgavati and was so called because he was born on the Udaya-mountain : बालो जातः तुजातोऽयं यस्मादुदयपर्वते । तस्मादुदयनो नाम प्रसिद्धिमुपयात्विति ॥ (बृहत्कथामृतोक्तप्रहः ५.१०८). He was a historical figure, a contemporary of the Buddha. He is well known in Sanskrit, Buddhistic and Jain literature. His romantic exploits have furnished the plot for many Sanskrit dramas. He was well versed in music and proficient in the art of playing on the lute, with which he used to captivate elephants. He was seion of the same race of the Bharatas and a descendant of Arjun'—Notes on Svapna. by A. B. Gajendra-gadker)

सकाम द्रदानीम्-હવે યૌગન્ધરાયણના મનોરથ પૂર્ણ થશે. દુઃખપૂર્ણ ઉદયથી ચીડાઈને બોલાયેલા આ શબ્દો છે. વાસવદત્તા પણ આખર નો એક સી છે ને ! જે વખતે યૌગન્ધરાયણે આ આખી યોજના બનાવી ત્યારે એમાં શામેલ થતી વખતે વાસવદત્તાને આ વસ્તુની કશ્પના હતી જ કે પોતાના મૃત્યુના મમાચાર સાંભળીને ઉદયનની કેવી કરણુ દાવત થશે, જ્યાં તેણે આ યોજનાને સ્વીકૃતિની મદોર મારી હતી. આ સિવાય

હુટકો જ નહોતો. અત્યારે ત્યારે ખરેખરી પરિસ્થિતિ મામે આવી છે ત્યારે વાસવદત્તાતું મુકોમગ સ્ત્રીહૃદય રાજનીતિના દાવપેચ બૂધીને ઉદ્યનની કંઠુ દાહત માટે પથ્થાતાપ કરે અને ધૌમ્ય-ધનયજ્ઞને મનોમન નિંદે તો એમા કંઈ નવાઈ નથી.

શ્લોક : ૧૮ (અન્ય) ર્દશનીં ચક્રગાઢ તાદશાઃ ન એવ (સ્તિ) ।
જ્ઞોવિરોધૈઃ વિદુક્તાઃ અન્યે અપિ (તાદશાઃ) ન એવ । યા મતાં તથા વેતિ,
સા જ્ઞી ઘન્યા (અસ્તિ) । સા દિ દગ્ધા અપિ મર્ત્યુન્નેદાન્ અદગ્ધા (વર્તે) ।

આ શ્લોકમાં જાણ્યારીએ વાસવદત્તાના વિયોગમાં રાજની કેવી કંઠુ દશા થઈ છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એ વાસવદત્તાની પ્રશંસા કરે છે, જે સ્ત્રીને પતિનો બાદશો બધો એક પ્રાપ્ત થયો હોય તે વાસ્તવમા ધન્ય છે.

ચક્રગાઢ—ગરે ચક્રવાક પક્ષીઓ (નર અને માદા) સાથે રહી ચક્રતાં નથી, કાન્થ કે એમને શ્રીરામનો શાપ મળેલો છે. સીતાના વિયોગમાં રામ વિલાપ કરી નવા દતા ત્યારે ચક્રવાક પક્ષી એમને લેઈને હસ્યુ હુટું. તેથી શ્રીરામે શાપ આપ્યો એવી માન્યતા છે. ચક્રવાક નર પક્ષી નહીના આ કાંઠે અને એની માદા સામે કાંઠે હોય તો પણ તેઓ પરસ્પર મળી ચક્રતા નથી. રાતભર તેઓ એક ખીખ માટે કંઠુ વિલાપ કરતા રહે છે. એક જ કમગના ફૂન ઉપર બેસેલા હોય અને વન્યે કમગના ફૂલનું પાકું જ હોય તો પણ નર અને માદા પરસ્પર મળી ચક્રતા નથી, એવું કહેલાક કવિએને વર્ણન કર્યું છે. જાણ્યારી કહે છે કે, ઉદ્યનના દુઃખ આગમ ચક્રવાક પક્ષીઓનું વિયોગદુઃખ કંઈ વિસાતમાં નથી. અન્યે—ખીખ, જે પોતાની પ્રિયતમાઓથી (જ્ઞોવિરોધૈ) વિખૂટા પડેના (વિદુક્તાઃ) છે તે. અહી વક્તાનો આરમ્ભ ગમ, નશનળ, અજ અને કમદેવ વગેરેના દાખવા આપવાનો છે. આ લોકોએ પોતાની પ્રિયતમાના વિયોગમાં કેલા વિનાપો પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ ઉદ્યન ત્રાવે તેમની પણ શરમામણી થઈ ચક્રે એમ નથી અન્યે—રામનન્દાગ્રજવન । જ્ઞોવિરોધૈ—શ્રીરામ વિરોધ—જ્ઞોવિરોધા. સીતાદમયન્તન્દુનલ્લદય । તૈઃ । દગ્ધા અપિ અદગ્ધા—ખરી મર્ધ છતાં જીવતી છે વિરોધાવાસનુ આ મુદ્દ ઉદાહરણ છે. કેઈ વ્યક્તિ બળી મર્ધ હોય તો તે જીવતી કેવી રીતે ૨—આ વિરોધ, એનો પાંદો આમ શાપ કે તે વ્યક્તિ મરી મર્ધ છતાં તેનો પ્રિયતમ

તેનું સતત રમરણ કરી, તેના માટે વિદ્યાપો કરી તેને જીવંત બનાવી રહે છે. જેને પતિનો આટલો બધો રનેહ (મર્ત્યુસ્નેહાત) મળ્યો છે તે મરી ગયા છતાં જીવતી છે. સા હિ દમ્બા અપિ અદમ્બા—આ વાક્યમાં ભારોભાર ખ્વનિ રહેલો છે. વાસવદત્તા બળી મર્યા હોવા છતાં બળી નથી, જીવતી છે—આ વિધાન એક રીતે સાચું જ છે ને !

એક બ્રહ્મચારી, વેદનો અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી વિશેગબ્યાકુલ ઉદયનનું ચક્રાક આદિનાં ઉદાહરણો આપી વર્ણન કરે છે એમાં આપણને નવાઈ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેણે સાહિત્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે અને એ જ્ઞાનને આધારે તે આવું સરસ શૃંગારિક વર્ણન કરી શક્યો એમ માનવામાં વાંધો નથી. શકુન્તલા કામજવરથી પીડાવા લાગી ત્યારે અનસૂયા—પ્રિયંવદા પણ પોતાને કોઈ પણ જાતનો અનુભવ ન હોવા છતાં અનુમાનથી સમજી ગઈ હતી, એમ કહિંદાસે જણાવ્યું છે. (જુઓ : અનસૂયા—હલા શકુન્તલે, અનમ્બન્તરે જલ્વાવા મદનગતસ્ય વૃત્તાન્તસ્ય । કિંતુ યાદશી-તિહાસનિબંધેષુ કામયમાનાનામવસ્થા શ્રૂયતે તાદૃશી તથા પરચામિ । (શકુન્તલ અંક ૩)

રુમળ્વાન્—ઉદયનનો મંત્રી. તે ઉદયનના સૈન્યનો સરસેનાપતિ હોતો. જુઓ : રુમળ્વાન્ was the Commander-in-chief of Udayana. He, like Yougandharayana, was a hereditary servant, his father Supratika having served Udayana's father Sahasranika in the same capacity. It may further be noted here that Udayana's Vidusaka, called Vasantaka, was also the son of the નર્મસુહૃદ or a pleasure-companion of Sahasranika, વાચો : અથ તમ્યાચિરાદ રાજો મન્ત્રિણા જાગિરે સુતાઃ । જયે યુગન્ધરસ્યાપિ પુત્રો યૌગન્ધરાયણઃ ॥ મુપ્રતીકસ્ય પુત્રશ્ચ રુમળ્વાનિત્યજાયત । યોડસ્ય નર્મસુહૃતસ્ય પુત્રો ડગ્ગિનિ વસન્તકઃ ॥ (કથાસરિત્સાગર ૨.૧).

શ્લોક ૧૪ : (અ-૧૫) અનાહારે તુલ્યઃ, પ્રતરુદિતશામવદનઃ, શરીર સંસ્કાર નૃપતિસમદુઃખં પરિવહન્ (સઃ) દિવા વા રાત્રી વા યનૈઃ નરપતિ પરિચરતિ । યદિ નૃપઃ પ્રાણાન્ ત્યજતિ, તસ્ય અપિ સઃ ઉપરમઃ (મરેત્) ।

રુમળ્વાન વાસવદત્તાના વિરહદુઃખથી પીડિત રાજા ઉદયનની ઠેવી-સંભાળ રાખે છે તેનું આ શ્લોક દ્વારા બ્રહ્મચારી વર્ણન કરે છે. અનાહારે—

નિરાહાર રહેવામાં, ભોજન ન કરવાની બાબતમાં. રાજા ખાતોપીતો નથી, તેા રુમણવાન પણ અપવાસ કરે છે. પ્રતલ્લદિતશામવદનઃ—પ્રતલેન (સંતલેન) રુદિતેન (રોદનેન) શામ (શીર્ષ) વદન યસ્ય સઃ । જેનું મુખ સતત રુદનથી સ્પર્ધા ગયું છે, ઊતરી ગયું છે, ચીમળાઈ ગયું છે અથવા નિસ્તેજ બની ગયું છે. (રુમણવાનનું વિશેષણ). સંસ્કારમ્—શારીરિક શુદ્ધિ માટેની વિધિઓ. દંતધાવન, સ્નાન, ચન્દનાદિ પદાર્થોના લેપ વગેરે. વૃષતિસમદુઃસમ્—વૃષતિના સમં દુઃખે સ્મિન્ કર્મણિ યથા તથા—રાજાને જેટલું દુઃખ થતું તેટલું જ રુમણવાનને પણ થાય છે. ઉપરમઃ—મૃત્યુ. જો રાજા વાસવદત્તાના વિરહમાં પ્રાણ છોડી દે તો મંત્રી રુમણવાન પણ મૃત્યુ પામે, એટલી તીવ્રતાથી તે રાજાનું અનુસરણ કરે છે વાસ્તવમાં રુમણવાનને બધી ખબર છે. વાસવદત્તા મરી ગઈ નથી અને અમુક વખત પછી ઉદયન—વાસવદત્તાનું મિત્રન થશે, આ જાણવા હતાં કોઈને જરા પણ સંકા ન આવે માટે રુમણવાનને આવી બનાવટ કરવી પડે છે. ખરેખરું દુઃખ ન હોય અને માત્ર અભિનય જ કરવાનો હોય એ કામ ધણું મુશ્કેલ હોય છે. અભિનય પણ એકદમ આગેડૂન. રાજાના દુઃખમાં એટલો બધો દુઃખી કે રાજા પ્રાણ ત્યાગ કરે તો એનું પણ એકકસ મૃત્યુ થાય એમ લાગે । હજી અંકમાં યૌગન્ધરાયણ રાજા પાસે આવીને બધી યોજનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે ત્યારે ખાસ કરીને રુમણવાનના આ બ્યવહાર માટે રાજા બહુ જ આશ્ચર્ય પ્રગટ કરે છે. જુઓ :

— રાજા—इवमपि रुमण्वता शतम् ।

यौगन्धरायणः—स्वामिन्, सर्वैरेव शतम् ।

રાજા—અહો, શઠઃ સહુ રુમણવાન ।

રુમણવાન કેવો જાણે ! એને બધી ખબર હોવા હતાં જાણે એ કશું જ ન જાણતો હોય તેવો અભિનય છેક સુધી કરતો રહ્યો. રુમણવાન જેની કળણ રાખતો હોય એની કોઈને પણ ચિન્તા કરવાની ન હોય. વાસવદત્તાને હવે શાંતિ વળે છે. મુનિશિષ્ઠઃ—સારી બ્યક્તિના માથે જેની જવાબદારી નાખવામાં આવી છે તે (રાજા ઉદયન). યૌગન્ધરાયણને હવે ખાતરી થાય છે કે રુમણવાનનું કામ કેટલું ભારે છે. વાસવદત્તાને સાચવવાનું સરળ હતું પણ ઉદયનને સાચવવાનું મુશ્કેલ; કારણ કે વાસવદત્તા વાસ્તવિકતા જાણતી હતી જ્યારે ઉદયન માટે બધી ઘટનાઓ સાવ સાચી હતી. આમ

યૌગન્ધરાયણને હવે કોઈ સંકા રહેતી નથી : અહો, મહદ્દારમ્ વગેરે શબ્દોથી તે રુમડવાને ઉપાડેલી ભારે જવાબદારી માટે પોતાનો અહોભાવ પ્રગટ કરે છે અને આગળના શ્લોકમા પોતાના કથનનું સથર્થન કરે છે.

શ્લોક ૧૫ : (અ-વય) અય મારઃ હિ સવિશ્રમઃ (વર્તતે) તસ્ય તુ શ્રમઃ પ્રસક્તઃ । યન નરાધિપઃ અષીનઃ તસ્મિન્ હિ સર્વમ્ અષીનમ્ (અસ્તિ) ।

પ્રસ્તુત શ્લોકમા યૌગન્ધરાયણ પોતાની સાથે રુમડવાનની તુલના કરે છે. અય મારઃ—આ માર, આ જવાબદારી. અહીં યૌગન્ધરાયણ પોતે માથે લીધેલી વાસવદત્તાની જવાબદારીની વાત કરે છે. રાજરાણીને સાચવવાનું મારે મુશ્કેલીભર્યું હોવા છતાં અત્યારે પદાવતીને એની સોંપણી કરીને યૌગન્ધરાયણ નિશ્ચિંત બન્યો છે. સવિશ્રમઃ—જેમાં વિશ્રાન્તિ મળી શકે તેવો (માર). વાસવદત્તાની જવાબદારીમાંથી યૌગન્ધરાયણને વિશ્રામ મળ્યો છે. પ્રસક્તઃ—સતત ત્યાગ રહેનારો. શ્રમઃ—પરિશ્રમ. રાજાને સાચવવા રુમડવાનને સતત શ્રમ કરવાનો છે. યૌગન્ધરાયણની જેમ એ, રાજાને કોઈને સોંપીને ‘હાથ’ અનુભવી શકવાનો નથી. યૌગન્ધરાયણ કરતાં રુમડવાનની જવાબદારી મોટી છે, એનું ખીજું કારણ શ્લોકના ઉત્તરાધર્મમાં આપવામાં આવ્યું છે. રાજાનું જીવન રુમડવાનના હાથમા છે. જેના હાથમાં રાજાનું જીવન છે તેને બધું જ આધીન છે. રાજા જ સર્વસ્વ છે. જે કંઈ યોજના બનાવવામાં આવી છે તે રાજા માટે. રાજા ન રહે તો બધું જ નકામું છે. એટલે, જમે તેમ કશીને રાજાને સાચવવાનો છે. રાજા નહિ હોય. તો રાજધથી શું ?

બ્રહ્મચારી—પ્રસંગ યોજવા પાછળ નાટકકારના ધણા હેતુઓ રહેલા છે. તે બધા હેતુઓ પાર પડ્યા છે કે કેમ તેના અનુસંધાનમાં નીચેની બાબતો નોંધપાત્ર છે :

(૧) પ્રેક્ષકો માટે : પ્રથમ દૃશ્ય શરૂ થતા જ પ્રેક્ષકોની સામે પરિભ્રાજકના વેશમાં યૌગન્ધરાયણ અને આવન્તિકાના વેશમાં વાસવદત્તા ઉપરિચિત થાય છે. આ વેશપરિવર્તનનું કારણ શું ? નાટકનું પ્રથમ દૃશ્ય શરૂ થયું એ પહેલાંની બનેલી ઘટનાઓ જાણવાની પ્રેક્ષકોની ઉત્સુકતાને આ પ્રસંગ શાંત કરે છે.

(૨) યૌગન્ધરાયણ માટે : યોજના ધરીને યૌગન્ધરાયણ તથા વાસવદત્તા વેશપરિવર્તન કરી લાવાણુકમાંથી નીકળી ગયા, ત્યારબાદ ત્યાં

કેવા કેવા બનાવો બન્યા, બહુ પૂર્વ યોજનાનુસાર જ બની રહ્યું છે કે કેમ, એ બધુવા યોગ-ધરાયણ ઉત્સુક હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રસંગ દ્વારા યોગ-ધરાયણને બધી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) વાસવદત્તા માટે : વાસવદત્તાને ખાતરી થાય છે કે એની ચેરદાબરીમાં પણ રાજાની બરોબર સંભાળ લેવાય છે. આ પ્રસંગ દ્વારા એવી માહિતી એને ન મળી હોત તો એનું ચિત્ત રાજા તરફ જ રહેત અને એ પોતાની જામિયાને બરોબર ન્યાય ન આપી શકત; એટલું જ નહિ પણ યોગ-ધરાયણની યોજના વિષે કાંઈકવાર એના મનમાં અશ્રદ્ધા પણ જાગત.

(૪) પદ્માવતી માટે : બ્રહ્મચારી-પ્રસંગનો બરોબરો લાભ તો પદ્માવતીને મળ્યો છે. એ ઉંમરલાયક છે, કુમારિકા છે. એનું હૃદય કોમળ છે. એ ભાવુક્તાની શ્રુતિ છે. રાજાએ વાસવદત્તા માટે ખતાવેલા ફનેદપી એ બાદે પ્રભાવિત થાય છે. રાજા મૂર્છા પામ્યો, એ સાંભળી એને સખત આધાત લાગે છે. તે જાનમાં આવ્યો, એ સાંભળી એને શાંતિ વળે છે. કેમ ? રાજા શ્રમે સદ્ગત રીતે પદ્માવતીના હૃદયમાં સદાનુ-જૂતિ જાગે છે અને બીજી સીને એ પરણે કે કેમ, એ ચેટીને સવાલ સાંભળતાં એના મનમાં પણ એવા જ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્લોક : ૧૬ (અન્વય) લગ્નાઃ વાસોપેતાઃ (સન્તિ) । મુનિવ્રતઃ મચ્છિન્ન અવગાદઃ (વર્તે) । પ્રદીપ્તઃ અગ્નિઃ માદિ । ધૂમઃ મુનિવ્રતે પ્રવિચરત્ । દુરાત્ પરિવ્રટઃ સંક્ષિપ્તચિરગઃ સ્વ મયૌ રવિઃ અપિ રમ્યં વ્યાવર્ત્ય શત્રૈઃ અમ્બુજિવરં પ્રવિશતિ ।

દૂરાત્ પરિભ્રષ્ટઃ—જીએથી, આકાશમાંથી નીચે ક્ષિતિજ તરફ સરકો રહેલો. (આ પણ સૂર્યનું વિશેષણ છે.) વ્યાવર્ત્ય—વાળીને, ધીમે પાડીને. અસ્ત-શિખરમ્—અસ્તાચલસ્ય શિખરમ્ । પૌરાણિક કલ્પનાનુસાર સૂર્ય અને ચંદ્રને ઉદય જે પર્વત પાછળથી થાય છે એ ઉદ્યાયક અને જે પર્વતની પાછળ એમને! અસ્ત થાય છે તે અસ્તાયક.

બીજો અંક

બીજા અંકનું સ્થળ દર્શક સંજ્ઞા મહેલનો એક ભાગ છે. માધવી-લતાના મંડિવાની બાજુમાં પદ્માવતી અને વાસવદત્તા દેહાથી રમી રહી છે. એક નાનકડો પ્રવેશક દ્વારા પ્રેક્ષકોને આની સૂચના આપવામાં આવી છે.

આકાશ—આકાશ તરફ જોઈને. રંગમંચ ઉપર જ્યારે એક જ પાત્ર હોય ત્યારે તે આકાશ તરફ જોઈ, કોઈની સાથે વાત કરતું હોય તેમ પોતે જ સવાલ-જવાબ કરે છે. આવી એકાકિતને સંસ્કૃતમાં આકાશ-માપિતમ્ કહે છે. જુઓ : किं ब्रवीषीत्येवमादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशमापितम् ॥ (દશકપદ ૧.૬૭)

પ્રવેશકઃ—એ અંકોની વચ્ચે આવતું એક નાનકડું દરવાજો. એની વિશેષતાઓ : (૧) તે નાટકની કોઈ વિશેષ ઘટનાનો સંકેત કરે છે, (૨) તેમાં એક અથવા બે નિમ્ન કોટિનાં પ્રાકૃતજાતી પાત્રો હોય છે. બીજા અંકના પ્રવેશક દ્વારા આ બાબતોનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે : (૧) 'પદ્માવતી રાજમાતાને મળીને વાસવદત્તા સાથે પોતાના મહેલમાં પાછી આવી ગઈ છે. (૨) હવે રમતાં થયેલા પરિશ્રમને લીધે પદ્માવતીના સૌન્દર્યમાં જે અભિવૃદ્ધિ થઈ છે તેના વર્ણન દ્વારા લગ્ન માટેની તેની પરિપક્વ અવસ્થાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

અધિકસંજાતરાગૌ—અધિકઃ સંજાતઃ રાગઃ યયોઃ તૌ—જેમના અંદર વધુ લાલાશ આવી છે તેવા (હાથ) પરકીયૌ ઇવ—જાણે બીજાના હોય તેવા (પદ્માવતીના હાથ). દેહાથી રમતાં રમતાં પદ્માવતીના બે હાથ એટલા બધા લાલ થઈ ગયા છે કે જાણે એ હાથ પદ્માવતીના નહિ પણ બીજા કોઈ સ્ત્રીના હોય એમ લાગે છે. રાગ અને પરકીય શબ્દના સ્ત્રોતથી અન્ન ગર્ભિત અર્થ 'પ્રેમ' અને 'પારકા' (બીજા કોઈના) થાય છે અને વાસવદત્તાને એ અર્થ અભિપ્રેત છે. સ્ત્રીઓ અંદરેઅંદર દ્વિઅર્થી

ચુકોનો પ્રયોગ કરી ચંચારસનો આનંદ માણતી હોય છે. કન્યામાવરમ-
નીય:-કન્યામાવેન રમણીય:-કૌભાર્યવસ્થા કોવાચી રમણીય ભાગતો (સમ્રથ).
પ્રત્યુપ્પત્તા જીવનમાં, ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને માટે બાલ્યવસ્થાનો સમય વધુ-
સુખદાયક છે. એ વખતે કોઈ જવાબદારી હોતી નથી અને વખત મિત્રો-
સખીઓ સાથે રમતમમતમાં બહુ સહેલાઈથી વ્યતીત થઈ જાય છે. આ
સમય એક વખત વીતી ગયા પછી પાછો આવતો નથી, તેથી ચેટી.
પદ્માવતીને રમવાનો આશ્રય કરે છે. નિષ્ક્રાંતિ-તાકી રહી છે, પુરુષ સ્ત્રી
તરફ અથવા સ્ત્રી પુરુષ તરફ આકર્ષણ એ તો સ્વાભાવિક છે, પણ કોઈ-
વાર સ્ત્રી જ સ્ત્રી તરફ આકૃષ્ટ થાય છે, એવું પણ બને છે. પદ્માવતીનું
અત્યાસ્તું સૌન્દર્ય પણ વાસવદત્તાને લલચાવનારું બન્યું છે અને તે એની
સામે તાકી રહી છે. અમિતઃ દ્વ તેજઃ વરસુલં પ્રેક્ષે-આ વાક્યમાં પણ
વાસવદત્તાની વાક્યાતુરી પ્રગટ થઈ છે. આના બે તુલ્ય અર્થ યામ છી :
(૧) વર-સુંદર, મને તારું સુંદર મુખ ચારે બાજુ (બધા બધા નજર પડે
છે ત્યાં ત્યાં) દેખાય છે. (૨) વર-વર, પતિ, મને તારી ચોપાસ તારા
વરનું મુખ દેખાય છે.

મહિષ્યન્મહાસેનવધુ-મહાસેનસ્ય વધુઃ (સ્તુષા) । મહિષ્યન્તી ચ અહીં
મહાસેનવધૂષ્ । તત્સંતુદો । હે મહાસેનની બાવી પુત્રવધૂ ! પદ્માવતી માટે
વાસવદત્તાએ પ્રયોજેલું સંબોધન. (લુઓ : પહેલા અંકમાં તાપસીએ પદ્મા-
વતીના લગ્ન સંબંધી કરેલા પ્રશ્નના જવાબમાં ચેટીએ કહ્યું હતું : અસ્તિ
રાજા પ્રગોતો નામોન્નમિન્યાઃ । સ દારકત્વ કારણાદ્ દૂતસમ્પાત કરોતિ ।)
પરંતુ અહીં જે વાતચીત ચાલી રહી છે એ ઉપરથી જણાય છે કે હવે
પદ્માવતીને પ્રગોત મહાસેનની પુત્રવધૂ થવામાં રસ નથી; તે વાતરાજ
ઉદયનના ગુણો ઉપર મુગ્ધ છે. તસ્ય ગુણાન્- તેના ગુણોને અર્થાત્-
ઉદયનના ગુણોને પદ્માવતી માહે છે. કોઈ વિધુર પુરુષ માથે કોઈ
કોઠભરી કન્યા લગ્ન કરવા તૈયાર થાય નહિ, પણ પદ્માવતી ઉદયન સાથે
પરણવા તૈયાર થઈ છે. એવું કારણ શું ? ઉદયનના ગુણો, ખાસ કરીને
એની બાબુકતા, એનું કોમળ હૃદય, વાસવદત્તાના મરણના સમાચાર
સાંભળતાં જ એણે પ્રગટ કરેલી વેદના. આ બધા ગુણોના લીધે પદ્માવતી એના
ઉપર આસક્ત થઈ છે. અયમપિ જનઃ-આ વ્યક્તિ પણ (વાસવદત્તા પણ).
જે ગુણો ઉપર પદ્માવતી રીઝી છે એ જ ગુણોએ વાસવદત્તાને ઉદયન તરફ-
આકૃષ્ટ કરેલી, એની માફ વાસવદત્તાને તાણ થાય છે. દર્શનીય દ્વ-દેખાવડા

જ છે. ઉદયનના સૌન્દર્ય વિષે કોઈ શંકા કરે એ વાસ્તવિકતા કેમ સંભવી શકે ? એટલી 'રાજા કદરૂપો હશે તો ?' એવી શંકા ઉપસ્થિત કરે છે. એ વખતે વાસવદત્તાથી રહેવાતું નથી. પોતાના પ્રિયનમ વિષે આવી અનુચિત કલ્પના કરે અને વાસવદત્તા ચૂપ રહે ? પોતાના ગુપ્તવાસને જૂઠી જઈ તે વચ્ચે જ બેસી બેઠે છે. અહીં ભાસે સ્ત્રીઓની ભાવુકતાનું સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે. વાસવદત્તા ભાવુક હોવા છતાં ચતુર છે. પોતાની જૂઠ તરત સુધારી લે છે. એને શી ખમર ? પરંતુ, ઉજ્જવિનીના લોકોને મોઢે એણે તો માત્ર મંહિલેણું કે રાજા સુંદર છે. અતિક્રાન્તઃ સમુદાચારઃ—વાસ્તવિક વ્યવહારનું અતિક્રમણ થઈ ગયું. વાસવદત્તાને વાસ્તવમાં એવો વ્યવહાર રાખવાનો હતો કે એને ઉદયન સાથે કશી નિરુણતા નથી; પણ જૂઠથી આતું અતિક્રમણ થઈ ગયું. સર્વજનમનોમિરામમ્—સર્વેષાં જ્ઞાનાનાં મનસે મનસો વા અમિરામમ્ આકર્ષકં હૃદયમિત્યર્થઃ—અર્થા જ આજુસોના મનને ગમે તેવું (સૌન્દર્ય). સુંદર વ્યક્તિત્વ બધાને ગમે છે. ઉદયન સુંદર હોય એટલે ઉજ્જવિનીના લોકો એની પ્રશંસા કરે અને આવંતિકા એ ઉપરથી 'ઉદયન કદરૂપો નથી' એમ કહે તો એમાં કંઈ અયોગ્ય નથી. યુગ્યતે—ખરેખર છે. પદ્માવતી વાસવદત્તાની વાતનો સ્વીકાર કરી લે છે.

ધાત્રી—ધે ધવડાવણું ઉપરથી, ઘીયતે વસ્તઃ અનયા, ઘણતિ વસ્તમિતિ વા ? એ બાળકને ધવડાવે છે. બ્યારે માતાના ધાવણથી બાળકનું પોપણ ન થઈ શકતું હોય અથવા બાળકને જન્મ જાપીને માતા થરી ગઈ હોય ત્યારે જે સ્ત્રી બાળકને ધવડાવીને બેઠે છે તેને 'ધાત્રી' કહે છે. બાળકોની સારસંભાળ લેનાર આધાને પણ ધાત્રી કહી શકાય. પદ્માવતીની ધાત્રી આવીને ખુશીના સમાચાર આપે છે. દત્તાસિ—અપાઈ અર્થાં અર્થાત્ તમારી સમાઈ પાકી થઈ ગઈ. વાસ્તવમાં નાટ્યશાસ્ત્રનો એવો નિયમ છે કે રંગમંચ ઉપર કોઈ દરમ ભજવાઈ રહ્યું હોય ત્યારે સૂચના આપ્યા વિના કોઈ પાત્રનો પ્રવેશ થવો બેઠાંએ નહિ : નાસંસૂચિતસ્ય પાત્રસ્ય પ્રવેશઃ કાર્યઃ । પરંતુ કોઈ પાત્ર ઉતાવળમાં કે ગભરાટમાં એકદમ પ્રવેશ કરી લે છે ત્યારે આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. આવી રીતે પાત્ર પ્રવેશે ત્યારે તેને સ્વટીલેપેષ કહે છે. ધાત્રી પણ ખુશાવીના સમાચાર આપવા ઉતાવળથી રેજ ઉપર ધસી આવે છે અને ચાલુ વાતચીતમાં વિશેષ પડે છે. અથ કુશલો—રાજા કુશળ તો છે ને ? પદ્માવતીની ઉદયન સાથે સમાઈ થઈ છે એ સમાચારથી વાસવદત્તાના મનમાં કેવાકેવા ભાવ બેઠે છે, એ ખાસ નોંધપાત્ર

છે: (૧) અય કુચલી સ રાજા । (૨) અત્યાહિતમ્ । (૩) સ્વયમેવ તેન વરિતા । આ વાક્યોની પાછળ ભારેભાર વેદના ભરેલી છે, તેની અભ્યાસક્રમે નોંધ લેવી. વાસવદત્તાએ થોડા દિવસ પહેલાં જ ઉદયનની કરુણ હાલતના સમાચાર સંભળ્યા હતા અને આજે એકદમ એની સમાર્થ કેવી રીતે થઈ ગઈ ? ધાત્રી ખુલાસો કરે છે : કુચલી । તે કુચળ છે. તે પોતે જ અહીં આત્મા હતા અને એમણે સજ્જુભરીનો સ્વીકાર કર્યો છે. પોતાનો પ્રિય પતિ અન્યનો થાય એ કોને જાણે ? અત્યાહિતમ્—ભારે થઈ ! અનર્થ થઈ ગયો, ગમ્ય થઈ ગયો । પદ્માવતીની સમાર્થ થઈ ગઈ છે, એમાં વળી મન્ય શો થયો ? તથા નામ સંતપ્ય—પહેલાં મરી ગયેલી પત્ની માટે ભારે સંતાપ કર્યો અને હવે એકદમ પુનર્વિવાહ માટે તૈયાર થઈ ગયો, એ કેવું ? અહીં પણ વાસવદત્તાની હાજરનવાળીનાં દર્શન થાય છે. જોડતાં તો જોડાઈ નવાયું પણ પાછળથી એ બધું કેમ સુધારતી ? વાસવદત્તા એમાં ચતુર છે, એ અગાઉ પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે.

જાગમપ્રધાનાનિ—શાસ્ત્રોને મકરૂપ આપનારાં. આગમઃ — teachings of authoritative works of such as the Bhagavadgita and easily derive consolation therefrom. વાસવદત્તાના મૃત્યુથી ઉદયનને ભારે દુઃખ થયું હતું. પરંતુ મહાપુરુષો કાલમ દુઃખમાં રૂબેલા રહેતા નથી. તેઓ શાસ્ત્રોમાંથી આત્માસન મેળવી થોડા વખતમાં પુનઃ સ્વસ્થ થઈ જાય છે. તે નિયમ અનુસાર ઉદયને પણ સ્વસ્થતા ધારણ કરી લીધી છે, એમાં આશ્ચર્યચકિત થવા જેવું કશું નથી. આગમઃ શાસ્ત્રાણિ પ્રધાનમ્ આશ્વયઃ (અવલમ્બનમ્ इत्यर्थः) એવાં તાનિ । હૃદયનું ખીજું વિશેષણ છે : મુલમર્ચવસ્થાનાનિ—મુલમર્ચ વર્ચવસ્થાનેં વેપામ્—એમને આત્માસન મેળવવાનું મરણ જ તેવાં (હૃદયો) .

અમિજનવિજ્ઞાનવયોરૂપમ્—અમિજનઃ—જિંમું ખાનદાન, વિજ્ઞાનમ્—વિશિષ્ટ જ્ઞાન, વયઃ—ઉંમર (યુવાવસ્થા), રૂપમ્—સૌંદર્ય, હવન વખતે આ ચાર વસ્તુઓ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. સરખાવો : કન્યા ધરયતે સ્વં માતા વિતં વિશા યુતમ્ । નાન્ધનાઃ કુન્દમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમિતરે જનાઃ ॥ જે ઉદયને જાતે જ આ સંબંધ કર્યો હોય તો એનો વાંક ગણાય, પરંતુ ધાત્રીના જણાવ્યા મુજબ તે કોઈ કાર્ણવશ આવેલો ત્યારે મહારાજ દર્શકે એની ખાનદાની, બહુશ્રુતતા, યુવાવસ્થા અને સુંદરતા જોઈને જાતે જ

પદ્માવતી આપી છે, એ જાણીને આ જાગતમાં ઉદયન નિહોય છે, એમ વાસવદત્તાને માન્યા વિના ચાલતું નથી મનપરાધઃ જ્ઞાનીમ્ અત્યાયંયુજઃ । ખરેખર તો ઉદયન પદ્માવતીનું લગ્ન રાજનૈતિક પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર રચાયું હતું. જે ઉદયન પદ્માવતીને પરણે તો એને મનધરાજ દર્શકની મદદ મળી શકે અને તે પોતાના શત્રુ આરુણિને હરાવીને વત્સદેશનું રાજ્ય પાછું મેળવી શકે. અર્થાત્ ઉદયને દયાણુને વશ થઈને આ સંબંધ સ્વીકાર્યો હશે, સ્વેચ્છાએ નહિ, એની વાસવદત્તાને ખાતરી થાય છે.

અપરા જેટી-ખીજ દાસી. હમણા જ ધાત્રી આવી અને તરત ખીજ દાસીનું આગમન થયું. રાજમહેલમાં ભારે ધમાલ ચાલી રહી છે એનો સંકેત આ આવાગમનર્થથી મળી રહે છે. થોડા દિવસ પહેલાં જેની કોઈને કદપના પણ નહોતી તે ઘટના એકદમ બની ગઈ. ઉદયન-પદ્માવતી વચ્ચે સંબંધ બંધાયો, એની સૂચના હમણા જ ધાત્રીએ આપી અને હવે એક દાસી આવીને સૂચના આપે છે કે આજે જ સારું નક્ષત્ર (શોમન નક્ષત્ર) હોવાથી લગ્ન પણ આજે જ થશે. કૌતુકમદ્ગલ્-કૌતુકં વિવાહસૂત્રં તસ્ય મદ્ગલ્-વન્ધનસ્મ-શુભો વિધિ । જે માત્રલિક કાથંમા વિવાહસૂત્ર બાંધવામા આવે છે તેવો વિધિ અર્થાત્ લગ્નવિધિ. અત્યારે પણ વર-વધૂના હાથમા લગ્ન વખતે મીંઢળ બાંધવાનો રિવાજ છે અન્ધીકરોતિ-ન અન્ધમ્ અન્ધ-અન્ધમ્ । અન્ધમ્ અન્ધ કરોતિ અન્ધીકરોતિ । ચિં ૩૫, જેમ જેમ ઉદયન-પદ્માવતીના લગ્નની ઉતાવળ થાય છે, તેમ તેમ વાસવદત્તાનું કુખ વધતું જાય છે. એના હૃદયમા માઠ અધકાર હવાઈ મયો છે હડે રમતી પદ્માવતીના અનિર્લસ સૌન્દર્યને જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન અવસ્થામા પ્રવેશેલી વાસવદત્તા અહના અંતમા ભારે હૃદયે વિદાય લે છે ।

ત્રીજો અંક

ઉદયન પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરે છે એ સમાચાર સમિતીને જ વાસવદત્તાને દ્રામિક પડી ગયો હતો. (જુઓ : ખીજ અંકના આખરની એની ઉક્તિ : યથા યથા ત્વરતે તથા તથાન્ધીકરોતિ મે હૃદયમ્ ।) હવે જેમ જેમ લગ્નની તૈયારી થઈ રહી છે તેમતેમ એની ચિન્તા વધતી જ રહી છે. ખરી રીતે તો આ ઘટનાની એને પ્રથમથી જ કંપના હતી.

પણ વાસ્તવિકતા સામે જ આવીને બીજી રહી ત્યારે એક એી તરીકે તેનું હૃદય વેદનાપૂર્ણ બની રહ્યું. પોતાનો પ્રિયતમ અન્ય સ્ત્રીને પરણે એ કોને મમે ?

આર્યપુત્રોદયિ-આર્ષપુત્ર પણ પારકા યજ્ઞ ગણા ! વાસવદત્તાની વેદનાની આ મુવપંક્તિ છે. જેણે એના ઉપર આવા અદ્ભુત પ્રેમની વૃદ્ધિ કરી, એના મૃત્યુના સમાચારે જેને જીવનધારણ કરવાનું કહિત બની ગયું, એ ઉદયન અત્યારે બીજી સ્ત્રી-પદ્માવતી સાથે પરણે એ કેમ સહી શકાય ? ચત્રવાકવધૂઃ-ચક્રવાક પક્ષીની માદા. પ્રથમ અંકમાં વાસવદત્તા માટે ઉદયને કરેલા વિશ્વાપના વધુ ને માં બહારથી એ ચક્રવાકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (શુઓ : અંક ૧ શ્લોક ૧૩.) ઉલ્લેખ પ્રેમ માટે ચક્રવાક પક્ષીનું ઉદાહરણ આપનામાં આવે છે. ચક્રવાક પક્ષીને પ્રેમ આદર્શ પ્રેમ છે. નર માદા વિના અને માદા નર વિના એકે ધડી પણ જીવિત ન રહી શકે એટલો એમનો પરસ્પર પ્રેમ હોય છે, તો વાસવદત્તા ઉદયનના રિરદમાં હજી કેમ જીવિત છે ? આનો ખુલાસો તે આમગના વાક્યમાં આપે છે : આર્યપુત્ર પ્રેમે-આર્ષપુત્રને જોઈશ. આ મનોરથ લઈને તે જીવી રહી છે, યૌગન્ધરાયણની મોજના પરિપૂર્ણ યશો, વત્સદેશનું રાજ્ય માણું મળશે ત્યારે વાસવદત્તાનો શુભવાસ પૂરો થશે. વાસવદત્તા એ સ્વર્ણદિરસની રાક્ષ જેની જીવી રહી છે. (સરખાવો : જાણાકવઃ કુતુમવદશ પ્રાયણો છાન્નનાં સન્ન્યાતિ પ્રગયિ હૃદય વિપ્રયોગે રુણદિ । મેધદ્વત)

કૌતુકમાલિકા-વિવાહમુત્ર. કથાસરિત્સાગર પ્રમાણે, પદ્માવતીના લગ્ન પખતે વાસવદત્તાએ એના માટે કોઈ દિવસ ન સ્વીકારવાનારી પુષ્પમાળા મૂંઠી આપી હતી અને કોઈ દિવસ ન મુક્તનાર તિલક ક્યું હતું. (શુઓ : અષાઠ્યનિવાહાયાઃ પદ્માવત્યા મનસ્વિનો । અમ્ભાનમાલિકાલિકો દિવ્યો મૂષ્કકાર ઘા ॥) જે જોતાવેંત જ ઉદયને ખબર પડી જાય છે કે વાસવદત્તા જીવતી હોવી જોઈએ. આમ પુષ્પમાળા કથાસરિત્સાગરમાં આપેલી વાર્તામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જાણે નાટકમાં એ ઘટનાને ચક્રવ આપ્યું નથી તે નોંધપાત્ર છે. વાસવદત્તા જીવિત છે એવી યંકા સૌ પ્રથમ સ્વમ-દરશના ક્ષીણે ઉદયનના હૃદયમાં બીજી યાવ છે, પુષ્પમાળા મા તિવકના ક્ષીણે નહિ.

મત્તદયિ-આ પણ મારે જ કરવાનું છે ? ધા ઉપર મીઠું બહારવાથી જે વેદના યામ છે તેવી વેદના આ વાક્ય બોલનાર વ્યક્તિના હૃદયમાં ભરાયેલી છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. ઉદયનનું પદ્માવતી સાથે લગ્ન ચર્ચ રહ્યું

છે. આ ધટના વાસવદત્તા માટે દુઃખદાયક હતી જ, ઉપરાંત પદ્માવતી માટે કૌતુકમાળા પણ એને જ ચૂંચવી પડે છે ! અહો, અક્ષ્ણાઃ સર્ત્તીશ્વરાઃ—દેવ, પણ કેટલું નિર્દય છે ! વાસવદત્તા માટે ભાગ્યને દોષ આપવા સિવાય ખીન્ને રસ્તો જ ક્યાં છે ! ખરી કુરુષુતા તો ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે ચેટી એને બિતાવળ કરવા કહે છે : શોભં તાવદ્ ગુમ્પસ્ત્વાયાં ।

. કિ દુષ્ટૌ જામાતા-થું જમાઈને જોયા કે ? જ્યારે ઉદયન એટલો નજીકમાં છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ વાસવદત્તાના મનમાં એને જોવાની ઇચ્છા થાય. પરંતુ અત્યારે એ જાહેર રીતે ઉદયનને જોઈ શકતી નથી. પરપુરુષતું દર્શન તે કરતી નથી, એમ પહેલેથી એણે જાહેર કરેલું છે. વળી, ઉદયન એને જોઈ જાય તો બધી બાજુ ઊંધી વળે. એટલે તે ચેટી પામેથી જાણુવા માગે છે કે એણે જમાઈને (વરરાજને) જોયા છે કે નહિ. ઉદયનને માટે વાસવદત્તા જામાતા શબ્દ વાપરે છે એમાં ભારેભાગ કટાક્ષ રહેલો છે. ચેટી કહે છે કે અમે વરરાજને જોયા છે. કવી રીતે જોયા છે ! (૧) મર્ત્ત્તુદારિકાયાઃ સ્નેહેન-રાજકુમારીના ઉપર રનેહ હોવાથી. કાસીઓને પદ્માવતી તરફ બહુ પ્રેમ છે. પોતાની પ્રિય રાજકુમારીના વરને જોવાની ઇચ્છાએથી એ લોકોમાં દોષ એ સ્વાભાવિક છે. (૨) અસ્માકં કૌતૂહલેન-અમારા કુતૂહલથી. દરેક યુવતી પરણવા જતા વસાળને કુતૂહલથી જુએ છે એ એમનો સ્વભાવ દોષ છે. આને પણ કાઈ વરધોડો નીકળે છે ત્યારે વરરાજને જોવા લોકોની જે હીડ જામે છે એમાં સ્ત્રીઓની-ખાસ કરીને યુવતીઓની સંખ્યા વધુ દોષ છે.

શરત્પાપહીનઃ કામદેવઃ-ધનુષ્ઞાણુ વિનાના કામદેવ છે. દરેક સ્ત્રીને પોતાના પતિનાં વખાણુ, ખાસ કરીને એની સુંદરતા વિષેનાં, સાંભળવાં માગે છે. વાસવદત્તા ઉદયનના રૂપરંગ વિષે ચેટીને પ્રશ્ન કરે છે એની પાછળ એ ભાવના કામ કરી રહી છે. ચેટી ઉદયનની સુંદરતાનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતા એને કામદેવ સાથે સરખાવે છે. દરેક માત્ર એટલો જ કે કામદેવ પુષ્પધન્વા છે, ધનુષ્ઞાણુ હમેશા એના હાથમાં રહે છે; જ્યારે જ્યારે અવસર મળે ત્યારે ત્યારે એ પોતાના ખાણુથી કામીજનોને ઘાયલ કરતો રહે છે. ઉદયનના હાથ ખાલી છે. આમ બીજી બધી રીતે ઉદયન કામ રમાન છે. કામદેવ સુંદરતાનો દેવ છે. શ્રેષ્ઠતમ સૌંદર્યની મૂર્તિ તરીકે કામદેવની કલ્પના કરવામાં આવી છે. ઉદયન પણ સુંદરતામાં અદ્વિતીય હોય.

અયુક્તં પરપુરુષસંકીર્તનમ્-પરપુરુષતું વર્ણન કરવું તે યોગ્ય નથી. બાસ્તવિક સન્નારીઓનો એક મહાન સિદ્ધાન્ત. પરપુરુષતું દર્શન થા તેમના સંબંધી વાતચીતનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રીઓ પોતાના ઉત્તમ ચારિત્ર્યની રક્ષા કરતી. પુરુષનો થોડોક સંપર્ક થતા જ એને વધતાં વાર લાગતી નથી. કોઈ પુરુષ સંબંધી વાત કરતાં એના માટે જિજ્ઞાસા જિજ્ઞાસા થાય અને જિજ્ઞાસા ધનિષ્ઠતા તરફ દોરી જાય, આમાં અનર્થની શક્યતા હોઈ પરપુરુષતું નામ જ ન લેવું એટલે જ્યાં અનર્થોમાંથી મુક્તિ.

અધિવવાકરણમ્-એક ઔષધિ, વનસ્પતિતું નામ. ફૂલની માળામાં એને ગૂંથવાથી સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય ટકી રહેતું એવી માન્યતા એ વખતે પ્રચલિત હતો. વાસવદત્તા આ ઔષધિ રાજપુત્રીથી ગૂંથે છે. ઉદયન આમુખ્યમાન્ થાય એ એને મમે જ.

સપત્નીમર્દનમ્-સપત્ની મરતે અનેક-જે ઔષધિ કૌતુકમાળામાં ગૂંથવાથી પહેરનાર નવવધૂની સપત્નીનું મર્દન થાય. હવે વાસવદત્તા પદ્માવતીની શોધ થાય એટલે એ જાણીનેઈને આવી ઔષધિ શા માટે ગૂંથે ? પોતાનો નાશ કોણ કરે ? વાસવદત્તા આ ઔષધિને માળામાં ગૂંથવાની ના પાડે છે, એટી એનું કારણ પૂછે છે. એના જવાબમાં વાસવદત્તા ફરીથી એકવાર પોતાનું પ્રત્યુત્પન્નમનિત્વ-હાજરજવાનીપણું પ્રમટ કરે છે. ઉપરતા તત્ત્વ આર્થા-તેની સ્ત્રી મરી મર્યા છે, વાસવદત્તા મરી મર્યા છે એટલે સપત્નીનો કોઈ સવાલ જ નથી; પણ આ 'સપત્નીમર્દન' નામની ઔષધિનું શું પ્રયોજન ? વાસવદત્તા પોતે જ કહે કે, ઉદયનની પૂર્વપત્ની-વાસવદત્તા (અર્થાત્ પોતે) મરી મર્યા છે, એમાં બારોબાર કેટલેક-નાટ્યાત્મક વ્યક્તિત્વ રહેલી છે.

અહો અત્યાહિતમ્-હારે યર્ષ, અનર્થ યર્ષ ગયો. અંકના આખરમાં આદેશી વાસવદત્તાની આ એકેકિત એના માનસમાં ચાલતી વિચલપાલકને પ્રમટ કરે છે. 'આર્થપુત્ર હવે અન્યના યર્ષ મયા' એ વાક્ય વારંવાર બોલતી વાસવદત્તા કેટલી દુઃખી હતો, એની કલ્પના કોણ કરી શકે ? આખા મહેલમાં લગ્નની ધમાલ ચાલી રહી છે. ફણ ફણમાં નવા નવા કાપકોનો ઉપરિચિત યર્ષ રવા છે અને વાસવદત્તાનું દુઃખ ચીરાઈ જાય છે. એકાન્ત શોષિતી એ પ્રમદ્યનમાં આવી તો ત્યાં પણ એને શાન્તિથી બેસવા મળ્યું નહિ. પદ્માવતી માટે કૌતુકમાલા એને જ ગૂંથવી પડી હવે એ પયારીમાં

પડીને બિધવાની ઠાસિય કરવા ચાહે છે ધડીભર બિધ આવે તો આ દુ:ખ હળવું બને.

ખીજો અને ત્રીજો અંક એટલા બધા સંક્ષિપ્ત છે કે એમને 'અંક' નામ આપતાં પણ સંકોચ થાય છેટલાક વિદ્વાનોને એટલા માટે પણ આ નાટક ભાસકૃત હોવામાં કદેહ ઉત્પન્ન થયો છે મૂળ નાટકની આ સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ હોઈ શકે, એવી કલ્પના પણ કરવામાં આવે છે. આ બંને અંકો આટલા સંક્ષિપ્ત કેમ, એ સવાલ બાહ્ય એ શખીએ તો આ અંકોમાં વાસવદત્તાની મનોબળાનું સંક્ષિપ્ત પણ ઠારુણપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ થયું છે, એમાં કોઈ શંકા નથી. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે વાસવદત્તાના અતઃક્રન્દને સાકાર કરવામાં ભાસ સફળ થયો છે, એમ આ અંકોનો અભ્યાસ કરનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

ચોથો અંક

ચોથો અંકના આરંભમાં એક પ્રવેશક દ્વારા ભાસે પ્રેક્ષકોને એવી સૂચના આપી છે કે યૌગ-ધરામણની ઇચ્છા મુજબ બધું હેમખેમ પાર પડ્યું છે અને ઉદયનના લગ્ન પદ્મવતી સાથે થઈ ગયા છે. વિદૂષકની એકોક્તિ દ્વારા જાણવા મળે છે કે મગધરાજ દલ્દલના મહેલમાં આજ દિવસ સુધી લગ્નની ભારે ધમાલ ચાલી રહી છે અને ઉદયન હજી ત્યાં જ છે.

વિદૂષક:-સંસ્કૃત નાટકોનું અવિસ્મરણીય પાત્ર એક હાસ્ય અભિનેતા. નાયકનો નર્મસમિવ સંસ્કૃત નાટકોના બધા જ વિદૂષકોમાં લગભગ એક સરખી જ વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. સાહિત્યદર્ષણમાં એનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે. દુમુમવસ્ત્તાયમિથ કર્મવિપુવેશમાપાયૈ. । હાસ્યકરઃ કલહરતિર્વિદૂષક સ્વાત્સ્વકર્મજ્ઞ । સ્વકર્મ મોજનાદિ । (સા. ૬ ૩-૪૨) અર્થાત્ (૧) કુસુમ વસન્ત વગેરે ઉપરથી એનું નામ હોય છે (૨) પોતાના કર્મ, શરીર અને વેશભૂષા વગેરેથી એ પ્રેક્ષકોને દસાવે છે (૩) નાયકનાયિકા વચ્ચે જિભા થયેલા પ્રણયકલહને શમાવવાનું કામ તે કરે છે. કેટલાક લોકો સંસ્કૃત નાટકોના વિદૂષકને અત્રે નાટકોના કલાકર (clown) કે ફૂલ (fool) સાથે સરખાવે છે, પરંતુ કલાકર કે ફૂલનો નાટકના કથાપ્રવાહ સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી, તે માત્ર દસાવવા માટે જ હોય છે; જ્યારે સંસ્કૃત નાટકોનું આ પાત્ર કેટલીકવાર અત્યંતની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે નાટકમાં એનું કંઈને કંઈ અનુદાન હોય છે જ.

અમિત્રેતવિવાહમજ્જલરમણીયઃ-અમિત્રેતઃ ઇષ્ટઃ યઃ વિવાહઃ । તસ્ય મજ્જલમ્ । તેન રમણીયઃ । બધાને મનમગ્નતા વિવાહનો મંગલિક અવસર હોઈ રમણીય (સમય). આ લગ્ન બધાને મનમગ્નતા હવે; કારણ કે રાજા ઉદયનનું પદ્માવતી સાથે લગ્ન થવાથી જ એનાં દુઃખથી દૂર થવાની શક્યતા હતી. આ સંબંધ થવાથી જ રાજાને યજુઓના દાથમાં ગયેલા રાજ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ થવાની હતી, એવો ખ્યાલ પણ આમાંથી નીકળે છે. કદાચ વિદૂષકને પણ યૌગ્ય-ધરાવણની યોજનાની માહિતી હોય. કથાસરિત્સાગરની ઉદયનકથા મુજબ ચૈત્ર-ધરણ્યે વાસવદત્તાની સાથે વિદૂષકને પણ પદ્માવતીને ત્યાં ગમ્યો હતો. (જુઓઃ વસન્તર્ક ચ કૃતવાન્ કર્ણં વદ્ધકરુણિમ્ । આત્મના ચ તયૈવામૃત સ્થવિરગ્રાહણકૃતિઃ । આતા કાળવદ્ધાધ્યમિદૈવાસ્યાઃ સમીપગઃ । તિદ્ધત્વેકાકિનોમાયદુઃખં યેન ન યાત્યસૌ ॥ કથાસરિત્સાગર ૩.૨) પરંતુ આ નાટકમાં વિદૂષકને બધી યોજનાની માહિતી હોવાનો નિર્દેશ મળતો નથી. અનર્થસલિલાવર્તે-અનર્થઃ વત્સરાજસ્ય રાજહાનિઃ સ એવ સલિલાવર્તઃ જલભમગચ્ચાનમ્ । અનર્થશ્ચી વમગર્ભા જ્ઞેમ પાણીના વમગર્ભા ફસાઈ ગયેલા વસ્તુ સહેવાઈથી બહાર નીકળી શકતી નથી તેમ ઉદયનનું રાજ્ય ગયું એટલે જ મુશ્કેલીઓ બહાર ધકેલી એમાંથી હેમખેમ બહાર નીકળવાનું સુરકેશ હતું.

ઉત્તરકુરુસઃ-ઉત્તરકુરુદેશમાં નિવાસ ઉત્તરકુરુ એટલે સ્વર્ગ, a land of eternal bliss. અત્યારે વિદૂષક જો મોજ માણી રહ્યો છે તેને તે સ્વર્ગીય સુખ માથે સરખાવે છે. સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ તહેનાતમાં હોય છે, અહીં નથી, એટલે ફરક છે (અનપ્સરસંવાસઃ). ઉત્તરકુરુનો કૃષ્ણાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે : (૧) एतस्यामुदीच्या दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरमुख उत्तरमद्रा इति वैराज्यायेव वैऽभिपिच्यन्ते । (ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૮.૧૪) અહીં હિમાલયની પેલે પાર ઉત્તર દિશામાં આ દેશ આવેલો છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. (૨) दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तयोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिपेविताः ॥ (મ. ભા. બીમપર્વ ૭.૨) નીલપર્વતની દક્ષિણે અને મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલો દેશ તે ઉત્તરકુરુ. બીમપર્વમાં આ દેશનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાંનાં રૂઢો હમેશ મંદુર રૂપોથી લગી પડે છે. ત્યાંની જૂની મહિમકિંત હો અને ધૂળ સરણીની રત્નવાળી છે. દેવલોકમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓ ત્યાં જન્મ ધારણ કરે

જો બધા લોકો સુંદર અને નિરોગી છે સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ જેવી હોય છે તેમના ઉપર કોઈ જાતના પ્રતિબંધો નથી ત્યાં નરનારીઓમાં કોઈ જાતની ધિયાં નથી આ ઉપરાંત બીજા પણ અદ્ભુત બોમોતુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ઉત્તરકુરુ એટલે હાથનું કારમીર, એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે.

અકલ્પ્યવર્તમ્ ન કલ્પ્યવર્તં ચત્તિન્ન તત્ । ‘કલ્પ્યવર્ત’ શબ્દ બે રીતે સમજાવી શકાય કલ્પ્યવર્ત—કલ્પ્યસ્ય વર્તં અર્થાત્ કોઈ સ્વરથ માણસ જે બોજન લે ॥ તે (૨) કલ્પે પ્રમાણે વર્તે એવો અર્થાત સવારનો નાસ્તો (the morning breakfast). અહીં વિદ્વષકે સુખની વ્યાખ્યા આપી છે ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્મ’ એ કહેવત પ્રમાણે જે માણસના શરીરમાં કોઈ રોગ પેસી જાય અને તે સારી રીતે જમી ન શકે તો તે સુખ ન કહેવાય અહીં વિદ્વષકે પોતાની દૃષ્ટિએ સુખની વ્યાખ્યા આપી છે પરંતુ તે કેટલી યોગ્ય છે ?

અધન્યસ્ય મમ—આ વાક્યમાં વિદ્વષક બોજનની ના પાડવાનું કારણ આપે છે, પરંતુ રજૂઆત એવી રીતે કરી છે કે હસતું આવે (૧) પેટમાં ગડબડ ચાલી રહી છે તેને તે કોષનના ફરતા ડોળા સાથે સરખાવે છે આ ઉપમા હાસ્યજનક છે (૨) કામડાને જલ્દી તે કોષન શબ્દ વાપરે છે એને મન સરખો રમ હોવાથી કામડામાં અને કોષનમાં કંઈ ફરક નથી આથી પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કોકિલાનામ્ અક્ષિપરિવર્ત ખરેખર તો કાકાનામ્ અક્ષિપરિવર્ત એમ જોઈએ કામડાને જાતે આખમા એક જ ડોળો હોય છે, અને એને એ ચારેબાજુ ફેરવતો રહે છે એમ કહેવાય છે કે શ્રીરામે આપેલ શાપના લીધે આમ બન્યું ॥ કામડાઓનો ડોળો ગોળગોળ ફરતો રહે છે તેમ વિદ્વષકને પેટમાં કંઈક ગડબડ ચાલી રહી છે, તેથી તેને બોજનની ઇચ્છા નથી કુશ્મિપરિવર્ત—પેટમાં (કંઈક) ગડમથલ, તે શું છે તેની વિદ્વષકને ખબર નથી । હૃદય ઇવ મવ—આવા જ રહે એટી વિરૂપકની ગમ્મત કરે છે (વિદૂષકસ્વૈરિકાવ્ય જ્ઞાનન્યા પરિહાસોક્તિ—કાળે) ચેતી કદાચ જાણે છે કે વિદ્વષક મહારાજ અત્યારે લલે ગમે તે કહે પણ જેવા લાવતા બોજન પિરસાશે કે તરત પર્વાડી વાળીને બેસી જશે અર્જુણ થયું છે એ યાદ પણ નહિ રહે

આ પ્રવેશક દ્વારા જાણવા મળે છે કે, (૧) ઉદયન—પદ્માવતીનાં લગ્ન થઈ ગયાં ॥ (૨) વાતાવરણમાં પલટો આ ચો છે અને વિદ્વષક જેવા

રાજસેવકે અત્યારે મોજ ઉડાવી રહ્યા છે. (૩) લગ્નની સમાપ્તિ પછી પણ જમાઈ તરીકે ઉદયનનો નિવાસ અત્યારે મગધરાજના મહેલમાં જ છે.

પ્રમદવનમ્-પ્રવેશક પૂરો થયા પછી મુખ્ય દરમ્મ જ્યાં ભજવાય છે તે સ્થળ. સોપાલિકાગુન્મવાનિ-શૈક્ષણિકનાં શૂભાં, શૈક્ષણિકનાં કુળોમાં સફેદ પાંદડી અને ચતી દાંડી હોવાથી તે દૂરથી બહુ સરસ દેખાય છે. એટલા આટે જ એટી એમને પ્રવાલજ્વલિત મોતીની મેર સાથે સરખાવે છે. પ્રવાલોન્તરિતૈઃ-પ્રવાલૈઃ વિદ્મૈઃ અન્તરિતાનિ વ્યવહિતાનિ-જેમા પરવાલો છે તેવા. મૌક્ષિકાલ્મ્બકૈઃ-મૌક્ષિકાના મુક્તામળીના લ્મ્બકાનિ લ્મ્બમાનાનિ શૂપગાનિ-મોતીના હાર. એટી પોતાની અંજલીમાં શૈક્ષણિકનાં કુલો લઈ આવે છે ત્યારે તેમને 'જેરુના દુકડા' કહે છે. અર્ચનનઃગિરિપટ્ટકૈઃ-જેમનો અર્ધો ભાગ મનઃશિલ્પ અર્થાત્ જેરુનો જણાય છે તેવા, અથવા તો જો ગૈરિક ધાતુના દુકડાઓ. આ કુલોની દાંડળીઓને લાવરંજ, તેમની પાંદડીઓના સફેદ રંગને જ્યાંથીને જોપસી આવતો હોવાથી આ કલ્પના બંધબેસતી છે.

હુત્કરં સ્વત્વહં કરોમિ-ખરે જ, હું કેટલું ક્ષીન કામ કરી રહી છું ! આ પદ્માવતી હમણાં જ ઉદયનને પરણી છે અને એટલીવારમાં ઉદયનના વિરહમાં ઉત્કંઠિત થયા માડી છે અને હું આ વિરહાવગ્થા ચૂપચાપ મોઝવી રહી છું. મારું કામ કેવું કપરું છે ! હવેમ્મ તમને મન્નવતે-આ પદ્માવતી પણ આમ કહે છે ! જે હમણાં જ પરણી છે. હું ઉદયનનો પ્રેમ માણી ચૂકી છું. ઉદયન કેટલો પ્રેમાળ છે એની ખરોખર ખબર ન હોવા છતાં પદ્માવતીમાં પ્રથમ પરિચયે ઉદયન માટે કેટલી ધેવછા છે ! અમિજાતમ્-કુશીન, ખાનદાન વ્યક્તિની જેમ. પદ્માવતીએ જે જવાબ આપ્યો છે તે શાશ્વતતાથી પૂર્ણ છે. 'મને સ્વામી બહુ ગમે છે' એમ કહેવાને બદલે 'સ્વામીની ગેરહાજરીમાં હું ઉત્કંઠિત થઈ જાઉં છું' એમ કહ્યું. એની એટી પ્રશંસા કરે છે. નવપરિણીતામાં લગ્ન સ્વાભાવિક છે. આથી પ્રેમનો એ સ્પષ્ટ એકરાર કરી ચકતી નથી. કુશીન સ્ત્રીઓનું લક્ષણ છે લગ્ન. આ લક્ષણ પદ્માવતીમાં છે.

અતોડ્યધિકમ્-અહીં વાસવદત્તા પોતાના ગુપ્તવાસને જૂનીને ફરીથી જૂવ કરી બેસે છે. પદ્માવતીને ચંકા યાય છે કે, આર્ષકુત્ર અને જેટલા મને તેટલા જ વાસવદત્તાને ગમતા હશે કે ? અને, વાસવદત્તા નહું જૂનીને બોલી જાઉં છે, 'એનાથી પણ વધારે'. પદ્માવતીને નવાઈ લાગે છે કે

વાસવદત્તાને ઉદયન જહુ ગમતો હતો એની આ આવંતિકાને કેવી રીતે ખખર પડી !

યચ્છલ્પઃ સ્નેહઃ—એ વાસવદત્તાને ઉદયન માટે અદ્યપ સ્નેહ જ હોત તો તે સ્વજનોનો ત્યાગ કરી આમ એની સાથે ચાલી જાત નહિ. અહીં ફરીથી આપણને વાસવદત્તાની હાજરજવાબીનાં દર્શન થાય છે. આ જવાબથી પદ્માવતીને મંતોપ થાય છે અને વાસવદત્તા ખચી ખચ છે. મવિતવ્યમ્—એમ હશે. ઉદયન પ્રત્યે વાસવદત્તાને વધારે પ્રેમ હતો કે અત્યારે પદ્માવતીને વધારે છે—આ ચર્ચા પદ્માવતીને પસંદ પડી નથી, એ એના દૂંકા પ્રત્યુત્તર ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ ચેટી એટલી બાહોશ નથી કે પદ્માવતીનો સંકેત સમજી ખચ. તે વાતને આગળ લંબાવે છે.

અહમપિ વીણામ્—હું પણ વીણા શીખીશ. ઉદયન જ્યારે ઉજ્જવિનીમાં ફેરફારો ત્યારે તેણે વાસવદત્તાને વીણા શીખવાડી હતી. આ અરસામાં જ ઉદયન અને વાસવદત્તા વચ્ચે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો હતો અને પછી ધીમેધીમે તે પરિપુષ્ટ થતો ગયો. ચેટીની એવી કલ્પના છે કે જે જે ઘટનાઓએ ઉદયન-વાસવદત્તાનાં સંવનનમાં લાગ લગવ્યો છે તે તે ઘટનાઓનો ઉપયોગ પદ્માવતી પણ કરે; જેથી તે પણ વાસવદત્તાની જેમ ઉદયનનો પૂર્ણ પ્રેમ છૂતી શકે. અમખિત્વા કિશ્કિત્-કંઠપણુ બોલ્યા વગર ચૂપ થઈ ગયા. આર્યાયા વાસવદત્તાયાઃ—આર્ચા વાસવદત્તાના ગુણોને યાદ કરીને રાજાને રડવું આવ્યું હશે. પણ જો તે પ્રત્યક્ષ રીતે રડે તો પદ્માવતીને ખોટું લાગે, તેથી તે રડ્યા નહિ પણ હૃદયમાં સંધરેલો વેદના બિડા નિઃશ્વાસ રૂપે બહાર સરી પડી. પદ્માવતીનો તર્ક સાચો છે. પદ્માવતીને દુઃખ થાય માટે ઉદયન રુદનને દબાવી રાખે તે એવું દક્ષિણ જનાવે છે; એનો સિદ્ધાન્ત બતાવે છે. (જુઓ : આ જ અંકનો શ્લોક ૮). ઘન્યા લલ્લાસ્મિ—હું ખરેખર, ધન્ય છું. પોતાને ઉદયન હજુ પણ ચાહે છે તે પદ્માવતીના મુખે સાંભળીને વાસવદત્તાને મનોમન હર્ષ થાય છે. આખી વાતચીત અહીં આવીને અટકે છે. જાણે પ્રમદવનમાં આવનાં જ શોકાલિકાનાં પુષ્પોથી તરૂં થયેલી વાનચીતલું આ જ પ્રયોજન પહેલેથી કવિએ નિશ્ચિત કરી રાખેલું હતું !

તતઃ પ્રવિશત્તિ—રાજા વિદૂષક સાથે પ્રવેશ કરે છે એટલે દરમિયાન બદલાય છે. વાસ્તવમાં તો એક જ રંગમંચ ઉપર બે દરમિયાન સાથે સાથે ચાલે છે. એક બાજુ વાસવદત્તા, પદ્માવતી અને ચેટી છે. બીજી બાજુ રાજા અને વિદૂષક છે. પોતાના સિવાય અન્ય વ્યક્તિઓની પણ અહીં ઉપસ્થિતિ

હશે, એવો કોઈ ને ખ્યાલ જ નથી અને પરિણામે ઠેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય છે તે મોંઘપાત્ર છે. એક જ રંગમંચ ઉપર એકી સાથે બે દરજીયા ચાલે, એવી યોજના વ્યવસ્થાતિએ પણ પોતાના ઉત્તરરામચરિત નાટકના ત્રીજા અંકમાં કરેલી છે. આ ઉપરથી પ્રાચીનકાળમાં સંસ્કૃત રંગમંચ કેટલો વિકસિત હશે તેની કલ્પના કરી શકાય છે. પ્રચિત્તપતિત-વન્ધુજીવકુસુમચિરલપાતરમળીયમ્-પ્રચિત્તે પ્રચયે (ચૂંટાં) પતિતાનિ (પડેલાં) યાનિ વન્ધુજીવકુસુમાનિ (બંધુજીવ પુષ્પો), તેમાં વિરલેન પાતેન (છૂટાં-છવાયાં) વેશયેશાં હોવાથી) રમળીયમ્-મુદ્દર લામતુ (અમદ્વન). ચારે બાજુ છૂટાંછવાયાં બંધુજીવપુષ્પો વેશયેશાં હોવાથી દૂરથી અમદ્વનનું દર્શન બહુ મોઢક લાગે છે. બંધુજીવ એટલે બપોરિયું, એક પ્રકારનું લાલ ફૂલ.

શ્લોક : ૧ (અન્નય) ત્વજ્જયિનો ગતે, અવન્તરાજતનયાં સ્વૈરં દૃષ્ટ્વા
કામ અપિ અવસ્થા ગતે મયિ, કામેન તદા પન્ચેપયઃ પાતિતાઃ । અયાપિ તૈઃ
હૃદયં સદાશ્ચમ્ એવ । મૂયઃ ચ ઘયં વિદ્યાઃ । યદા મદનઃ પન્ચેષુઃ (તદા) અર્પ
પષ્ટઃ શરઃ કર્ય પાતિતાઃ ।

ઉવજ્જયિનો ગતે-જ્યારે હું ઉજ્જયિનીમાં હતો ત્યારે અર્થાત જ્યારે તેને
કેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને જ્યારે તે વાસવદત્તાને મંમીતશિક્ષક
બન્યો હતો. અવન્તિરાજતનયામ્-અવન્તિરાજ પ્રણેતાની પુત્રી, અર્થાત્ વાસ-
વદત્તાને સ્વૈરં દૃષ્ટ્વા-સ્વચ્છંદ રીતે ધગાઈને, જોઈને, સંગીતનું શિક્ષણ
આપતી વખતે ઉદયનને આ તક મળતી હતી. કામ અપિ-અનિર્વચનીય, જેનું
પશ્ચાત્ત ન ધર્મ શકે તેવી. જ્યારે કોઈ બંધનના હૃદયમાં અનુરાગ ઉત્પન્ન
થાય ■ ત્યારે તેની અવસ્થા આવી જ થાય છે. અનુરાગનો આવિર્ભાવ
શબ્દશઃ વર્ણ નથી. સંભારિક ભાવનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે વિચિત્ર
પ્રકારનો અનુભવ થાય છે; એ અવર્ણ છે. કામેન-કામદેવે પન્ચેપયઃ પાતિતાઃ-
પોતાના પાંચ બાજુથી ઘાવત કર્યો. કામદેવ પુષ્પધન્વા કહેવાય છે. તેનાં બાજુ
પણ પુષ્પનાં જ છે. તેનાં પાંચ બાજુ બા પ્રમાણે છે : અરવિન્દમયોર્કં ચ ચૂર્ત્તં
ચ નવમહિકા । નીલોત્પલં ચ પન્ચૈતે પદ્મવાણસ્ય સાયકાઃ ॥ અયાપિ-આજ
સુધી સદાશ્ચમ્-શદ્ધ યુક્ત (હૃદયનું) વિશેષણ). કામદેવે તે વખતે એકી
સાથે પાંચ બાજુ હોઠમાં હતો. તેમનાં શ્વ હજુ હૃદયમાં જ બેંકાયેલાં છે;
નીકળ્યાં નથી. અર્થાત્ વાસવદત્તા માટેનો અનુરાગ હજુ એવો જ છે ત્યાં
તો ફરીથી કામદેવે અને વીંધ્યો છે (વિદ્યાઃ). કામદેવની પામે પાંચ જ
બાજુ હોય, તે પન્ચેષુ હોય, તો આ હૃદય બાજુ તેણે કયાંથી નાખ્યું !

ઉદ્યને આ શ્લોકમા જે સમસ્યા રજૂ કરી છે તે આવી છે વાસવદત્તા સાથે એને પ્રેમ થયો ત્યારે એ એને પેતાના સપૂર્ણ હૃદયથી આદરો હતો. અત્યારે પણ તે વાસવદત્તાને જૂની શક્યો નથી હવે, પદ્માવતી તરફ પણ એને આકર્ષણ થયું છે એક જ વ્યક્તિ બે બાજુ પોતાના પ્રેમનું પ્રદાન કેવી રીતે કરી શકે ? કામદેવ પાસે પાત્ર જ બાણ છે આ પાંચેયનો ઉપયોગ એણે વાસવદત્તા સાથે, ઉદ્યનના પ્રણય વખતે કરી લીધો હતો, પછી એની પાસે આ છડ્ડુ બાણ ક્યાંથી આવ્યું ? અત્યારે એ પદ્માવતીને આહે છે, એ શું છે ? કામદેવનાં પાત્ર બાણના ઘસ હજુ એના હૃદયમાં છે, એના અર્થ એવો થાય છે કે હજુ ઉદ્યનના હૃદયમાં વાસવદત્તા માટેનો પ્રેમ એવો જ છે. વાસવદત્તાના વિરહમાં તે બહુ જ બ્યથિત રહે છે.

असनकुसुमसंचितम्-असनकुसुमे संचितम् व्याप्तम्-असन पुष्पेऽथी
 व्याप्तं व्याघ्रचर्मवगुण्ठितम् इव-व्याघ्रचर्मणा अवगुण्ठितं प्रच्छादितम्-गण
 व्याघ्रचर्म'થી મટેલું ન હોય એવું (શિલાપટ્ટક) અધિકકટુકા-घसतच्छदवनम्-
 अधिककटुकं गघ येना ते । अधिककटुकं बाध ते सतच्छदाश्च । तेषा वनम् ।
 અત્યંત તીવ્ર કઠવી વાસવાળા મનઃકંઠ વૃક્ષોનું વન સાતસાત પાંદડાનાં
 શ્રૂમખાં લાગતાં હોવાથી આ વૃક્ષને સમઝક સપ્તપત્ર કે સપ્તાણી કહે
 છે આ વૃક્ષમાંથી એક પ્રકારનો રસ ઝરે છે જેની સુગંધી બહુ કડવી હોય
 છે આલિપિતમૃગપલિસકુલમ્-आलिपिता चित्रिता ये मृगा पक्षिण च ।
 તે સકુલ વ્યાપ્તમ્ । જેના ઉપર શ્રૂઓ-પશુઓ અને પક્ષીઓના ચિત્ર દોરેલાં
 છે તે (દારુપર્વત) અહીં એક લાકડાની બનાવેલી બનાવટી ટેકરીનો
 નિર્દેશ છે, જેના ઉપર અનેક ચિત્રો દોરવામાં આવેલા છે પદ્માવતી સાથે
 લગ્ન થતાં કામદેવના છટ્ટા બાણ(૧) થી લવાયેલા રાજ્ય માટે વિદૂષકની
 દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ઓસડ છે પદ્માવતી તે, પદ્માવતી ચર્ચા મર્ધ દશે એની
 વિચારણા ચલાવે છે અહીં એની શક્યતાઓનો નિર્દેશ છે એટલીવારમાં
 એની નજર આકાશમાં ઊડતી સારસપક્ષીઓની દાર તરફ જાય છે યરદ
 ઋતુના રવઝા આકાશમાં ઊડતી સારસોની દારને તે બલરામના હાથ સાથે
 સરખાવે ॥ प्रसारितबलदेवबाहुदर्शनीयाम्-प्रसारित विस्तारित य बलदेवस्य
 बाहु । स इव दर्शनीया । ફેનાયેલા બલરામના હાથ જેવી દેખાવડી સારસ
 પક્ષીઓ શ્વેત હોવાથી બનરામના ગૌરવર્ણના હાથ સાથેની એમની સરખામણી
 વાજખી છે 'પ્રસારિત' ના બદલે પ્રસાદિત' પાઠ કેટલીક પ્રતોમાં મળી
 આવે છે, પરંતુ તે પાઠ માલ લાગતો નથી પ્રસાદિત-असन्न (બલરામનું

વિશેષણ) અથવા પ્રસાદિનઃ-સ્વચ્છ (હાથનું વિશેષણ). સનાહિતમ્-અરખી ગીતે (steadily or in a straight line). રાજા હમણાં વિરહ-વેદનામા સરી પડશે તો બધી મઝા મારી જશે, એ કલ્પનાથી વિદૂષક એનું ધ્યાન અન્ય વિષય તરફ આકૃષ્ટ કરવા આકાશમાયી પક્ષાર થતી મારસપક્ષીઓની દાર એને બનાવે છે ગગન એક સ્લોકમાં એનું વર્ણન કરે છે :

શ્લોક : ૨ (અવ-૫) ઋજ્વાયતાં ચ વિરલા ચ નતોન્નતા ચ નિવર્તનેષુ
સત્પરિવશકુટિલા ચ નિર્મુચ્યમાનમુલગોદરનિર્મલસ્ય અમ્બરતલસ્ય વિમજ્યમાના
સીમામ્ इव (સ્થિતાં 'एनाम् पश्यामि' इति पूर्ववाक्येण अन्वयः) ।

ઋજ્વાયતામ્-ઋજુશ્ચ આયતા ચ-સીધી અને ફેલાયેલી (માંમી). વિરલા-પાતળી, છૂટીછવાઈ. નતોન્નતામ્-નક્કા ચ ઉન્નતા ચ । કયાક નમેલી અને કયાક ઊંચી. નિવર્તનેષુ-જ્યાથી એ વળાકે લે ॥ ત્યાં સત્પરિવશકુટિલામ્-સત્પરિવશ વશઃ । ચ इव કુટિલા । તામ્ । સત્પરિવેશના તારાઓના મૂમખાની જેમ વાંકીચૂકી. નિર્મુચ્યમાનમુલગોદરનિર્મલસ્ય-નિર્મુચ્યમાનઃ (નિર્મોહાદ્ બહિઃ નિ.સરન્) યઃ મુલગઃ, તસ્ય ઉદરમ્ इव નિર્મલમ્ । ક ચળી વિનાના સાપના પેટ જેવું સ્વચ્છ (આકાશ). આ દાર બળે આકાશને બે ભાગમાં વહે ચનારી સીમારેખા દોષ એમ લાગે છે. જુદા જુદા પ્રયોગમાં સત્પરિવેશની જુદી જુદી નામાવધી આપવામાં આવી છે. મદ્માભારત પ્રમાણે મરીચિ, અત્રિ, અંબિરસ, પુલ્કનય, પુલ્કક, કેતુ અને વશિષ્ઠ-આ સત્પરિવેશો છે.

કોકનદમાલપાણ્ડુરમણીયામ્-કોકનદાનાં માલ । યા इव પાણ્ડુર રમણોયા ચ । તામ્ । સ્વેતકમળોની માળાના જેવી સફેદ અને મનેહર (સારમયંકિત). આ બાજુ વિદૂષકની દષ્ટિ આકાશમાં ઊડતો આસપક્ષીઓની દાર ઉપર પ્રથમ પડે ॥ અને તે એને બનરામની ભુજબો માથે સરખાવે છે. પેલી બાજુ ચેટીની દષ્ટિ સર્વપ્રથમ સારસપક્તિ ઉપર પડે છે અને એ સ્વેતકમળોની માળા સાથે એને સરખાવે છે. આમ કરતા એની દષ્ટિ અચાનક રાજા ઉપર પડે છે ત્યારે બધાને ખબર પડે છે. તવ કારણાત્-તારા સીધે. વાસવદત્તાને કારણે અત્યારે પડાવતી ઉત્થન પાસે જતી નથી. કેટલો ત્યામ ! કેટલી મહાનુભાવતા ! કેટલું ઔદાર્ય ! અને પડાવતીની હૃદય મુગ્ધ એ બધાં માધવીલતાથી બનેલા આડવામાં દાખલ થાય છે. આ બાજુ વિદૂષક અને ઉત્થન પણ ધીમે ધીમે એ બાજુ જ સરકી રહ્યા છે. માધવીલતામંડપની બહાર, જ્યાં હજારો પડાવતી વચેરે ઊભાં દર્તા ત્યાં

સુધી આવે છે ત્યારે શૈક્ષણિકા પુખ્તોના છાંડ જોઈ વિદ્યુષક અનુમાન બધે છે કે પદ્માવતી અહીં આવીને જતી રહી હોવી જોઈએ. શૈક્ષણિકાના છાંડ ઉપરથી કૂલો ચૂંટાયેલા છે (અપચિત્કુસુમાન્) તે તરફ રાજાનું ધ્યાન દોરવામા આવે છે.

વસન્તકલંકીર્તનેન-વસન્તકલના નામોલ્લેખથી. રાજાના મુખેથી વસન્તકલું નામ સાબળતાં જ વાસવદત્તાને જૂતકાળના દિવસે યાદ આવી જાય છે ઉજ્જવિનીમા કેદ થયેલ અને પાછળથી વાસવદત્તાના સંગીત-શિક્ષક તરીકે નિભાયેલા ઉદયન સાથે વિતાવેલા તે દિવસે! આજે એના મનાચક્રુ આમળ ખડા થાય છે. યૌગ-ધરાપણે ઉદયનને છાંડાવવા માટે કરેલી યોજના પ્રમાણે વિદ્યુષકને એક આદાણુ ઉપદેશક તરીકે વાસવદત્તાના મહેલમા ફાખલ કરવામા આવ્યો હતો. ત્યાં એણે પોતાની વિચિત્ર વેશભૂષા અને વાણીથી વાસવદત્તાનું ધક્કું મનોરંજન કરેલું, એ બધું એને યાદ આવે છે.

આકુલ્લં કર્તુકામ-અમાડવા ઇચ્છે છે, ગૂંચવાડો ભેગો કરવા માગે છે. જો વિદ્યુષકના સૂચન મુજબ તાપથી બચવા રાજા માધવીલતામંડપમા પ્રવેશ કરે તો બધી ખાજી બમડી જાય ઉદયન અત્યારે વાસવદત્તાને જોઈ જાય એ નાટકકારને ઇષ્ટ નથી, એવું પણ સૂચન નીકળે છે. નાટકકાર વિદ્યુષક અને રાજાને ઈર્ષ યુક્તિથી માધવીલતામંડપમા જતાં રોકે છે તે જોવાનું રહે છે.

દાસ્યાઃ પુત્રૈઃ-એક પ્રકારની સંસ્કૃત ગાળ. ભમરાઓ 'દાસીના પુત્રી' નથી હતાં તેમને ગાગ દેવા આમ કહ્યું છે વિદ્યુષક અને રાજાને આગમ વધતા અટકાવવા માટે એટલી માધવીલતામંડપના દારે ચૂસતી લના હલાવે છે. એ લના ઉપર અસંખ્ય ભમરાઓ બેઠેલા હતા. ડાળી હલાવવાથી ભમરાઓ ઊડવા; એ જોતા જ ડરપોક વિદ્યુષકે ધૂમાધૂમ કરી મૂકી. વિદ્યુષક કૂદાકૂદ કરવા માડ્યો ત્યારે રાજાને ભમરાઓ ઉપર દયા આવે છે. પગની નીચે કચડાઈને તેઓ પ્રિયતમા ભમરીઓથી વિયુક્ત બનશે, આ ભાવ ત્રીજા શ્લોકમા વ્યક્ત થયો છે :

શ્લોક : ૩ (અ-વષ) મધુમદક્લાઃ, મદનાર્તાભિઃ પ્રિયાભિઃ હપગૂઢાઃ-મધુકરાઃ પાદન્યાસવિષ્ણાઃ વયમ્ દવ કાન્તાવિયુક્તાઃ સ્યુઃ ।

ભમરાઓને શા માટે હેરાન ન કરવા, તે આ શ્લોકમા જણાવવામા આવ્યું છે. મધુમદક્લાઃ-મધુનઃ મદેન કલાઃ મધુરં ગુચ્ચન્તઃ - મધુપાનઃ

કરવાથી મદોન્મત હોઈ મધુરુ થુજન કરતા મદનાર્તભિઃ-મદનેન આર્તાઃ । તામિઃ । કામપીડિત (પ્રિયઓથી) ઉપમૂદાઃ-આવિગિત. ઉપ+મુદ્ નુ કે. મૂ ફ. બન્ને મધુકરાઃ નાં વિશેષણ છે. આવા મધુકરે, પાદન્યાસવિષ્ણુ - પાદનામ્ ન્યાસેન વિષ્ણુઃ.-પદ પડવાથી (પગની નીચે કયરાવાથી) દુઃખી બનીને મારી જેમ (વયમ્ ઇવ) પોતાની પ્રિયઓથી વિખૂટા પડે (કાન્તાવિયુક્તા. સ્યુ.) રાજા જે દુઃખ વાસવદત્તાના વિરહમાં ભોગવી રહ્યો છે તેવું દુઃખ ભમરાઓને ન સહેતું પડે એવી મૃદુ ભાવના તે પ્રગટ કરે છે. શ્લોકમાં રહેલો ભાવ, એમાં પ્રયોજ્યો ૭૬ અને અનુપ્રામ આ ત્રણેયનો સરસ મેળ સધાયો છે તે નોંધપાત્ર છે

રુદ્ધા - પૂરાર્થમાં છીએ રાજા અને વિદ્યુત્ક માધવીનામડપના દરવાજા આગળ બેસો ત્યાં એટલે વાસવદત્તા, પદ્માવતી, એની વગેરેને બહાર જવા માટે માર્ગ રહ્યો નથી, તેથી તેઓ મહિમા બાંધે કેદ થઈ ગયા છે. પ્રકૃતિસ્થશરીરઃ-પ્રકૃતી તિષ્ઠતીતિ પ્રકૃતિસ્થમ્ । પ્રકૃતિસ્થ શરીરમ્ વત્સ । જેવું શરીર સ્વસ્થ (in normal state) છે તે (આર્થ-પુત્રત્વ વિશેષણ). ધણી વખત પછી ઉદ્ભવને જોઈ વાસવદત્તાને સર્વપ્રથમ વિચાર એના સ્વાસ્થ્ય સબધી આવે છે બ્રહ્માચારીએ કરેલું વર્ણન માંડળીને પતિની વ્યાકુળતાનું જે ચિત્ર વાસવદત્તાએ કંઈકુ દત્ત તેમાં અત્યારે બહુ ફેરફાર થઈ ગયો છે. રાજા સ્વસ્થ જણાય છે એનાથી વાસવદત્તાને ખુશી થાય છે. એક પ્રેમાળ પત્નીની સૌથી મોટી ધમ્મકા હોય છે પતિનું સ્વાસ્થ્ય. ઉદ્ભવ-પદ્માવતીના લગ્ન વખતે વાસવદત્તા ઉદ્ભવને જોઈ શકી નહોતી. માત્ર દાસીઓ દ્વારા એના સમાચાર જાણી લેતી હતી. વાસવદત્તા યૌગ-ધરાવણીની યોજનાને સફળ બનાવવા માટે આ આવરવક પશુ હતું. પરંતુ, અત્યારે અનાયાસે એની પરિસ્થિતિ આવી છે કે વાસવદત્તા હુપાર્થને બહુ નજીકથી ઉદ્ભવને જોઈ શકે છે રાજાને જોઈ વાસવદત્તાને હર્ષના આસ આપે છે. એટલી દષ્ટિ પડે છે અને વાસવદત્તાને બહાનું કાઢવું પડે છે. મધુકરાણામ્- ભમરાઓના તોફાનથી જોડેલા કાચ-પુષ્પના પરાગને લીધે આખા આસ આપ્યા છે (સોદકા મે દષ્ટિ). પ્રાપ્ત્યન્નમતિત અને વાસ્તવ્યુર્થમા વાસવદત્તા અગ્રેષ્ઠ છે એની તુલનામાં પદ્માવતી કેટલી ભોળી લાગે છે તે વાંચને તત્ત્વ ચાની લે છે - યુન્વતે ।

શૂન્યં સ્વલ્પિદમ્-આ પ્રગટવન નિર્જન છે આ વાક્ય વક્રોક્તિના સુદર નમૂનારૂપ છે. પદ્માવતી અને વાસવદત્તા બંને એકજમ નજીકમાં

જ છે અને બધું સાબળી રહી છે, એ વિદ્યુષકને બિચારાને ખબર નથી
 છન્દત - મન કહે તે (પૂછ) રાજાએને મરજી પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવાની છૂટ આપે
 છે એટલે અત્યંત નાજુક પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે કિમિદાનીમ્-તુ શુ
 અત્યારે મને મોટા ધર્મ સંકટમાં નાખી રહ્યો છે । बहुमानसंकटे એ શબ્દને
 બે રીતે સમજાવી શકાય (૧) बहुमानजनित संकटम्- બહુમાનના લીધે
 ઉત્પન્ન થયેલું સંકટ હું કોને વધુ માન આપુ છું - એ પ્રશ્નથી ઊભું
 થયેલું સંકટ (૨) बहु मान प्रमाणं यस्य । ईदृशं च तत् संकटं च ।
 ભારે આશ્વત બીજો અર્થ વધુ યોગ્ય છે ગાદરો- જેવા પરતુ અહીં
 એનો અર્થ થાય છે કેવા' ખરેખર, જે પુરુષ બીજી વાર પરણ્યો હોય
 તેના માટે જાવા પ્રથમો પ્રત્યુત્તર આપવાનું કેટલું મુશ્કેલ હોય છે । अहं
 च मन्दभागा- અને હું અભાગ્ય પશુ (કેવી મોટી આશ્વતમાં મૂકાઈ
 ગઈ છું) । विदूषके राजाने જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એના લીધે વાસવદત્તા કેવી
 રીતે મુશ્કેલોમાં મૂકાઈ છે ? આ વસ્તુ બે રીતે સમજાવી શકાય (૧)
 જો ઉદયન એમ કહે કે, હું પદ્માવતીને યાદુ છું 'તો આનાથી વાસવદત્તાને
 બહુ મોટો આઘાત લાગે ચૌગ ધરાયણની યોજનાને સફળ બનાવવા
 એણે જે ભાગ લખવવાનો છે એ લખવવાનો એનામાં ઉત્સાહ રહે નહિ
 રાજા પદ્માવતીને યાદે છે, એવી બહેરાત પછી ઉદયન-વાસવદત્તાના
 પુનર્મિલનમાં પણ શું ચમત્કૃતિ રહેત ? (૨) જો ઉદયન એમ કહે કે, 'હું
 વાસવદત્તાને યાદુ છું' તો સઘ પરિણિતા પદ્માવતીની કેવી દશા થાય ?
 પદ્માવતીની સાથે વાસવદત્તાને એટની બધી આત્મીયતા બધાઈ ગઈ છે
 કે એ એના હું એ હું બી બની રહેશે આગળ ઉપર 'પદ્માવતી શિરોવેદનાથી
 પીડિત છે એ સમાચાર સાંભળતાં જ વાસવદત્તા એની પાસે દોડી જાય
 છે, એ એની મૈત્રીનો પૂરાવો છે સ્વૈરમ્ - નિ સંકેત્ય (without any
 restraint, freely) રાજાએ કોઈપણ પ્રકારનો સંકેત્ય, કોઈપણ જાતની
 ચિંતા બીક રાખવાની જરૂર નથી, કારણ કે એકા-વાસવદત્તા ઉપરતા-મરી
 ગઈ છે અને અપરા-પદ્માવતી અસંનિહિતા-અહીં હાજર નથી વિદ્યુષકનું
 આ વિધાન કેટલું સાચું છે ? બંને દેવીઓ હાજર છે એમના મનમાં
 આ વાક્ય સાંભળીને શું તું શું યર્ષ રહ્યું હશે ।

भजान् तु मुखर-કારણ કે તું ભડમડિયો છે મુલમ્ અસ્તિ અત્ય
 इति मुखर । જેને પોતાની જાણ ઉપર કાબૂ ન હોય, ગમે ત્યારે ગમે તેવી
 ચુપ્ત વાત પણ લસી મારે તેવો તે વાસવદત્તાને તો કહી શકે એમ નથી,

કારણ કે તે મરી ગઈ છે. પરંતુ તે પદ્માવતીને કહી દે, એના રાજાને બપોરે આ ઉપરથી જણાય છે કે વિદૂષકે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ પદ્માવતીની તરફથી નથી એ પદ્માવતી અચળ જાય છે. તે કહે છે : 'एतावता मणितम् आर्यपुत्रेण-आटव्याथी न' એમણે બધું કહેવાનું કહી દીધું છે સત્યેન શપામિ-સત્યની સોગંદ ખાઉ છું. 'एता दृष्टा-आ भारी' જાણ ક્યારેક છું હું કોઈને પણ કહીશ નહિ. પુરોમાગિતા-दोषैकदृक् पुरोभागी-अमरः । માત્ર દોષદષ્ટિ જ હોય તેવી વ્યક્તિને પુરોભાગી કહે છે. અહીં આ રાજા 'भूभ'તા'નો અર્થ સૂચવે છે. રાજાની પાસે જવાબ કઢાવવાની વિદૂષકે હીંમેતી હતી પદ્માવતી અપ્રસન્ન થાય છે. 'एतावता-आटव्याथी' અર્થાત્ ઉદ્યમને તરત જવાબ આપ્યો નહિ અને હજુ પણ જવાબ આપવાની અનિચ્છા બતાવે છે એ ઉપરથી એના હૃદયમાં શું હશે, એ વિદૂષકને કેમ સમજાતું નથી ? અનાख्याय-कथा विना. एकपदम् अपि-એક ક્ષણનું શબ્દ-તમને રોકવામાં આવે છે. તેનું હિ-તો. અમે પણ જોઈ લઈશું. આ વાક્ય સામળતા જ વિદૂષક દીલો પડે છે, જનરદસ્તી કરવા જાય એટલે શારીરિક શક્તિનો સામનો કરવો પડે. વિદૂષક રાજાનો મુકાબલો કરવા એકદમ અસમર્થ હોઈ બીજી યુક્તિ કરે છે. वयस्यमावेन-भिरताना सोगन છે. ભિરતા વચ્ચે આવી એટલે ઉદ્યમને બીજો કોઈ રસ્તો (ગતિ) શોધી નહિ.

શ્લોક : ૪ (અન્ય) यदि अपि स्वशीलमायुष्यै. पद्मावती मम बहु-मदा, तु (या) वासवदत्तावद्धं मे मनः तावत् न हरति ।

આ શ્લોકમાં ભાસે ઉદ્યમના ચિત્તનું શબ્દચિત્ર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અત્યારે ઉદ્યમ જે પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે તે પરિસ્થિતિમાં એક પુરુષનું ચિત્ત બાવુકતાપૂર્ણ બની રહે છે. એક બાજુ વાસવદત્તાના રનેહાળ સંસ્મરણ છે. બીજી બાજુ પ્રેમાળ પદ્માવતી છે. વાસવદત્તાને તે ભૂલી શકતો નથી અને પદ્માવતીને તિરસ્કારી શકતો નથી. આ માનસિક દંડ આ શ્લોકમાં અત્યંત સરળ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે 'रूपशीलमायुष्यै'-સુન્દરતા, મદાચાર અને મધુરતાથી. પતિની માનીતી બનવા માટે એક પત્નીમાં જે જોઈએ તે બધું પદ્માવતીમાં છે. તે ઉદ્યમને માન્ય પણ છે છતાં વાસવદત્તાવદ્ધમ્-વાસવદત્તામાં એટલું (મન) તે ઢરી શકતો નથી.

આ શ્લોક સામળતા જ વાસવદત્તાના હૃદયમાં જે દુર્ષ થયો છે તે તેની સ્વગતોક્તિથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. दत्त वेदनम्-અદ્યો મળી ગયો.

થયો નથી, આ જાગત ટીકાને પાત્ર નહિ પણ પ્રશંસનીય છે, એમ પદ્માવતી કહે છે એના હૃદયમાં વાસવદત્તા માટે ઈર્ષ્યાના જાવ નથી. આથી વાસવદત્તા આ સંબંધ દ્વારા એની પ્રશંસા કરે છે.

આર્યપુત્રોદયિ-આર્યપુત્ર પણ વસન્તક જની ગયા ! અર્થાત્ વિદૂષકની જેમ ઉદયન પણ બાંધેલો કરે છે. વિદૂષકે જે રીતે આ સ્ત્રી ઉપરિચિત કરી અને રાજા પાસે પ્રત્યુત્તર કહ્યો એ રીતે દોષ પણ ધીરગંધીર સંજ્ઞાન પ્રકરણે જાળે એવી નહોતી. ઉદયન વિદૂષક સાથે ગમ્મત કરવા ઉપર આવી ચલે છે. એને સ્વપ્ને ય કદપના નહિ દોષ કે આ મમ્મતમમ્મતમાં કેવો અનર્થ ચર્ચા શકે છે !

કિં મે વિમ્બલપિત્તેન-મારા બહુબાઈથી શું ? મારા વચનની કિંમત શી ? મને વાસવદત્તા ગમે છે કે પદ્માવતી ગમે છે, એ પ્રશ્નના જવાબનું મહત્ત્વ કેટલું ? વિદૂષકની આ ઉક્તિ એની સમજદારી પ્રગટ કરે છે. પોતાની, પોતાના વક્તવ્યની કિંમત કેટલી, તે વિદૂષક સારી પેઠે જાણે છે. વૈદેય-મૂર્ખા. વિદૂષકે રાજા પાસે જવાબ કહાવવા જામદંતી કરેલી તેમ રાજા પણ જામદંતી ઉપર આવે છે. પણ વિદૂષક એમ કંઈ માને

વાસવદત્તાએ અત્યાર સુધી જે શારીરિક તેમજ માનસિક કષ્ટ વેઠ્યું છે એનો બદલો એને મળી ગયો. અજ્ઞાતવાસ' અર્ધ-અહી હું અજ્ઞાતવાસમાં રહી તે પણ ભારે લાભદાયક નીવડ્યું. જે તે અહી અજ્ઞાતવાસ ન વેળી રહી હોત તો પતિમુખેથી આ વાક્યો એ ન સાંભળી શકત પતિના મુખેથી 'હું એને બહુ જ ચાહું છું' એ વાક્ય સુપ્ત રીતે સાંભળીને દરેક પત્નીને એટલો જ હર્ષ થાય પતિની ચાહના, પતિનો પ્રેમ હોય તો દુનિયામાં બધા જ દુ ખો સહન કરવા સી તૈયાર થઈ જાય

અદાક્ષિણ્ય.—અશિષ્ટ, અસભ્ય. ચેટીએ ઉદયન ખાટે પ્રયોજ્યો શબ્દ પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરી, પદ્માવતીના મહેનમાં જ 'હું' તો વાસવદત્તાને જ ચાહું છું' એમ કહેનાર ઉદયનમાં દાક્ષિણ્ય નથી, સભ્યતા નથી, એવી ચેટીની માન્યતા છે. બોજી કોઈ સી હોત તો આ વાત સ્વીકારી ભેત પણ પદ્માવતી એટલી સંકુચિત નથી. સદાક્ષિણ્ય યય-આપ-પુત્ર તો શિષ્ટ જ છે વાસવદત્તાના મરી ગયા પછી પણ તે વાસવદત્તાના શુણેને યાદ કરે છે અન્ય કોઈ પુરુષ હોત તો પ્રથમ પત્નીને સૂઝી જઈને દ્વિતીય પત્નીના અંદર ડૂબી ગયો હોત અહી પદ્માવતીના મરિત્રની મહાનુભાવતા પ્રગટ થઈ છે મનમાં એને ચોક્કસ દુ ખ થયું હોવું જોઈએ, પણ તેને તે બહાર આવવા દેતી નથી. સ્વામીના હોય જોવામાં એને ઉત્સાહ નથી સરકૂન સાહિત્યશાસ્ત્રમાં નાયકોના જે પ્રકારે આપવામાં આવ્યા છે એમાં એક 'દક્ષિણ નાયક' પણ છે. જેને બે પ્રિયાઓ હોય અને એ બંનેને જે સમાન પ્રેમ આપતો હોય તેને 'દક્ષિણ નાયક' કહેવામાં આવે છે. (અનેકમહિલાસમરાગો દક્ષિણ કથિત । સા ૬) વિંકમેર્વશીય નાટકનો નાયક પુરુરવા દક્ષિણ નાયક છે. તે ઉર્વશીને ચાહતો હોવા છતાં ઔશિનરી રાણીને જરા પણ દુ ખ થાય એ એને ગમતુ નથી જુઓ : નિપિન્ચ-માધવામેતા છતાં કૌન્દી ચ નર્મયન્ । સ્નેહદાક્ષિણ્યયોર્ધર્માત્કામોષ પ્રતિમાતિ મે ॥ (વિંકમે ૨. ૪)

અહી સદાક્ષિણ્ય. આર્યપુત્ર એ શબ્દો દ્વારા ઉદયન દક્ષિણ નાયક છે એમ સૂચન થાય છે. તે વાસવદત્તાને ચાહે છે, તેના મૃત્યુ પછી પણ તેને જૂની યકતો નથી, તેમ પદ્માવતીને પણ બહુમાન આપે ॥ પદ્માવતીના ૩૫, શીલ, માધુર્ય વિષય તે અદ્વીત છે

અમિતજનસ્ય સહશમ્—પોતની કુધીનતાને અનુરૂપ પદ્માવતી સાથે લગ્ન કર્યા પછી પણ ઉદયનનો વાસવદત્તા તરફનો પ્રેમ જરા જતુ ઓઠો

યોથો નથી, આ જાગત દીકાને પાત્ર નહિ પણ પ્રથમનીય છે, એમ પદાવતી કહે છે એના હૃદયમાં વાસવદત્તા યાદે ઈર્ષ્યાના ભાવ નથી. આથી વાસવદત્તા આ શબ્દો દ્વારા એની પ્રથમ સા કરે છે.

આર્યપુત્રોડપિ-આર્ષપુત્ર પણ વસન્તકે જની ગયા ! અર્થાત્ વિદ્વપકની જેમ હૃદયન પણ પ્રાલિશ્ચા કરે છે. વિદ્વપકે જે રીતે આ મયો ઉપરિચિત કરી અને રાજા પાસે પ્રત્યુત્તર કહાવ્યો એ રીતે દોષ પણ ધીરમંભોર સન્નિવન પુરુષને જાણે એવી નહોતી. હૃદયન વિદ્વપક સાથે ગમ્મત કરવા ઉપર આવી ગયો છે. એને સ્વપ્ને ય કલ્પના નહિ હોય કે આ ગમ્મતગમ્મતમાં કેવો અનર્થ થઈ શકે છે !

કિંમે વિપ્રલપિતેન-મારા બડબડાટથી શું ? મારા વ્યનની કિંમત શી ? અને વાસવદત્તા ગમે છે કે પદાવતી ગમે છે, એ પ્રશ્નના જવાબનું મહત્ત્વ કેટલું ? વિદ્વપકની આ ઉક્તિ એની સમજદારી પ્રગટ કરે છે. પોતાની, પોતાના વક્તાઓની કિંમત કેટલી, તે વિદ્વપક સારી પેઠે જાણે છે. વૈદ્ય-મૂખ. વિદ્વપકે રાજા પાસે જવાબ કહાવવા જગજગતી કરેલી તેમ રાજા પણ જગજગતી ઉપર આવે છે. પણ વિદ્વપક એમ કંઈ માને એવો નથી. એટલે રાજાએ પોતું માન આપીને પ્રસન્ન કરે છે : પ્રસીદત્ત મહાબ્રાહ્મણઃ । વાસ્તવમાં 'મહાબ્રાહ્મણ'નો અર્થ 'મૂખ' થાય છે પરંતુ મૂખ વિદ્વપકને એની ખબર પડતી નથી. અમુક શબ્દોની આભળ મહા શબ્દ લગાડવાથી વિપરીત અર્થ થાય છે, તેથી તેવા શબ્દો આભળ મહા શબ્દ મૂકવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે ગુરુઓ : શદ્દલે તૈલે તમા માસે વૈદ્યે જ્યોતિષિકે દ્વિવે । વાત્સ્યાયં પયિ ત્રિગ્રાયાં મહાજ્ઞયો ન દીયતે ॥

હદાની શૃણોતુ-હવે આપ સાંભળો. અહીંથી વિદ્વપકનો પ્રત્યુત્તર છે. વાસવદત્તાને એક ટૂંકા વાક્યથી સન્માની અનેક વિશેષણો દ્વારા પદાવતીની વિશેષતાઓનું તે વર્ણન કરે છે. 'આર્ષવસન્તકે કયાં ગયા' એમ કહી તે વિદ્વપકને મિષ્ટાન્ન આપી પ્રસન્ન કરે છે, પદાવતીના આ શુભને લીધે પણ ખાઉંપણ વિદ્વપકને તેના તરફ વિશેષ પદાપાત છે. વિદ્વપક તકસાધુ છે. વાસવદત્તા ખરી ગઈ છે એટલે પદાવતીની પ્રથમ સા કરવામાં જ લાસ છે, એ તે જાણે છે. મન્નતુ-ભવે. વાસવદત્તા જાણે કહી રહી છે : પાદ રાખ વિદ્વપક, થોડા વખત પછી હું તારી ખબર લઈશ. સમિત્ત-આ બધું હું

દેવી વાસવદત્તાને કહી દઈશ 'આ બધું' એટલે 'વાસવદત્તા કરતાં તને પસંદગી વધુ મળે છે એવી તે કરેલી બહેણ' અર્થાત્-અરર ! વાસવદત્તા ! ક્યાં છે વાસવદત્તા ! એ તો કષ્ટારનીય મરી ગઈ છે. વિદૂષકના આ શબ્દો વાતાવરણમાં ફેલે. અણુધાર્યે પલટો બાવે છે તે નોંધપાત્ર છે ઉપરનો સવાદ ચાલતો હતો ત્યારે રાજા બધું જૂનીને વિદૂષકની સાથે વિદૂષક જેવો બનીને ગમ્મત કરવા માંડ્યો હતો. ત્યારે વાસવદત્તા મરી ગઈ છે આ વાસ્તવિકતા બૂલાર્થ મર્થ હતી, તે વિદૂષકે માફ અપાવી રાજાનું ચિત્ત ઘેરા વિષાદથી છદ્મિત બની ભય છે એનું મન આકુળઆકુળ થઈ ગયું છે.

શ્લોક ૫ (અન્વય) ત્વયા અનેન પરિહાસેન મે મન વ્યાશિતમ્ । તત્ત્વમ્ હ્ય વાણી પૂર્વાભાસેન તથા એવ નિઃસૃતા ।

અનેન પરિહાસેન-આ મમ્મતથી, મરકરીથી. વ્યાશિતમ્-વિક્ષિપ્ત થઈ ગયું (મન) ૧ જે વાતચીત કરી તેનાથી મારું મન વાસ્તવિકતાથી બહુ દૂર પડેલું ગયું. ૨ ક્યાં છું, કેવી પરિસ્થિતિમાં છું, તે બૂધી ગયો. પૂર્વાભાસેન-અગાઉની આફત અનુસાર અગાઉ વાસવદત્તા જીવિત હતી ત્યારે પણ કોઈકોઈ વાર આવા પ્રસંગ બનતા વિદૂષક રાજાને ચીડવવા, વાસવદત્તાનું ધસાતું બોલતો તો રાજા એને બહીષકાવતા 'ખખરદાર, હું આ બધું વાસવદત્તાને કહી દઈશ' આપારે પણ એ આફત અનુસાર બોલાર્થ જવાબુ (વાણી નિઃસૃતા) અને પરિણામ એ આ યુ છે કે 'વાસવદત્તા મરી ગઈ છે' આ વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન વિદૂષક પાસેથી મળ્યું.

કથાયોગ-યુગ્યતે इति योग । કથાયાઃ યોગ । વાતચીતનો પ્રસંગ નૃશસેન-દુષ્ટદુષ્ટિના વિરૂપક્ષેણ-આ મૂખ' વિદૂષકે વિષવાદિત-અગાડી નાખ્યો નૃશસેન-નિર્દયેન વિધિના-ફૂર દેવે-એવો અથ' પણ કરી સકાય (જુઓ. A charming episode has now been spoiled or frustrated by cruel destiny-Gejendragadker)

વિશ્વસ્તારિમ-આશસ્તારિમ-મને આશાસન મળ્યું છે વાસવદત્તા પ્રસન્ન છે આને એનું જીવન ધન્ય જ યુ છે ઉદયનના મુખેથી અપ્રત્યક્ષ રહી એણે પોતાને માટે જે શબ્દો સંભળ્યા તે એને બહુ મર્યા કોઈ પણ સ્ત્રી પોતાના જીવનના મુખેથી આવા જ શબ્દો સંભળવા તરસતી હોય છે. અનતિક્રમગ્રીવ-જેનું અતિક્રમણ ન થઈ શકે એવું, જેનું ઉદય ધન ન થઈ શકે એવું દૈવ વિદૂષક આશાસન આપે છે જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, એમાં આપણે શું ઉપાય ?

શ્લોક ૬ : (અન્વય) વદ્મૂલઃ અનુરાગઃ દુઃખં ત્યક્તું (શક્યઃ) । સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા દુઃખં નક્ત્વં યતિ । एषा तु यात्रा यद् इह बाष्पं विमुच्य प्राप्तामृष्या बुद्धिः प्रसादं यति ।

આ શ્લોક નાટકના કેન્દ્રીય વિચારને બહુ સંક્ષેપમાં સરળ રીતે રજૂ કરે છે. ઉદયન વાસવદાને કેમ જૂલો ચકતો નથી ? આ માટે તે દુઃખનો અંગેશ ફેંકી દઈને સ્વસ્થ થતો નથી ? આ માટે તે વાસવદત્તા સાથે બોમલેલાં મુખો યાદ કરી કરીને રડતો જ રહે છે ? આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ આ શ્લોકમાં આપણમાં આવ્યા છે. ઉદયનની પરિસ્થિતિનું અહીં તાદૃશ ચિત્રણ થતું છે.

વદ્મૂલઃ—વદ્ધાનિ મૂલ્યાનિ यस્ય । જેનાં મૂળ બહુ જિંડાં છે તેવો (અનુરાગઃ). કોઈ વૃક્ષનાં મૂળોમાં જમીનમાં ખૂબ જિંદે મુધી પહેંચી જાય છે ત્યારે એ વૃક્ષને ઉખેડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ બની જાય છે તેમ જ અનુરાગનાં મૂળ બહુ જિંડાં હોય, જે અનુરાગ અત્યંત દૃઢ ધર્મિયો હોય, એને ઉખેડવાનું કામ (સ્વસ્થનુ) બહુ દુઃખદાયક હોય છે (દુઃખમ્). આવા પ્રેમને ઉખેડે એ સરળ નથી. સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા—યાદ કરી કરીને દુઃખ તાણુ થતું રહે છે. યાત્રા—રિવાજ, બ્વહાર, the way of the world. બાષ્પં વિમુચ્ય—રડવાથી પ્રાપ્તામૃષ્ટા—ફળાયાવઃ અમૃષ્યમ્ । પ્રાપ્તમ્ અમૃષ્યમ્ યયા । માથુમાંથી જેણે મુક્તિ મેળવી છે એવી (બુદ્ધિ). જ્યારે જ્યારે આપણે દિવંગત યા દુરસ્થ પ્રિયજન માટે આંસુ સારીએ છીએ ત્યારે આપણે એ પ્રિયજનનું ઋણ ચૂકવીએ છીએ. કોઈપણ વ્યક્તિનું ઋણ ચૂકવાઈ જાય છે ત્યારે મન ઉપરથી એક બોલો ખસી ગયો હોય એવો બાસ થાય છે અને તેથી ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખી પ્રેમી-જનો રડીને દુઃખ હળતું કરે છે એ દુનિયાનો નિયમ છે. દુનિયામાં જો રુદન ન હોય તો લોકો દરેક દુઃખમાં પોઈ જોઈ બેસત અને પુનઃ સ્વસ્થતા મેળવી શકત નહિ. (જુઓ : કવિ ટેનીસનની કવિતા : She must weep or she will die. સરખાવો : જૂલોલીકે તદાગસ્ય પરીવાહઃ પ્રતિક્રિયા । શોકોત્તમે ચ હૃદયં પ્રલપેરેવ ધાયતે ॥ (ઉત્તરરામચરિત ૩. ૨૯)

અશ્રુપાતવિલ્લમ્—અશ્રુનાં પાતઃ । અશ્રુપાતેન વિલ્લમ્ । આંસુઓના લીધે બીંબાયેલું (મુખ). મુલોદકમ્—એ ધોવાનું પાણી. શાષ્ણાકુલ્યદાન્તરિતમ્—શાષ્ણેઃ માતુલં પટેન અન્તરિતમ્ ચ । આંસુઓથી છવાયેલું અને વસ્ત્રથી

ઢકાયેલું રાજની આખમા આસુ આવતા તે લૂછવા રાજ્યે વસ્ત્ર આપે। ઉપર મૂક્યું હશે, તે વખતના દેખાવતું વર્ણન છે. રાજનું મુખ દેખાતું નથી અને વાતાવરણ અમગીન છે, એટલે પદ્માવતી અહીંથી જવા ઇચ્છે છે. ડકઠિત મર્ત્યમ્-ફળી પતિને અર્થાત્ સ્વામીને આવી રિયતિમાં મૂકીને જવું તે ઉચિત નથી. રાજના હુ જે ફુઃખી થયેલી વાસવદત્તા પદ્માવતી રાજ પાસે જાય એમ ઇચ્છે છે. આથી રાજની વેદના ઓછી થાય અને એને આશ્વાસન મળે. પરંતુ વાસવદત્તા પરપુરુષનું મુખ જોતી નથી તે સારું તે। પદ્માવતીએ માધવીક્ષતામ ડપમાં ભરાઈ રહેવાનું પસંદ કર્યું. હવે એ રાજ પાસે કેવી રીતે જાય ? અને, વાસવદત્તાનું શું થાય ? વાસવદત્તા એમાંથી માગે કંઈક છે અહમેવ ગમિષ્યામિ-હું જ જાઉં છું તું અહીં રાજ પાસે રહે અમાઉ જણાવ્યું છે । માધવીક્ષતામ ડપને। દરવાજે રોકીને ઉદયન અને વિદૂષક બેઠેલા છે તેથી વાસવદત્તા કેવી રીતે નીકળી હશે એ પ્રશ્ન છે. એણે જ-નુ હોય કે રાજ્યે આપે। લૂછવા માટે પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રના છેડાને મુખ ઉપર રાખ્યો હોય, પદ્માવતી રાજ પાસે જતી હોય, એ વખતે ધીમેથી વાસવદત્તા બાજુમાંથી બહાર સરકી જાય છે પદ્માવતી જેવી રાજ પાસે પહોંચે છે કે વિદૂષક પણ મો ધોવા માટે પાણી ધઈને આવી પહોંચે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વાસવદત્તા કેવી રીતે ચાલાકીથી નીકળી ગઈ હશે એ વિચારણીય છે

एतदिदम्-આ પેલું, પેલું આ. વિદૂષક એકદમ પદ્માવતીને આવેલી જોઈને ગભરાઈ જાય છે અને ગદ્ગદાત્વતા કરવા મડિ છે જે કારણથી ઉદયનની આખમાં આસુ આવ્યા છે તે વાત વિદૂષક પદ્માવતીને કેવી રીતે કહે । એટલે તે બનાવટ કરે ■ : वातनीतेन-પવનથી ઊડીને આવેલો કાશકુસુમ-રેણુના-કાશપુષ્પનો। पराग अक्षिनिपतितेन-આખમાં પડવાથી સાધુપાતમ્-આસુ આવ્યા છે અહો, सदाक्षिण्यस्व-અરે, ચતુર લોકોના પરિજનો પણ ચતુર હોય છે. विदूषके आपेक्षो-જવાન વાસ્તવિકતાને ઢાંકવા માટેની સુદર યુક્તિ છે. राज्ञ न्याये पद्मावतीने જુએ છે ત્યારે તે પણ ખડુ કારણ છુપાવવાની કોશિશ કરે છે.

प्रत्येक ■ (અન્ય) शरच्छशाङ्कगौरेण वाताविद्धेन काशपुष्प-સ્વેન, हे मामिनि, इदं मम मुखं साधूपातम् ।

વિદૂષકે પદ્માવતીને શું કહ્યું છે આ જાણીને, ઉદયન પણ વિદૂષકે કહેલી વાત દ્વારા મૂળ કારણ છુપાવે છે शरच्छशाङ्कगौरेण-શરદ. શશાङ्क. ।

સ હવ ગૌર : । તેન । ચરત્કુતુના ચંદ્ર સમાન શ્વેત. વાતાવિદ્યેન-વાતેન
આવિદ્યઃ-વાયુથી ઉડાવેલા કાશપુષ્પલવેન-કાશપુષ્પના રજકથ્થથી હે મામિનિ-
હે મુંદરી, હવે મમ મુક્તમ્- આ મારું મુખ સાધુગતમ્- આધુવાનું છે.

શ્લોક : ૮ (અન્વય) હવે નવોદ્ગાહા બાલા સત્યં શ્રુત્વા વ્યયાં વ્રજેત્ ।
કામમ્ હવે ધીરસ્વમાવા । સ્ત્રી સ્વમાવઃ ॥ કાતરઃ ।

પેતાની આંખમાં આવેલાં આંસુઓ માટે ખોટું કારણ યા માટે
બતાવ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ ઉદયને આ શ્લોકમાં કયું છે, ઉદયને અસત્યને।
આશ્રય લીધો એનું કારણ શું ? જો તેણે ખરી વાત કહી દીધી હોત તો
પદ્માવતી કેટલી દુઃખી થાત ! એ નવોદ્ગા છે, એના મુલા હૃદયમાં અનેક
આશાઓ-આકાંક્ષાઓ ભરેલી છે, એ જ્યારે એમ જાણે કે રાજા તો હજુ
પણ વાસવદત્તાને જ આહે છે તો સ્વાભાવિક રીતે એને દુઃખ થાય. રાજા
પદ્માવતીને દુઃખી કરવા માગતો નથી. (પદ્માવતીએ બહુ સાંભળ્યું છે,
એની જાણ ઉદયને નથી.)

નવોદ્ગાહ-દમણાં જ પરણેલી (પદ્માવતી). પદ્માવતી માટે રાજાએ
વાપરેલો બાલા ચન્દ્ર સૂચક છે. 'તે એક કાંડબરી કન્યા છે' આવો ભાવ
આ ચન્દ્ર સૂચવે છે. સત્યમ્-સાચી વાત. અર્થાત્ ઉદયન વાસવદત્તાને આહે
છે, એ વાત. વ્યર્ષાં વ્રજેત્-વ્યથિત બનશે, દુઃખી થશે. ધીરસ્વમાવા-
ધીરઃ સ્વમાવઃ વત્સ્યાઃ સ્ત્રી-જેનો સ્વમાવ ધીરમંભીર છે. આ વિશેષણ
પણ પદ્માવતીની ગંભીર પ્રકૃતિનો સૂચક છે. અત્યાર સુધીના પદ્માવતીના
પરિચય ઉપરથી સહૃદયોને આવી ખાતરી થઈ જ ચૂકી છે. સ્ત્રીસ્વમાવઃ
કાતરઃ- સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ બીકણ હોય છે. સ્ત્રીઓ સ્વમાવે નરમ હોય
છે. કાંઈપણ વાતની અમર સ્ત્રીઓ ઉપર તરત યર્ષા જાય છે.

અપરાધ્વજાલે- સાંજે. બહીં વિદ્યુષઃ રાગને વિષાદમય વાતા-
વરણમાંથી બહાર કાઢવા સંજના કાચકંભની યાદ આપે છે. મવન્તમ્ અમરઃ
મૃત્વા-આપને આજગ રાખીને. લગ્ન પછી સદ્કાર-સમારંભ રાખવામાં
આવે છે, એવો કાંઈ સમારંભ હજીકે ઉદયનના માનમાં ચોક્કસો હશે, જેમાં
એના મિત્રોને અને સંજની લોકોને આમંત્રણ હશે. સત્કારો હિ નામ-
ભાગ્યના કેટલાક ચિરસ્મરણીય વાંકેપોમાંનું એક સુવાક્ય આ પણ છે.
કાંઈ આવણને સન્માન આપે તો આપણે એનો આદર કરી શિષ્ટતા
બતાવવાને બીજો. આ પ્રમાણે અસ્પર્શ સત્કારનું આદ્યપ્રદાન પ્રેમ ઉત્પન્ન
કરે છે. લગ્નરિધિમાં હાજર થઈને જે સંજનીઓ- મિત્રોએ હાજર

તેમજ ઉદ્યમનું અહુમાન કર્યું તે જવાને બેલાવી તેમનો ઉચિત સત્કાર કરવા માટેનો આ કાર્યક્રમ હતો, એમ જણાય છે

પ્રથમ: કલ્પ:—અહુ સરસ. તરત જ સ્વીકારી લેવા જેવી અમત્યની વાત હોય તેની સ્વીકૃતિ માટે સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ વપરાય છે. આ શબ્દ રાજાનો 'મૂડ' અલ્લાખાની સૂચના આપે ■

સ્લોક : ૯ (અનુવ) વિશાલના ગુણના વા સત્કારણાં ચ નિત્યશઃ ।
કર્તારઃ લોકે સુલભાઃ । વિશતારઃ તુ દુર્લભાઃ (સ્તિ) ।

સન્માનનો જવાબ સત્કારવડે આપનાર લોકો દુનિયામાં મહુ જોવા હોય છે. આપણે કોઈને માન આપીએ છીએ એટલે સન્માનિત બક્તિ એને પોતાનો અધિકાર સમજી બેસે છે. વાસ્તવમાં સન્માનનો જવાબ સન્માનથી આપવો એમાં શિષ્ટાચાર રહેલો છે. વિશતાર તુ દુર્લભાઃ એ સત્કાર કરનારને જણનારા, એના ગુણોના પારખુ દુર્લભ હોય છે.

નાટકનો આ અંક ઢેલીક દૃષ્ટિએ અમત્યનો છે. (૧) પ્રમદ્યનનું દશ્ય, નાટકના મહત્વપૂર્ણ દશ્ય 'સ્વપ્નદશ્ય' ની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. (૨) પદ્માવતીની શીર્ષવેદનાને લીધે પાયમા અકની બધી જ ઘટનાઓ બને છે, એ શીર્ષવેદનાનું કારણ આ અકમા રહેલું છે. ખાસ કરીને રાજા ઉદ્યમની ઉક્તિ (જુઓ : સ્લોક ૪). (૩) જે કારણથી રાજાને સ્વપ્ન આવે છે તે કારણ એટલે વાસવદત્તાનું સતત ચિંતન. આ અંક દ્વારા ઉદ્યમને વાસવદત્તાની પાસે તાજી યાદ જાય છે. એના મનમાં વાસવદત્તાનું રહસ્ય આલ્સુ' એટલે સ્વપ્નમાં પણ તેને વાસવદત્તા જ દેખાઈ.

પાંચમો અક

અંકના આરંભમાં એક પ્રવેશક આપવામાં આવ્યો છે. આ પ્રવેશકના પૂર્વાર્ધમાં પદ્મિનિકા અને મધુકરિકા નામની બે ડાસીઓ વચ્ચે તથા તેના ઉત્તરાર્ધમાં પદ્મિનિકા અને વિદૂષક વચ્ચે સંવાદ ચોળાય છે. આ પ્રવેશક મુખ્યત્વે બે સૂચનાઓ આપે છે : (૧) પદ્માવતીનું માથું દુઃખે છે. (૨) સમુદ્રગૃહમાં તેની પયારી પાયરવામાં આવી છે.

વાસવદત્તા અને ઉદ્યમને સમુદ્રગૃહમાં એકત્ર કરવા એ આ પ્રવેશક ચોળવાનું તાત્પર્ય ■ એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

પદ્માવતી શીર્ષવેદનયા દુઃખિતા—પદ્માવતીનું માથું દુઃખે છે. આ માટેની સરસ ભૂમિકા જાણે ચોથા અકમાં જ બાધી હતી તે અભ્યા-

સકેએ નોંખ્યું હતો. પોતાનો પતિ હજુ પણ વાસવદત્તાને ચાહે છે, એ જ્ઞાન પદ્માવતીની માનસિક અસ્વસ્થતાનું કારણ છે. માનસિક અસ્વસ્થતા જ મોટે ભાગે શિરોવેદના જન્માવે છે.

અર્ચામાવન્તિકાં શબ્દાપય — આર્ચા અત્યન્તિકાને બોલાવ. પદ્મિનિકા આ પ્રવેશકર્તું સંચાલન કરનાર મુખ્ય પાત્ર છે. તે જ વાસવદત્તાને બોલાવવા મધુકરિકાને તેમજ ઉદયનને બોલાવવા વિદ્વપકને મોકલે છે. કેવળ અર્જુનાદિકાયાઃ—તું આર્ચા વાસવદત્તાને ફક્ત એટલું જ કહેજે કે રાજકુમારીશું બાધું કુખે છે. એટલે તે તરત દોડતાં આવશે. પદ્મિનિકાની આ ઉક્તિ પરથી જણાય છે કે વાસવદત્તા-પદ્માવતી વચ્ચે કેટલી આત્મીયતા બંધાઈ ગઈ છે. ઉદયન-વાસવદત્તાના મિલન પહેલાં આ જ બાગન ભાસ સિદ્ધ કરવા માગે છે. નાટકની સમાપ્તિ સુધીમાં બંને ઓછો વચ્ચે અપાર સ્નેહનું નિર્માણ એ ભાસની અપૂર્વ સિદ્ધિ છે. મધુરામિઃ કપામિઃ — મીઠી મીઠી જાતો કરીને. માનસિક રોમને દૂર કરવાનો આ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. ધારીરિક રોગો ઔષધથી મટે પણ માનસિક અચાંતિ માટે મનોચૈત્તાનિક ઢંગ અપનાવવો પડે છે. ભાસ આનંદચારત્રનો નિષ્ણાત હતો તે જા ઉપરથી જણાય છે. સમુદ્રગૃહને કિલ-સમુદ્રગૃહમાં એની પથારી પાથરવામાં આવી છે. આ વાક્ય મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આ વાક્ય ચાર વખત આવ્યું છે : (૧) પદ્મિનિકા મધુકરિકાને કહે છે. (૨) પદ્મિનિકા વિદ્વપકને કહે છે. (૩) વિદ્વપક રાજાને કહે છે. (૪) ચોટી મધુકરિકા વાસવદત્તાને કહે છે. આ વાક્યમાં પ્રયોજેલો કિલ શબ્દ સહેતુક છે અને તે વક્તવ્યની નિશ્ચયતા સૂચવે છે. (જુઓ : The use of this word shows that Padminika has no direct knowledge as to where the bed of Padmavati is spread. She has only heard that it is spread in the Sea House.) સમુદ્રગૃહકમ્-સમુદ્રવરિવૃત્તે ગૃહે સમુદ્રગૃહમ્ । તદેવ સમુદ્રગૃહકમ્ । જલચન્દ્રગૃહં ધીરૈઃ સમુદ્રગૃહનુચ્યતે । ત્રિકાષ્ઠરોપઃ । રાજકુમારી માટે જળાશયની વચ્ચે બનાવેલો ખાસ મહેલ; જેની ચારે બાજુ સુંદર બાગ-અગીચા અને ફુવાનુઓની રચના કરી હતી. રાજકુમારી ગરમીના દિવસોમાં અથવા અસ્વસ્થતાના દિવસોમાં સામાન્ય રીતે આ એકાન્તઘાન્ત સ્થળમાં વિશ્રામ કરવા આવતી હતી. આવાનો દુઃખાવો બિપટનાં પદ્માવતીએ સમુદ્રગૃહમાં જવાનો વિચાર કર્યો હતો પરંતુ પાછળથી કોઈ કારણસર તે મર્ધ નહિ, એ આ અંકના રાજાના વક્તવ્ય ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ : સ્લોક ૪)

દેવીત્રિયોગત્રિધુરહૃદયસ્ય - દેવ્યા વિયોગેન વિધુર હૃદયં યસ્ય-દેવી વાસવદત્તાના વિયોગે જેનું હૃદય લાગી પડ્યું છે તે પદ્માવતીપાણિગ્રહણસમી રિતસ્ય-પદ્માવત્યા પાણિગ્રહણેન સમોરિત । તસ્ય । પદ્માવતી સાથે લગ્ન થતાં શુબ્ધ થયેના (જને રાજ્યનાં વિશેષણ) રાજાનું પદ્માવતી નાથે લગ્ન થના એણે વામવદત્તા સાથે માલેના મધુર દિવસોનો જાન અવતા કામદેવથી તે વધુ પીરિત અને એ સ્વાભાવિક છે

શીર્ષાનુલેપનમ્ - મથાનો લેપ અત્યારે જામ લગાડવામા આવે છે તેવો મથાનો દુ ખાચમા રાહન માટે અમુક ઔષધિઓ દ્વારા બનાવેલો એક પ્રકારનો લેપ 'પદ્માવતીનું માથું દુ ખે છે' આ સમાચારે મહેવર્મા કેવી દોડધામ યઈ મધ દો તેની કપના આ પ્રવેશક વાચવાથી યઈ જાય છે. દાસીઓનાં દો દોડ યઈ રહી છે, અમુક જામ વ્યક્તિઓને ખમર આપવા તથા ઓમડિયાં લાવવા આ ઉપરથી તજવાસની પરિચારિકાઓમા પદ્માવતી માટે કેવી આત્મીયતાની લાગણી હતી તે પણ અર્થાત્ આવે છે

શ્લોક ૧ (અન્યથા) કાલક્રમેણ પુનરાગતદારમાર (અહ), હિમદતા પદ્મિનીમ્ ઇવ લ્પાણન દુતવદેન દ્વતાદ્વયયિ વામ્ અર્ચિતરૂપત શ્લેષા સદશી (ચ) સ્તૂજા ચિન્ત્યામિ ।

પુનરાગતદારમાર - પુન આગત પુનરાગત । પુનરાગત વારાળાં માર યસ્ય । ફરીથી જેના માથે પનીની જવાનદારી આવી પડી છે તેવો દુ (અર્થાત્ ઉદયન) માર શબ્દ સૂચક છે. બીજી પત્નીનો પરિમહ નંદુટકે થયો છે એમ ઉદયનનો ભાવ છે અત્યારે પણ તે વામવદત્તાનું જ રમતણુ મરતો પ્રવેશે છે એનો નામે વાચાણુકની આગર્મા બગી મરની વાસવદત્તાનું કરુણચિત્ર ખુ યાય છે હિમદતામ્ પદ્મિનીમ્ ઇવ-દિમશ્ચિત્થી બળેલી કમલિનીની માફક દુતવદેન-અગ્નિથી દ્વતાદ્વયમ્-દ્વતા જગ્ન યયિ ઇવ । યયિ એટલે મોગી વાસવ તાનું શરીર તીધું સુ અને પાતળું-જનુ દોવાથી તેને પદ્મિની ઉપમા આપી છે જેનું અત્યંત કામજ શરીર સવણુની આગર્મા દોમાઈ મયુ હવુ તે વાસવદત્તાને દુ રમડુ જી શ્લેષ્યામ્-અથ સનીય, સદશીમ્-સુપોષ્ય બને અવ નિગળની કન્યા વાસવદત્તાના વિગેણુ છે. અહીં વાસવદત્તાને દિમદતા પદ્મિનીની ઉપમા આપી છે એવી કલ્પના અન્યત્ર પણ મળી આવે છે જુઓ (૧) જાતા મન્યે શિશિરમાથતાં પદ્મિનો વાડ-વસ્ત્રામ્ભેપદ્મત અને (૨) હિમનેર્વિરતિત્ર મે નલિની પૂર્વાનદર્શન મતા । સ્થુવચ ૮૪૫

શ્લોક : ૨ (અ-૧૫) સ્પૃશ્યા સમુદિતા ગુણતઃ પુક્ત્તા ચ પ્રિયા (પદ્માવતી)
સન્ધ્યા પૂર્વામિષાતસરુજઃ અપિ મમ શોકઃ અગ્ર તુ મન્દઃ ઇવ (સંઘાતઃ) ।
અનુમૂતદુઃસ્તઃ અહં પદ્માવતીમ્ અપિ તથા ઇવ સમર્થયામિ ।

આ શ્લોકમાં ઉદયન પોતાની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. વાસવદત્તાના મૃત્યુથી દુઃખી થયેલા ઉદયનનો શોક મુન્દરી અને ગુણવતી પદ્માવતીને મેળવી હજીવેા થયેા હતો ત્થા તો પદ્માવતી પણ અસ્વસ્થ બની ગઈ ! તે પણ વાસવદત્તાની જેમ મને ઊડી જશે કે શું ? સમુદિતામ્ અને પુક્ત્તામ્ બંનેના સ્પર્શા અર્થ છે. પૂર્વામિષાતસરુજઃ—પૂર્વથાસી અમિષાતક્ષ પૂર્વામિષાતઃ વાસવદત્તાનૃત્યુત્પ્રહારઃ इत्यर्थः । तेन सरुजं गमयितः । वासवदत्ताना मृत्यु इव वैवना प्रहारे व्यथित બનેલો હોવા છતાં (અપિ) અગ્ર-અત્યારે, પદ્માવતી સાથે હવે યતાં મન્દ-ઇવ-જાણે ઓછો થઈ ગયેો હતો. અનુમૂતદુઃસ્તઃ—અનુમૂતં દુઃસ્તં યેન—જેણે દુઃખ અનુભવ્યું છે તેવો દુઃ (અર્થાત્ ઉદયન) તથા ઇવ—વાસવદત્તામ્ ઇવ—વાસવદત્તાની જેમ, જેમ વાસવદત્તાનું થયું એવું પદ્માવતીનું પણ થયે કે શું, એવી ઉદયન કલ્પના કરે છે. કેવી બાબતે કલ્પના !

લૌપપ્રમાવસૂચિતરૂપઃ—લૌપસ્ય પ્રમગ અવસૂચિત્ત્વં यस્ય—હીપકના પ્રકાશથી જેતું સ્વરૂપ સ્વચાલુ છે તે અને પરિવર્તમાનઃ—આમ તેમ હાલતો. બંને સાપનાં વિશેષણ છે. કાકોદરઃ—સાપ. આ શબ્દને બે રીતે સમજાવવામાં આવે છે : (૧) કાકઃ ઇવ ઉદરં વસ્ય—જેતું ઉદર (હૃદય) કાકડા જેવું છે. અથવા, (૨) કાકમ્ ઉદર વસ્ય—જેતું ઉદર કુદિત જનિવાણું છે. સર્પવ્યક્તિઃ—સર્પદર્શન, the manifestaion of a serpent.

શ્લોક : ૩ (અ-૧૫) ક્ષિતૌ પ્રપ્ત્યાં, ક્ષજ્વાલતાં, મુલતોગ્ગલોન્માલામ્,
દે મૂલે, ત્વં હિ સર્પમ્ અવગ્જ્ઞતિ । (વા) નિધિ મન્દાનિલેન પરિવર્તમાના
કિમિત્ મુગ્ધસ્ય વિચેષ્ટિતાનિ કરોતિ ।

વિદૂષક જેને સાપ સમજે ॥ તે તો વાસ્તવમાં દરરાત્રીના તેજી ઉપર સટકતી માળા છે, જેતું સ્પષ્ટીકરણ કરી. વિદૂષકને યા માટે સર્પની પ્રાપ્તિ થઈ, તેની અહીં ઉદયન સમજૂતી આપે છે.

ક્ષિતૌ—પૃથ્વી ઉપર પ્રપ્ત્યામ્—સૂરી પડેલી ક્ષજ્વાલતામ્—ક્ષજ્ઞઃ ન આપતા ન—સીધી અને લાંબી. આ શબ્દ યોગેશ અર્થેના બીજા શ્લોકમાં સારસ્વ પદ્મીઓની દારના વર્ણનમાં પણ વપરાયો છે. મુલતોગ્ગલોન્મા-

માલામ્ - મુલ્હે (જિરચિતં) તોરણમ્ । તસ્મિન્ લોલા યા માલા । તામ્ । પ્રવેશદ્વાર ઉપર રહેલા તોરણ ઉપર લટકતી ફૂલની માલા. તોરણ એટલે દરવાજાની કમાન (તોરણોડસ્ટ્રી બહિર્દ્વારમ્ । અમર ।) મન્દાનિલેન - મંદ મંદ વાતા પવનને લીધે પરિવર્તમાના - હાલતી. મુલગસ્ય વિવેષિતાનિ કરોતિ - સાપનું અનુસરણ કરે છે. અહીં ફૂલની માળાને લીધે વિદૂષકને સપની જાતિ થઈ તેમ વેદાન્તમાં રજ્જુમાં સર્પની જાતિનું ઉદાહરણ આપી 'જગત મિથ્યા છે' એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

વિદૂષકને સાપની જાતિ થાય છે, આ પ્રસંગ બહુ સૂચક છે. આમજ પ્રયોજેલા સ્વપ્નદશ્ય માટે તે એક ખાસ વાતાવરણ નિર્માણ કરે છે. આ વાતાવરણ એટલે જાતિનું વાતાવરણ. આનાથી બે બાબતો સિદ્ધ થઈ છે : (૧) સમુદ્રગૃહમાં પથારી ઉપર ઉડ્યન સુતેલો હોવા છતાં વાસવદત્તાને પદ્માવતીની જાતિ થાય છે. (૨) જીવમાંથી જીવિતવિત ખરેખરી વાસવદત્તાને જોવા 'હતાં એ તો એક જાતિ માત્ર છે' એમ ઉડ્યન માની લે છે.

ફક્ત આગત્ય-પદ્માવતી અહીં આવીને જતી રહી દશે, એ વિદૂષકનો મત છે, પદ્માવતી અહીં આવી જ નથી (અનાગતયા મવિતવ્યમ્) એ ઉડ્યનનો મત છે. ઉડ્યન પોતાના મતનું સમર્થન નીચેના શ્લોક દ્વારા કરે છે :

શ્લોક : ૪ (અન્વય) શય્યા અવનતા ન । તથા આસ્તૃતસમા (વર્તતે) । ઘ્યાકુલ્પપ્રચ્છદા ન । અમલં શિરોપચાનં હિ શીર્ષામિપાતૌપયૈ ચિલ્લય ન । રોગે દૃષ્ટિચિન્મેન જનયિતું શ્ચચિત્ શોભા ન કૃતા । પ્રાણી રજા શયન પ્રાપ્ય પુનઃ (સ્વયં) તત્ શીર્ષં ન મુચતિ ।

પદ્માવતી અહીં આવી જ નથી, એ મતના સમર્થનમાં અહીં ઉડ્યન ચાર કારણો આપે છે : (૧) પથારી જાણેલી નથી; પાથરી હતી તેવી જ છે. (૨) જોશીકું સ્વચ્છ છે; માથે જોપડેલી દુધજોથી મંદું થયું નથી. (૩) રોગીનું મન પ્રકુલ્લિત રાખવા માટે કોઈ સુંશોભન કરવામાં આવ્યું નથી. (૪) કોઈ વ્યક્તિ એકવાર પથારીવચ્ચ થયા પછી પોતાની મેજે એકદમ પથારી છોડી જતી નથી. આ શ્લોકમાં કવિનું વૈદકશાસ્ત્રનું તેમજ માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે.

અવનતા ન-નમેલી નથી. પથારી ઉપર કોઈ મુએ એટલે તે જાણ જાય. આ પથારી નમેલી નથી. આસ્તૃતસમા-આસ્તૃતા થ સમા થ-પાથરની વેળાએ જેની 'સપ' હતી તેવી જ અત્યારે પણ છે. ઘ્યાકુલ્પપ્રચ્છદા-

વ્યાકુલ પ્રચ્છદ' યસ્યા સા-નેની ચાદર (પ્રચ્છદ) અભ્યસિધત, ચીમળા-
યેલી (વ્યાકુલ) ન-નથી. શિરોપચાનમ્-શિરસઃ ડખાનમ્-ઓશીકુ. અમલમ્-
અવ્ય છે. શીર્ષામિષાતોપચૈ-ઓર્ગસ્ય અમિષાતઃ (વેદના) તસ્ય ઓપચૈ ।
માથાના દુખાવાને હળવો કરવાના ઓસરિયાથી નિલ્પટ ન-ન'દું' થયેતું' નથી.
માથુ દુ.ખે ત્યારે હાથમા માથે આમ યા વિદ્યમ લગાડવાનો રિવાજ છે,
તે જ પ્રમાણે એ જમાનામાં પણ કોઈ દવા યા વેપ નાચે લગાડાનો હશે.
પદ્માવતી આ પથારી ઉપર સૂતી હોત તો ઓશીકુ ચોક્કસ ન'દું' થઈ
જત; પરંતુ તે સ્વચ્છ છે એટલે, પદ્માવતી અહીં આવી જ નથી. દૃષ્ટિ
વિલોમનમ્-નજરને આકર્ષવા. રોગીની જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં મુગોબન કરેલું
હોય તો તેની સારી અસર થાય છે, એમ આધુનિક ડોક્ટરો પણ માને છે.
કોઈપણ સારા દવાખાનામાં આવું મુગોબન જોતા મળશે. સ્ના-રોગથી
ચાચન પ્રાપ્ય-પથારીવશ થઈને સ્વયં-જાતે કોઈ એને સહારો આપીને
ઊઠાડે તો જ, જાતે નહિ કારણ કે રોગના હાથે નિર્બલતા આવેની હોય
છે. પ્રતિપાલયતુ-રાહ જુઓ. પદ્માવતી આવી નથી તો હવે આરો. માટે
એની રાહ જોવાની વિદ્વપક ગળને સલાહ આપે છે.

હૌં ઇતિ વરોતુ-હોંકારો કરજો સંભળનારાઓ! વચ્ચે વચ્ચે હોંકારો
કરતા હોય તો જ વાર્તા કહેનાગ્ને વાર્તા કહેવાનો ઉત્સાહ રહે છે વિદ્વ-
પક વાર્તા કહેવાનો આરંભ કેવી રીતે કરે છે તે નોવપાત્ર છે. 'ઉજ્જવિની'
અને તેના 'ગુનાનગૃહો' તરત જ ઉદયનની જેમ આપણા ચિત્તમાં પણ
એક પ્રકારની ઉત્સુકતા પ્રેરે છે. સ્વપ્નદશ્ય માટે આવશ્યક મન સિધ્ધિ આ
વાર્તાકથનના પ્રશ્નથી તૈયાર થાય છે. વાસવદત્તા ઉજ્જવિનીના રાજમહેલની
બહારનાં બહારપોમાં જળકીડા કગવા ગઈ હતી અને ત્યાંથી બારોબાર
ઉદયન સાથે નાસી ગઈ હતી (જુઓ : પ્રતિજ્ઞાપૌત્ર-અ. ૧૫૫) વદિ બનમિ-
મેલા-જો તમને આ વાર્તા ન મળતી હોય તો રાજની ઉત્સુકતા વિદ્વપકને
સમજાઈ નથી. ખરી વાત પાંચમા શ્લોકમાં રાજ સ્પષ્ટ કરે છે.

શ્લોક ૫ - (અ-વય) પ્રસ્થાનકાલે સ્વજન સ્મરન્ત્યાઃ પ્રવૃત્તં નયનાન્તરજન
શાપ્યં સ્નેહાદ મમ ઇવ ડરશિ પાતયન્ત્યાઃ અવન્ત્યાઃ અધિપતે મુનાયાઃ સ્મગામિ ।

ઉજ્જવિની અને ત્યાંના બહારપોમાં નામ ચાલળના જ ઉદયનને
વામવદતાતુ સ્મરણ થઈ આવ્યું એની નજર સમક્ષ પ્રસ્થાન વખતે
સ્વજનને યાદ કરીને પોતાના વક્તવ્ય ઉપર આસુ સારતી વામવદતાતુ તે
વખતેતું' મિત્ર બિપસી આ-યુ. પ્રસ્થાનકાલે-ઉજ્જવિનીઆથી રવાના થતી

વખતે. નયનાન્તલગ્નમ્-નયનયો. અન્તે લગ્નમ્-આખના છેડે ઉભરાયેલાં નાળ્યમ્-આંધુ પાતવન્ત્યાઃ-હાવતી. ઉદયન પ્રત્યે અનુરાગ હોઈ વાસવદત્તાને તેની સાથે જવાનો ઉસાહ હતો, પણ ખરેખર જવાનો વખત આવતાં તેને માતાપિતા અને સ્વજનોની યાદ આવી ગઈ એ વખતે વાસવદત્તા ઉદયનની છાતી ઉપર (સરસિ) માથું ઝૂકીને રહી પડી હતી, તે ઉદયનને યાદ આવે છે. અવન્ત્યાધિવતેઃ - અવન્ત્યાઃ + અધિવતેઃ । વિસર્ગને લોપ અને એ મળતીય સ્વરની સહિ થતાં આ રૂપ બન્યું છે. વાસ્તવમાં પાણિનિના નિયમ અનુસાર એ વખત સહિ થઈ શકે નહિ. આવાં રૂપ લેખકની પ્રાચીનતા સૂચવે છે.

શ્લોક : ૬ (અ-વપ) હવેશેણુ મામ્ ईक्षमाणया यया सस्तकोणेन हस्तेन बहुराः आकाशवादितम् कृतम् ।

જ્યારે ઉદયન વાસવદત્તાને સંગીત શીખવાડતો હતો તે વખતેના એક રમણીય પ્રસંગ આ શ્લોકમાં રજૂ થયો છે. વાસવદત્તા એટલી ઉદયનમય બની ગઈ હતી કે વીણાવાદન કરતાં હાથમાંના ગજ સરી પડતો, ખાલી હાથ જ અવકાશમાં ફરતો રહેતો અને તે એકીટશે ઉદયનને નીરખવામાં જ તલ્લીન થઈ જતી આવું તો અનેક વખત (બહુરાઃ) થતું. હવેશેણુ-શીખવાડતી વખતે ईक्षमाणया-(ધારી ધારીને) જોતી યયા-જેણે અર્થાત્ વાસવદત્તાએ સસ્તકોણે-કોણઃ ધીનાવાદનદષ્ટઃ । (fiddle stick) કોણો ઘાયપ્રભેદે સ્યાદ્ ધીનાદીના ચ વાદને । મેદિની । સસ્તઃ કોણઃ યસ્માદ્-જે હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો હાંડ સરી પડ્યો છે તે હાથે (હસ્તેન) આકાશવાદિતમ્-આકાશે વાદિતમ્-અવકાશમાં વગાડવાની ક્રિયા. ખરેખર વગાડવાનું નહિ પણ માત્ર હાથ જ હલાવવાનો તેનું નામ આકાશવાદિત.

નગરં ब्रह्मदत्तम्-વાસ્તવમાં નગરનું નામ કાંપિલ્ય અને રામનું નામ બ્રહ્મદત્ત છે. પરંતુ વિદ્વષ્ઠ મૂર્ખતાને લીધે જોડું ખોલે છે. આ યોજના પણ સહેતુક છે. ગજ સુધારે છે એટલે મૂર્ખ વિદ્વષ્ઠ એને પાકું કરવા જાય છે અને આ બધાથી કંટાળી રાજા જોડવા માંડે છે. પ્રતિપાલ્યનુ-યોગો. ઓછમત્તં करिष्यामि-હું એને મોટે કરી લઉં. પ્રાવારકમ્-પ્રાગ્રિયતે શરીરમ્ અનેન इति प्रवारः । પ્રાવારઃ एव प्रावारकः । ઉપરજો, ખેડ. બાસે સ્વપ્રદરશયા સાફ્થ માટે વિદ્વષ્ઠને બહુ સીક્ષતથી ખસેડી લીધો.

તતઃ प्रविशति-ત્યારબાર એક દાસી વાસવદત્તાને સમુદગ્ધ તરફ દોરી જતી દેખાય છે. પણ આ અંકના હાર્દ સમા સ્વપ્રદરશયાં તો

ઉદ્વન-વાસવદત્તાની જ ઉપસ્થિતિ જોઈએ. લાસ ચેટીને પણ માથાનો દોષ દાવવા મોકલી દે છે : યાવદહનપિ ચીર્ષાનુલેપનં ત્વરયમિ ।

અહો વ્રક્ષણા:-અહીંથી વાસવદત્તાની એકાકિત શરૂ થાય છે. આ એકાકિત સંક્ષિપ્ત છતાં સચ્ચ છે : (૧) પ્રથમ તે લાગ્યને દોષ દે છે. વાસવદત્તાના વિરહે દુઃખી રાખતું એક માત્ર આશ્વપરચાન આ પદાવતી પણ માંદી પડી ગઈ ! (૨) ઓરડામાં ફોઈ નોકર-ચાકરને ન જોઈ એને આસોસ થાય છે. (૩) દૂર બેઠવાથી 'સ્નેહ જોડો છે' એમ ધાગે તેથી તે એ જ પધારી ઉપર બેસે છે. (૪) ત્યાં બેસતાં જ રાખના સંરપર્યથી ફોઈ અવલુંનીય આહ્વાદનો એને અનુભવ થાય છે. (૫) રાખ અર્ધી પધારીએ સૂતેલો ફોઈ વાસવદત્તા એમ માને છે કે પદાવતીએ આ જગ્યા એના પોતાના માટે જ ખાલી રાખી છે; એટલે તે પણ સૂવા માંડે છે. અવિચ્છિન્નસુલભિઃશાન્ત-અવિચ્છિન્નઃ સુલઃ । તાદૃશઃ નિઃશ્વાસઃ વસ્પાઃ સઃ । ઉદ્વન સૂતેલો ફોઈ તેના સ્વસ્થ આસોષધ્વાસ જોઈ વાસવદત્તા કંપના કરે છે કે પદાવતીનું માયું જીતરી મથું હોયું જોઈએ, (નિવૃત્ત-રોગયા મવિઠવ્યમ્). એકદશઽવિમાગ્તયા-એકદશસ્ય સંવિભાગઃ । તસ્ય ભાગઃ । તયા । પધારીનો અર્ધો ભાગ ખાલી રાખેલો ફોઈ.

રાજા-(સ્વપ્નાયતે) અહીંથી જ સ્વપ્નદશ્ય શરૂ થાય છે. તે આ નાટકનું એક મહત્વપૂર્ણ દશ્ય છે. આ એ જ દશ્ય છે જેના ઉપરથી નાટકને 'સ્વપ્નનાટક' અથવા 'સ્વપ્નવાસવદત્ત' એ નામ મળ્યું છે. સ્વપ્નાયતે-સ્વપ્ન ઉપરથી કર્તુઃ ક્વચ્છ સ્લોવલ્લ એ પાશ્વિનીય સૂત્ર અનુસાર બનેલું નામધાતુ રૂપ. સ્વપ્નઃ इव आचरति इति स्वप्नायते । સ્વપ્નમાં હોય તેમ આચરણ કરે છે. અર્થાત્ જીંધમાં બોલે છે. રાખ જીંધમાં 'હા વાસવદત્તા' બોલે છે ત્યારે જ વાસવદત્તાને ખબર પડે છે કે પદાવતી નથી પણ 'પ્રિતમ' છે. કિંતુ સલ્લ-શુ' અને જોઈ લોધી ઢાંગે' એવી એને બીક લાગે છે. જ્યાં સુધી ચૌગ-ધરાયણની યોજના પાર પડે નહિ ત્યાં સુધી અમેતેમ ફરી વાસવદત્તાને અચાતવાસમાં રહેવાનું હતું. નેથી એને આસોસ થાય છે. પ્રતિજ્ઞામાર:-યૌગન્ધરાયણે ઉદ્વનનું રાખ પાણું મેળવવાનો કરેલો નિશ્ચય તે પ્રતિજ્ઞા, તેના બાર એટલે જગાનધારી, યોગના. (જુઓ: If Darshaka were to know that a trick had been practised on him in order to induce him to offer his sister in marriage to Udayana with a view ultimately to sec-

ure his help against Aruni, he might perhaps refuse to render any help to Udayana. That would mean the end of their plan and failure to get the kingdom back. It is this fruitlessness that Vasavadata referring to in निष्फल सवृत्त—Gajendragadher)

નાત્ર કશ્ચિજ્જન—અહીં કોઈ નથી ઉદયન બિઘર્તા છે, તો લાવને થોડી ક્ષણે રોકાઈ જાઉં અને સ્વામીને જોઈ દષ્ટિ અને હૃદયને તૃપ્ત કરું (દષ્ટિ હૃદય ચ તોષયામિ) એવો વિચાર વાસવદત્તાને આવે છે. આ વાક્ય પછી ઉદયન—વાસવદત્તા વચ્ચે સવાદ ચાલે છે. વાસ્તવમાં ઉદયન વાસવદત્તાની સ્વપ્રભૂતિ સાથે વાત કરે છે પરંતુ રજાનુહારી વાસવદત્તા બોલતી સભળાય નહિ તેથી ખરેખરી વાસવદત્તા ઉદયન સાથે વાત કરતી હોય તેમ યોજના મુજબ આવી છે પરંતુ બિઘતો ઉદયન વાસવદત્તાની વાત સાંભળી શકે નહિ એ ખ્યાનમાં આવે.

इत पर किम्—आनाथी भीजु शु होय ? ‘जो तु भारा उपर गुस्से यह नही तो अल कोरे केम पड़ेयां नही’ એ પ્રશ્નનો વાસવદત્તાએ આપેલો આ જવાબ છે. આ વાક્યને જુદી જુદી રીતે સમજાવી શકાય. (૧) આ તમારો વિરોધ એ જ એનું કારણ બીજુ શું હોઈ શકે ? (૨) ‘જો ગુસ્સે ન થઈ હોય તો અલ મારો કેમ પડેયો નથી’ આ બાબત બીજુ શું મહેવાનું હોય ? (૩) અહીં તમે સ્વયં છો એ જ મારો અન્યાર આથી વધુ બીજુ શું જોઈએ ?

विरचिका—अथाक्षरित्सागरभा એનું નામ ‘વિરચિતા’ અને બૃહદ્વ્યાખ્યાનની મા ‘વર્ણનિખા’ આપવામાં આવ્યું છે. તે રાગમહેતરી એક દાસી હતી અને રાગને એની સાથે ‘મુવાળો’ સંબંધ હતો. એક વાર રાગને વાસવદત્તાને જૂવથી ‘વિરચિકા’ શબ્દથી બોલાવી ત્યારે જ વાસવદત્તાને આ પ્રણયન બંધની જાણ થઈ પાછળથી રાગને એની માફી માગીને એને મનાવી લીધી હતી. વાચો. सोऽपि वत्सेश्वरे क्षान्तु चरल पृवसगतम् । गुण विरचिता नाम मेऽन्त पुरचारिकाम् ॥ तद्रोमस्तलितो देवी पादलम प्रहादयन् । तेभ सुमणसाभ्राव्यमभिषिक्तस्तन्मुनि ॥ (अथाक्षरित्सागर २ ६)

इहापि विरचिका—અહીં પણ તમને વિરચિકા યાદ આવે છે. કૌશાગ્રનીથી આટલે દૂર મળવામાં પણ તમે એને યાદ કરો છો. ડાટી

કેટલી ધટનાઓ આ દરમિયાન ઘટી ગઇ ? કેટલાં કેટલાં પરિવર્તનો થયાં ? હજુ તમે એને ભૂલી શક્યા નથી ?

શય્યાપ્રલમ્બિતમ્-શય્યાવાઃ પ્રલમ્બિતમ્-પથારીમાંથી નીચે લટકેલો. અહીં વાસવદત્તાનો પત્નીશાવ પ્રગટ થયો છે. ઉદ્વેગનો હાથ સરખો કરીને શાના થાથ છે ત્યાં જ વાસવદત્તાના સંસ્પર્શે ભગૃત થયેલો રાજ સજાનો છાંદો એને પકડવા ભય છે; પરંતુ ખારસાખ વાજનાં અટકી પડે છે અને એટલીવારમાં વાસવદત્તા સરકી ભય છે. રાજ અફસોસ કરતો રહી ભય છે. (પ્રિયાના અદ્ભુત સ્પર્શના પ્રભાવતું સુંદર ચિત્રણ ભવ-ભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમાં કમુ છે તે જેવું.)

શ્લોક : ૭ (અન્વય) સંપ્રમેય નિષ્ક્રમન્ અહં દ્વારપદેઽગ તાદિતઃ । તતઃ અયં મૂર્તાર્યઃ મનોરથઃ વા ઇતિ વ્યક્તં ન જ્ઞાનામિ ।

સંપ્રમેય નિષ્ક્રમન્-ઉત્થાવળમાં દોડનાં દ્વારપદેઽગ-દરવાજાની એક બાજુ (side, panel), ખારસાખ તાદિતઃ-વાગી તતઃ-એટલે અયં-વાસવદત્તા દર્શનસ્થઃ મેં વાસવદત્તાને જોઈએ મૂર્તાર્ય-વાસ્તવિકતા છે કે મનોરથઃ-કલ્પના માત્ર છે, તે વ્યક્ત-સ્પષ્ટ રીતે ન જ્ઞાનામિ-હું જાણતો નથી.

ધરતે-જીવતી છે, વિદ્યુક રંજનસ્થા સજાપ્ત થયાં જ ટપકી પડે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ખરેખરી વાસવદત્તાને જેવા હતા તે ભ્રમમાત્ર છે, એવું ઉદ્વેગના મનમાં ડસાવવાનું કામ કરવા માટે જ ભાસ વિદ્યુતને પાછો રંજનસ્થા ઉપર લાવે છે, એ દેખીતું જ છે. અવિષ્ઠા વગેરે શબ્દોવાળી વિદ્યુકની હિંમત અગાઉ આવી ગઈ છે. ભામે નાટકમાં આવી થયી પુનરુક્તિઓ કરી છે.

શ્લોક : ૮ (અન્વય) હે સલે, શય્યાવામ્ અવતુમ્ માં લોચયિત્વા લા ગતા । (વાસવદત્ત) દમ્બા ઇતિ બ્રુવતા રુદ્રપ્રતા પૂર્વે લલિતઃ અસ્મિ ।

અવતુપ્તમ્-સૂતેલા (મને) લોચયિત્વા-જગાડીને બ્રુવતા-કહેના. ‘વાસવદત્તા જગી ગઈ છે’ આ સમાચાર રાજાને રુદ્રપ્રતાને જ આપ્યા હશે, કારણ કે યૌગન્ધરાયણ પણ એની સાથે જ જગી ગયો હતો (?). આખા નાટકમાં યૌગન્ધરાયણ માટે રાજા એક સજ્જ પણ બોલતો નથી, એ આશ્ચર્યજનક છે. લલિતઃ-છેરાયો છું.

અસંભાવનીયમ્ ઇતન્-આ અસંભવ છે. વાસવદત્તા જીવિત છે-એ ખરી વાતને, રાજાએ વાસ્તવિક વાસવદત્તાને પોતાની સગી આંખે જોઈ

મુલમ્ । ન્યાં આખમાંથી અંજન ભુજાર્થે મયું છે તેવું દીર્ઘાલક્ષ્મ-દીર્ઘાઃ
અલકાઃ સ્વયં તત્ મુલમ્-ન્યાં (સંસ્કારના અભાવે) લુખ્યા વાળ વેરાયેલા
છે તેવું. બંને વાસવદત્તાના મુખ માટે વપરાયેલાં વિરોધણાં છે પ્રોપિત-
ભત્તૃકાઓ પતિની ગેરહાજરીમાં આખમાં અંજન કે વાળમાં તેજ નાખતી
નહિ. તેઓ સાદાં, કપડાં પહેરતી અને ગોળગોખથી દૂર રહેતી. મેઘદૂતમાં
કાલિદાસે વિરદિણી નાચિકાનું આતું જ ચિત્ર આપ્યું છે. (શુભોઃ સ્વપ્ને
વા મલિનવસને, શુદ્ધસ્નાનાત્પમલલક્ષ્મ અને રુદ્રાપાદ્મપ્રત્તરમલ્લકૈઙ્ગનસ્નેહશૂન્યમ્ ।
ઉ. મે. શ્લોક ૨૬, ૩૧ અને ૩૫)

શ્લોક : ૧૧ (અ-વપ) સંપ્રસ્તયા તયા દેખ્યા યઃ અયં વાદુઃ નિર્પીઢિતઃ,
સ્વપ્ને અપિ સ્વપ્નસંસ્પર્શઃ સ વાદુઃ (અઘાપિ) રોમહર્ષં ન મુચતિ ।

પોતે જે જોયું છે તે વાસ્તવિક હતું એ વાતના સમર્થનમાં ઉદયન
વાસવદત્તાના સ્પર્શથી પોતાને થયેલાં રોમાંચ બતાવે છે રાગનું મન
વિદૂષકની વાત માનવા ના પાડે છે. સંપ્રસ્તયા-અવભીત (વાસવદત્તાથી)
નિર્પીઢિતઃ-અપચયિતો, દેખાવમાં આવેલો સ્વપ્ને અપિ સ્વપ્નસંસ્પર્શઃ-સ્વપ્ના-
વસ્થામાં વાસવદત્તાએ સ્પર્શ કર્યો હોવા છતાં જે રોમાંચ થયો (રોમહર્ષમ્)
તે હજી આતુ જ છે. વાસવદત્તાના સ્પર્શથી જાણમાં પણ ઉદયનનાં રૂંવાડાં
ખડાં થઈ ગયાં. આ ઉદયનવાસવદત્તાના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા સૂચવે છે.

મા રૂદ્રાનીમ્-તમે આ પ્રમાણે જોડી જોડી કંપનાઓ કરવાની
રહેવા દો. નિદ્રાક પોતાની વાત મહેજે છોડી દે તેવો નથી. અધૂરામાં ખૂટું
કાંચુકીયનો પ્રવેશ વાત ઉપર કાપમનો પડદો પાડી દે છે. વિષયાન્તર થતાં
જ બધું જોરે પડે છે. વિપ્રલંબમાંથી વીરરસમાં સંક્રમણ થતાં જ બધા
ભાવોમાં આકસ્મિક પરિવર્તન આવે છે.

પલસમુદાયેન-વહાના સમુદાયઃ, તેન-સૈન્ધવમ્-પ્રકૃતિ સ્વપ્નાતઃ-આવી
પડેલો છે. અભિષાતયિત્રમ્-અભિમહન્ નું પ્રેરક હેતુર્થ કૃદંત. યદાર્થ કર્ત્વા,
માન્વા, હસ્તપદચરદાતોનિ-હસ્તિનઃ ચ અઘાઃ ચ રથાઃ ચ પદાતયઃ ચ ।
(સમાદાઃ-દન્ડ-દન્ડ-અ પ્રાણિનૃસેનાદ્વાનામ્ એ પાણિનિસૂત્ર મુજબ.) દાથીઓ,
અમ્બો, રથો અને પાયણ, આ ચાર પ્રકારની એનાને જ 'ચતુરંગિણી'
કહે છે. સંનદ્વાનિ-સંજ્ઞા છે, તૈયાર છે.

શ્લોક : ૧૨ (અ-વપ) તે રિપવઃ મિન્નાઃ । મવદ્ગુગરતાઃ પૌરાઃ
।
તે યા પાણ્યો, તત્પાઃ અપિ વિષાન કૃતમ્ । વત વત્

હોવા છતાં, વિદ્વષક કેવી સિક્કતથી ખોટી ઠેરવે છે તે જોવાલાયક છે. આ ઉપરથી જજ્ઞારો કે વિદ્વષક પ્રેક્ષકોને હસાવનાર 'જોક્ષર' માત્ર નથી પણ કેટલીકવાર નાટકમાં અમલનો સામ પણ લખવી જાય છે. ઉદકલ્પાન-સંકોર્તનેન-ઉજ્જવિનીનાં સ્નાનાગારેના ઉલ્લેખથી વાસવદત્તાનું રમરણ થઈ આવ્યું અને એ વિચારમાં જ ઊંઘી જતા રાજાને સ્વપ્નમાં વાસવદત્તા જ દેખાઈ, એ વિદ્વષકની ઢીલ રાજાને સ્વીકારવી પડે છે.

શ્લોક : ૯ (અન્વય) यदि तावद् अयं स्वप्नः (तर्हि) अप्रतिबोधनं धन्यम् । अथवा अयं विभ्रमः स्यात् (तर्हि) विभ्रमः मे चिरम् अस्तु ।

અપ્રતિબોધનમ્-સુપુત્ત અવસ્થા, અજ્ઞાનાવસ્થા, વિભ્રમ:-ભ્રમ, આભાસ. રાજાને એમ થાય છે કે હું સુપુત્ત જ રહ્યો હોત, જાગી ન ગયો હોત તો સાડું થાત. સ્વપ્નમાં વાસવદત્તાનું દર્શન થયું તે ચાલુ રહેત વાસવદત્તાને જોઈ છે, એવો મને ભ્રમ થયો હોય તો ચિરકાલ માટે એ ભ્રમ ભલે રહો. The sentiment in the stanza is suggestive of the intense affection of the king for Vasavadatta and the great pleasure he experiences in her company. (Gajendragadkar.)

યક્ષિણી-યક્ષજાતિની સ્ત્રી, જક્ષણી. યક્ષલોકો અધઃદેવી જાતિના મનાય છે. તેઓ કુમેરના સેવકો ગણાય છે. તેમના અદર કેટલીક દિવ્ય શક્તિઓનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. મેઘદૂતમાં પોતાની યક્ષણી પ્રિયતમાથી વિખૂટા પડેતા એક યક્ષની જ વાર્તા છે. પ્રાચીનકાળમાં યક્ષોની પૂજા પ્રચલિત હતી, એવું જણાય છે. (જુઓ : પ્રતિજ્ઞાપીગન્ધરામણ) અવન્તિમુંદરી-આ યક્ષણીનું નામ છે. વિદ્વષકની આ ઉક્તિ બહુ સચ્ચ છે. વાસવદત્તા પણ 'અવન્તિમુંદરી' જ હતી ને !

શ્લોક : ૧૦ (અન્વય) स्वप्नस्य अन्ते विबुधेन (मया) चारिष्यम् अपि रक्षन्त्याः (तस्याः) नेत्रविप्रोषिताञ्जनं दीर्घालकं मूलं दृष्टम् ।

વિબુદ્ધેન-જાગેલા (મેં). આ શ્લોકમાં રાજા વિદ્વષકની દલિલનો પુનઃ પ્રતિવાદ કરે છે. મે વાસવદત્તાને જાગ્રત અવસ્થામાં જોઈ હતી; તે ભ્રમ કે આભાસ કેમ હોઈ શકે ? ચારિષ્યમ્ અપિ રક્ષન્ત્યાઃ-પોતાના ચારિષ્યનું પણ રક્ષણ કરતી. 'કેટલ પોતાની જાનનું જ નહિ પણ ચારિષ્યનું પણ' એવો ભાવ છે. નેત્રવિપ્રોષિતાન્નમ્-નેત્રાન્માં વિપ્રોષિતમ્ અન્નમ્ યસ્ય તત્

મુલમ્ । જ્યાં આખિમાંથી અંજન હું સાઈ મયુ' છે તેવું દીર્ઘાલકમ્-દીર્ઘાઃ
અલકાઃ મસ્ય તત્ મુલમ્-જ્યાં (સંસ્કારના અભાવે) હુખ્યા વાળ વેરાયેલા
છે તેવું । અને વાસવદત્તાના મુખ માટે વચરાયેલાં વિશેષણો છે પ્રેષિત-
ભત્કાઓ પતિની ગેરહાજરીમાં આખિમાં અંજન કે વાળમાં તેજ નાખતી
નહિ. તેઓ સાદાં, કપડાં પહેરતી અને મોઝગોખથી દૂર રહેતી. મેઘદૂતમાં
કાલિદાસે વિરદિણી નામિકાનું આયુ' જ ચિત્ર આપ્યું છે. (જુઓઃ ઇસજ્ઞે
વા મલ્લિવસને, શુદ્ધસ્નાનાત્પરમલકમ્ અને કદાપાદ્મપરમલકૈરજ્જનસ્નેહ્યાન્યમ્ ।
ઉ. મે. શ્લોક ૨૬, ૩૧ અને ૩૫)

શ્લોક : ૧૧ (અન્ય) સંસ્તયા તયા દેવ્યા યઃ અયં શાદુઃ નિરીક્ષિતઃ,
સ્વપ્ને અપિ ઉત્પન્નસંસ્પર્શઃ સ શાદુઃ (અચાપિ) રોમહર્ષ્યં ન મુચ્યતિ ।

પોતે જે જોયું છે તે વાસ્તવિક હતું એ વક્તાના સમય'નમાં ઉદયન
વાસવદત્તાના રૂપ'થી પોતાને યથેર્થ રોમાંચ ખતાવે છે રાગનું મન
વિદુષકની વાત માનવા ના પાડે છે. સંસ્તયા-અવલીત (વાસવદત્તાથી)
નિરીક્ષિતઃ-રૂપચિત્તો, દશાવવામાં આવેલો સ્વપ્ને અપિ ઉત્પન્નસંસ્પર્શઃ-સ્વપ્ના-
વસ્થામાં વાસવદત્તાએ રૂપ' કયો દેવા છતાં જે રોમાંચ થયો (રોમહર્ષ્યમ્)
તે હજુ આજુ જ છે. વાસવદત્તાના રૂપ'થી બિંધમાં પણ ઉદયનનાં હંવાડાં
ખડાં થઈ ગયાં. આ ઉદયનવાસવદત્તાના પ્રેમની પરાક્રમ્ણા સૂચવે છે.

મા જ્ઞાતીમ્-તમે આ પ્રમાણે ખોટી ખોટી કલ્પનાઓ કરવાની
રહેવા દો. વિદુષક પોતાની વાત સહેજે છોટી કે તેવો નથી. અધૂરામાં પૂરું
કાંચુકીયનો પ્રવેશ વાત ઉપર કાયમનો ખડકો પાડી દે છે. વિષયાન્તર થતાં
જ બધું ખોરબે પડે છે. વિપ્રશંકામાંથી વીરરસમાં સંક્રમણ થતાં જ બધા
ભાવોમાં આકસ્મિક પરિવર્તન આવે છે.

ચલસમુદાયેન-ચલાના સમુદાયઃ, સેન-સૈન્યમ્મૂલથી ઉપચાતઃ-આવી
પહેંચ્યો છે. અભિષાતયિત્તમ્-અમિનહનું તું પ્રેરક હેતુર્થકૃદંત. ચડાઈ કરવા,
મારવા, હસ્તયશ્વરયપદાતીનિ-હસ્તિનઃ ચ અશ્વાઃ ચ રથાઃ ચ વદાતયઃ ચ ।
(સમાહાર-૬, હન્દ્રશ્ચ પ્રાણિર્ચતેનાજ્ઞાનામ્ એ પાણિનિસૂત્ર મુજબ.) કાપીઓ,
અશ્વો, રથો અને પાવણ, આ ચાર પ્રકારની સેનાને જ 'ચતુરંગિણી'
કહે છે. ઇનદ્વાનિ-સજ્જ છે, તૈયાર છે.

શ્લોક : ૧૨ (અન્ય) તે રિપવઃ મિન્નાઃ । મવદશુખરતાઃ પૌરાઃ
સમાશ્વાસિતાઃ । મવત્પ્રયાણસમયે યા પાણ્યાં, તસ્યાઃ અપિ વિચારં કૃતામ્ । યત યત્

અરિપ્રમાથજનને સાધ્યમ્ તત્ તત્ મયા અનુષ્ઠિતમ્ । અપિ ચ, વૈઠેઃ ત્રિપથગા નદી
તીર્ણા । વત્સા ચ તથ હસ્તે ।

આ શ્લોકમાં અત્યાર સુધી વત્સદેશને જીતવા જે જે વ્યવસ્થા થઈ ચૂકી છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : (૧) યત્નમાં ફાટફૂટ પડાવવામાં આવી છે (૨) નામરિકાને વિશ્વાસમાં લીધા છે. (૩) ચડાઈ કરતી વખતે પાશ્વિર્રાજાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. (૪) યતુનાથ માટે કરવાલાયક બધું જ કર્યું છે. (૫) વત્સરાજના સૈન્યો મગા ઝોળાંની આમગ વધી રહ્યાં છે. (૬) હવે વત્સદેશ હાથવેતમાં જ સમજો.

મિત્તા:-બેદવામાં આવ્યા છે. સામ, દામ, દંડ અને બેદ-એ ભારતીય રાજનીતિના ચાર પાયા છે યતુરાજના સૈન્યની એકતા દૂરે તો એના ઉપર વિજય મેળવવામાં સરળતા થાય આ માટે બેદનીતિ અપનાવવામાં આવતી. સૈન્યમાં ફાટફૂટ પડાવી એને ડિસ્-ઓર્ગેનાઈઝ કરવામાં આવતું અને લામ જોઈને જીતી લેવાતું આમ 'બેદ' શબ્દ પરિભાષિક છે મધ્વદુગુણતા.-મવત. ગુણેષુ રતા:-તમારા ગુણોના ચાહક. વત્સદેશની પ્રજા ઉદ્ધવના ગુણો ઉપર મુગ્ધ હતી, એ આ વિશેષણ ઉપરથી જાણાય છે વાસવદત્તા અને પદ્માવતી પણ એના ગુણોના લીધે જ આકર્ષાવા હતા ને ! (મીઝ અંકમાં વાસવદત્તાની આ ઉક્તિ જુઓ. અયમ્ અપિ જન દ્વષમ્ સ્મમાદિતઃ ૧) મધ્વદ્વાણસમયે-તમે (આરુણિ ઉપર) ચડાઈ કરો તે વખતે વાળી-આ પણ ભારતીય રાજ્યસામ્રાજ્યના પારિભાષિક શબ્દ છે. કેઈ રાજા જ્યારે યતુરાજ સાથે લડાઈમાં ગૂંથાયેલો હોય ત્યારે જે પાછળથી દુભસો કરે તે યતુરાજને 'પાશ્વિર્ર' કહે છે. ઉદ્ધવ જ્યારે આરુણિ સાથે યુદ્ધમાં ગૂંથાયેલો હોય ત્યારે આવો કેઈ પાશ્વિર્રાજા હોવાનું ન કરે તેને પાઠો બદોબસ્ત (વિદ્યન) કરવામાં આવ્યો છે જે રાજા યતુ સાથે યુદ્ધે ચડ્યો હોય તે વિજિગીપુ, એની અસાવધ દશાનો લાલ ઉદાવી પોઠ પાછળ ખા કરનાર રાજા વાળિ અને એના ઉપર નજર રાખી યોગ્ય સમયે એની પૂંઠ પકડી વિજિગીપુને મદદ કરનાર રાજાને વાળિગ્રાહ કહે છે. અરિ પ્રમાથજનનમ્-અરે. પ્રમાથ, ત જનયતિ इति - યતુનો નાથ કરનાર વૈ - સૈન્યોએ અર્થાત્ તુ વચ્ચનની સરદારી હેઠળના ઉદ્ધવના સૈન્યોએ ત્રિપથગા-મગા નદી પૃથ્વી, પાતાલ અને સ્વર્ગ એ ત્રણ રસ્તેથી વડે છે તેથી એનું નામ 'ત્રિપથગા' પડ્યું છે. વચિઃ સિતો તારયતે મર્ત્યા નાગાસ્તારયતેઽધ્વષ । દેવિ તારયતે દેવાસ્તેન ત્રિપથગા સ્મૃતા ॥ તીર્ણા- ઝોળાંની લંધી છે. તૃત્તું

ક. બૂ. ફૂ. વત્સા:-વાસદેવ તવ હસ્તે-તમારા હાથવેંતમાં છે. આં શ્લોકમાં કરેલું વર્ણન એટલું આચારપદ છે કે ઉદયનના વિજય વિષે ઉદયનને પોતાને તેમજ આપણને ઝાંઝ રહેતી નથી.

શ્લોક ૧૩ : (અન્ય) નાગેન્દ્રતુરગ્ગતીર્ણે વિકીર્ણબાણોમતરજ્જમત્રે મહાર્ણવામે યુધિ દારુણકર્મદક્ષં તમ્ આરુણિમ્ ઉપેત્ય નાશયમિ ।

આ શ્લોકમાં યુદ્ધને મહાન સમુદ્ર સાથે સરખાવ્યું છે. મહાશ્વાસી સર્જવશ્ચ । મહાર્ણવસ્ય इव नामा यस्य । એ વિશેષણો યુદ્ધને અને સમુદ્રને બનેને લાગૂ પડે તેવાં દ્વિઅર્થી છે :

નાગેન્દ્રતુરગ્ગતીર્ણે-(૧) નાગાઃ દન્દાઃ इव । નાગેન્દ્રાથ દુરજ્ઞાથ । શ્લેઃ તીર્ણઃ-મોટા મોટા હાથીઓ અને ઘોડાઓથી પાર પામી શકાય; છતી સ્કાપ તેવું યુદ્ધ. (૨) નાગેન્દ્રાઃ इव દુરજ્ઞાઃ । તીર્ણઃ નાગેન્દ્રતુરજ્ઞાઃ યસ્મિન્ । જેમાં હાથીઓ જેવા જળધોડાઓ તરી રથા ॥ તેવો સમુદ્ર.

વિકીર્ણબાણોમતરજ્જમત્રે (૧) હપતરજ્જાણાં મત્રાઃ । બાણાઃ હપતરજ્જ-મત્રાઃ इव । વિકીર્ણાઃ બાણોમતરજ્જમત્રાઃ યસ્મિન્ । બપંકર મોળાઓના દુકણો જેવાં બાણ ચોમેર ફેલાયેલાં છે તેવું. યુદ્ધ. (૨) વિકીર્ણાઃ બાણાઃ इव હપતરજ્જમત્રાઃ યસ્મિન્-જેમાં બપંકર મોળાઓ બાણોની માફક ચોમેર ફેલાયેલાં ॥ તેવો સમુદ્ર.

દારુણકર્મદક્ષમ્-ફૂર કર્મો કરવામાં કુશળ (આરુણિતું વિશેષણ). ઉપેત્ય-અડાઈ કરીને. યૌગન્ધરાયણની ચોળના પ્રભાણે ઉદયનનું પમાવતી સાથે કામ ધર્મ મધુ એટલે દર્શકરાજની મદદથી આરુણિને હરાવી વત્સદેવનું રાજ્ય પાછું મેળવવાનું બાકી રહ્યું. આ અંકના અંતિમ ભાગમાં આપેલી દકીકો યૌગન્ધરાયણની બાકીની ચોળનાની સફળતા સૂચવે છે. આ સૂચન છેલ્લા અંકના કાર્યભાગ તરફ અંગ્રુસિનિર્દેશ કરે છે. હવે કવિ ઉદયન-વાસવતાનું યુનર્મિલન કેવી રીતે ચોળે છે, તે જ જોવાનું રહ્યું.

છઠ્ઠો અંક

મુખ્ય દરજ રૂઝ થાવ એ પટ્ટેવાં એક નાનકડા વિષ્ણુલકમાં કાંચુકીય અને પ્રતીહારી વચ્ચે સંવાદ થાય છે. કાંચુકીય એ મધ્યમ કક્ષાનું સંસ્કૃત બોલતું પાત્ર છે અને પ્રતીહારી એ નિમ્નસ્તરનું પ્રાકૃત ભાષા બોલતું પાત્ર છે; એટલે વિષ્ણુલક 'મિત્ર' પ્રકારનો છે. આ અંકની ઘટનાઓનું રથાન વત્સદેવની રાજધાની કૌશામ્બીનો રાજમહેલ છે.

અશુભ્યં કુસ્તે-‘અહીં ફરજ ઉપર કાણુ છે’ એવો અર્થ કરવો. ફરજ ઉપરની પ્રતીહારી હાજર થાય છે. એનું નામ ‘વિજયા’ છે. પ્રતિદા-યૌગ-ધરાપણ, પ્રતિમાનાટક અને અભિષેકનાટકમાં પણ પ્રતીહારીનું આવું જ નામ છે. ઉપસર્ગસ્ય ઘષ્મનુષ્યે મહુલમ્ એ પાણિનિના સૂત્ર મુજબ પ્રતીહારી અને પ્રતિહારી એ બંને રૂપ સિદ્ધ બને છે. વત્સરાજ્યલાભપ્રવૃદ્ધોદયાય-ચરત્રાવ્યસ્ય લાભેન પ્રવૃદ્ધઃ ઉદયઃ સ્વયં । વત્સદેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં જેના ઉત્કર્ષમાં વૃદ્ધિ થઈ છે તે (ઉદયન). આ વિશેષણ સૂચક છે. પાંચમા અંકના અંતમાં ઉદયને આરુણિ ઉપર ચડાઈ કરી છે એ નિર્દેશ થયો છે. એટલે આરુણિને હરાવીને ઉદયને પોતાનું રાજ્ય પુનઃ હસ્તમત કર્યું ત્યારપછીની ઘટનાઓ આ અંકમાં રજૂ થઈ રહી છે, એમ સમજવાનું છે. રૈમ્યસગોત્રઃ-રૈમ્ય નામનો. ગોત્રેણ સહિતઃ સગોત્રઃ । રૈમ્યેણ સગોત્રઃ રૈમ્યનામા હત્યર્થઃ । મહાસેનના કંચુકોનું નામ. ઉબ્જયિનીથી રૈમ્ય નામે કંચુકીય અને વસુન્ધરા નામની ધાત્રી એ બે જણુ આવ્યાં છે. અદેશકાલઃ-દેશયુક્તઃ કાલઃ । ન દેશકાલઃ । અર્થાત્ અત્યારે રાજ્યને આ સમાચાર પહોંચાડવા માટે યોગ્ય સ્થાન અને સમય નથી. એનું કારણ પ્રતીહારી આમળ ઉપર રૂપરૂ કરે છે. મર્તુઃ સુયામુનપ્રસાદમતેન-સ્વામી ઉદયન જ્યારે ‘સુયામુન’ નામના મહેલમાં હતા ત્યારે. યમુના નદીના કાંઠા ઉપર હશે તેથી તેનું આવું નામ પાડ્યું હશે. અહીં રાજ્યમહેલનો નિર્દેશ એ બાબતનું સૂચન કરવા માટે છે કે આ અંકની બધી ઘટનાઓ કૌશાંબીમાં થે છે; રાજ્ય-ગૃહમાં નહિ.

ઘોષવતી-ઉદયનની પ્રસિદ્ધ વીણા આ વીણા વગાડીને તે હાથીઓને પણ વશમાં કરી શકતો. આ વીણા દ્વારા જ ઉદયને વાસવદત્તાને સંગીતનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. ઘોષવતી ઉદયનવાસવદત્તા વચ્ચે ક્રમશઃ વધેલા પ્રજુવની મૂક સાક્ષિણી હતી. કથામરિત્સાગરમાં જણાવ્યું છે કે આ વીણા એને વસુનેમી નામક નાગ પાસેથી મળી હતી. લાવાણુકના અગ્નિકાંડની સાથે જ ઘોષવતીનું એકાએક ખોવાઈ જવું અને અત્યારે એની પુનઃ પ્રાપ્તિ એ પણ યૌગ-ધરાપણની યોજનાનો અંતર્ગત આગ હતો. હવે યોજના પૂરે-પૂરી પાર પડી છે અને ઉદયન-વાસવદત્તાના પુનર્મિલન માટે અવસર પાકી ગયો છે ત્યારે ઘોષવતીનો પ્રાપ્તિ ચવાથી ઉદયન વાસવદત્તાભિમુખ બને, એ નાટકકારને ઇષ્ટ છે. નર્મદાતીરે-નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર કૂર્વગુલ્મ-લના-કૂર્વાણા ગુલ્મે લગ્ના-તૃણની ઝાડીમાં અટવાયેલી. ઘોષવતી વીણા નર્મદા નદીના કિનારા ઉપરની એક ઝાડીમાંથી મળી આવી છે, આ કથન

અસંગત છે. (જુઓ : 'ઉદયનના વતસરાજ્યથી-જે વસુના અને ચંચાના દોઆખમાં આવતું હતું એમ જણાવ છે-નર્મદા એટલી દૂર છે કે ત્યાં વીણા કોઈપણ સંગેઓમાં જાવ એ અસંભવિત છે. તેથી પ્રો. મજેન્ડ્રમડર ચમુનાતોરે અને પ્રો. ધ્રુવ મન્દાકિનોતોરે એમ મુધાગેષા પાઠ સચવે છે.'-પ્રે. ૭. કે. બટ્ટ) જે યૌગન્દ્યગવથુ વાસવદત્તાને છુપાવીને ઉદયનનું લગ્ન પદ્માવતી સાથે થવાનું યત્ન જનાવે છે અને દસક્રી મદદ લઈ, આઠણિ ઉપર વિજય મેળવી, વાસગન્ધ પુનઃ હસ્તાન કરવાની અદ્ભુત યોજના ધડી કાઢે છે, તે ધોષવતીને પણ એ ત્યાં છુપાવી રાકે છે. 'તે નર્મદા કિનારેથી મળી' એ પણ એક બહાનું માન જ છે, એમ સમજતું જોઈએ. મોહમ્મદ-ગતેન-ન્યાયે મૂર્છા વળી ત્યારે. હંદયઃ અનવરતઃ-અત્યારે ગળને ઠાપી સમાચાર આપવા માટે ઉચિત અવસર નથી, એવું આ કારણ છે. હૃદયનિ તદામ્ભવમેવ-આ (સમાચાર) પણ તેને લગતા જ છે. 'અંબ અને વસુન્ધરાનું આગમન આ પ્રસંગ સાથે મુખબદ્ધ છે. અત્યારે રાજાને વાસવદત્તાની યાદ આવી છે તો આ ભોંકો પણ તેનાં જૂતકાપીન સંસ્મરણો જ લાગ્યાં છે; એટલે રાજાને તે ગમશે, એમ હંમુકી કહેવા માગે છે.

શ્લોક : ૧ (અન્વય) હે શ્રુતિમુલનિનદે, કેનાઃ સ્તનપુગલે જનનસ્થલે ચ તુલા (નં) વિહગગરજોવિકીર્ણદણ્ડા પ્રતિમવન્ અરખ્યવાસનું કથં તુ અપ્યુપિતા અસિ ?

ઉદયન ધોષવતી વીણાને ઉદેશીને અહીં કહે છે કે, દેવી વાનવદત્તાના સ્તનો અને જનનસ્થળ ઉપર સૂનારી તું બધાં જ જાણના કેમ નહીં રાકી ? શ્રુતિમુલનિનદે-શ્રુતિમ્ના મુલાઃ નિનદ્રાઃ સ્ત્વાઃ । દત્તતુદી । જેનો મધુર પવન ધાનેાને મુખ આપે ॥ તેવી હે વીણા ! વિહગગરજોવિકીર્ણદણ્ડા-વિહગાનાં ગર્જ રજવા વિકીર્ણઃ દણ્ડઃ સ્ત્વાઃ સ્ત્રા । પક્ષીઓનાં મુમૂદો દ્વારા મજાલોથી વ્યાપ્ત થયેલ ॥ ૬૭ જેનો એવી (વીણા) જન્મલમાં પડેલી વીણાની આમપાસ પક્ષીઓની ઉડાડડને લીધે ધૂળ લીડની અને તેથી વીણાનો ૬૭ ધૂળથી ભારાઈ ગયો છે. પ્રતિમવન્-ભવન્ (અગ્ન્યવાસનું વિશેષણ). 'પ્રતિભવ' શબ્દના અર્થ માટે જુઓ : અવ મૈરવન્ । દાવર્ગ મેષર્ગ મોર્ગ મોર્ગ પોર્ગ મયાનકમ્ । મર્ગદ્વ પ્રતિભવન્ । અનરઃ । અપ્યુપિતા-અધિવન્નું ક. જ. ક. પ્રથમ વાસવદત્તાના સ્તનયુગલ ઉપર તેમજ જનનસ્થળ ઉપર રાકીને પડી પક્ષીઓના લોચે ભાંધે ધૂળ લીડી રાકી છે તેવા ભવન્ જનવર્મા નિવાસ કર્યો, એમાં જે વિરોધ પ્રસ્તુત થયો છે તે નોંધપાત્ર છે.

શ્લોક : ૨ (અન્વય) ત્વ, શ્રોણીસમુદ્વહનપાર્શ્વનિપીઢિતાનિ, લેદસ્ત-
નાન્તરસુલ્લાનિ, ડગ્ગૂહિતાનિ, મામ્ ઉદ્દિશ્ય વિરહે પરિદેવિતાનિ ચ વાચાન્તરેષુ
સસ્મિતાનિ કથિતાનિ ચ (ન સ્મરસિ) ।

આ શ્લોકમાં, ધોષવતી નિર્મોહી કેમ ॥ એનું કારણ આપવામાં
આવ્યું છે. તે બિયારી વાસવદત્તાને યાદ કરતી નથી જે વાસવદત્તા તને.
ખોળામાં ભેતી, પાશ્વલગથી દબાવતી, સ્તનોની વચ્ચે રાખી સુખ આપતી.
તેને પણ તું યાદ કરતી નથી । વિરહાવસ્થામાં કરેલા વિનાયો અને વીણાવાદન
શીખતા-શીખવાડતા કરેની ઝોઢીઓને પણ એ યાદ કરતી નથી, માટે એ
નિર્મળા (અસ્તિત્વા) છે

શ્રોણીસમુદ્વહનપાર્શ્વનિપીઢિતાનિ—શ્રોણ્યામ્-ખોળામાં, સમુદ્વહનાનિ—
જે થકુ તે, ચ-અને પાર્શ્વાભ્યા-એ પડખથી, નિપીઢિતાનિ-દબાવતું તે-
વીણા વગાડતી વખતે વાસવદત્તા એને ખોળામાં રાખીને વગાડતી હશે અને
વચ્ચે વચ્ચે એ પડખે આઘીપાઘી કરતી હશે એ કિયાતુ આમાં વર્ણન છે
લેદસ્તનાન્તરસુલ્લાનિ—લેદે સતિ-થાક લાગતા, સ્વનયો અન્તરે—મે સ્તનોની
વચ્ચે સુલ્લાનિ-માણેનાં સુખો ડગ્ગૂહિતાનિ—આશ્વિચનો, પરિદેવિતાનિ—
વિલાપો પ્રેમીજનો એકબીજા વગર ક્ષણવાર પણ રહી શકે નહિ
વાસવદત્તાના જીવનમાં પણ એવા અનેક પ્રસંગો આવ્યા હશે જ્યારે
તે ઉદયનના વિરહમાં દુઃખી બની હશે વાચાન્તરેષુ-વગાડતા વગાડતાં વચ્ચે
વચ્ચે સસ્મિતાનિ-સ્મિતપૂર્વકની કથિતાનિ-વાતચીત ધોષવતી ઉદયન-
વાસવદત્તાના પ્રેમબંધનને શ્રેષ્ઠ સાક્ષિણી હતી એના સાન્નિધ્યમાં જ અને
વચ્ચે પ્રેમ જાગ્યો હતો, અકુરિત થયો હતો, વધ્યો હતો અને પૂર્ણતાએ
પહોંચ્યો હતો.

શ્લોક ૩ (અન્વય) મે ચિરપ્રસુત્ત કામ. લીળયા પ્રતિવોધિન ।
યત્પા (વાસવદત્તાયા.) પોષવતી પ્રિયા (અસ્તિ) ॥ દેવો તુ ન પશ્યામિ ।

ચિરપ્રસુત્ત—ચિરકાલથી સુપુષ્ટ અવસ્થામાં રહેલો પદ્માવતી સાથે
લગ્ન થયા પછી વાસવદત્તાના વિરહનું દુઃખ ઠરકઠરક દળતું થયું ત્યારે, ત્યાં તો
વીણાએ એ દુઃખને પુનઃ જાગૃત કર્યું છે (પ્રતિવોધિત) જે વાસવદત્તાને
આ ધોષવતી બહુ પ્રિય હતી તે વાસવદત્તા આ છે ?

શિરિપજનસવાશાત્—કલાકારો પાસે લઈ જઈને નવયોગો કરવા-
નવા જેવી બનાવોને (thoroughly repaired).

ધોષવતી પ્રસંગ ઉદયન-વાસવદત્તાના પુનર્મિલનમાં અગ્ર દનો ભાગ
ભજવે છે. પદ્માવતી સાથે લગ્ન થયું ત્યાં સુધી ઉદયનને વાસવદત્તા વિના

એક ક્ષણ પણ એના નહોતું, તે નાટકકારે જતાવ્યું છે. પરંતુ ત્યારબાદ આરુણ સાથેના મુદ્દમાં અને વિજેતા બન્યા પછી કૌસામ્બીમાં રથરવા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સંભવ છે કે વાસવદત્તાની સ્મૃતિ કાંપી થઈ ગઈ હોય. એ સ્મૃતિને પુનઃ તાજી કરી, ઉદયન વાસવદત્તાનો પૂર્વના પ્રેમથી જ સ્વીકાર કરે તે માટે તેને તૈયાર કરવા આ પ્રસંગ યોગ્યો છે તે સ્પષ્ટ છે.

તેન હિ પદ્માવતી-તો પદ્માવતીને બોલાવી લાવો. પદ્માવતી વાસવદત્તાની જગ્યાએ હોવાથી વાસવદત્તાનાં પિયેરિયાંને ઉદયન પદ્માવતી સાથે મળવાનું ઉચિત લેખે છે. અયં યુત્તાન્તઃ-આ સમાચાર, અર્થાત્ ઉદયને પદ્માવતી સાથે લગ્ન કર્યું છે તે અથવા ઉદયને વત્સરાજ્ય પુનઃ હસ્તગત કર્યું છે તે સમાચાર. ઉજ્જયિનીથી કાંચુકીય અને ધાત્રી એ બે જગ્યા આગાં છે. તેમના આગમનના પ્રયોજન વિષે ઉદયનના મનમાં મડમથત આવી રહી છે. મે કાતિકુલસ્ય-મારાં સર્ગસર્ગધીઓનું, 'વાસવદત્તાનાં સર્ગાં તે મારાં સર્ગાં' એવી પદ્માવતીની લાનવા છે. અહીં પદ્માવતીનું ઔદાય નોંધપાત્ર છે. કિં મયા સહોપવિષ્ટઃ-‘યુ’ મને સાથે રાખીને આ લોકોને મળવા ધારો છો? એમ પદ્માવતી પૂછે છે. કાંચુકીય અને ધાત્રી, 'વાસવદત્તાને મળે' હજુ બહુ દિવસો થયા નથી ત્યાં તો રાજાએ બીજીવાર લગ્ન પણ કરી નાખ્યું; એટલું જ નહિ પણ બીજીવારની પત્નીને સાથે રાખી અમને મળે છે! રાજા ઉદયનને કંઈ સંકેત પણ નથી થતો. આમ વિચારે તો! માટે પદ્માવતી આ પ્રશ્ન કરે છે.

કલત્રવર્ણનાર્હ જનમ્-આ વાક્યમાં રાજા બીજો મુદ્દો રજૂ કરે છે. વાસવદત્તાના મંબધીઓ માટે પદ્માવતી-વાસવદત્તા બરાબર છે; એટલે પદ્માવતીને જોવાનો એમને અધિકાર છે. એમનાથી પદ્માવતીને દૂર રાખવાથી તે લોકો કેવા તર્કવિતર્ક કરશે? (વહુદોષમ્ ઉત્પાદયતિ ।) તાતો વા અમ્બા ચા-પિતાજી અને માતાજીએ. આ સહો પદ્માવતીએ રાજા મહાસેન અને રાણી અંગારવતી માટે વાપર્તા છે. વાસવદત્તાના સ્થાને રહીને પેતાની ફરજનું તે બેગેબર પાલન કરી રહી છે. બાવિના ઇવ સંવૃત્તા-મને બંધીક સાગી રહી છે. રાજાના હૃદયમાં પણ આવો જ લાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આગમના શ્લોકમાં તે વ્યક્ત થયો છે.

શ્લોક : ૪ (અન્ય) (તાતઃ અમ્બા વા) કિં વક્સતિ ઇતિ મે હૃદયં પરિચક્લિતમ્ (અસ્તિ) । અપહૃતા અપિ સા કન્યા મયા ન રક્ષિતા । ચૈઃ માગ્યૈઃ મહદવાસગુણોપપાતઃ (અહં) પિતુઃ જનિતરોષઃ પુત્રઃ ઇવ મીતઃ અસ્મિ ।

મહદવાપ્તગુણોપધાતઃ—(૧) મહાન્ અવાપ્તઃ ગુણાનામ્ ઉપધાતઃ યેન । જેણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઉપર પડેલા મોટા આધાનને સહન કર્યો છે. (૨) મહાન્ ચ અસૌ અવાપ્તગુણઃ ઉપધાતઃ યસ્ય । જેને મોટો અને ચોમેરથી એકદમ આવી પડેલો આધાત સહેવો પડ્યો છે. (૩) મહસ્તુ અવાપ્તઃ ગુણોપધાતઃ યેન । જે પોતાના વડીલો પ્રત્યેની ફરજ અથવા તેમના તરફ બતાવવાનું માન ચૂક્યો છે. શ્લોકના અંતિમ ચરણમાં એક સુદર ઉપમા યોજીને ઉદયનની લયભીત દશાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. પિતાને શુસ્તે કરીને (પિતુઃ જનિતરોયઃ) પુત્ર કેવો લયભીત થઈ જાય છે, એમ કુંભવ પામુ છું (મીતઃ અસ્મિ). પોતે વાસવદત્તાનું અપહરણ કર્યું પણ એનું રક્ષણ ન કરી શક્યો. આથી રાજા મહામેન અને રાણી અંગારવતી એના ઉપર ક્રુદ્ધ હશે, એવી કલ્પના ઉદયનને થાય છે. પ્રાસકાલે—વખત આવ્યે, મૃત્યુ સમયે.

શ્લોક : ૫ (અન્વય) इदं सम्बन्धिराज्यम् एतत् महान् प्रहयः । पुनः नृपसुतानिघनं स्मृत्वा विपादः (जायते) । हे दैव, यदि परै. अपहृतं राज्यं कुशलं, देव्याः च कुशलं (स्यात्) तर्हि भवता किं न कृतं स्यात् ।

મહાસેનનો કંચુકી ઉદયનના મહેલમાં આવતાં કેવા દ્વિવિધ ભાવો અનુભવે છે તેનું આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. એક જાણુ જમાઈ ઉદયનનું રાજ્ય છે એ ખ્યાલે હર્ષ થાય છે ત્યાં પોતાના સ્વામીની રાજકુમારીના મરણનું દમરણ થતાં વિપાદ થાય છે. સમ્બન્ધિરાજ્ય-સંબંધી એટલે ઉદયન, તેનું રાજ્ય, નૃપસુતાનિઘનમ્-નૃપસુતાયાઃ-રાજા મહાસેનની પુત્રી વાસવદત્તાનું નિઘનમ્-મૃત્યુ. મવતા કિં ન કૃત સ્યાત્-અર્થાત્ સર્વમેવ કૃતં સ્યાત્ । જે ઉદયનનું રાજ્ય શત્રુઓના હાથમાં ન ચ્યું હોત અને વાસવદત્તાને પણ કંઈ ન થયું હોત તો પછી બીજું શું જોઈતું હતું, આવો ભાવ છે.

શ્લોક : ૬ (અન્વય) अपि, शृगिन्या राजवंश्यानाम् उदयास्तमयप्रभुः मया काक्षितवान्धवः ॥ राजा कुशली !

અપિ રાજા ॥ કુશલી—આમ વાક્યના આરંભે પ્રયોજેલ અપિ શબ્દ વાક્યને પ્રત્યાર્થ જનાવે છે. રાજવંશ્યાનામ્—વંશે મવા વંશ્યાઃ, રાજઃ વંશ્યાઃ, તેપામ્-રાજાઓના વંશમાં ઉન્નત થયેલા, રાજપુરુષો. ઉદયાસ્તમયપ્રભુઃ—ઉદયશ્ચ અસ્તમયશ્ચ ઉદયાસ્તમયૌ, તયોઃ પ્રભુઃ—રાજાઓનાં ઉન્નતિ અને વિનાશ કરવાને સમર્થ. આ વિશેષણથી જણાય છે કે એ વખતે હિન્નથિનીનું રાજ્ય બહુ પ્રળપ હતું અને ત્યાંનો રાજા ચંડ મહામેન અનેક રાજ-

મહારાજાઓની ચડતીપડતી માટે જવાબદાર હતો. કોંઈકવાન્ધવ:-કાશિતઃ
વાન્ધવઃ યસ્ય-જેની સાથે સંબંધ બાંધવાની આકાંક્ષા રાખેલી તે (રાજા
મહાસેન). આસનાદુત્યાય-આસન ઉપરથી બીડીને. મદામેનનો કંચુકી બપોરે
મહાસેનના સમાચાર આપે છે ત્યારે ઉદયન મદાસેન તરફ આદરભાવ
જતાવવા બીજો યાવ છે. મદાસેન જાતે આગેા હોત તો ઉદયન બીજો
ચર્ધ એને સન્માન આપત જ, પરંતુ અહીં તો એના કંચુકીએ એણે
મોકલેલ મુદ્દેશા કહેવાની સરખાત કરી કે તરત ઉદયન આસન ઉપરથી
બીજો ચર્ધ જાય એ ઉત્કટ આદર મૂકવે છે. વૈદેહીપુત્રસ્ય-ઉદયન. અહીં
ઉદયનને વૈદેહીપુત્ર કહ્યો છે પરંતુ કથામૃતિસાગર પ્રમાણે તે અયોધ્યાના
રાજા કૃતવર્માની પુત્રી મૃગાવતીનો પુત્ર હતો.

શ્લોક : ૭ (અન્વય) યે કાતરઃ સપિ શા અચળઃ તેષુ રાજાહઃ
ન જાયતે । નરેન્દ્રગ્રીઃ હિ પ્રાયેગ સોગ્રાહૈઃ ઇષ મુજ્યતે ।

ઉદયને સત્તુને પરાસ્ત કરીને પોતાનું ગત્ય પાછું મેળવ્યું તેની
પ્રશંસા કરતાં રાજા મહાસેન તેને અભિનંદન પાઠવે છે. ઉત્સાહથી સંપન્ન
રાજા જ રાજદમ્બીને ભોગવી શકે છે. આ ઉત્સાહ બીજા કોઈ નિર્બળ
લોકોમાં હાપિ હોઈ શકે નહિ. મૃત્યુચક્રિકામાં પથ્ય આવેા જ ભાવ
પ્રમટ થયો છે : સાહેબ શ્રી પ્રતિવચતિ । રાજાની સફળતા ત્રણ સકિન્દ્રોને
આધીન છે : પ્રભુસકિત, મંત્રસકિત અને ઉત્સાહસકિત. આ મણેપમાં
ઉત્સાહસકિત મુખ્ય છે. 'ઉત્સાહી રાજાઓ જ ગત્યપદ્ધતી ભોગવી શકે છે'
એ વાક્યમાં ઉત્સાહસકિતનું જ મહત્ત્વ જતાવાયું છે.

શ્લોક : ૮ (અન્વય) પુર્વમ્ અહમ્ તાયદ્ અચ્ચિદ્ઃ । (તતઃ)
સુતૈઃ સદ્ દદ્ અલિદ્ઃ । તસ્ય કન્યા અવદ્ધતા, મૃયઃ ચ મૃતા ન રંજિતા ।
તન્મ્યાઃ નિષ્વનમ્ અગિ શ્રુત્વા ચ (તસ્ય) મયિ તથા ઇવ જ્યન । તનુ કચિદ્ગત્,
કથાન્ પ્રાપ્તમ્ (મે) યદ્ (આણીવ) અત્ર હિ ત્વઃ કામમ્ ।

સાથે પરજીવવા માગેના હતા. ઉદયન વીજ્ઞા વગાડીને હાથીએને વશમાં કરવાની વિદ્યા જાણતો હતો. એકવાર મહાસેને એક બનાવટી હાથી વિધેયપર્વતનાં જંગલમાં મૂક્યો. એની રચના એવી હતી કે એ જાતે જ જાતિ કરતો હતો. એના શરીરમાં મહાસેનના સૈનિકો બસાઈને એસી ગયા. આ વિશાળકાય હાથી અંગે ઉદયનને માહિતી મળી ત્યારે તે ધોષવતી વીજ્ઞા લઈ એને પકડવા ગયો. લાગ જોઈને મહાસેનના સૈનિકોએ ઉદયનને કેદ કર્યો. પાછળથી વાસવદત્તાને વીજ્ઞા સ્ત્રીખવાડવાનું એને કહેવામાં આવ્યું. ધીમેધીમે બંને વચ્ચે પ્રણય થયો અને મહાસેનની ધ્રુષ્ણ પૂણ્ય યર્ષ. સુતેઃ સહ-પુત્રો સાથે. વાસ્તવમાં મહાસેનને બે જ પુત્રો હતા માટે સુતેઃ નો અર્થ 'સંતાનો' કરવો જોઈએ. પોતાના સંતાનોની જેમ ઉદયનને રાખ્યો, એવો ભાવ છે. નિષ્કલમ્-મૃત્યુ. સ્વતા-આત્મીયતા. ઉચિતાન્ વત્સાન્-મારું વત્સદેસનું રાજ્ય. વાક્યરચના આ પ્રમાણે પણ યર્ષ શકે : યદ્ (યદં) વત્સાન્ પ્રાપ્તુમ્ ઉચિતાઃ (સમર્થાઃ અમવામ) અત્ર હિ ત્વપઃ કારણમ્ (આસીત) । વત્સદેશના રાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિમાં મહાસેનને કેટલો ફાળો હતો એ વિચારણીય છે. મહાસેને કંઈક મદદ ચોક્કસ કરી હશે. 'પોતાની સફળતાનો યશ્ વડીળોને આપવો' એવા શિષ્ટાચાર મુજબ પણ ઉદયને આમ કહ્યું હોય ।

શ્લોક : ૯ (અન્વય) ઘોડચાન્તઃપુરજ્યેષ્ઠા, પુણ્યા નગરદેવતા, મમ પ્રવાસદુઃસ્વાર્તા માતા કુચલિની નનુ ?

આ શ્લોકમાં ઉદયન વાસવદત્તાની માતાના કુશળ સમાચાર પૂછે છે. અહીં રાણી અંગારવતી માટે ત્રણ વિશેષણો ચોળ્યાં છે; જે એના વ્યક્તિત્વની મહત્તા બતાવે છે : (૧) મહાસેનની સોળ રાણીઓમાં જ્યેષ્ઠ-પટરાણી, (૨) પવિત્ર નગરદેવતા અને (૩) હું જ્યારે ઉજ્જવિનીમાંથી નીકળી ગયો ત્યારે મારા પ્રવાસથી દુઃખી બનનારી માતા.

અન્તઃપુર એટલે 'રણવાસ' એ ઉપરથી આરોપિન અર્થ 'રાણી'. આ ઉપરથી જણાય છે કે મહાસેનને સોળ રાણીઓ હતી. ઘોડચાન્તામ્ અન્તઃપુરાગ જ્યેષ્ઠા । એમાં સૌથી મોટી રાણી. પ્રવાસદુઃસ્વાર્તા-પ્રવાસસ્વ દુઃસ્વેન આર્તા । પ્રવાસ એટલે ઉદયને વાસવદત્તા સાથે ઉજ્જવિનીમાંથી નીકળીને ડોશામ્બી સુધી કરેલી યાત્રા. ખરી રીતે મહાસેન અને અંગારવતી વાસવદત્તાને ઉદયન સાથે પરજીવવાના જ હતાં છતાં, હિતાવળ કરીને ઉદયન વાસવદત્તાને લઈ ચાલી નીકળ્યો ત્યારે સૌથી વધુ દુઃખ અંગારવતીને થતું હતું. (શુઓ : પ્રતિષ્ઠાપોગન્ધરાયણ અંક ૪)

ઈંદ્રશં કુશલમ્—આ સન્દર્ભા બારેભાર વ્યંજ્ય રહેલો છે. તાણી અંધારવતીએ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા છે એનો ઉદ્ધવને આપેલો જવાબ કેટલો સૂચક છે ! અમારી તો આવી કુશળતા છે ! વાસવદત્તા બતી રહી પછી કુશળતાનું શું પૂછવું ? ઈંદ્રશમ્—વાસવદત્તાવિરહે યાદશં કુશલં શશ્વ તાદશમ્ । ગજેન્દ્રગઢકર । ડરતા અપિ અનુપરતા—મર્મા છતાં શ્વતી. તમે જેની આટલી દરકાર લો છો તે વાસવદત્તા મરી નથી, શ્વતી છે. (સરખાવો : મર્ત્યસ્નેહાભા હિ દમ્બાપ્યદમ્બા । ૧.૧૨)

શ્લોક : ૧૦ (અ-વચ) મૃત્યુકાલે કઃ કં રક્ષિતું શક્તઃ । રજ્જુચ્છેદે કે ચટં પારયન્તિ । ઇયં લોકઃ વનાના તુલ્યધર્મઃ । કાલે છિયતે, કાલે રમ્યતે ચ । મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે. મનુષ્યને મૃત્યુના મુખમાંથી ટાઈ બચાવી શકવું નથી. જમતના આ સામ્યત નિયમનું આ શ્લોકમાં સુંદર ઉદાહરણ આપી સ્વરૂપ રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

રજ્જુચ્છેદે—દોરડું તૂટી જતાં. ધરાને દોરડું બાંધી પાણી ભરવા માટે કૂવામાં ઉતાર્યો હોય અને વચ્ચે જ દોરડું તૂટી જાય ત્યારે શું થાય છે ! ધડો કૂવામાં પડી જાય છે. એને કૂવામાં પડનાં દોરડું બચાવી શકે ? એવું જ માણસોનું પણ છે. શ્વનદોરી તૂટી જતાં મનુષ્યને દોરડું બચાવી શકે છે ? લોકઃ વનાનાં તુલ્યધર્મઃ—ફુનિયા જંગલના સમાન ધર્મવાળી છે. જંગલ એટલે જંગલનાં વૃક્ષો. તે અમુક વખતે (કાલે) ઊગે છે, અમુક વખતે (કાલે) કપાઈ જાય છે; નષ્ટ થાય છે એમ ઊભવું અને આશ્રમવું એ સ્થાવરજંગમ બધાને માટે સમાન છે. (સરખાવો : જાતસ્ય હિ બ્રુવો મૃત્યુઃ ગીતા : ૨.૨૭)

શ્લોક : ૧૧ (અ-વચ) મહાસેનસ્ય કુહિતા, મે શિષ્યા પ્રિયા દેવી ચ, સા દેહાન્તરેણ અપિ મયા કર્યં સ્મર્તું ન શક્યા ।

ઉદ્ધવ વાસવદત્તાનું સ્મરણ ન કરે એ શક્ય છે ? કદાપિ નહિ. આ જન્મમાં તો એ જુલાય જ નહિ પરંતુ જન્મજન્માન્તરોમાં પણ તેનું સ્મરણ રહેશે જ. વાસવદત્તા માટે વપરાયેલાં ત્રણ વિશેષણો એના વ્યક્તિત્વનું, ચિરસ્મરણીય વ્યક્તિત્વનું સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરે છે : (૧) મહાસેનની પ્રતી, (૨) મારી શિષ્યા અને (૩) પ્રિય દેવી. દેહાન્તરેણ—અન્યે દેહા इति देहान्तराणि । તેણે । રથવંશમાં ઇન્દુમતિ માટે વિલાપ કરતાં અલ્પ પણ તેને ગૃહિણી, સચિવ, સખી, શિષ્યા વગેરે વિશેષણોથી નવાજી હતી. (શુઓ : ગૃહિણી સચિવઃ સરતી મિથઃ પ્રિયશિષ્યા સ્મરિતે કલ્યાણી । કવચાવિમુક્તેન મૃત્યુના હરતા ત્વાં યદ કિં ન મે હૃતમ્ ॥ રથ. ૮.૬૭)

હશે ? આ મુખની મધુસ્તાને અગ્નિએ કેવી રીતે દૂષિત કરી હશે ? સ્નિગ્ધ-કોમળ, સંવાળું. દૂષિત-દૂષિત કયું, નષ્ટ કયું.

ધાર્યપુત્રસ્ય પ્રતિમૃત્યાઃ-ઉદયનનું ચિત્ર બરોબર ઉદયન જેવું જ છે એ વાત પ્રત્યક્ષ બિબેક્ષા ઉદયન સાથે ચિત્રદ્વકમાંના ચિત્રને સરખાવીને પદ્માવતી જાણી લે છે. આ ઉપરથી વાસવદત્તાનું ચિત્ર પણ વાસવદત્તાને બરોબર મળતું હશે, એવું પદ્માવતી અનુમાન કરે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે બે જુદા જુદા ક્ષણે ઉપર અલગ અલગ ચિત્રો દોરેલાં હશે.

પ્રહૃષ્ટોદ્વિગ્નામ્-આદૌ પ્રહૃષ્ટા પશ્યદ્ સદિગ્ના । તામ્ । (કર્મધારય) પદ્માવતીને ચિત્રદ્વક જોઈને પ્રથમ હર્ષ થયો અને પછી ઉદ્વેગ થયો, તેનો અર્કો નિર્દેશ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદયનને આથી નવાઈ લાગે છે. હવે દલ-બહી જ, મારી પાસે. મયા સહ આગતામ પ્રેશ્ય-કોઈ વખત મારી સાથે આવે ત્યારે જોઈ લેજો. વાસવદત્તાના રૂપરતને મળતી કોઈ સ્ત્રી પદ્માવતીની સાથે છે એ જાણીને જ ઉદયન એને જોવા ઇચ્છે છે. પરંતુ પદ્માવતી એનો પ્રતિવાદ કરે છે, આવતિકાના વેશમાં રહેલી વાસવદત્તા પરપુરુષના દર્શનથી દૂર રહે છે માટે. એટલે કોઈ વખત તે મારી સાથે હોય ત્યારે તમે દૂરથી એને જોઈ લેજો, એવું પદ્માવતી સૂચન કરે છે.

શ્લોક : ૧૪ (અવન) ચંદિ વિપ્રસ્ય મગિની, તર્હિ વ્યક્તમ્ અન્યા મયિષ્યતિ । પરસ્પરગતા સ્પર્શુલ્યતા લોકે દશ્યતે ।

આવંતિકા અંગે પદ્માવતીએ જે માહિતી આપી તેનો સ્વીકાર કરી ઉદયન કહે છે કે જો તે કોઈ આજણની બહેન (વિપ્રસ્ય મગિની) હોય તો તે બીજી કોઈ સ્ત્રી હોવી જોઈએ જુનિયામાં એકબીજાને મળતાં રૂપરંગ ધણીવાર જોવા મળે છે. વ્યક્તમ્-નિશ્ચિત, ચોક્કસ. અન્યા-બીજી કોઈ સ્ત્રી (વાસવદત્તા નહિ). સ્પર્શુલ્યતા-રૂપરંગની મમાનતા. આમ વાસવદત્તાનું અભિજ્ઞાન થોડાંકાં રહી મધુ. આ શ્લોકમાંના વિપ્રસ્ય મગિની એ શબ્દો વિપ્ર ના આત્મમનના સૂચક છે. તરત જ પ્રતીકારી એના આવવાની સૂચના આપે છે. હજી અંકમાં પ્રસંગોની પરંપરા અને લાગે તેમનું મુદ્દ મંદલન કયું છે, તે નોંધપાત્ર છે.

પ્રતિપ્રહીતુમ્-પાછીલેવા માટે. અમ્યન્તરસમુદાચારેષ-અમ્યન્તરે યઃ સમુદાચારઃ । તેન । અંદર લાવવા માટેની યોગ્ય વિધિ કરીને. (There must have been some special procedure of introducing a visitor in the inner apartment. —Gajendragadkar)

અભિપ્રેત:- હૃષ્ટ:-માનીતો. વાસવદત્તાનાં માતાપિતાના હૃદયમાં પ્રથમથી જ ઉદયન માટે આદર હતો. અનગ્નિસાધિકમ્-ન અગ્નિ: સાધી યસ્મિન્ કર્મણિ-જેમાં અગ્નિને સાધી તરીકે રાખ્યો નથી ખઈ વેદિક વિધિથી કરેલું હગ્ન અગ્નિની સાક્ષીએ જ સપન્ન થાય છે, આ દોડાએ તો મનથી જ કન્ધાદાન કરી દીધું હતું. શીળાગ્ન્યપદોન-વીણા શીખવવાના બહાને, 'તમે એને વીણા શીખવો' આ તો એક બહાનું હતું. ખરી રીતે તેઓ આ બધું ઉદયન વાસવદત્તાને સ્વીકારે, એ માટે કરતાં કરતાં, અગ્નિ-વૃક્તિવાદનજ્વલ:-ન નિવૃત્તં વિવાહમ્જ્વલં (પરિણયોત્સવઃ) યસ્ય-જેની હગ્નવિધિ પગિપૂર્ણ થઈ નથી તેવો (ઉદયન). આગમ્યામ્-અમે, અર્થાત્ મહાસેન અને અંજારવતીએ. પ્રતિક્રિતિમ્-ચિત્ર વાસવદત્તાના અભિપ્રેતોના માટે 'ચિત્રફલક પ્રસન્ન' બહુ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ચિત્રફલકને ભાસે કેવી સીંહતપી સ્વાભાવિક રીતે પ્રસ્તુત થયું છે તે જોવા જેવું છે. નિવૃત્તઃ ધ્રુવ-આશ્વાસન મેળવો.

શ્લોક : ૧૨ (અન્વય) एतद् वाक्यं राज्यप्रभयताद् अपि प्रियतरम् । यद् अपराद्धेषु अपि अस्मात् स्नेहः न विस्मृतः ।

અંજારવતીએ મોકલેલા સંદેશથી ઉદયનને ભારે સાંત્વન મળે છે. આ શ્લોકમાં ઉદયન અંજારવતીએ મોકલેલા સંદેશને સો રાજ્યોના લાભ કરતાં પણ (રાજ્યપ્રભયતાદ્ અપિ) પ્રિયકારક ગણાવે છે. વાસવદત્તાને ભગાડીને, ખરેખર તો, ઉદયને અપરાધ ક્ષેપો હતો, છતાં એવા અપરાધો તરફ પણ (અપરાદેષુ અપિ) આવો સ્નેહ !

શુરુજનમ્—વડીળને અર્થાત્ વાસવદત્તાને. પદ્માવતી વાસવદત્તાનું ચિત્ર જોવા ઇચ્છે છે. જેણે ઉદયનને પોતાના પ્રેમથી આટલો બધો પ્રભાવિત કરી દીધો કે મૃત્યુ પછી પણ તે એને જીવતો નથી, એ વાસવદત્તા કેવી હશે, તે બાંધવાની જિજ્ઞાસા સમજી શકાય તેવી છે. અહીં પદ્માવતી વડીલો તરફ સમુચિત આદર બતાવે છે તેથી તેની સભ્યના પ્રગટ થઈ છે. ઉત્તેજિ-ચિત્રફલક ઉપર દોરેલી વાસવદત્તાનું ચિત્ર એટલું આભેજૂજ હતું કે 'આ ચિત્ર વાસવદત્તાને મળતું છે એમ નહિ પણ આ વાસવદત્તા જ છે' એમ રાજા માને છે.

શ્લોક : ૧૩ (અન્વય) अस्य स्निग्धस्य वर्णस्य दारुणा विरक्तिः कथम् । अग्निना च इदं मुक्तमापुर्णं कथं दूषितम् ।

ચિત્રફલકમાં વાસવદત્તાનું ચિત્ર જોઈ ઉદયન વિચારે છે કે આવા સુંવાળા અને કામળ સરીર ઉપર અગ્નિદાહની દારુણ વિપત્તિ કેમ આવી

હશે ? આ મુખની મધુસ્તાને અગ્નિએ ફરી રીતે દ્વિત કરી હશે ? સ્નિગ્ધ-ક્રોમળ, સંવાળું. દૂષિતમ્-દૂષિત ક્યું, નષ્ટ ક્યું.

આર્યપુત્રસ્ય પ્રતિરૂત્યાઃ-ઉદ્યનનું ચિત્ર બરોબર ઉદ્યન જેવું જ છે એ વાત પ્રત્યક્ષ જિજ્ઞેષા ઉદ્યન સાથે ચિત્રશ્લોકમાંના ચિત્રને સરખાવીને પદ્માવતી જાણી લે છે. આ ઉપરથી વાસવદત્તાનું ચિત્ર પણ વાસવદત્તાને બરોબર મળતું હશે, એવું પદ્માવતી અનુમાન કરે છે. આ ઉપરથી જાણ છે કે બે જુદા જુદા ફક્ત ઉપર અવગમ અલગ ચિત્રો દોરેલાં હશે.

પ્રવૃદ્ધોદ્વિગ્નામ્-આદૌ પ્રવૃદ્ધા પચ્ચાદ્ ઉદ્વિગ્ના । તામ્ । (કર્મધારય) પદ્માવતીને ચિત્રશ્લોક જોઈને પ્રથમ હર્ષ થયો અને પછી ઉદ્વેગ થયો, તેનો અર્થ નિર્દેશ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્યનને આથી નવાઈ લાગે છે. હા એવ-અહીં જ, મારી પાસે. મયા સહ આગતામ્ પ્રેક્ષ્ય-કોઈ વખત મારી સાથે આવે ત્યારે જોઈ લેજો. વાસવદત્તાના રૂપને મળતી હોય તો પદ્માવતીની સાથે છે એ જાણતાં જ ઉદ્યન એને જોવા છડે છે. પરંતુ પદ્માવતી એનો પ્રતિવાદ કરે છે, આવતિકાના વેશમાં રહેલી વાસવદત્તા પરપુરુષના દર્શનથી દુર રહે છે માટે. એટલે કોઈ વખત તે મારી સાથે હોય ત્યારે તમે દૂરથી એને જોઈ લેજો, એવું પદ્માવતી સૂચન કરે છે.

શ્લોક : ૧૪ (અવગમ) यदि विप्रस्य भगिनी, तर्हि व्यक्तम् अन्या मविष्मति । परस्परगता रूपतुल्यता लोके दृश्यते ।

આવતિકા અંગે પદ્માવતીએ જે માહિતી આપી તેનો સ્વીકાર કરી ઉદ્યન કહે છે કે જો તે કોઈ આદ્યજની બહેન (વિપ્રસ્ય મગિની) હોય તો તે બીજી કોઈ સ્ત્રી હોવી જોઈએ દુનિયામાં એકબીજાને મળતાં રૂપરંગ બધીવાર જોવા મળે છે. સ્વક્તમ્-નિર્મિત, ચોક્કસ. અન્યા-બીજી કોઈ સ્ત્રી (વાસવદત્તા નહિ). સ્મૃતુલ્યતા-રૂપરંગની સમાનતા. આમ વાસવદત્તાનું અભિજ્ઞાન થોડાંમાં રહી ગયું. આ શ્લોકમાંના વિપ્રસ્ય મગિની એ શબ્દો વિપ્ર ના આગમનની સૂચક છે. તરત જ પ્રતીહારી એના આવવાની સૂચના આપે છે. હજી અંકમાં પ્રસંગોની પરંપરા છે અને લાગે તેમનું સુદર સંકલન ક્યું છે, તે નોંધપાત્ર છે.

પ્રતિપ્રહીતુમ્-પાછો લેવા માટે. અભ્યન્તરભગુદાચારેજ-અભ્યન્તરે યઃ ભગુદા-ચારઃ । તેન । અંદર લાવવા માટેની ચોખ્ખી વિધિ કરીને. (There must have been some special procedure of introducing a visitor in the inner apartment. —G.)

પ્રલોક . ૧૫ (અન્વય) નૃપતેઃ હિતાર્થં રાજમહિપીં પ્રચ્છાચ, હિતમ્
 इति अवश्य मया इदं कृतम् इति कामम् । मम कर्मणि सिद्धे अपि नाम,
 असौ पार्थिव किं वक्ष्यति इति मे हृदय परिचङ्कितम् (अस्ति) ।

યૌગન્ધરાયણે ઉદ્યનના હિત માટે જ બધી યોજનાઓ ગોઠવી હતી.
 પદ્માવતી સાથે ઉદ્યનનું લગ્ન થાય અને દરજ્જાની મદદથી યતુના
 હાથમા ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવાય, એ આ યોજનાઓનું પ્રાસંગ્ય હતું.
 ધર્મશાસ્ત્રમાં બધું સીધી રીતે પાર પડ્યું; પણ હવે વાસવદત્તાને ઉદ્યન સામે
 કેમ રજૂ કરવી, એ વિભાસણ યૌગન્ધરાયણને ધર્મ રહી છે. રાજની પ્રિય-
 તમા રાણી વાસવદત્તાને આમ છુપાવવાથી, એને મરેલી ગણીને રાજને
 કેટલો સતાપ થયો હતો! ધર્મ સિદ્ધ થયા છતાં રાજ શું કહેશે, એની
 યૌગન્ધરાયણને બીક છે.

નૃપતે- હિતાર્થમ્ - રાજ ઉદ્યનના હિત માટે રાજમાહિપીમ્-
 રાજરાણી વાસવદત્તાને પ્રચ્છાચ-છુપાવીને હિતમ્ इति अवश्य - આ
 યોજનાથી દરેક રીતે કલ્યાણ જ છે એમ ધારીને હિતમ્ - આ બધું કૃતમ્-
 મેં કર્યું છે 'આ બધું' એટલે વાસવદત્તાને મરેલી જાહેર કરવી,
 પદ્માવતી સાથે ઉદ્યનનું લગ્ન કરવું અને દરજ્જાની મદદ મેળવવી વગેરે.
 કર્મણિ સિદ્ધે અપિ-હવે જ્યારે બધું કામ સિદ્ધ ધર્મ ગયું છે ત્યારે પરિચક્રિતમ્-
 થકાણું છે.

ઇતપૂર્વઃ-અગાઉ સાંભળેલ સ્વર્વત્તામ્-ઉત્તરણ કરેલ. અર્થાત્ એની
 બહેનને જલદી લાવેલ. દિવ્યા હદાનીમ્ અપિ સ્મરતિ-સદ્ભાગ્યે હજી પણ
 અને રમરે ॥ આ વાક્યમાં બારે શ્વરિ રહેલો છે : (૧) યૌગન્ધરાયણની
 યોજના પ્રમાણે બધું કામ સંપન્ન ધર્મ થયા પછી અને ત્યાં માટે યાદ
 કરે ? (૨) અને અહીં રાખ્યે કેટલો વખત થયો ? આટલા દિવસમાં
 એકાદવાર પણ મારી ખજાર માલવાની કુરસદ મળી નહિ ? (૩) યૌગન્ધ-
 રાયણની યોજનાનો નુખ્ત ઉદ્દેશ ઉદ્યનને રાજ્ય પાછું મેળવી આપવાનો
 હતો તે પૂરે ધર્મ થયા પછી મારી ઉદ્યન સાથે પુનઃ મુલાકાત કરાવવાનું
 યાદ આવ્યું એ મારું સદ્ભાગ્ય

નિર્વાતય-નિહન્ત્ (સ્વતે નુ પ્રેક્ષ નિર્વાતયતિ, તેનું આત્મા' બી પુ.
 એ. વ -૫ છુ આપો. સાંક્રમત્-સામ્રિયુતમ્-કેઈ સંસીની કાજરીખા.
 અધિદરગ્મ્-જનુરી, નવાસલા, નવાસપત્ય અધિશ્રિયતે વિચાર્યતે અધિશ્રય-
 યિના સ્વવહાર. અગ્નિ અધિદરગ્મ્ । અહીં 'સાક્ષીઓ' એવો સામાન્ય
 અર્થ જ લેવેલ.

સૌથી પહેલાં વાસવદત્તાની ધારી આવૃત્તિકાવેશધારિણી વાસવદત્તાને ઓળખી કાઢે છે તે ચોખ્ખું જ છે. વાસવદત્તા એના ઓળખામાં જ ઊઠી છે ને ! રાગને એના દ્વારા જ અખર પડે છે. પાછી આત્રી તેા ધૂમટો કોચકયા પછી જ ચાપ છે; છતાં ધારીની વાત માનીને તે તરત આવૃત્તિકાવેશધારિણી વાસવદત્તાને અંદર જવાનું કહે છે (અમ્યન્તરં પ્રવિશ), એ ન સમજાય તેવું છે.

શ્લોક : ૧૬ (અન્વય) રવં મરતાનાં કુલે જાતઃ, વિનીતઃ, જ્ઞાનવાન્, શુચિઃ । તત્ રાજધર્મસ્ય દેશિકઃ (ત્વં) ચલ્યદ્ હર્તુમ્ ન ઝર્હસિ ।

રાગ ખરેખર, પોતાની બહેનને અંતઃ પુરમાં મોકલી દેરી, એ બીકથી મૌન-ધરાપણુ રાગને અપીલ કરે છે કે આ અવહાર તમારા જેવા કુશીન, સાની, વિનયી અને શુદ્ધ બ્યક્તિને હાજર તેવા નથી.

મારતાનાં કુલે જાતઃ—દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પુત્ર ભરત, મરતકુલે જાતઃ મારતાઃ—કરતાના કુળમાં જન્મેલા કૌરવો-પાંડવો તે હારતો, એમના વંશમાં જન્મેલા ઉદયન અર્જુનથી પચીસમી પેઢીએ થયેા હતો એમ પુરાણોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. વિનીતઃ—મુશિક્ષિત, સભ્ય, વિનયી. શુચિઃ—પવિત્ર, શુદ્ધ. દેશિકઃ—શિક્ષક. રાગના ધર્મ કયા, એ તમે જ શીખવાડો છો અને તમે જ પોતાનો ધર્મ બૂલીને મારી બહેનનું બહાલકારે અપહરણુ કરો છો, તે ચોખ્ખું નથી.

રૂપસાદૃશ્યમ્—સ્વરૂપની સમાનતા વચ્ચામઃ—જોઈ એ. અર્થાત્ આવૃત્તિકામાં અને વાસવદત્તામાં કેવું રૂપસાદૃશ્ય છે તે કું જાતે જોઈશ. યવનિકા—ધૂંમટો, મૂળ શબ્દ યવન. આ શબ્દ ઉપરથી સંસ્કૃત નાટકોનું મૂળ ગ્રીક નાટકોમાં શોધવાનો કેટલાક વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે બ્યર્થ છે. યવન શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત છે : જ્—જવતિ—જવન—યવન । ધૂંમટાનો રિવાજ મુસલમાનોના આગમન સાથે ભારતમાં આવ્યો તે માન્યતા પણ જૂથજરેલી છે. ભારતમાં આશીનકાળથી પરિચીત ઝીંઝો ધૂંમટો રાખતી, એવા ઉદ્યોગો મળી આવે છે. આવૃત્તિકાનો ધૂંમટો દૂર ચર્તા જ તે વાસવદત્તા રૂપે પ્રગટ થાય છે. મૌન-ધરાપણુ પણ હતો થાય છે.

શ્લોક ૧૭ : (અન્વય) કિન્તુ રૂપે ચરણમ્ અચરણ સ્વપ્નઃ. ચત્ સ્વપ્નઃ મૂઢઃ રસ્યતે । તદા અનયા અપિ દષ્ટ્વા અહં વચ્ચિતઃ ।

આગમાં બળીને મરી ગયેલી ગણાતી વાસવદત્તાને પોતાની સામે ખરેખરા સ્વરૂપે જોએલી જોઈ ઉદયનને આશ્ચર્ય થાય છે. આ સાત્ય છે કે સ્વપ્ન, તેનો નિર્ણય કરી શકતો નથી. અગાઉ એકવાર વાસવદત્તાને

તેણે જોઈ હતી અને તે જોનો ભય હતો. એવું સાબિત કરવામા આનું દુષ્ટ, એ ધટના અહીં એને યાદ આવે છે આ જ દષ્ટિએ મને અમાઉ છેતર્યો હતો, એ પુનઃ છેતરશે તો નહિ, એમ ને વિચારે છે.

દેવ્યપનયનેન-દેવ્યા વાસવદત્તાયા અપનયનમ્ દૂરીકરણમ્ । તેન । વાસવદત્તાને તમારાથી રિખૂટા પાવાનો (અપરાધ) યોગધરાયણ મવાન નવું-તુ તો યૌગન્ધરાયણ છે ન? 'તુ' પણ ખરો છે ।' એવા ભાવનું આ વાક્ય છે આમ કહીને તે યૌગન્ધરાયણની કુશળતા અને અદ્ભુત મુત્સદ્દીગિરીની પ્રશંસા કરે છે.

શ્લોક ૧૮ (અન્વય) મજ્જમાના વયમ્ મિય્મોમાદૈ ચ, યુદ્ધૈ ચ, શાસ્ત્રદષ્ટૈ મત્રિતૈ (સ્ત્યાદિમિ) મવચનૈ સમુદ્ઘતા ।

આ શ્લોકમા રાજા ઉદયને પોતાના મંત્રી યૌગન્ધરાયણને, તેણે અનેક વાર કરેલી મદદ બદલ અ જલિ આપી છે યૌગન્ધરાયણના લીધે જ ઉદયનને સર્વતોમુખી અઘ્યુદય થયો છે રાજાના ઉકય' માટે મંત્રીએ કેવાકેવાં તરફો. ૨-આ કેવીકેવી મુશ્કેલીઓ વેઠી હતી ' શુ શુ નથી કર્યું' । એના પ્રયત્નોથી જ ઉદયનની જીવનનીકા કિનારે લાગી છે, નહિતર તે અધર્મિયે કપાત્ની ય ડૂબી મર્ષ હોત એટલે યૌગન્ધરાયણે માફી માગવાની ન હોય રાજા એનો આભાર માને એમા જ વધુ બીચિત્ય ॥ (૧) મિય્મોમાદૈ -બનાવટી માકપણ દ્વારા મહાસેનના સૈનિકો ઉદયનને પકડી ગયા છે, એમા સમાચાર મળતા જ યૌગન્ધરાયણે પોતાના રાજાને મહાસેનની કેદમાંથી છોડાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેણે એક 'મીડા' માથુસને વેશ લીધો અને રુમરવાન તથા વિદૂષકને સાથે લઈ, ઉત્તમપિની જઈ ઉદયનને છોડાવી લાગ્યો હતો પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણની એ ધટનાનો અહીં ઉલ્લેખ છે (૨) યુદ્ધૈ -યુદ્ધો દ્વારા યોજના અનુસાર જ્યારે ઉદયન વાસવદત્તાને લઈને મહાસેનના રાજમહેલમાંથી નાસી છૂટ્યો ત્યારે રાજાના સૈન્યો એનો પીછો પકડ્યો તે વખતે યૌગન્ધરાયણે ખરોખર સામનો કર્યો અને ઉદયન સકુશળ કૌશાલથી પટોચી મવો આરુણિ સાથે યુદ્ધ કર્યાનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કર્યો હોય જઈ એ (૩) શાસ્ત્રદષ્ટૈ મત્રિતૈ -શાસ્ત્રેયુદ્ધટે મત્રૈ -શાસ્ત્રોમાં જતાવ્યા પ્રમાણેની મત્રણાઓ દ્વારા અહીં 'શાસ્ત્ર' એટલે રાજનીતિશાસ્ત્ર (Politics)

સ્વામિભાગ્યાનામ્ અનુગન્તાર રામીના લાગ્યને અનુસરનારા અર્થાત્ અમને જે સફળતા મળી છે તે તમારા લાગ્યના લીધે જ મળી છે યૌગન્ધરાયણ વગેરે મંત્રીઓ રાજા ઉદયનના લાગ્યને અનુસર્યા છે, આ

ઉપરાંત બીજું તેમજ કંઈ કંઈ નથી, એમ કહી ચૌગન્ધરાયણ બધી સફળતાઓને પણ રાખીને માથે જ ચડાવે છે. આ એની ઉદારતા છે, મદતા છે, વિનય છે, નમ્રતા છે.

સહીજનસમુદાચારેણ-સહીજનસ્ય સમુદાચારઃ-એક સખીના જેવે વ્યવહાર. ખરી રીતે વાસવદત્તા મોટી રાણી છે. એટલે એની સાથે સખી જેવો વ્યવહાર રાખી શકાય નહિ. પણ પદ્માવતી એને ઓળખતી નહોતી (અજ્ઞાનવા), તેથી સિંધાચારનો લાંબ ચર્ચ થયો (અતિક્રાન્તઃ સમુદાચારઃ).

અર્થસ્વં નામ શરીરમ્ અપરાધ્યતિ-આ વાક્યને જુદીજુદી રીતે સમજાવી શકાય : (૧) અર્થસ્વં શરીરમ્-પદ્માવતીનો દેહ, જે વાસવદત્તા સામે માફી માગવા માટે નમ્યો હતો. વાસવદત્તા કહે છે : 'આમાં જે ગુન્હો હોય તો એ તારા શરીરનો છે. તું વાચકના જેવી ભૂમિકા ભજવે અને પગે લાગે છે એ ખોટું છે. અને ઓળખવામાં તારો અપરાધ નથી થયો. બદલે અત્યારે મારી સામે શરીર પ્રકાશીને તું જે ક્ષમાપાત્રના કરી રહી છે એ દોષારપદ છે. એટલે સમ્મતાપૂર્વક વાસવદત્તા કહે છે કે મારી માફી માગવાની જરૂર જરૂર નથી, કોઈએ ગુનો કર્યો જ નથી. (ગળેન્દ્રગઢકર) (૨) અર્થિનઃ ચૌગન્ધરાયણસ્ય સ્વમ્ । નામ ઇતિ અલીકે । તપા વ્યવદિષ્ટ શરીરં મમેત્યર્થઃ । અપરાધ્યતિ ન તુ ભવતી મમ વાસ્તવં સ્વસ્વમ્ અજ્ઞાનની । યદ્વા અપરાધ્યતિ ઇતિ પ્રથકાકુઃ । અર્થિનઃ સ્વભૂતં શરીરં સર્વપાપિપરણીને તદાપ્ચાપૂર્ણકૃપવર્ણે શરીરમપરાધ્યતિ । ત્રૈવેત્યર્થઃ । I was presented to you as one belonging to a suppliant, and hence you treated me in that way (M. R. Kale). (૩) અર્થિનઃ વાચકસ્ય સ્વં સર્વસ્વીભૂતં શરીરમ્, અર્થો એવ સ્વયમ્ અપરાધ્યતિ નામ । વાચકનો દેહ, જે એના સર્વસ્વ તરીકે હોય છે. (પાતાના શરીર સિવાય બિખારી પાસે બીજું શું હોય છે ?) એટલે વાચક પોતે જ ગુનેગાર હોય છે. વાસવદત્તા કહે છે : 'પદ્માવતી, મારી માફી માગવાની જરૂર નથી. તે' અને સખી જેવી આની અને મોટી રાણી તરીકે માન નથી આપ્યું તેમાં તારો કોઈ વાંક નથી. હું કાણ છું, એમ જે તને ખચર હોત તો તું મને નકકી માન આપત, પણ હું આવૃત્તિકાના વેશમાં તારી પાસે વાચક બનીને આવી હતી. આવા સંજોગોમાં જે કોઈ હોય ગણાય તો એ મારા વેશપટ્ટાનો છે, જેનાથી તું મને ઓળખવામાં અસમર્થ નીવડી. (ડી જી. કે. બે. ૭૬). વાચકના સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત થઈને ચૌગન્ધરાયણે, 'આ માફી માગે છે, એને થોડા દિવસ તમે સ્થાયી' એમ કહી

તમારી પાસે રાખી અને તમે મારી સાથે સખીની જેમ વ્યવહાર કરો, એમાં તમારો શો વાક ? આવો આનો ભાવ છે.

કૌશામ્વીમાત્રમ્-સંપૂર્ણ કૌશામ્વીને અર્થાત્ વત્સરાન્યને. (માત્ર શબ્દના અર્થ માટે લાગ્યો : માત્ર કર્મવિમૂળાયા વિષ્ણુ માને પરિચ્છેદે । અસ-રાવયવે સ્વરૂપે ક્ષીવિ કાતસ્ત્યેઽવચારણે ॥ મેદિની) વાસવદત્તાને છુપાવી રાખવાનું જે કારણ યૌગન્ધરાયણ આ નાનકડા વાક્યમાં આપે છે તેમાં સંપૂર્ણ યોગનાનો સમાવેશ થાય છે. કૌશામ્વીના રાન્યને એટલે વત્સદેશને પુનઃ ઉસ્તત્ કરવા માટે, પદ્માવતી સાથે ઉદયનનાં ધન વગેરે કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે આ પમણું ભયું, એમ તે કહેવા મળે છે.

શઠં યત્તુ સ્મરવાન્-રુમણ્વાન ખરેખર હુચ્ચો છે. એને બધી ખબર હતી, છતાં એણે એવો દેખાવ કર્યો કે જાણે એ કશું જ જાણતો નથી. રાજ રુમણ્વાન માટે આ શબ્દ લાડમાં વાપરે છે.

ભરતવાક્યમ્-ભરતાના નટાના વાક્યં ભરતવાક્યમ્ । નાટકના અંતે બધા પાત્રો રંગમંચ ઉપર ઉપસ્થિત થઈ જે શ્લોક બોલે છે તેને ભરતવાક્ય કહે છે. આ શ્લોક દ્વારા લેખકે પોતાના કોઈ આશયદાતા રાજ રાજસિંહ માટે શુભેચ્છાઓ પ્રગટ કરી છે. ભરતવાક્યનો આ જ શ્લોક થોડાક દેશર સાથે ભાસનાં મેણાભાગનાં નાટકોમાં જોવા મળે છે.

શ્લોક : ૧૯ (અન્વય) સાગરપર્યન્તા, હિમવદિન્વ્યકુણ્ડલામ્ પૃથ્વીપ્રામ્
શ્મી મહી નઃ રાજસિંહ પ્રશાસ્તુ ।

સાગરપર્યન્તામ્-સાગરો પર્યન્તયોઃ યસ્યાઃ-જેની જન્ને બાજુએ સમુદ્ર આવેલો છે તે (પૃથ્વી) હિમવદિન્વ્યકુણ્ડલામ્-હિમવાન્ ચ વિન્વ્ય. ચ હિમવ-દિન્વ્યો, તો કુણ્ડલે યસ્યા - દિમાખ્ય અને વિન્ધ્યાચ્ય એ બે જોના કુણ્ડ છે તે (પૃથ્વી) પૃથ્વીપ્રામ્-પૃથ્વીપ્રામ્ આતપન્મ હપ્તમ્ અદ્ધઃ યસ્યાઃ-એક જગતી ચિદ્ધિન (પૃથ્વી) આ ત્રણેય પૃથ્વીના વિશેષણો છે. આવી પૃથ્વીનું અમારા રાજ રાજસિંહ સુંદર રીતે શાસન કરે. રાજસિંહ-રાજાના નામ અથવા ગજા સિંહ. હવ રાજસિંહ. (અર્થાત્ આપ્રારંભિ. સામાન્યા-પ્રયોગે આ સૂત્રથી કર્મધારણ સમાસ બને છે) -રાજસિંહ એ કવિના આશયદાતા રાજાના નામ દ્વારા અથવા કોઈ રાજા માટે વાપરેલું વિશેષણ હોય. આ જ શ્લોક બાલચરિતમાં પણ છે. પ્રતિજ્ઞાપૌત્ર-ધર યત્તુ અધિમાત્ર, અભિરોચનાત્ર, પચ્ચત્ર અને દ્વિત્રાકચમ પણ થોડાક દેશર મેં આ જ અંતવાક્ય મૂકેલું ?

स्वप्नवासवदत्तनां सुभाषितो

पद्येके २४६

१. एवमनिर्गतानि देवतान्यप्यवधूयन्ते ।
२. कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
चक्रारपंक्तिरिय गच्छति भाग्यपत्तिः ।
३. प्रद्वेषो बहुमानो वा संकल्पादुपजायते ।
४. तपोवनानि नामातिथिजनस्य स्वोद्दाम् ।
५. हन्त भोः, धर्ममवसितं भारत्य ।
६. न हि सिद्धवाक्पान्थुरक्रम्य गच्छति विधिः सुपरीक्षितानि ।
७. सर्वजनसाधारणमाश्रमपदं नाम ।
८. सक्राम इदानीमार्यपौगन्धरायणां भवतु ।
९. घन्या सा स्त्री या तथा वेत्ति भर्ता
भर्तुं स्नेहास्ते हि दग्धाप्यदग्धा ।
१०. दिष्ट्या मुनिश्चिन्त इदानीमार्यपुत्र ।
११. तस्मिन् सर्वमधीनं हि वनाधीनो नरपतिः ।
१२. स सल्ल गुणवान् नाम राजा य आगन्तुकेनाप्यनेनैवं प्रशस्यते ।

पद्येके २४७

१. अतिचिरं कन्दुरेन धीढित्वाचिह्नं शतगमो धर्मात्तन
ते हस्तौ संवृत्तौ ।
२. अभित इव तेऽद्य वरसुखं द्रष्टे ।
३. अयमपि वन एवमुन्नादिनः ।
४. आर्यपुत्रवत्पानेनादिभ्यः सुदृशनाः ।
५. सर्वजनमनोऽभिपन्नं मृदु श्रीमान् नमः ।

- ६ आगमप्रधानानि मुख्यपर्यवस्थानां महापुरुषहृदयानि भवन्ति ।
 ७. अनपराद्ध इदानीमनार्यपुत्रः ।
 ८ यथा यथा त्वरते तथा तथान्वाकरोति मे हृदयम् ।

त्रींशोऽध्यायः

१. अहो, अकृष्णाः एर्त्वाश्रयाः ।
 २ अशुक्लं परपुरुषसंकीर्तनं श्रोत्रम् ।
 ३. आर्यपुत्रोऽपि नाम परतीयः संवृत्तः ।

चौथोऽध्यायः

१. भोः मुखं न आमयपरिभूतमकल्पयन् च ।
 २ अघन्यस्य मम क्लेशकानामक्षयपरिवर्तं इव कुक्षिपरिवर्तः संवृत्तः ।
 ३. दुःखं एतद्वह करामि ।
 ४. आर्यपुत्रपक्षपतेनातिक्रान्तः समुदाचारः ।
 ५. दत्तं वेतनमस्य परितोद्म्य ।
 ६. अहो, अज्ञातगणोऽप्यत्र द्रुगुग्रः संप्रयते ।
 ७ आर्यपुत्रोऽपि वसन्तकः संवृत्तः ।
 ८. रमणीयः एषु कथायोगो नृशंसेन विमंवादितः ।
 ९. अहो, प्रियं नाम ईदृशं सन्नमप्रत्यक्षं भूयते ।
 १०. अनतिक्रमणीयो हि त्रिं
 ११. अहो सदाशिल्पस्य च । मर्हा
 १२ स्त्रीस्वभावास्तु कातरः ।
 १३ एतन्मे हि नाम मरणा

३. महान् खलु आर्ययोग्यधरायगस्य प्रविशाभारो मम दर्शनेन निष्कृतः
संश्रुतः ।

४. इतः परं किम् ।

७३ २१६

१. आर्य, अदेराकालः प्रवेहरस्व ।

२. कन्ददर्शनाहं जनं कल्पदर्शनात् परिहरति बहुशोपमुत्तादयति ।

३. न किमपि शक्यं रक्षितुं प्रातःकाले ।

४. प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते ।

५. कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले ।

६. इदं च सुखमायुषं कथं दूषितमग्निना ।

७. परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता ।

८. अथवा साक्षिमम्पाष्टे निर्वानमित्यः ।

९. अर्थिस्त्वं नाम शरीरमपराधनि ।

- ६ आगमप्रधानानि सुभयवस्थनान महापुरुषहृदयानि भवन्ति ।
- ७ अन्तराद्ध इदानीमनार्यपुन ।
- ८ यथा यथा त्वरते तथा तदाघोरकरोति म हृदयम् ।

त्रींशोऽध्यायः

- १ अहो अकृष्णा सत्त्वाश्रय ।
- २ अत्रुक्त परपुरुषसमीर्तन भोक्तम् ।
- ३ आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीय संवृत्त ।

चौथोऽध्यायः

- १ मो मुल न आमयपारभूतमकृत्यवर्त च ।
- २ अधयस्य मम कोकलानामश्विपरवत इव कुम्भिपरवर्त सवृत्त ।
- ३ दुर्गुर सत्त्वह कराम
- ४ आर्यपुत्रप त्प तेनातिक्रान्त समुत्पाचार ।
- ५ दत्त वतनमस्य परितोदग्ग ।
- ६ अहो, अज्ञातवासोऽप्यत्र - दुर्गुर सपश्यते ।
- ७ आर्यपुत्रोऽपि वसन्तक सवृत्त ।
- ८ रमणीय राजु कथायोगो नृशसेन विमवादिता ।
- ९ अहो मिय नाम इदम् जननमप्रत्यक्ष भूयते ।
- १० अन्तिकमरीशो हि विधि ।
- ११ अहो सदाक्षिण्यस्य जनस्य पत्निनोऽप सदाक्षिण्य एव भवति ।
- १२ स्त्रीस्वभावस्तु कातर ।
- १३ स कारो हि नाम परकारण पन्नेष्ट ग्रीविमूयन्दयति ।

पाचमोऽध्यायः

- १ समुद्रद्वय किञ्च गत्यास्तीर्ण ।
- २ प्राणी प्राप्य रुद्रा पुनन शयन शीघ्र स्वय मुद्रति ।

३. महान् एतु आर्ययौगन्धरायणस्य प्रतिष्ठापारो मम दर्शनेन निष्फलः
संवृत्तः ।
४. इतः परं किम् ।

छठो अंक

१. आर्य, अदेशकालः प्रतहारस्य ।
२. कल्पदर्शनाहं जनं कल्पदर्शनात् परिहरतीति बहुदोषमुत्पादयति ।
३. न किमपि शक्यं शक्तिं प्राप्तकाले ।
४. प्रायेण हि नरेन्द्राः सोत्साहैरेव भुज्यते ।
५. कः कं शक्तो शक्तिं गृह्यकाले ।
६. इदं च मुक्तावुर्थं कथं दूषितमग्निना ।
७. परस्परगता लोके दृश्यते रूपतुल्यता ।
८. अथवा साक्षिमन्त्राणो निर्वातपितृभ्यः ।
९. अर्थिस्त्वं नाम शरीरमपराधनम् ।
१०. अहो, दाढः एतु समञ्चान् ।

BL-17

BHAVANS LIBRARY

Mumbai 400 007 Ph 3634462/63 Ext 226

NB - This book is issued only for one week till

This book is should be returned within a fortnight
from the date last marked below

Date	Date	Date